ISSN 1450-6696

MUSEUM OF VOJVODINA, NOVI SAD

WORK OF MUSEUMS OF VOJVODINA

57

музеј војводине, нови сад

РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

57

НОВИ САД 2015.

РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ 57

Главни и одіоворни уредник: др Агнеш Озер

Издавачки савей:

Др Митја Гуштин, Универзитет у Копру

Др Александар Дурман, Универзитет у Загребу

Др Золтан Ђере, Универзитет у Новом Саду

Др Весна Марјановић, Етнографски музеј, Београд

Др Андреј Милин, Музеј банатског села, Темишвар

Др Ференц Немет, Учитељски факултет, Суботица

Др Томислав Шола, Универзитет у Загребу

Мр Мирко Грлица, Градски музеј Суботица

Мр Ервин Дубровић, Музеј града Ријеке

Мр Драгојла Живанов, Галерија Матице српске, Нови Сад

Бранимир Машуловић, Градски музеј Сомбор

Коста Рошу, Завод за културу Румуна, Зрењанин

Уредница: Драгица Јовановић

Редакција:

Мр Тијана Станковић-Пештерац, археологија

Сузана Миловановић, старија историја

Александра Стефанов, историја уметности

Др Драго Његован, новија историја

Мр Катарина Радисављевић, етнологија

Ана Олајош, конзервација

Слађана Велендечић, педагогија

Седишше редакције:

Музеј Војводине, Дунавска 35, тел: +381 21 420.566; 520.135 (факс)

Секрешар редакције: Даријуш Самии

Лекшура и корекшура: Ибро Сакић, Драгица Јовановић

Превод на енілески језик: Милан Пауновић

Превод са мађарскої: Марија Бори Технички уредник: Иван Кукуров

Шшамиа: ЈП Службени гласник, Београд

Тираж: 500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији Библиотека Матице српске, Нови Сад

069 (497-113)

РАД Музеја Војводине = Work of Museum of Vojvodina / главни и одговорни уредник Агнеш Озер.

- 1994, бр. 36-. - Нови Сад: Mysej Војводине, 1994-. Илустр.; 30 cm

Наставак публикације Рад Војвођанских музеја.

ISSN 1450-6696

COBISS.SR-ID 28648204

ШТАМПАЊЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ОМОГУЋИО ЈЕ ПОКРАЈИНСКИ СЕКРЕТАРИЈАТ ЗА КУЛТУРУ И ЈАВНО ИНФОРМИСАЊЕ АП ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД

ИЗДАЈЕ МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД, ДУНАВСКА 35, 2015.© www.muzejvojvodine.org.rs

CAДРЖАЈ – CONTENTS

Археолоīuja — Archaeology

Marija Jovanović: Gomolava, Hrtkovci – vinčanska nekropola • Gomolava, Hrtkovci - The Vinča Necropolis	7
Miloš Spasić: Sopotsko-Lenđelski horizont Gradine na Bosutu • The Sopot-Lengyel Horizon of Gradina	
on Bosut	61
Аманда Деїа: Сарматски метални налази из Црвене Цркве у Градском музеју Вршац • Sarmatian Metal	
Findings from Crvena Crkva at the City Museum Vršac	81
Исшорија — History	
Филий Крчмар: Историјски архив Зрењанин, Торонталска жупанија у збиркама Народног музеја	00
Зрењанин • Torontal County in the National Museum Zrenjanin's Collections	99
Németh Ferenc: Belgrád elfoglalása 1915 őszén és a megszállt szerbiai területek katonai közigazgatása •	
• Osvajanje Beograda u jesen 1915. godine i Vojna uprava srpskih teritorija • The Occupation	
of Belgrade in the Fall of 1915 and the Military Governorate of Serbian Territories	115
Никола Миливојевић: Аустроугарски војници из Старе, Нове и Немачке Паланке у Великом рату	
1914-1918. године • Austro Hungarian soldiers from Old, New and German Palanka	
in the Great War 1914-1918	. 131
Предраї М. Вајаїић: Реквирирање звона са цркве Рођења Светог Јована Крститеља у Старој Паланци	
за време Великог рата • Requisition of the bells in the church of St. John the Baptist in Stara Palanka	
during the Great War.	. 143
Владислава Иїњашов: Оригинални летак о Збору за женско право гласа, од 10. децембра 1939.	
у Петровграду, у Одељењу новије историје Народног музеја у Зрењанину • Original Flyer	
for the Assembly for Women's Suffrage, from December 10 th 1939 at Petrovgrad, at the Recent	
History Department of the National Museum of Zrenjanin	153
Costa Roşu: Biserici Ortodoxe Românești din Voivodina • Румунске православне цркве из Војводине •	
• Romanian Orthodox Churches in Vojvodina	. 159
Исшорија умешносши — History of Art	
Валеншина Брдар, Кашарина Добрић: Гробља на Транџаменту (културно-историјска и стилска	
анализа) • Gravesites at the Trandžament (Cultural-historical and stylistic analysis)	. 167
<i>Льиљана Лазић</i> : Шандор Сарваш – технолог лутака и дуборезац ● Sándor Szarvas - Puppet Technologist	
and Woodcarver	175
Ешнолоїија — Ethnology	
Филий Форкайић: Сејалице за окопавине у Колекцији сејалице Музеја Војводине – Музејског	
комплекса Кулпин • Seed drills for row crops in seed drills Collection of Museum of Vojvodina	
- Kulpin Museum complex	187
Сеч-Пинћир Анка: Колекција посуда плетених од врбовог прућа у Збирци становања Етнолошког	. 107
одељења • Collection of Willow Wicker Vessels in the Habitation Collection of the Ethnological	
Department	203
	. 203
$Myseonoar{\iota}uja-Museology$	
Нашаша Кнежевић: Стална поставка Природњачког одељења Народног музеја Зрењанин	
– Приказ диораме • Permanent Exhibition of the Natural History Department of the Zrenjanin	
National Museum - Overview of a Diorama	219
Ervin Dubrović: Što sve obuhvaćaju edicije jedne izložbe, Primjeri Muzeja grada Rijeke • What the Editions	
of an Exhibition Entail, Examples from the Rijeka City Museum	. 235
Грађа – Records & Documents	
Данка Вишекруна: Песме о моди међу Србима у Војводини	245
<i>Льиљана Радуловачки</i> : Царинарнице – малте у прошлости Митровице	
22 mounts 2 mg/mood man questioning manife y inportation in triniposition	. 200

Из музеја и īалерија – From Museums and Galleries	
Драїо Њеїован: Парадигме Банатске војне крајине. Изложба "На граници два царства: Банатска	
војна крајина 1764-1872." у Музеју Војводине	. 257
Lidija Mustedanagić: Heroji baštine: izložba "Od nitni do šlema – konzervacija i restauracija	
pozlaćenog rimskog šlema"	. 259
Душан Миљковић: Хроника прохујалих времена. Изложба "Радна етика и друштвена естетика"	. 260
Слађана Велендечић, Александра Стефанов, Татјана Бугарски, Лидија Баљ: Музеј за децу.	
Креативан приступ комуникацији са децом	. 261
Nela Valerjev Ogurlić: Oslikani streljački ciljevi. Izložba "Stara meta – novo odstojanje"	
u Muzeju grada Rijeke	. 265
Ljubica Otić: Izložba "Ala smo se naodmarali Omiljena mesta na kojima su se Vojvođani	
odmarali krajem 19. i tokom 20. veka"	. 266
Прикази – Surveys	
Ференц Немеш: Лепота и сјај фотографског записа	. 268
Лидија Мустиеданатић: Три века Карловачке митрополије 1713—2013	. 269
Тијана Палковљевић Буларски: Flat Horizon. The Life and Art of Milan Konjović	. 272
In memoriam	
Milivoj Bešlin: Sećanje na čoveka s one strane zla. Prof. dr Ranko Končar (1938–2014)	. 275
Agneš Ozer: Reč na komemoraciji prof. dr Ranku Končaru	
<i>Драїо Њеїован</i> : Проф. др Љубивоје Церовић (1936–2015)	. 278

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗА РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ БРОЈ 57

Редакција *Paga Музеја Војводине* захваљује се рецензентима који су и овом приликом помогли да се часопис појави у обиму и облику какав је раније био препознатљив:

Др Агнеш Озер

Др Милош Спасић

Др Драго Његован

Др Ференц Немет

Доц. др Аленка Томаж

Др Јасна Јованов

Мр Катарина Радисављевић

Миодраг Цветић

Светлана Блажић

Иван Чакан

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

Детаљно упутство припрему и опремање прилога за следећи број Рада Музеја Војводине, сарадници могу да пронађу на сајту Музеја Војводине www.muzejvojvodine.org.rs.

903.5(497.113 Gomolava)

GOMOLAVA, HRTKOVCI – VINČANSKA NEKROPOLA

Marija Jovanović, Novi Sad, mv. marijajovanovic@gmail. com

Apstrakt: Na visokoj lesnoj terasi koju zapljuskuju Dunav i Sava, prostire se plodna ravnica - Srem. Na severnoj strani Srema prostire se blagorodna planina Fruška Gora (*Alma Mons*). U VII milenijum p. n. e. ovaj prostor zaposeli su nosioci starčevačke, a nešto kasnije i vinčanske kulture. Naseljavanje se odvijalo u kontinuitetu; od paleotita, preko starijeg neolita sve do kasnog srednjeg veka (15 vek). Jedno od tih nalazišta je i Gomolava koja se nalazi na levoj obali Save, na kraju sela Hrtkovci. Na ovom nalazištu je u periodu od 1973. do 1977. godine otkrivena nekropola sa 27 inhumiranih pokojnika i šest dislociranih skeleta iz vinčanskog perioda koji su bili pokopani u posebne grobne celine. Na osnovu priloga iz grobova, nekropola pripada poslednjoj fazi vinčanske kulture, što je vremenski opredeljuje u Gomolava Ib ili Vinča D2 fazu.

Ključne reči: Gomolava, vinčanska nekropola, vinčanska kultura, Gomolava Ib faza, Vinča D2 faza.

Muzej Vojvodine (Vojvodjanski muzej) je u periodu od 1953-1957. i 1965-1985. godine istraživao arheološki lokalitet Gomolava kod Hrtkovcia. Na Gomolavi je pored stambenih horizonata sa jama i nadzemnim objektima, u periodu od 1973. do 1977. godine pronađena i nekropola sa 27 inhumiranih pokojnika i još šest dislociranih skeleta koji su bili ukopani u pojedine grobne celine. Od istraživanja Gomolave prošlo je više decenija, a vinčanska nekropola nije u celosti publikovana. Objavljeni su kompletno prilozi iz grobova 1 i 2 koji su istraženi 1973. godine (Brukner 1980: 30-33). Ostali nalazi objavljivani su parcijalno, uglavnom u sklopu sa podacima o naselju ili o počecima korišćenja bakra u mlađem neolitu u Podunavlju i na centralnom Balkanu (Jovanović/Ottaway 1976: 104-113; Ottaway 1979: 53-59; Petrović 1984: 20-23; Brukner 1980: 30--33; Petrović, Jovanović i Dautova-Ruševljan 1986: 15; br. 32-36; Brukner 1988: 25, 26; ibid 1990; Petrović 1997: 26-27, 33; Borić 1996: 67-83; Ottaway 2001: 87--112; Borić 2009: 221-227; Spasić/Crnobrnja 2014: 185-203). U naučnoj javnosti poznat je manji broj priloga koji su pronađeni uz pokojnike (Brukner 1980: 30--33; Petrović 1984: 20-23; Petrović, Jovanović i Dautova-Ruševljan 1986: 15; br. 32-36; Brukner 1988: 25, 26; Borić 1996: 67-83; Borić 2009: 221-227). Međutim, vinčanska nekropola sa Gomolave je antropološki kompletno obrađena; dobijeni rezultati su prezetnirani u stručnim i naučnim časopisima (Zoffmann 1972--1973: 167-173; Brukner 1980: 30-33; Zoffmann 1987: 43-69; ibid 1988: 93-98; Brukner 1988: 25, 26; Mikić 1989: 18-26; Borić 1996: 67-83; Čuljković 2000; Čulj-

ković-Stefanović & Romac 2002: 23-31; Stefanović 2008: 95-99; Borić 2009: 221-227).

VINČANSKA NEKROPOLA NA GOMOLAVI

Vinčanska nekropola na Gomolavi bila je smeštena na Gornjem platou; zauzimala je prostor koji je pripadao blokovima I, II, III, IV i VI, pri čemu je najveći broj pokojnika bio inhumiran u bloku III. U ovom bloku otkrivena su čak 22 skeletna groba i više dislociranih skeleta - grobovi: 2 i 3/1975, zatim grobovi 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23 /1976 i grob 24/1977. Grob 25/1977 pronađen je uz kontrolni profil, između bloka I i II. U bloku VI, u jami "I" pronađena su dva inhumirana pokojnika - grobovi 16 i 17/1976 i nešto dislociranih kostiju.² Grob 1/1973 otkriven je u jami "A", uz južni profil bloka I, a grob 2/1973 pronađen je u severoistočnom delu bloka IV. Treba dodati i dečiji grob iz bloka III, kv. 82/XIX; kao i grob 15/1976 u kome su pronađene dislocirane kosti bar tri individue (starosti: 14-16, 35-55, 23-55; po Zs. K. Zoffmann). ⁴ Takođe u grobu 23/1976 konstatovane su dislocirane kosti tri individue: odrasla muška osoba, starosti 30-60 g; mlađa ženska osoba, starosti 23-x g; i muška osoba starosti 16-7(?). Najveći deo nekropole zahvatao je severoistočni i istočni deo bloka III, koji je sudeći po rasporedu grobova, imao značajnu ulogu kod sahranjivanja pokojnika u naselju na Gomolavi.

Prema B. Brukneru: vinčanska nekropola je bila podignuta delimično na zdravici a delimično na površini koju su zahvatale kulturne jame - zemunice i kuće iz starijeg građevinskog horizonta na Gomolavi. Na

osnovu priloga u grobovima može se zaključiti da su pokojnici bili sahranjeni u vreme "finalne" Gomolava Ib etape, na praznom prostoru, izvan naselja mlađe građevinske faze. Utvrđeno je da je nekropola formirana ukopavanjem grobnih raka u horizontu napuštenog naselja Gomolava Ia-b faze. To je konstatovano na osnovu "prodora" nekropole do temeljnih konstrukcija kuća starijeg građevinskog horizonta. U više slučajeva grobne rake su presecale i uništavale otiske stubova i temeljnih rovova objekata starije građevinske faze u bl. III (Brukner 1980: 30; up. pr. 11, 12).

Čovek neolita se na više načina potrudio da o svojim promišljanjima, uspećima i umećima, načinu života, verovanju, obredima, pogrebnim ritualima, religiji i kultu, raznim dostignućima, ostavi tragove. Upravo, isčitavanjem njegovih tragova i artefakata pronađenih u raznim objektima, u naseljima i nekropolama, dolazimo do podataka o vrlo razvijenim društvenim zajednicama koje su nastale tokom neolitskog razdoblja u ovom delu Podunavlja. Promene izazvane razvojem praistorijskih zajednica, njihovim nastojanjima za usavršavanjem i komunikacijama sa drugim centrima na Balkanu, ali i drugim regijama, razvojem trgovine, potrebi za korišćenjem novih sirovina za izradu zanatskih, ali i kultnih proizvoda, pokazuju da je u jednom trenutku došlo do socijalnih i ekonomskih oscilacija u vinčanskoj kulturi. To se jasno uočava na naseljima koja su formirana na kraju neolitskog razdoblja; a odražava se i kod sahranjivanja pokojnika.

KATALOG GROBOVA

Grob 1/1973 - T. I. 1, 2⁶

Oštećen grob 1/1973 - otkriven je u bloku I, u kv. 89, 90/XIV; u nivou 23 otkopnog sloja; na relativnoj dubini 5. 71m / a. n. v. 80,22 m. Pokojnik je bio inhumiran u jamu A (gornji nivo jame koja u celini pripada Gomolava Ia fazi), na površinu sa tragovima gorenja u okviru jame (pepeo, gar, komadi crveno pečene zemlje). Po antropologu Zs. K. Zoffmann u pitanju su skeletni ostaci muške osobe, starosti 32-40 g.⁷ Položaj groba bio je na osi istok-zapad; sa devijacijom sahrane od 10° prema severu. Skelet je bio oštećen; glava je bila na istoku sa licem okrenutim prema jugu. Telo je bilo postavljeno u poluhoker položaju. Noge su bile poluzgrčene, blago svijene u kolenu tako da su butne kosti i podkolenice formirale ugao od oko 90°. Dužina skleta u in situ položaju: od vrha lobanje do kraja butne kosti

dužina je bila 0,47 m; dužina podkolenice bila je 0,35 m. U grobu su, u visini čela pronađene dve posude.

1. Zdela bikoničnog oblika sa blago profilisanim obodom, naglašenim središnjim delom, ravnog dna, tamno sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na gornjem konusu, kao ukras, postavljene su kose kanelure, dok je donji konus ukrašen u tehnici glačanja: spolja širim i užim trakama koje oblikuju trougaona polja ispunjena mrežastim ornamentom. Na unutrašnjoj strani zdele se nalazi uglačan ornament u obliku "latica cveta" i širokih traka. Između traka je više glačanih motiva: mrežast ornament i tanke linije koje su postavljene u raznim pravcima. Dim. h 6,9 cm; ro 16,1 cm; rd 5,5 cm. G 2112 (T. i. 675/1973) T. I. 1 i 1a

Napomena: zdela je identična sa posudom G 3144 iz groba 7/1976, sa posudom G 3234 iz groba 24/1977 i posudom G 3306 iz groba 25/1977.

2. Zdela bikoničnog oblika i ravno profilisanog oboda, sa skraćenim gornjim konusom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Gornji konus je crne, a donji tamno sive boje. Niz elipsoidnih jamica nalazi se na obodu. Po sredini posude nalaze se dve bradavičaste drške. Na dnu posude, pre pečenja, utisnut je "znak svojine" koji je oblikovan pomoću uglačnih traka. Sa unutrašnje strane zdele je ukrašena u tehnici glačanja: crno bela kvadrati postavljeni su kao "šah polja" naizmenično. Dim. h 6,1 cm; ro 16,8 cm; rd 5,5 cm. G 2111 (T. i. 674/1973) T. I. 2 i 2a.

Zdela bikoničnog oblika iz groba 1/1973 sa T. I. 1i1a (G 2112) identična je sa jednim brojem posuda koje su pronađene u drugim grobovima u nekrpoli. To su: zdela iz groba 7/1976 na T. VII. 2, 2a (G 3144); zatim sa posudom iz groba 24/1977 na T. XVI. 2, 2a, 2b (G 3234) i posudom iz groba 25/1977 sa T. XVII. 3, 3a (G 3306). Analogije za ovu posude imamo u neolitskom naselju na Banjici (Todorović/Cermanović 1961: T. IV. 1), zatim u kući 2/79 sa Banjice (Tripković 2007: str. 184), u vinčanskom naselju Kormadin-Jakovo (Jovanović/Glišić 1961: 117: sl. 6c). U neolitskom naselju Vinča-Belo brdo u objektu 01/06 (Ignjatović 2008: 263; kat. br. 178, 179, 180), zatim u kući 1/1961 iz Beletinca (Jovanović 2014: 35, 38; T. III. 3 i 3a; T. V. 1, 1a, 2, 3, 4 i 4a, 5 i 5a) kao i na poznovinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 116; T. XII: 1, 2 i 5).

Druga zdela iz *groba 1/1973* sa T. I. 2 i 2a (G 2111) po formi slična je posudi iz vinčanskog naselja na Banjici (Todorović/Cermanović 1961: T. XXIV: 1, 3 i

6). Ova posuda od pečene gline, po formi, ima analogije i u keramičkom materijalu koji je pronadjen na pozno vinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 108; T. IV. 6). Razlika je u malim, rožastim drškama na trbuhu zdele sa Gomolave i ornamentici. Posude ovog tipa pronađene su iu kasnovinčansko naselju Kormadin-Jakovo (Jovanović/Glišić 1961: 117: sl. 6a).

Grob 2/19739 - T. II i III

Grob 2 iz 1973 otkriven je u bloku IV, u kv. 86, 87/XI, u nivou 21 otkopnog sloja; na relativnoj dubini 4. 59 m /a. n. v. 80. 60 m. Po Zs. K. Zoffmann, reč je o skeletnim ostacima koji pripadaju muškoj osobi, starosti od 31-35 g. Položaj groba bio je na osi jugoistok-severozapad. Pokojnik je bio u sahranjen u jami; položen na levu stranu tela sa pogledom usmerenim prema jugoistoku. Ruke su bile privučene uz telo, snažno savijene u laktovima, sa šakama u visini ramena koje su postavljenim ispod glave pokojnika. Noge su bile blago zgrčene u kolenima sa podkolenicama privučenim prema telu pod uglom od 90°, sa produženom osom tela, dok su stopala bila ispružena. Očuvanost skeleta je dobra. Dužina skeleta u in situ položaju bila je 1,62 m.

U grobu 2/1973 koji spada u bogatije opremljene pokojnike na Gomolavi pronađeno je više priloga. Oko glave pokojnika bilo postavljeno pet posuda od pečene gline, raznovrsnih oblika i dimenzije. Južno od lobanje pronađena je mala kamena alatka-tesla i koštano šilo od cepljene kosti. Uz desno rame pokojnika nalazio se dugi kremeni nož, trapezoidnog preseka. Ispod potiljka otkriven je duguljasti kremeni okresak (odbitak). Između karlice i stopala nađen je deo širokog kremenog noža. Uz pokojnika su pronađena i dva kremena okreska, zatim iznad desne strane rebara, fragment neolitske keramike, kao i još 1 kremeni nož. 11

1. Pehar ili šolja bikoničnog oblika sa cilindričnim vratom, blago zakošenim i spolja profilsanim obodom, ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na prelomu konusa su dve bradavičaste drške, naspramno postavljene. Na gornjoj strani drške utisnute su četiri eliposidne jamice. Gonji konus je ukrašen glačanjem: dve grupe plitkih, koso postavljenih kanelura, koje obrazuju ornament u oblik slova "V". Dim. h 11,4 cm; ro 8,4 cm; rd 4,7 cm. G 2114 (T.i. 682/1973) T.II. 1.

Napomena: posuda je veoma slična sa posudom iz groba 2/1975 - inv. br. G 2860 (T. IV. 1)

2. Zdela bikoničnog oblika sa profilisanim i unutra povijenim obodom, kratkim gornjim konusom i ravnim

dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Donji konus ukrašen je verikalnim, glačanim linijama postavljenim u snopovima koje formiraju ornament u obliku "krsta". Segmenti između krakova su bez ornamenta. Dim. h 6,2 cm; ro 15,2 cm; rd 5,3 cm. G 2116 (T. i. 684/1973) T. II. 2.

- 3. Alatka-tesla, pravougaonog oblika, izrađena od kamena mlečne boje, trapezoidnog preseka, ravnog talona. Na distalnom kraju nalazi se polukružno sečivo, dok je proksimalni deo alatke oblikovan za nasađivanje. Dim. 6 x 2,3 x 1 cm. G 2123 (T. i. 696/1973) T. II. 3, 3a.
- 4. Alatka deo rezača (srpa?) izrađen od kremena, trapezoidnog oblika, skoro ravnog talona. Na proksimalnom kraju sačuvano je polumesečasto sečivo, distalni kraj je prelomljen. Na bočnim stranama se vide tragovi obrade retuš. Dim. 7,3 x 1,6 cm. G 2121 (T. i. 694/1973) T. II. 4.
- 5. Alatka manji deo rezača (ili srpa?) izrađen od keremena, trapezoidnog oblika, ravnog talona. Na oba kraja su vidljivi tragovi preloma. Na bočnim stranama nema tragova dorade. Dim. ≈ 3,5 x 1,5 cm. T. II. 5.
- 6. Alatka manji deo rezača (ili srpa?) izrađen od keremena, trapezoidnog oblika. Distalni kraj je oblikovan u sečivo, dok je proksimalni prelomljen. Na očnim stranama na tragova dorade.

Dim. $\approx 2.2 \times 1 \text{ cm T. II. 6.}$

7. Alatka-rezač izrađen od kremena, trapezoidnog preseka. Na bočnim stranama nema tragova dorade.

Dim. $\approx 3.5 \times 0.7 \text{ cm}$. T. II. 7, 7a.

8. Fragmentovano šilo izrađeno od cepane kosti. Jedna strana je šira, koso zasečena, dok je drugi kraj oblikovan vretenasto. Vrh je oštećen - zalomljen. Dim. dužina 7; širina 0,4 cm. T. II. 8.

Napomena: dimenzije za predmete pod brojem: 5, 6, 7 i 8 su date približno jer su preuzete sa crteža B. Bruknera. U ovom grobu su prema grobnom zapisniku pronađena još dva kremena okreska, koji nisu uneti u glavnu knjigu inventara Muzeja, kao nalazi iz groba.

9. Zdela ili svetiljka koničnog oblika sa profilisanim obodom i ravnim dnom, neujednačene sive boje, grube fakture, izrađena od slabije prečišćene gline. Ispod oboda je niz utisnutih jamica. Na jednoj strani konusa je sisak za izlivanje tečnosti, a na drugoj mala plastična drška, vertikalno postavljena. Oblik i način izrade ukazuje na to da je posuda mogla da se koristi i kao svetiljka. Dim. h 5,3 cm; ro 14,8 cm; rd 6,3 cm. G 2115 (T. i. 683/1973)) T. III. 9.

10. Velika zdela koničnog oblika sa naglašenim ramenom i levkastim vratom, ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na prelazu konusa u levkasti vrat nalazi se blago profilisano rame posude. Zdela je ukrašena u tehnici glačanja; konus je podeljen na više polja-dva šira dela su fino ispolirane trake sivo-crne boje, dok su dva kupasta dela ispunjena mrežastim ornamentom. Obod je ukrašen plitkim jamicama. Na unutrašnjoj strani oboda nalaze se snopovi vertikalnih, paralelnih linija, raspoređenih u metope. Unutrašnja strana zdele podeljena je na šest delova od koji su tri crna. Tri bela segmenta ispunjena su motivom ribarske mreže. Na dnu posude je otisak tkanine u vidu malih elipsoidnih "udubljenja" koja izgledaju kao otisak od pletiva. Dim. h 13,3 cm; ro 37,4 cm; rd 9 cm. G 2113 (T. i. 681/1973) T. III. 10, 10a, 10b.

11. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine, kraćeg donjeg dela. Donji konus je ukrašen širokim glačanim trakama koje oblikuju "krst". Između krakova je uglačan ornament od tankihm linija koje formiraju motiv "mreže". Na unutrašnjoj strani posude je ornament u obliku "krsta" izveden od širokih traka; prostor imeđu krakova ispunjen je glačanim paralelnim linijama. ¹² Dim. h 8 cm; ro 19,6 cm; rd 5,8 cm. G
2117 (T. i. 685/1973) T. III. 11, 11a, 11b.

Pehar ili šolja iz groba 2/1973 na T. II. 1 (G 2114) po formi slična je posudi iz groba 2/1975 sa T. IV. 1 (G 2860). Ova vrsta pehara ima analogije među posudama iz kasnovinčanskog naselja Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 111; T. VII. 1-7) kao i sa posudama koje su pronađene u vinčanskoj kući 2/79 na Banjici (Tripković 2007: str. 182 i 183).¹³

Bikonična zdela sa T. II. 2 (G 2116) po formi je slična posudi iz groba 2/1975 na T. IV. 5, 5a i 5b i posudama iz kasnovinčanskog naselja Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 108, 109: T. IV. 7, 8 i T. V. 2) ali i sa zdelom iz kuće 1/1961 iz Beletinaca (Jovanović 2014: 45; T. XII. 5).

Zdela koničnog oblika iz groba 2/1973 na T. III. 9 (G 2115) manjih dimenzija sa siskom za izlivanje na jednoj strani i malom dugmetastom drškom na drugom delu konusa, po gruboj fakturi i načinu izrade ukazuje da je mogla da se koristi kao svetiljka ili "žižak". Slična posuda pronađena je tokom istraživanja kasnovinčanskog naselja Crkvine-Stubline, u kuće 1/2008. 14

Velika zdela koničnog oblika na T. III. 10, 10a i 10b (G 2113) sa naglašenim ramenom i levkastim vra-

tom iz groba 2/1973 bogato je ukrašena glačanim ornamentom. Na dnu posude sačuvan je otisak tkanine. Po formi je slična zdeli iz vinčanskog naselja na Banjici (Todorović/Cermanović 1961: T. XXV. 5). Ima analogija i među posudama pronađenim u kasnovinčanskom naselju Kormadin-Jakovo, u kući 2 (Jovanović/Glišić 1961: 123: sl. 13), kao i među posudama pronađenim u kasnovinčanskom naselju na Banjici, kuća 2/79 (Tripković 2007: 184) i kasnovinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 118; T. XIV. 1, 2).

Poluloptasa zdela sa T. III. 11, 11a i 11b (G 2117) slična je po formi posudama iz kasnovinčanskog naselja Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 114; T. X. 2, 3).

Manja alatka-tesla na T. II. 3, 3a (G 2123) valjkastog oblika, trapezoidnog preseka, ravnog talona, izrađena je od kamena mlečne boje. Na distalnom kraju je polukružno sečivo, dok je proksimalni deo alatke oštećen. D. Antonović ove vrstu kamenih alatki svrstava u tesle - Tip III/3 (Antonović 20003: 54. sl. 32).

U grobu 2/1973 pronađen je veći deo alatke - rezača (ili srpa?) sa ravnim talonom - T. II. 4. Na proksimalnom delu kao i na bočnim strana vidljivi su tragovi dorade. Distali deo je prelomljen. Analogije za ovu alatku imamo u naselju Vinča-Belo brdo. Po tipologiji S. Perišić, ova vrsta rezača (ili srpa?) spadala bi u Grupu 1-C (Perišić 1984: 53107; T. 34. 273).

Drugi, manji deo alatke-rezača (ili srpa) iz groba 2/1973 na T. II. 5 sa ravnim talonom i trapezoidnim presekom, prelomljen je sa obe strane. Bez interevencija na bočnim stranama. I ova alatka-rezač ima analogije u naselju Vinča-Belo brdo. Po tipologiji S. Perišić, ova vrsta rezača (ili srpa?) može da se smesti u Grupu 1-A (Perišić 1984: 53, 107; T. 34. 274).

Treća alatka iz groba 2/1973 na T. II. 6 je manji deo rezača (ili srpa?) izrađen od keremena trapezastog oblika, sa skoro ravnim talonom. Distalni kraj je oblikovan u sečivo, dok je proksimalni prelomljen. Na bočnim stranama nema tragova obrade. Po formi sličan je alatki-rezaču pod br. 4 (T. II. 4). Analogije za ovu alatku nalazimo u naselju Vinča-Belo brdo. Po tipologiji S. Perišić, i ova vrsta rezača (ili srpa?) spadala bi u Grupu 1-C (Perišić 1984: 53107; T. 34. 273).

Četvrta alatka iz groba 2/1973 je rezač na T. II. 7, 7a. Izrađen je od kremena sa ravnim talonom. Distalni kraj je oblikovan u sečivo. Bez tragova intervencije na distalnom i bočnim stranama. Po formi ova alatka ima analogija sa nalazima u naselju Vinča-Belo brdo. Spada u Grupu 1-E po S. Perišić (Perišić 1984: 53; T. 31. 242).

Fragmentovano koštano šilo (T. II. 8) sa odstranjenom epifizom. Lomljeno je po dužini i glačanjem oblikovano u alatku-šilo. Koso zasečeno na širem delu, vrh je zalomljen. Analogije nalazimo među koštanim materijalom pronađenim u kasnovinčanskom naselju Kormadin-Jakovo (Perišić 1984: 83; T. 5: 38).

Grob 2/1975 - T. IV - sa grobnom rakom

Grob 2/1975 otkriven je bloku III, u kv. 82, 83/ XVII, XVIII; u nivou 19 otkopnog sloja; na relativnoj dubini 4,49 m /a. n. v. 80, m. Na osnovu antopoloških analiza Zs. K. Zoffmann je zaključila da je u pitanju muška osoba, starosti 50-59 g. Pokojnik je bio položen na levu stranu tela, u pravcu istok-zapad. Devijacija sahrane bila je 5° prema istoku. Telo je postavljeno u poluzgrčenom položaju sa rukama savijenim u laktu i šakama postavljenim ispod glave. Donji ekstremiteti su bili savijeni u kolenu i okrenuti prema jugu, postavljeni jedan preko drugog. Dužina skeleta in situ: 1,30 m. Pokojnik je bio položen u grobnu raku čije su konture otkrivene u samo predelu glave (T. IV). Oko skeleta nalaženi su fragmenti životinjskih kostiju i keramike. Pokojnik je imao priloge: dve posude i alatke od kamena. Iznad glave bile su postavljene posude od pečene gline: bikonična zdela i pehar. U jednoj od njih nađena je životinjska kost. U blizini desnog lakta pokojnika, pronađena je grubo obrađena alatka-dleto izrađena od mekog peščara. 15

1. Pehar ili šolja bikoničnog oblika sa ravnim obodom, kratkim cilindričnim vratom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Trbuh posude povezan je sa obodom tunelastim drškama (jedna nedostaje). Gornji konus je ukrašen kosim, paralelnim kanelurama koje obrazuju ornament u obliku "plisea". Na dnu posude se nalazi znak svojine u obliku slova "X" izveden u tehnici glačanja, pre pečenja. Dim. h 11,5 cm; ro 11 cm; rd 5 cm. G 2860 (T. i. 1019/1975) T. IV. 1

Napomena: posuda je veoma slična sa posudom iz groba 2/1973 - inv. br. G 2114 (T. II. 1).

- 2. Alatka deo testere, kremen, trougaonog preseka, ravnog talona, smeđe boje sa tragovima obrade na bočnim stranama retuš. Dim. 4 x 1,5 cm. G 2863 (T. i. 1022/1975) T. IV. 2
- 3. Alatka deo, atipipična strugalica, kremen, ravnog talona, trapezastog preseka, smeđe boje sa tragovima obrade na bočnim stranama. Na distalnom kraju polustrmi retuš. Proksimalni deo je odlomljen. Dim. 4 x 1,5 cm. G 2864 (T. i. 1023/1975) T. IV. 3

- 4. Alatka dleto skoro pljosnatog oblika, izrađeno od belo smeđeg kamena sa oštricom na distalnom kraju i suženim proksimalnim delom. Po sredini, i na užem delu, alatka je oštećena. Dim. 11,1 x 3,9 cm. G 2862 (T. i. 1021/1975) T. IV. 4.
- 5. Zdela bikoničnog oblika su unutra povijenim obodom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Gornji konus je kraći; ukrašen je širokom poliranom trakom preko koje prelazi ornament sa
 donjeg konusa. Na donjem konusu su koso postavljene
 tanke trake koje dosežu do oboda. Na unutrašnjoj strani
 posude dominira glačani ornament u obliku "krsta".
 Koncentrične, isprekidane linije su postavljene u nizovima, preko krakova. Dim. h 7 cm; ro 17 cm; rd 5,5 cm.
 G 2861 (T. i. 1020/1975) T. IV. 5, 5a i 5b.

U grobu 2/1975 - pehar sa T. IV. 1 (G 2860) po formi i načinu ukrašavanja sličan je sa posudom iz groba 2/1973 na T. II. 1 (G 2114). Ovom peharu su dodate dve tunelaste drške na gornjem konusu, od kojih je sačuvana jedna a druga u tragovima. Sličnost je evidentna sa posudama od pečene gline iz kuće 2/79 na Banjici (Tripković 2007: str. 183 i 184) kao i sa posudama iz kasnovinčanskog naselja Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 108, 109, 111).

Druga posuda iz groba 2/1975 je zdela bikoničnog oblika na T. IV. 5, 5a i 5b (G 2861). Po formi slična je posudi iz groba 2/1973 sa T. II. 2 i posudi iz groba 3/1976 na T. V. 2. M. Spasić ih stavlja u varijantu zdela uvučenog oboda. Naša zdela se uklapa u varijantu posuda pronađenih u kasnovinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 107; T. III. 1, 4, 6, 7, 8, 9 i možda 10), uz napomenu da su posude iz kasne faze vinčanske kulture u Sremu bogato ukrašene u tehnici glačanja brojnim geometrijskim motivima i šarama.

U grobu 2/1975 pored priloga od pečene gline; u blizini desnog lakta pokojnika pronađena je grubo obrađena kamena alatka dleto-tesla, belo-smeđe boje (T. IV. 4). Distalni kraj je oblikovan u sečivo, dok je proksimalni deo prilagođen za usađivanje u dršku. Na telu alatke vidljiva su oštećenja. Analogije nalazimo na naselju Jasenje, Vukićeva kod Obrenovca (Parišić 1984: 123; T. 56. 465). D. Antonović je ovaj tip alatke: dleto-tesla svrstala u grupu V/2. Po njoj, dleta su u neolitu korišćena, isključivo u obradi drveta, a sasvim izuzetno i za cepanje životinjskih kostiju. Njihova brojnost na nekom lokalitetu svakako ukazuje na razvijeniju specijalizovanu izradu drvenih predmeta (Antonović 2003: 55, 56; sl. 33).

Dve oštećene alatke od kremena iz groba 2/1975 pronađene su pored skeleta. Prva alatka je deo testere trougaonog preseka (T. IV. 2), ravnog talona sa retuširanim stranama i prelomjenim krajevima. Analogiju nalazimo na potezu Jasenje, u naselju Vukićevica kod Obrenovca. Prema tipologiji, možemo da je razvrstamo u Grupu 1-B po S. Perišić (Perišić 1984: 54 i 105; T. 32: 256).

Druga minijaturna alatka iz groba 2/1975 je strugalica trapezastog preseka, smeđe boje sa tragovima obrade na bočnim stranama (T. IV. 3). Na distalnom kraju transverzalni direktni strmi retuš. Proksilani kraj je prelomljen. Kao alatka spada u atipične strugalice za koju analogije nalazimo neolitskom naselju Vinča-Belo brdo. Po tipologiji S. Perišić spadala bi u Grupu 1-E (Perišić 1984: 59 i 105; T. 32: 258).

Napomena: grob 2/1975 nije unet na plan koji je objavio B. Brukner u RMV br. 26/1980.

Grob 3/1975 – dečiji

U nekropoli na Gomolavi evidentiran je i oštećen dečiji grob broj 3/1975. Pronađen je u bloku III, u kv. 82/XIX, u nivou 18 otkopnog sloja; na relativnoj dubini 4,17 m / a.n.v. 81,08 m. Na osnovu antopoloških analiza koje je obavila Zs. K. Zoffmann, došlo se do zaključka da su u pitanju skeletni ostaci malog detata - bebe; starosti 0-0,5 g. čiji pol nije utvrdjen. Sakupljeni su delovi dečije lobanje i nekoliko fragmenata kostiju ekstremiteta. Grobni zapisnik nije urađen; nema podataka o devijaciji sahrane. Po mišljenju antropologa S. Stefanović, koja je obavila analize na kostima, nije bilo moguće odrediti pol deteta (Stefanović 2008: 95; T. 11. 1).

Grob 3/1976 otkriven je u blok III, u kv. 82/XIX, u nivou 20 otkopnog sloja; relativna dubina 4,63 m/a. n. v. 80,76 m. Na osnovu antropološih merenja Zs. K. Zoffmann je zaključila da je u pitanju muška osoba, starosti od 39-43 g. Reč je o skeletnom grobu bez grobne konstrukcije. Pokojnik je bio sahranjen na osi istok-zapad sa devijacijom sahrane od 18° prema severu. Kod inhumacije pokojnik je bio položen na levu stranu tela u zgrčenom položaju, sa rukama savijenim u laktu i šakama postavljenim ispred lica koje je bilo okrenuto ka jugu. Donji ekstremiteti su bili savijeni u kolenu i položeni jedan preko drugog. Dužina skeleta u in situ položaju iznosila je 1, 57 m. Očuvanost skeleta je dobra; nedostaju delimično kosti stopala, zatim levi femur, kosti karlice, lobanje i vilica sa zubima. U grobu su pronađeni i prilozi: kod čela lobanje nađen je pehar sa jednom

rožastom drškom. Ispred lica pokojnika, naspram šaka nađena je zdela okrenuta na dole. Na rebrima je nađena kamena alatka tipa sekira-dleto koja je sudeći po mestu nalaza mogla da bude ostavljena uz pojas.

- 1. Mala kamena alatka tipa sekira-dleto, jezičastog oblika, ravnog talona, izrađena od sitnozrnog peščara. Distalni kraj je oblikovan u sečivo, dok je proksimalni deo prilagođen za usađivanje u dršku. Na bočnim stranama su vidljivi tragovi dorade na alatki okresivanje, dok je proksimalni deo oštećen. Dim. 4,2 x 2,4 x 0,6 cm. G 3181 (T. i. 971/1976) T. V. 1.
- 2. Zdela bikoničnog oblika sa unutra povijenim obodom, kratkim gornjim konusom i ravnim dnom, fine fakture, uglačane površine. Na obodu se nalazi ukras od plitko utisnutih jamica, elipsoidnog oblika. Dim. h 5 cm; ro 17 cm; rd 5 cm. G 3180 (T. i. 970/1976) T. V. 2.

Napomena: po formi zdela je slična sa posudom iz groba 25/1977 na T. XVII. 4, 4a.

3. Pehar bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, cilndričnim vratom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na sredini konusa nalaze se dve drške: jedna bradavičasta; a na drugoj strani trbuha sačuvna je rožasta drška u obliku sedla, pravougaonog preseka, okrenuta na gore. Dim. h 12,5 cm; ro 10,3 cm; rd 5 cm. G 3179 (T. i. 969/1976) T. V. 3.

Napomena: posuda je slična sa peharom G 3150 iz groba 10/1976 – T. IX. 2.

Bikonična zdela na T. V. 2 (G 3180) po formi slična je sa zdelom iz groba 25/1977 na T. XVII. 4, 4a. Skoro identične zdele poznate su nam iz vinčanskog naselja na Banjici (Todorović/Kuzmanović 1961: T. XVII. 1), zatim iz vinčanskog naselja na Kormadin-Jakovo (Jovanović/Glišić 1961: 117. sl. 6a) i kasnovinčanskog naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 107; T. III. 1, 9).

Pehar ili šolja sa jednom rožastom i jednom bradavičastom drškom iz groba 3/1976 sa T. V. 3 (G 3179) slična je sa posudom iz groba 10/1976 na T. IX. 2. (G 3150). Spada u posude koje se javljaju u kasnoj fazi vinčanske kulture u Podunavlju i severnoj Srbiji. Analogije imamo na lokalitetu Vinči-Belo brdo, u objektu 03/03 (Tasić 2007: pl. III/1; Ignjatović 2008: kat. br. 183). Više varijanti pehara sa jednom drškom pronađeno je u kući 2/79 na Banjici (Tripković 2007: str. 182 i 183) i kasnovinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 111; T. VII. 8, 9; T. XXIV. 9).

Mala kamena alatka tipa sekira-dleto iz groba 3/1976 sa T. IV. 1; jezičastog je oblika, ravnog talona,

izrađena je od sitnozrnog peščara. Distalni deo oblikovan je u polukružno sečivo. Na bočnim stranama vidljivi su tragovi dorade - okresivanje. Proksimalni deo je prilagođen za usađivanje u dršku, prelomljen. Na telu su vidljivi tragovi upotrebe. D. Antonović ovaj tip alatke od kamena (sekira-dleta) razvrstala je u grupu V/4. Alatke tipa sekira-dleta su najčešće korišćene za obradu drveta (Antonović 2003: 57-58) sl. 33) na osnovu čega bi se moglo i pretpostaviti da je vlasnik ove alatke možda bio zanatlija (?). Analogiju za našu alatku nalazimo na potezu Jasenje, u naselju Vukićevica kod Obrenovca. Prema tipologiji, možemo da je razvrstamo u Grupu 1-B po S. Perišić (Perišić 1984: 54 i 105; T. 32: 256).

Grob 4/1976 - T. VI

Grob 4/1976 otkriven je u bloku III, u kv: 82-83/ XX; u nivou 20 otkopnog sloja; na relativnoj dubini 4,63 m / a.n.v. 80,58 m. Pronađen je na granici između kulturnog stratuma i prvobitnog humusa. Grobna raka nije uočena. Pol i starost pokojnika nisu utvrđeni s obzirom da je ceo grob podignut u in situ položaju i nalazi se na stalnoj postavci Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu. Kod inhumiranja pokojnik je bio položen po osi severoistok-jugozapad sa devijacijom od 48° stepeni ka istoku. Telo je u zgrčenom položaju sa licem okrenutim ka jugoistoku. Ruke su savijene u laktu i privučene na grudni koš. Iako je očuvanost skeleta dobra, nedostaju kosti stopala, deo rebara, šaka i deo glave. U grobu su nađene tri posude koje su bile postavljene iza leđa pokojnika (sa zadnje strane tela, vidi T. VI). Na severozapadnoj strani tela nalazi se velika zdela koničnog oblika. Unutar nje je manja zdela takođe koničnog oblika, dok se treća zdela, bikoničnog oblika, nalazi iza glave (temena) pokojnika.

- 1. Manja zdela koničnog oblika, sa profilisanim obodom, kratkim cilindrčnim vratom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na obodu se kao ukras nalaze utisnute elipsoidne jamice. Dim. h 6 cm; ro 22,5 cm; rd 3 cm. G 3183 (T. i. 973/1976) T. VI. 1.
- 2. Zdela bikoničnog oblika sa profilisanim obodom, cilindričnim vratom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na kratkom, gornjem konusu nalaze se utisnute, plitke kanelure, koso postavljene. Na oštrom prelomu konusa su dve manje jezičaste drške. Spoljna površina zdele ukrašena je širokim uglačanim linijama koje formiraju ornament u obliku "krsta". Sa unutrašnje strane zdela je

ukrašena geometrijskim linijama koje oblikuju paukovu mrežu. Na donjem konusu je urezan znak svojine u vidu "lestvice". Dim. h 8 cm; ro 19,5 cm; rd 5,2 cm. G 3184 (T. i. 974/1976) T. VI. 2, 2a i 2b.

3. Velika zdela koničnog oblika, sa razgrnutim i spolja profilisanim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, fine fakture, sive boje, uglačane površine, izrađena je od fino prečišćene gline. Bez ukrasa i ornamenta. Dim. h 14 cm; ro 44 cm; rd 11 cm. G 3182 (T. i. 972/1976) T. VI. 3.

Manja zdela koničnog oblika iz *groba 4/1976* sa T. VI. 1 (G 3185) sa naglašenim ramenom i blago zakošenim vratom, sa jamicama na obodu¹⁷ jedna je od varijanti posuda koja se javljaju na kraju neolita, u vinčanskim naseljima u Sremu, za sada je bez bližih analogija.

Druga posuda iz groba 4/1976 na T. VI. 2, 2a i 2b (G 3184) takođe je zdela bikoničnog oblika. Bogato je ukrašena u tehnici glačanja. Na kratkom gornjem konusu su plitke, koso postavljene (utisnute) kanelure. Po formi slična je sa posudom iz groba 1/1973 sa T. I. 1, 1a. Jedna je od varijanti zdela koje se javljaju na dubini oko 4 m u neolitskom naselju Vinče-Belo brdo (Vasić 1936: 75; sl. 103 a, b, c, d, e, f; T. XLI, XLII. 88). Na posudi je nakon pečenja, urezan znak svojine u vidu "lestvica". Novija istraživanja u Vinči, u objektu 01/06, donela su još nekoliko sličnih posuda u koje se uklapaju i keramičke forme sa zdelama iz nerkopole na Gomolavi (Ignjatović 2008: 263; kat. br. 178, 179, 180

Velika konična zdela iz groba 4/976 na T. VI. 3 (G 3182) fino uglačane površine, bez ukrasa, po formi slična je sa posudom iz groba 2/1973 na T. III. 10 (G 2113). Tokom istraživanja neolitskog naselja na lokalitetu Vinči-Belo brdo 1993. g. u jednoj vinčanskoj kući pronađene su slične posude (Vasić 1936в, 78, сл. 106 а, b; Vukmanović 1984: kat 50; Ignjatović 2008: kat. br. 189). Sa jednom varijantom ovih zdela srećemo se u naselju Kormadin-Jakovo (Jovanović/Glišić 1960: 123, sl. 13), zatim u kući 1/1961 iz Beletinaca (Jovanović 2014: T. VI. 1, 1a; T. VII. 1, 1a, 2, 3, 4, 4a, 4b) i kasnovinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: T. XIV 3 i T. XV. 3, 4).

Grob 5/1976 - T. VI.

Grob /1976 otkriven je u bloku III, u kv. 83/XXII, u nivou 20 otkopnog sloja, na relativnoj dubini 4,63 m / a.n.v. 80,60 m. Prema antropološkim analizama koje je uradila Zs. K. Zoffmann, u pitanju su skeletni ostaci muške osobe, starosti od 52-56 godina. Pokojnik je bio

položen na levu stranu tela, sa licem okrenutim prema jugu, pri čemu je orijentacija sahrane bila na osi jugo-istok-severozapad i devijacijom od 20° ka jugu. Kod inhumacije telo je bilo položeno u zgrčenom položaju. Ruke su bile savijene u laktu i privučene grudnom košu (ili visoko podignute ka grudnom košu); noge savijene u kolenima i primaknute telu. Očuvanost kostiju loša. Dužina skeleta *in situ* 0,90 m. Grobna raka nije konstatovana. U grobu su nađene dve manje posude od pečene gline, sive boje. Obe posude postavljene su oko glave, jedna iznad lobanje a druga malo dalje; udaljena od lobanje 0,30 m u pravcu severoistoka.

- 1. Zdelica bikoničnog oblika sa profilisanim obodom, cilindričnim vratom, blago naglašenim središnjim delom i ravnim dnom, sive boje, dobre fakture i uglačane površine. Posuda je bez ornamentike. Dim. h 6,2 cm; ro 9,2 cm; rd 4 cm. G 3138 (T.i. 929/1976) T. VI. 1.
- 2. Manja zdela bikoničnog oblika, sa profilisanim obodom, naglašenim vratom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Gornji konus je ukrašen kosim, plitko utisnutim kanelurama. Postavljene su u obliku slova "V", po četiri u nizu, pri čemu oblikuju cik-cak oranament. Dim. h 7 cm; ro 12 cm; rd 4 cm. G 3139 (T. i. 930/1976) T. VI. 2.

Mala zdelica ili šolja iz groba 5/1976 na T. VI. 1 (G 3138), bikoničnog oblika i naglašenog ramena, bez ukrasa ima analogija sa posudom iz kuće 17 u Divostinu koja pripada kasnoj fazi vinčanske kulture centralne Srbije; datuje se u Vinča D2 fazu (Madas 1988: fig. 6. 16: 9, 11). Slične posude nađene su u kasnovinčanskom naselju Crkvina-Mali Borak (Spasić 2011: T.X. 1).

Manja zdelica ili pehar iz groba 5/1976 na T. VI. 2 (G 3139) sa profilisanim obodom bogato je ukrašena kosim kanelurama na kratkom gornjem konusu, po formi uklapa se u keramografiju neolitske kuće 2/79 na Banjici (Tripković 2007: 182). Izvesnu povezanost pokazuje i sa posudama od pečene gline koje su pronađene u kasnovinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2007: T. XII. 4, 5).

Grob 6/1976 - oštećen dečiji grob - T. VII

Oštećen dečiji grob 6/1976 otkriven je u bloku III, u kv. 83, 84/XIX, u nivou 20 otkopnog sloja, na relativnoj dubini 4,40 m / a.n.v. 80,84 m. Nalazio se između grobova 7 i 21/ 1976. Na osnovu merenja Zs. K. Zoffmann je zaključila da se radi o ostacima dečijeg skeleta starost 0-0,5g. Pokojnik je bio inhumiran u pravcu istok-zapad, sa devijacijom sahrane od 36° ka jugu.

Dečiji skelet sa delimično očuvanim kostima grudnog koša, lobanje i ruku - prsti. U grobu su nađene dve posude: manja bikonična zdelica bila je postavljena jugoistočno od skeleta, verovatno pored lobanje. Druga, manja posuda nađena je istočno od karlice, udaljena 0,50 m. Grobna raka nije konstatova. Dužina in situ: 0,23 m. Po mišljenju antropologu S. Stefanović, koja je obavila analize na kostima, u pitanju je skeletni grob muškog deteta (Stefanović 2008: 95; T. 11. 1).

Napomena: grob 6/1976 - dečiji grob - nije unet na plan kod B. Bruknera.

- 1. Zdela, mala, bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i ravnim dnom, tamno sive boje, fine fakture, uglačane površine. Spoljna površina je ukrašena plitkim uglačanim kanelurama (jedva vidljivim) koje su nepravilno raspoređene; pokrivaju oba konusa. Dim. h 5,5 cm; ro 10,2 cm; rd 3,6 cm. G 3140 (T. i. 931/1976) T. VII. 1.
- 2. Zdela, mala, bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i ravnim dnom, crne boje, fine fakture, uglačane površine. Spoljna površina je ukrašena plitkim uglačanim kanelurama (jedva vidljivim) koje su nepravilno raspoređene i pokrivaju oba konusa. Dim. h 5,3 cm; ro 10,2 cm; rd 3,3 cm. G 3141 (T. i. 932/1976) T. VII. 2.

Napomena: dve posude uz groba 6/1976 su skoro identiče po formi, načinu ukrašavanja i veličini.

Dve manje posude od pečene gline - zdele ili šolje iz *dečijeg groba* 6/1976 na T. VII. 1 (G 3140) i T. VII. 2 (G 3141) skoro su identične po velične, sa plitkim uglačanim kanelurama (jedva vidljivim), po formi slične su posudi iz groba 5/1976 na T. VI. 1. Analogije nalazimo u vinčankom naselju Vinča-Belo brdo (Vasić 1936b: 115; sl. 192, list XXXVI; N° 1410, 1411) i među posudama koje su pronađene u kasnovinčaskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: T. X. 1).

Grob 7/1976 - T.VII - grob sa grobnom rakom

Grob 7/1976 nalazio se u bloku III, u kv. 83, 84/XIX, XX, u nivou 20 otkopnog sloja na relativnoj dubini 4,63 m / a.n.v. 80,51 m. Na osnovu antropoloških analizama Zs. K. Zoffmann smatra da su u pitanju skeletni ostaci muške osobe, starosti od 38-56 g. Pokojnik je bio položen na levu stranu tela u zgrčenom položaju, sa rukama savijenim u laktu i prislonjenim uz telo, na osi istok-zapad, sa odstupanjem od 12° prema severu. U pitanju je oštećen skeletni grob u kome nedostaju kosti

karlice, donjeg dela grudnog koša, podkolenice i stopala. Donji ekstremiteti su bili savijeni u kolenu i prekršteni. Očuvanost kostiju je osrednja. Dužina skeleta u *in situ* položaju bila je 1,24 m. Pri istraživanju konstatovane su ivice grobne rake koja je imala skoro pravougaoni oblik; dimenzija 1,24 x 0,55 m. ¹⁸ U grobu su nađeni i darovi - tri posude od pečene gline koje su bile postavljene oko glave pokojnika, iza temena. Grob 7/1976 je oštećen, presečan po sredini tela.

- 1. Minijaturna amfora bikoničnog oblika sa spolja razgrnutim i profilisanim obodom, naglašenim vratom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture i uglačane spoljne površine. Posuda je bez ukrasa. Dim. h 10, 5 cm; ro 7,5 cm; rd 4,2 cm. G 3142 (T. i. 933/1976) T. VII. 1.
- 2. Zdela koničnog oblika sa visokim cilindričnim vratom i unutra profilisanim obodom, ravnog dna, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na ramenu se nalazi ukras u obliku kosih kanelura. Spoljna površina je samo uglačana. Unutrašnjost zdele je ukrašena geometrijskim motivima u obliku šestokrake zvezde. Polja između krakova su ukrašena šrafiranjem; paralalnim uglačanim linijama, vertikalno postavljenim. Znak u obliku slova "X" nalazi se u blizini dna; urezan je nakon pečenja posude. Dim. h 6,4 cm; ro 15 cm; rd 5 cm. G 3144 (T. i. 935/1976) T. VII. 2, 2a¹⁹.

Napomena: posuda je identična sa zdelom iz groba 1/1973- T. I. 1 (G 2112); sa posudom iz groba 24/1977-T. XVI. 2, 2a, 2b (G 3234); po formi ima sličnosti i sa posudom iz groba 25/1977-XVII. 3, 3a (G 3306).

3. Zdela bikoničnog oblika je sa unutra povijenim obodom, skraćenim gornjim konusom, sive boje, fine fakture, ravnog dna, uglačane površine. Spoljna površina je uglačana, mada se tragovi glačanja nalaze i na unutrašnjoj strani zdele. Dim. h 5,3 cm; ro 15 cm; rd 5 cm. G 3143 (T. i. 934/1976) T. VII. 3.

Napomena: posuda je identična sa zdelom iz groba 25/1977- T. XVII. 4 (G 3307).

Tri posude: minjaturna amfora i jedna konična i jedna bikonična zdela bile su smeštene kao pridarci oko glave pokojnika u grobu 7/1976. Minijaturna amfora na T. VII. 1 (G 3142) bikoničnog oblika sa naglašenim vratom ima analogija u naselju Vinča-Belo brdo (Vasić 1936: 116; 146 slika 194. List XXXVII (№ 1434 i 1436) i u poznovinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 131; T. XVIII. 1-7).

Posude ovih oblika javljaju se u kasnovinčanskoj keramografiji kao recidiv gradačke faze vinčanske kulture (Jovanović 2006: 224).

Za koničnu zdelu sa T. VII. 2, 2a (G 3143) koja je pored glačanja ukrašena i kosim kanelurama na ramenu identična sa zdelom iz groba 1/1973 sa T. I. 1 (G 2112); zatim sa posudom iz groba 24/1977 sa T. XVI. 2, 2a, 2b (G 3234); a po formi slična je i sa posudom iz groba 25/ 1977 na T. XVII. 3, 3a (G 3306). Analogije za ove zdele imamo u neolitskom naselju na Banjici: T. IV. 1 (Todorović/Cermanović 1961), zatim u kući 2/79 sa Banjice (Tripković 2007: str. 184), u kasnovinčanskom naselju Kormadin-Jakovo (Jovanović/Glišić 1961: 117: sl. 6c). Nalazimo ih i u vinčanskom naselju Vinča-Belo brdo u objektu 01/06 (Ignjatović 2008: 263; kat. br. 178, 179, 180). Slične posude pronađene su u kući 1/1961u kasnovinčanskim naseljima Beletinci-Obrež (Jovanović 2014: 35, 38; T.III. 3 i 3a; T.V. 1, 1a, 2, 3, 4 i 4a, 5 i 5a) i Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 116; T. XII: 1, 2 i 5).

Druga zdela iz groba 7/1976 sa T. VII. 2, 2a (G 3143) identična sa zdelom pronađenom u grobu 25/1977- T. XVII. 4 (G 3307). Za ovu posudu analogije nalazimo među zdelama koje su pronađene u kući 1/1961 u kasnovinčanskom naselju Beletinci-Obrež (Jovanović 2014: 35, 38; T. XII. 6, 7, 8).

Grob 8/1976 - T. VIII - oštećen dečiji grob

Oštećen dečiji grob 8/1976 nalazio se u severoistočnom delu bloka III, u kv. 84, 85/XVI, u nivou 19 otkopnog sloja, na relativnoj dubini 4,40 m / a.n.v. 80,81 m. Po antropologu Zs. K. Zoffmann u pitanju je dete - beba starosti od 0,5-1 g. Orijentacija sahrane bila je na osi istok-zapad sa devijacijom od 6° ka jugu. Lobanja je bila oštećena - prelomljena dok je lice bilo okrenuto ka jugu. Ispod grudnog koša nedostaje donji deo skeleta. (T. VIII).²⁰ U grobu su prilozi bili raspoređeni oko glave deteta: pored oštećene lobanje nalazila se plitka zdelica od sivo pečene gline, a iznad nje, još dve manje posudice i jedan minijaturni pehar u sredini. Na levoj strani grudnog koša (između 4. i 5. rebra) nađeni su delovi ogrlice od bakra.²¹ Po mišljenju antropologu S. Stefanović, koja je obavila analize na kostima, u pitanju je skeletni grob muškog deteta starosti od jedne godine (Stefanović 2008: 95, 96; T. 11. 1).

- 1. Đerdan-ogrlica od bakra, izrađena od malih perli cilindričnog oblika, koje su slepljene, jako patinirane. Sakupljeno je 25 perlica od bakra. Dim. r 0,3 cm. G 3149 (T. i. 940/1976) T. VIII. 1.
- 2. Minijaturna posuda-pehar ili šolja, koničnog oblika sa stanjenim i unutra profilisanim obodom; zadebljalog i ravnog dna, tamno sive boje, dobre fakture,

grube izrade. Dim. h 3 cm; ro 4 cm; rd 2,1 cm. G 3145 (T. i. 936/1976) T. VIII. 2.

- 3. Mala zdela bikoničnog oblika sa unutra povijenim i profilisanim obodom, kratkim gornjim konusom i ravnim dnom, sive boje, dobre fakture, grube izrade. Bez ukrasa. Dim. h 5 cm; ro 11,8 cm; rd 2,2 cm. G 3147 (T. i. 938/1976) T. VIII. 3.
- 4. Mala zdelica kalotastog oblika sa unutra profilisanim obodom i blago naglašenim dnom, sivo crne boje, dobre fakture, uglačane površine. Bez ukrasa. Dim. h 3,2 cm; ro 8,7 cm; rd 2,2 cm. G 3148 (T. i. 939/1976) T. VIII. 4.
- 5. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom i ravnim dnom, svetlo sive boje, fine fakture, uglačane površine. Znak svojine u obliku slova "W" nalazi se na dnu; urezan je nakon pečenja posude. Dim. h 5, 5 cm; ro 17 cm; rd 5 cm. G 3146 (T. i. 937/1976) T. VIII. 5.

U dečijem grobu 8/1976 pored četiri posude od pečene gline pronađena je i ogrlica od barka. ²² U predelu grudnog koša sakupljeno je 25 minijaturnih perlica od bakra, cilindričnog oblika T. VIII. 1 (G 3149). Dimenzije ovih perlica su jedva dosezale veličine od 0,3 cm. Perle od bakra su bile rasute po gornjem delu tela (između 4. i 5. rebra pokojnika), međusobno slepljene (od korozije) što ukazuje na to da su bile nanizane kao niska i postavljene oko vrata deteta.

Minijaturni pehar ili šolja koničnog oblika na T. VIII. 2 (G 3145) je posuda od pečene gline, ostavljena je kao dar malom detetu-bebi (od 0,5-1 godina) pored lobanje. Uz to, oko glave bile su postavljene i druge posude: plitka zdelica od sivo pečene gline sa T. VIII. 3 (G 3147), a iznad nje, još dve manje posudice - poluloptasta zdela na T. VIII. 4 (G 3148) i bikonična zdela sa naknadno urezanim znakom svojine u obliku slova "W" na T. VIII. 4 (G 3146).²³

Zdele iz groba 8/1976 imaju bliže analogije među posudama u neolitskom naselju Vinča-Belo brdo (Vasić 1936: 114: slika 190); zatim sa posudama pronađenim u Divostinu: u kući 13 (Fig. 6. 3: 1-15, 19); u kući 14 (Fig. 6. 5: 1-9); u kući 15 (Fig. 6. 10: 1-3); u kući 16 (Fig. 6. 13: 3); kući 17 (Fig. 6. 16: 1-9); kući 18 (Fig. 6. 18: 4, 5, 6); kući 19 (Fig. 6. 21: 1) (Madas 1988: 143). Nalazimo ih i među posudama u kući 2/79 na Banjici (Tripković 2007: 185); u kanovinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: T. II. 8; T. III: 1, 3, 4, 6-10) i među posudama iz kuće 1/1961 u Beletincima-Obrež (Jovanović 2014: T. XII. 5, 8).

Grob 9/1976 – T. VIII – oštećen dečiji grob

Oštećen dečiji grob 9/1976 pronađen je u bloku III, u kv. 86/XVII, u nivou 20 otkopnog sloja, na relativnoj dubini 4,63 m / a.n.v. 80,62 m; granici kulturnog sloja i prvobitnog humusa.²⁴

Dečiji grob starosti oko 3 godine po Zs. K. Zoffmann; pol nije određen. U pitanju je skeletni grob sa oštećenim kostima lobanje, šaka i stopala. Skelet je bio položen na levu stranu tela, u pravcu istok-zapad, okrenut ka jugoistoku, sa devijacijom od 24° ka severu. Ruke su savijene u laktu i privučene ka grudnom košu. Noge su takođe bile savijene u kolenima i prekrštene jedna preko druge. Nalaza nema, grobna raka nije uočena. Očuvanost kostiju je osrednja. Po mišljenju antropologu S. Stefanović, koja je obavila analize na kostima, u pitanju je skeletni grob muškog pola starosti od 3 godine (Stefanović 2008: 95, 97; T. 11. 1).

Napomena: bez priloga T. VIII. - grob 9/1976 - dat je samo crtež groba.

Grob 10/1976 - T. IX - oštećen dečiji grob

Oštećen dečiji grob 10/1976 - pronađen je u bloku III, u kv. 85-86/XVI, u nivou 20 otkopnog sloja, na relativnoj dubini 4,63 m / a.n.v. 80,53 m. Prema antropologu Zs. K. Zoffmann u pitanju je dete starosti od 6-7 g. čiji pol nije određen. Pokojnik je bio položen na osi istok-zapad, sa licem okrenutim ka jugu i devijacijom sahrane od 12° prema jugu. Skelet je otkriven u zgrčenom položaju sa rukama savijenim u laktu i privučenim ka grudnom košu. Noge su takođe bile savijene u kolenima. Očuvanost kostiju je osrednja. Dužina skeleta *in situ* bila je 0,85 m.

Kod dečijeg skeleta broj 10/1976 delimično nedostaju kosti ruku, zatim leva strana grudnog koša, karlice, gornji deo femura i stopala, dok su kosti lobanje bile napuknute. U grobu je bilo priloga: dve posude od pečene gline - T. IX 1, 2. Zdela je nađena iza glave pokojnika; dok je pehar sa jednom rožastom drškom bio postavljen iznad lobanje. ²⁶ U objavljenim tekstovima pominje se i amulet (Brukner 1980: 32; Borić 1996: 81; Stefanović 2008: 95). Po mišljenju antropologu S. Stefanović, koja je obavila analize na kostima, u pitanju je skeletni grob muškog pola starosti od sedam godina (Stefanović 2008: 95, 97; T. 11. 1).

1. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kratkim gornjim konusom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine, bez ukrasa. Dim. h 6,5 cm; ro 18, 5 cm; rd 5,3 cm. G 3151 (T.i. 942/1976) T. IX. 1.

2. Pehar bikoničnog oblika sa kratkim gornjim konusom, cilindričnim vratom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na prelazu konusa se nalazi jedna mala bradavičasta drška. Na suprotnoj strani je još jedna plastična drška u obliku paroška jelena, elipsoidnog preseka, u kombinaciji sa jednom bradavičastom drškom koja je postavljena ispod. Dim. h 11 cm; ro 10 cm; rd 4,2 cm. G 3150 (T. i. 941/1976) T. IX. 2.

Napomena: posuda je slična sa peharom iz groba 3/1976 - T. V. 2. (G 3179).

U blizini groba proneđen je i amulet. Nalazi se u studijskoj zbirci Muzeja, nije unet u inventar groba pošto je bio udaljen oko 50 cm od skeleta.²⁷

U dečijem grobu 10/1976 kao prilozi nađene su dve keramičke posude. Bikonična zdela na T. IX. 1 (G 3151) bila je postavljena između glave i desnog ramena. Slična je zdelama otkrivenim u drugima grobovima na Gomolavi: u grobu 7/1976 na T. VII. 2, 2a; u grobu 8/1976 na T. VIII. 3; u grobu 12/1976 na T. X. 4; u grobu 20/1976 na T. XIII. 3 i grobu 21/1976 na T. XIV. 8.

Zdela iz groba 10/1976 ima bliže analogije među posudama u Vinči (Vasić 1936: 114: slika 190); zatim posudama iz kuća u Divostinu: kuća 13 (Fig. 6. 3: 1-15, 19); kuća 14 (Fig. 6. 5: 1-9); kuća 15 (Fig. 6. 10: 1-3); kuća 16 (Fig. 6. 13: 3); kuća 17 (Fig. 6. 16: 1-9); kuća 18 (Fig. 6. 18: 4, 5, 6); kuća 19 (Fig. 6. 21: 1) (Madas 1988: 143-172). Nalazimo ih i u kući 2/79 na Banjici (Tripković 2007: 185); zatim i u naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: T. II. 8; T. III: 1, 3, 4, 6-10) i kuće 1/1961 u Beletincima (Jovanović 2014: T. XII. 5, 8).

Drugi prilog u grobu je pehar ili šolja sa jednom rožastom drškoma T. IX. 2 (G 3150). Pehar je identičan sa posudom iz groba 3/1976 - T. V. 3 (G 3179). Analogije su kao i za grob 3/1976: lokalitet Vinča-Belo brdo; objekat 03/03 (Tasić 2007: pl. III/1; Ignjatović 2008: kat. br. 183); kao i razne varijante pehara sa jednom drškom iz kuće 2/79 na Banjici (Tripković 2007: str. 182 i 183) i kasnovinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 111; T. VII. 8, 9).

Grob 11/1976 - T. IX

Grob 11/1976 otkriven je u istočnom delu bloka III, u kv. 85, 86/XX, XXI, u nivou 20 otkopnom sloja, na relativnoj dubini 4,67 m / a.n.v. 80,58 m. Na osnovu antropoloških analiza, Zs. K. Zoffmann je utvrdila da je u pitanju muška osoba, starosti do 47-51 g. Pokojnik je

bio sahranjen na osi jug-sever, sa glavom na jugu, i nogama na severu, sa devijaciom sahrane od 12° prema istoku. Pokojnik je bio položen na levu stranu tela, u zgrčenom položaju, sa glavom na jugu a licem okrenutim ka zapadu. Ruke su bile savijene u laktu i priljubljene uz grudni koš. Noge su bile savijene u kolenima i prebačene jedna preko druge. Skeletni grob sa savijenom kičmom i delimično dislociranim kostima donje vilice, grudnog koša i dela karlice. Nedostaju kosti šaka, stopala i karlice. Očuvanost kostiju je dobra. Dužina in situ 1,16 m. U grobu su nađeni prilozi: južno od temena lobanje (na 0,27 m od lobanje) nalazila se zdela bikoničnog oblika i alatka-dleto od lakog belog peščara. Prilikom skidanja skeleta nađeni su fragmenti još jedne bikonične zdele. Grobna raka nije konstatovana. Grob 11 /1976 nalazio se u neposrednoj blizini groba 20/1976; bili su inhumirani pod uglom od 90°. Da li su u bili u srodstvu?

1. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, cilindričnim vratom, kratkog gornjeg konusa i ravnim dnom, sive boje, dobre fakture, uglačane površine. Gornji konus je ukrašen plastičnom trakom na kojoj su kose, plitko utisnute kanelure koje mu daju oblik tordiranosti. Spoljna površina je podeljena na više polja od kojih su neka ukrašena kosim linijama. Unutrašnji zid posude ukrašen je širokim trakama koje formiraju različita polja koja su ispunjena uglačanim ornamentima. Dim. h 7,5 cm; ro 12,5 cm; rd 4,5 cm. G 3153 (T. i. 944/1976) T. IX. 1, 1a i 1b.

Napomena: posuda je slična sa zdelom iz groba 24/1977-T. XVI. 2, 2a, 2b; i zdelom iz groba 25/1977-T. XVII. 2, 2a i 2b.

- 2. Zdela bikoničnog oblika sa profilisanim obodom, cilindričnim vratom, kratkim gornjim konusom, naglašenog trbuha i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na unutrašnjoj strani posude, na obodu nalazi se urezan "znak svojine" u obliku slova "Č", postavljen nakon pečenja. Dim. h 7,5 cm; ro 17,7 cm; rd 5 cm. G 3154 (T. i. 945/1976) T. IX. 2.
- 3. Mala kamena alatka-dleto (ili pijuk?) valjkastog oblika sa ravnim talonom. Na distalnom kraju polukružno oblikovana; na proksimalnom zalomljena. Izrađena od sitnozrnog peščara, bele boje, uglačane površine. Dim. 8,7 x 2,2 x 1,4 cm. G 3152 (T.i. 943/1976) T.IX. 3.

Bikonična zdela sa T. IX. 1, 1a i 1b (G 3135) sa plitkim, koso postavljenim kanelurama na gornjem konusu; bogato je ukrašena geometrijskim motivima na donjem konusu sa spoljašnje i unutrašnje strane zida.

Veoma je slična posudi otkrivenoj u grobu 1/1973 na T. I. 1, 1a (G 2112) kao i zdeli u grobu 24/1977 na T. XVI. 2, 2a i 2b (G 3234). Tu spada i posuda iz groba 25/1977 sa T. XVII. 3, 3a (G 3306). Slične posude nalazimo u objektu 01/06 u naselju Vinča-Belo brdo (Ignjatović 2008: 263, kat. br. 178-180) i kući 1/1961 u Beletincima (Jovanović 2014: T. V. 1, 11a, 2, 3, 4, 4a, 5, 5a). Druga zdela od pečene gline iz groba 11/1976 sa T. IX. 2 (G3154) je bez ukrasa, fino uglačane površine. Po formi ima analogije među posudama u kući 1/1961 u Beletincima (Jovanović 2014: T. I. 1-4a; T. II. 1-2a). Na unutrašnjoj strani oboda nalazi se znak svojine u obliku slova "M" koji je tu postavljen (urezan) nakon pečenja.

U grobu 11/1976 pored dve posude od pečene gline pronađena je i jedna alatka-dleto (ili možda pijuk?) na T. IX. 3. S obzirom da je prelomljena na proksimalnom kraju, teško je zaključiti da li je dleto ili pijuk. Po tipologiji D. Antonović u koliko bi je stavili u dleto pripadala bi tipu V/2b (Antonović 2003: 55, sl. 33); a kao pijuk mogla bi se uvrstititi u tip VIII/1a (Antonović 2003: 57, sl. 35).

Grob 12/1976 - T. X

Grob 12/1976 otkriven je u jugoistočnom delu bloka III, kv. 84, 85/XXI, XXII, između 21 i 22 otkopnog sloja, na relativnoj dubini 4,84-5,00 m/a.n.v. 80,41-80,26 m. Pokojnik je inhumiran u zgrčenom položaju na pravcu istok-zapad. Bio je položen na levu stranu tela, sa ruka savijenim u laktu i šakama postavljenim ispred lica. Noge su savijene u kolenima pod uglom od 90° stepeni. Očuvanost kostiju je doba. Dužina skeleta u *in situ* položaju je 1,20 m.²⁸ Uz pokojnika su nađeni i prilozi: četiri posude od pečene zemlje i na levoj podlaktici narukvica od bakra sa otvorenim krajevima. Na oko 0,15 m od čeone kosti u levoj ruci nalazila se alatka od kamena tipa dleto-sekira, beličaste boje.

Grob 12/1976 interesantan je pored narukvice od bakra po još jednom detalju: ispod glave skeleta nađen je poluobrađeni kamen, ploča, trapezastog oblika. ²⁹ Zabodena u zemlju, "pločica" od kamena, koja kao da je namerno ostavljena ispod leve slepoočnice. Moguće je da je to znak koji je označava izvesnu funkciju ili položaj pokojnika u naselje, s obzirom da je već imao i redak komad nakita sa sobom - narukvicu od bakra. Prilikom ispitivanja 22 o.s. na oko 25 cm vertikalno ispod lobanje groba 12/1976 nađena je manja zdelica sa uvučenim obodom. Posuda u obliku pehara sa dve drške pronađena je ispod stopala pokojnika. Grobna raka nije uočena.

- 1. Masivna narukvica od bakra, više eliposidnog nego kružnog oblika, puno livenje, sa ojačanim središnjim delom i suženim (stanjenim) krajevima, skoro kružnog preseka. Narukvica je sa otvorenim krajevima. Dim. R 5,7 x 8 cm; debljina 0,8 (0,4) cm. G 3156 (T. i. 947a/1976) T. X. 1.
- 2. Alatka od kamena, tipa dleto-sekira, trapezastog oblika, izrađena od sitnozrnog peščara, bele boje, uglačane površine, ravnog talona. Na distalnom kraju nalazi se polukružno secivo, dok je proksimalni deo sužen i oštećen. Na alatki su vidljivi tragovi obrade i korišćenja. Dim. 8,2 x 5,8 x 1,3 cm. G 3155 (T. i. 946/1976) T. X. 2.
- 3. Pehar bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, ravnog dna, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na konusu su mestimično vidljivi ostaci "crasted" boje. Na gornjem konusu nalaze se dve tunelaste drške. Dim. h 12,7 cm; ro 14,4 cm; rd 5 cm. G 3379 (T. i. 1032/1976) T. X. 3.

Napomena: posuda je nađena ispod stopala groba 12/1976 - cca 30 cm (?).

4. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kraćim gornjim konusom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Gornji konus je samo uglačan; donji je podeljen na polja i ukrašen paralelnim linijama postavljenim u raznim pravcima. Na unutrašnjoj strani zdela je ukrašena širokim, uglačanim trakama koje formiraju ornamnet u obliku "krsta". Prostor između krakova krsta ispunjen je nizom uglačanih linija, različito razmeštenih po poljima. Dim. h 5,7 cm; ro 15,5 cm; rd 5 cm. G 3380 (T. i. 1033/1976) T. X. 4, 4a i 4b.

Napomena: posuda je otkrivena prilikom ispitivanja 22 otkopnog sloja na dubini oko 25 cm vertikalno ispod lobanje groba 12/1976.

Posuda je slična sa zdelom iz groba 2/1975 - T. IV. 5, 5a, 5b (G 2861).

- 5. Zdela koničnog oblika sa stanjenim i spolja profilisanim obodom i ravnim dnom, grube fakture, crvene boje, rukom rađena, bez ukrasa. Dve bradavičaste drške nalaze se po sredini konusa. Dim. h 9,5 cm; ro 18 cm; rd 11 cm. G 3381 (T.i. 1034/1976) T. X. 5.
- 6. Zdela koničnog oblika sa profilisanim obodom i ravnim dnom, crne boje, fine fakture, uglačane površine. Na obodu se nalaze četiri antropomorfna ili zoomorfna protoma (?) na kojima je naglašen samo nos. Dim. h 10 cm; ro 17,5 cm; rd 4,5 cm. G 3378 (T. i. 1031/1976) T. X. 6.

Napomena: u grobu 12/1976 ispod lobanje bila je postavljena ploča od kamena u obliku trougla ili tapeza koja nije uneta u inventar groba.³⁰

U grobu 12/1976 na T. X. koji je specifičan po načinu sahranjivana (pokojnik je bio položen na leđa) i narukvici od bakra, pažnju privlače i prilozi od pečene gline i kamena. Pehar sa dve trakaste drške na T. X. 3 (G 3379) ima na konusu mestimično vidljive ostatke "crasted" boje, pronađen je ispod stopala pokojnika.³¹ Njegova forma ukazuje na pojavu novih društvenih previranja na Gomolavi, koja nastaju u zadnjoj fazi neolitske epohe. Promene donose pomeranja plemena u druga područja bogata bakrom, intenzivnu trgovinu sa drugim naseljima u regionu, pojavu novih običaja koji se prenose u sve sfere života. Na posudama od pečene gline uočavaju se novi elementi koji ukazuju na promene u keramografiji. Pehar je sličan sa posudom iz kostolačke kuće 21, blok VII, hronološki spada u fazu IIIb na Gomolavi (Petrović-Jovanović 2002: 186, 190, kat. 25).

Plitka zdela sa T. X. 4, 4a, 4b (G 3380) po načinu ukrašavanja jako podseća na posude iz kuće 1/1961 na Beletincima (Jovanović 2014: 34-39; T. I-VI) i objekta 01/06 u Vinči-Belo brdo (Ignjatović 2008: 263, kat. br. 178-180). Po formi je slična zdelama iz Vinče (Vasić 1936: 83, 101 sl. 119; list XXI), kao i posudama iz Kormadina (Jovanović-Glišić 1961: 117, sl. 6/a). Posude slične profilacije nađene su vinčanskom naselju Divostin, u fazi IIb u više objekata: u kući 13 (Fig. 6. 3: 4, 7, 8); kuća 14 (Fig. 6. 6: 7); kuća 15 (Fig. 6. 10: 1); kuća 16 (Fig. 6. 13: 3; 6. 14: 4); kuća 17 (Fig. 6. 16: 1); kuća 18 (Fig. 6. 18: 8; Plate III: b, h) (Madas 1988: 143-172). Ima ih u kasnovinčanskom naselju Stubline-Mali Borak (Spasić 2011: 107; T. II. 8; T. III. 1, 7, 9). Izvesna sličnost postoji i sa zdelom iz groba 2/1975 na T. IV. 5, 5a, 5b (G 2861).

Zdela koničnog oblika na T. X. 5 (G 3381) sa dve grube, bradavičaste drške, odudara po profilaciji i kvalitetu izrade od drugih priloga u nekropoli, pronađena je u neposrednoj blizini groba 12/1976. Spada u ognjišnu keramiku koja se često nalazi na podovima neolitskih kuća u Vinči na dubini 4,1 m, a na Gomolavi u Ib fazi. Analogije su Vinča (Vasić 1936: 75; T. XLI: 85. sl. 101); Banjica (Todorović/Cermanović 1961: T.XVI. 5), Gomolava: kuća 4/1975 (Petrović 1993: 18; T. III. 3); Gomolava, vinčanska kuća 3/1956; (Nađ 1960: T. II. 2).

Prilikom podizanja skeleta, vertikalno ispod lobanje pokojnika pronađena je zdela koničnog oblika sa četiri naspramno postavljena antropomorfna ili zoomor-

fna protoma na obodu T. X. 6 (G 3378). Predstava glave je veoma šematizovana, pa je teško odrediti da li je prikazan nos ili kljun (?). Na posudi nema tragova upotrebe. Zdela je pronađena na 25 cm ispod lobanje, te se može dovesti u vezu sa određenim socijalnim ili kultnim položajem pokojnika u zajednici. Zdela sa protomima iz muškog skeletnog groba sa Gomolave, jedina je u celosti očuvana posuda koja je pronađena na ovom naselju.³³ S obzirom da je posuda otkrivena ispod lobanje, najverovatnije da se i kamena ploča, koja je pronađena takođe ispod glave pokojnika, mogu dovesti u uzajamu vezu. Šta se nalazilo u zdeli je tajna, ali pretpostavljamo da se ploča nalazila iznad zdele, kao neka vrsta poklopca. Na žalost iz dokumentacije nije bilo moguće saznati tačan položaj zdele i njen odnos sa pločom. Konične zdele sa protomima poznate su iz najstarijih slojeva u Vinči; nalazimo ih već u fazi A i traju kroz celo vinčansko razdoblje do kraja faze Vinča D 2. Pored Gomolave, hronološki najmlađe pojave ovih posuda vezane su za naselja Vinča-Belo brdo (Tasić 2007: plate II) i Crkvine-Mali Borak (Crnobrnja 2012: 53, fig. 14; Tasić 1973: 70, T. XXXIV/126).

Ovako dug vremenski period, od gotovo 700 godina, u kome bez znatnijih izmena (izuzimajući stilske karakteristike samih protoma) opstaje jedan kompleksan igonografski obrazac, ukazuje pre svega na dugovečan i nepromenjen obrazac običaj/verovanje/obred koji se očigledno može vezati isključivo za populacije unutar vinčanske kulture (Spasić/Crnobrnja 2014: 196). Nalaz posude sa protomima u grobu 12/1976 daje jednu novu komponentu kada su u pitanju kultni i religiozni obredi vezani sa sahranjivanje u kasnom neolitu centralnog Balkana.

U nekorpoli na Gomolavi u jednom broju grobova uz pridarke od pečene gline, bili su ostavljeni i razni komadi nakita izrađeni od različitog materijala. Izuzetan komad nakita izrađen u bakru pronađen je u grobu 12/1976 (Brukner 1980: 35, sl. 17; Petrović 1984: 21, sl. 12 i T. XIV; Brukner 1988: 24, Abb. 4; Pernicka/Begeman/Schmitt-Strecker 1993: 4, 10, 15, 16, 18, fig. 13: str. 31; Borić 1996: 81. fig. 10; ibid 2006: 223, 225; fig 36 38). Narukvica od bakra sa otvorenim krajevima na T. X. 1. (G 3256) koja se nalazila se na levoj podlaktici odraslog muškarca. ³⁴ i posude od pečene gline hronološki opredeljuju nekropolu u s fazu vinčanske kulture, što vremenski odgovara Vinča D 2 fazi.

Pojava nakita od bakra u nekropoli, zajedno sa drugim prilozima u grobu 12/1976 ukazuje na postojanje

uređenog oblika plemenske hijerarhije koja se primenjivala i kod sahranjivanja pojedinih, važnih ličnosti u gomolavskoj zajednici. Brojni prilozi iz groba 12/1976 ukazuju da je pokojnik imao izuzetno dominantnu ulogu u vinčanskom naselju na Gomolavi. Sličan komad nakita – manja narukvica od bakra sa otvorenim krajevima otkrivena je u neolitskom naselju Divostin kod Kragujevca, u horizontu sa nadzemnim kućama. Narukvica je pronađena u vinčanskoj kući broj 14; te je na osnovu nalaza posuda od pečene gline opredeljena je u fazu Divostin II-b (Glumac 1988: 460; pl. 19. 1a; Bogdanović 1990: 103 a, b).

Grob 13/1976 - T. XI, grob u *in situ* položaju

Grob 13/1976 pronađen je u južnom delu bloka III, kv. 82, 83/XXI, u nivou 21 otkopnog sloja, na relativnoj dubini 4,84 m / a.n.v. 80,42 m. Nalazio se između grobova 4, 5, 14 i 22/1976. Moglo bi se skoro zaključiti da se nalazio u centru pomenutih grobova, kao da ih je na neki način sve povezivao. Pokojnik je bio položen na leđa, u pravcu istok-zapad, sa glavom na istoku i devijacijom sahrane od 12° ka jugu. Pokojnik je u zgrčenom položaju sa ruka savijenim u laktu i spojenim šakama postavljenim naspram lica. Noge su savijene u kolenima pod uglom od 90° stepeni i paralelno postavljene. Očuvanost kostiju je doba. Dužina pokojnika u in situ položaju je 1,44 m.35 U grobu su nađeni prilozi: dve posude od pečene gline, kamena alatka - pijuk, nožić ili strugač(?) i perle od barka(?).³⁶ Posude su bile ostavljene iza glave pokojnika: na 0,08 m od lobanje nalazi se veća zdela; na 0,10 m od temena postavljena je manja zdela očuvana u celini. Severno od temena, na udaljenosti od 0,28 m nalazi se alatka od kamena – pijuk.

1. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, visokim gornjim konusom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Posuda je bez ukrasa. Dim. h 7,5 cm; ro 16,5 cm; rd 4,5 cm. G 3159 (T. i. 949/1976) T. XI. 1.

Napomena: posuda je slična sa zdelom iz groba 2/1973 - T. III. 11, 11a, 11b.

2. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kratkim gornjim konusom, naglašenim trbuhom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Posuda je bez ukrasa. Dim. h 7,5 cm; ro 19,5 cm; rd 6 cm. G 3158 (T. i. 948/1976) T. XI. 2.

Alatka - oštećena alatka-pijuk od kamena, valjkastog oblika, izrađena od sitnozrnog peščara, uglačane površine, polukružnog preseka, skoro ravnog talona. Distalni kraj je polukružno oblikovan, a proksimalni je prelomljen. Na alatki su vidljivi tragovi upotrebe. Dim. 8 x 3,2 x 2,2 cm. G 3157 (T. i. 947b/1976) T. XI. 3.

Napomena: u grobu se nalazi još jedan nožić i delovi perli od bakra koji nisu obrađeni.

Zdela iz groba 13/1976 na T. XI. 1 (G 3159) po formi slična je sa zdelom iz groba 2/1973 sa T. III. 11, 11a, 11b. Poluloptasa zdela sa Gomolave, po obliku ima analogija među posudama iz vinčanskog naselja Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 114; T. X. 2, 3). I druga zdela iz groba 13/1976 na T. XI. 2 (G 3158) uklapa se keramičke forme karakteristične za poslednju vazu vinčanske kulture na centralnom Balkanu. Nalazi se među poznatim zdelama od pečene gline u Vinči (Vasić 1936: 83: 101. slika 119. List XXI (№ 955, 956, 957), na Banjici (Tripković 2007: 85) i u kasnovinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011; 114, T. X. 4. 5).

Alatka - pijuk od kamena, iz groba 13/1976 na T. XI. 3 (G 3157) izrađena od sitnozrnog peščara ima skoro valjkast oblik i ravan talon. Na distalnom kraju je oblikovana u sečivo na kome su vidljivi tragovi upotrebe. Na gornjoj strani alatke-dleta su manja oštećenja. Po D. Antonović alatka - pijuk(?) spadala bi u grupu - T. VIII/1a (Antonović 2003: 57, sl. 35).

Takođe treba dodati, da su se u grobu 13/1976, nakon transporta i isušivanja zemlje oko skeleta pojavili novi nalazi koji nisu obrađeni poput nožića koji je otkriven u grudnom košu pokojnika. Tragovi bakra primećeni su na desnoj ruci, u predelu šake i na grudnom košu, između rebara, kao zelena patina. Možda je pokojnik imao prilog od bakra koji se tokom vremena raspao, pa se delovi nalazi u zemlji oko skeleta. 38

Grob 14/1976 - T. XI - oštećen dečiji grob

Oštećen dečiji grob 14/1976 otkriven je u južnom delu bloka III, kv. 82/XXI, XXII, u nivou 21 otkopnog sloja, na relativnoj dubini 5,00 m / a.n.v. 80,27 m. Antropolog Zs. K. Zoffmann je mišljenja da su u pitanju antropološki ostaci malog deteta starosti oko 1 godine, čiji pol nije utvrđen. Po mišljenju S. Stefanović u pitanju su ostaci malog deteta, muškog pola. U pitanju su skeletni ostaci mlađe osobe, koja je bila položena na levu stranu tela, u pravcu sever-jug sa glavom na jugu i okrenutom prema zapadu. Devijacija sahrane bila je 18° stepeni ka istoku. Pokojnik je bio inhumiran u zgrčenom položaju, ruke su bile savijene u laktu, prekrštene i položene ispred lica. Dečiji skelet kome nedostaje

deo karlice i donji ekstremiteti, a lobanja je delimično oštećena. Očuvanost kostiju je loša. Dužina skeleta u *in situ* 0,34 m. U grobu su pored skeleta nađeni prilozi: južno od lobanje (čeone kosti i temena) pokojnika nađene su dve posude-zdelice od pečene gline. Prilikom podizanja skeleta nađene su dve perle od kosti u predelu vrata. Grobna raka nije konstatovana. Grob se nalazio u južnom delu bloka III, na južnom delu nekropole – na periferiji kao i dečiji grobovi 8, 9 i 10/1976 na severnoj strani bloka III, takođe na periferiji nekropole.

- 1. Perle pet koštanih perli cilindričnog oblika, izrađene su od životinjskih kostiju; jedna veća je oštećena. Četiri perle su većih dimenzija, dok je peta jako malih dimenzija. Dim. 0,9 x 0,6 cm i 0,6 x 0,2 cm. G 3160 (T. i. 950/1976) T. XI. 1.
- 2. Zdela manja zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, naglašenim trbuhom i ravnim dnom, crne boje, dobre fakture, uglačane površine. Posuda je bez ukrasa. Dim. h 5,7 cm; ro 9,2 cm; rd 4,5 cm. G 3161 (T. i. 951/1976) T. XI. 2.
- 3. Zdela manja zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kratkim gornjim konusom, naglašenim trbuhom i ravnim dnom, crne boje, dobre fakture, uglačane površine. Bez ukrasa je. Dim. h 4,8 cm; ro 13,5 cm; rd 5 cm. G 3162 (T.i. 952/1976) T. XI. 3.

U oštećenom dečijem grobu 14/1976 na T. XI. 2 i 3 uz pokojnika su pronađene dve manijaturne posude od pečene gline i deo ogrilice od životinjskih kostiju.

Minijaturna zdelica na T. XI. 1 (G 3161) sa visokim gornjim konusom, naglašenog središnjeg dela - trbuha u nešto manjem broju nalazi se u okviru neolitskih naselja. Posude ove profilacije poznate su iz vinčanskog naselja na Banjici (Todorović/Cermanović 1961: T. IX. 4; XVI. 9; Trifković 2007: 185) i kasno vinčanskog naselja Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 114; T. X. 6). Plitka zdela na T. XI. 3 (G 3162) sa kratkim gornjim konusom i naglašenim trbuhom ima po formi izvesne sličnosti sa posudom iz groba 21/1976 sa T. XIV. 4 (3168), zatim sa jednim tipom posude iz naselja Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 107; T. III. 5); kao i sa zdelicom iz kuće 1/1961 u Beletincima (Jovanović 2014: T. XII. 7).

Koštane perle iz dečijeg groba 14/1976 kojih su tri kompletno očuvane, cilindričnog oblika; dimenzija 0,9 x 0,6 cm; zatim oštećena perla takođe valjkastog oblika; na jednom kraju koso zasečena i jedna manja perla, valjkastog oblika, dim 0,6 cm x 0,3 cm na T. XI. 1 za sada nemaju analogije. To je prvi koštani materijal koji

je pronađen u vinčanskoj nekropoli na Gomolavi, u ovom delu Podunavlja, što ga čini izuzetno vrednim.

Grob 15/1976 - T. XII - dislociran grob

Grob 15/1976 otkriven je u istočnom delu bloka III, u kv. 84, 85/XVIII, XIX, u nivou 21 otkopnog sloja, na relativnoj dubini 4,64-4,84 m / a.n.v. 80,55-80,43 m. Prilikom istraživanja nekrpole utvrđeno je da su dislocirane ljudske bile ukopane u sloj crne, rastresite zemlje sa mestimičnim nalazima gara i pečene zemlje. Delimično su bile očuvane kosti karlice - na dva mesta i kosti gornjih i donjih ekstremiteta od tri inidividue. Po mišljenu antropola po Zs. K. Zoffmann dislocirane kosti su pripadale osobama, različitog starosnog doba. Sačuvani delovi skeleta pokazuju starost od 14 do 55 godina: 14-16; 35-55 i 23-55 godina. Položaj groba je bio u pravcu istok-zapad(?). U grobu nije bilo priloga. Treba napomenuti da se grob 15/1976 nalazio u neposrednoj blizini groba 23/1976 koji je uništen prodorom jame iz halštatskog perioda.

Grob 16/1976 - T. XII

Grob 16/1976 pronađen je u blok VI, u jami "I", u kv. 72/XX, XXI, u nivou 23 otklopnog sloja, na relativnoj dubini ≈ 4,96 m/a.n.v. 79,70 m. Nakon antropoloških merenja Zs. K. Zoffmann je utvrdila da je u pitanju muška osoba, starosti 53-57 g.⁴¹ Pokojnik je bio položen na osi zapad-istok, sa odstupanjem od 18° prema jugu. Očuvanost skeleta je dobra, ikao nedostaju kosti šaka, delimično podlaktice i stopala. Dužina skeleta u *in situ* položaju je: 1,18 m.

Grob 16/1976 bio je inhumiran u jamu "I" koja je imala dve ćelije. Na granici, između celije 1 i 2, otkrivena su dva skeletna groba: grob 16/1976 i grob 17/1976. Oba skeleta su ležala na zemlji nagoreloj od vatre u kojoj su nađeni ostaci izgorelog drveta.

Kod groba 16/1976 interesantno je, da je gornji deo tela do karlice, bio položen na leđa; pri čemu je leva ruka bila savijena u laktu; dok je desna ruka savijena i položena u predelu trbuha. Noge su bile takođe savijene i položene na levu stranu tela (bočno), što daje utisak da je pokojnik kod inhumacije verovatno bio postavljen u sedećem položaju. Predeo butnjače bio je prekriven nagorelom zemljom. Možda je površina sa nagorelom zemljom povezana sa stavljanjem skeleta u jamu, ako se pretpostavi da je to mesto poslužilo za neku ritualnu radnju. Nagorela kost noge pokazuje da je pokojnik stavljen u jamu u vreme kad se tu već nalazio žar.

Grob 17/1976 - T. XII

Grob 17/1976 pronađen je blok VI, u kv72/XX, XXI, u jami "I", u 23 otkopnom sloju, na relativnoj dubini ≈ 5,00 m / a.n.v. 79,58 m. Po Zs. K. Zoffmann, u pitanju su skeletni ostaci ženske osobe starosti 17-18 g. Pokojnica je bila inhumirana na osi JI-SZ, sa devijacijom sahrane od 36° prema istoku. Dužina skeleta u *in situ* položaju bila je 1,00 m.

Ispod karlice skeleta broj 16/1976 nađene su kosti glave skeleta broj 17/1976. Bile su položene u sloju crveno pečene zemlje. Skelet je bio očuvan do karlice, sa dislociranim donjim ekstremitetima. Kosti grudnog koša i karlica nađene su u ispruženom položaju.

Kod groba 17/1976 postoji velika sličnost kod sahranjivanja sa grobom 16/1976. Gornji deo tela je bio na leđima, leva ruka je opružena uz telo, a desna savijena u laktu i priljubljena uz grudni koš. Donji ekstremiteti (nedostaju) su verovatno bili savijeni. Sve ukazuje na to da je i ovaj pokojnik prilikom inhumiranja bio postavljen u sedećem položaju. Jedna od alternativa je da su pokojnici bili namerno postavljeni u sedećem položaju "priljubljeni leđima sa pogledom na suprotnu stranu", što bi približno označavalo orijentaciju sahrane u pravcu istok-zapad. Oba pokojnika nisu imala priloge. Nesumnjivo da se radi o posebnom obliku sahranjivanja koji odstupa od pravila ukopavanja tokom vinčanskog razdoblja.

Grob 18/1976 - T. XII

Grob 18/1976 otkriven je u istočnom delu bloka III, u kv. 86/XIX, u nivou 22 otkopnog sloja, na relativnoj dubini ≈ 5,00 m / a.n.v. 80,31 m. Nakon antropoloških analazija Zs. K. Zoffmann smatra da je u pitanju odrasla muška osoba, starosti 51-55 g. 42 Pokojnik je inhumiran u pravcu istok-zapad, položen na levu stranu tela; sa glavom na istoku i licem okrenutim jugu; devijacija sahrane od 6° prema severu. U pitanju je skeletni grob sa dobro očuvanim kostima. Inhumiran je u zgrčenom položaju: leva ruka je savijena u laktu i podignuta ka glavi pokojnika, desna je opružena uz telo, naslonjena na karlicu. Donji ekstremiteti su savijeni u kolenu i privučeni uz telo pokojnika, kao da je bio sahranjen u sedećem položaju(?). Dužina skeleta u in situ položaju bila je 1,00 m. Pokojnik je bio ukopan u sloju rastresite crne, sa mestimičnim komadićima crveno pečene zemlje. Kod skeleta nedostaju delimično kosti glave, grudnog koša (rebara), ruku, stopala i deo leve podkolenice. Grobna raka nije konstatovana. Nije bilo priloga.

Napomena: na T.XII - grobovi 15, 16, 17 i 18/1976 - prikazani su samo preko crteža .

Grob 19/1976 - T. XII - oštećen dečiji grob

Dečiji grob 19/1976 otkriven je u istočnom delu bloka IIII, kv. 86/XX; u 22 otkopnom sloju, na relativnoj dubini ≈ 5,00 m / a.n.v. 80,26 m; orijentacija sahrane jugoistok-severozapad, sa devijacijom sahrane od 36° ka istoku. Oštećen dečiji grob, novorođenče po Zs. K. Zoffmann, sa delimično očuvanim kostima lobanje, rebara i ruku. U pitanju je zgrčenac(?) čije su ruke bile savijene u laktu, a donji ekstremiteti nedostaju. Očuvanost kostiju je loša. Dužina skeleta u *in situ* položaju bila je 0,22 m. Pokojnik je bio ukopan u sloju restresite crne sa mestimičnim komadicima crveno pečene zemlje. U neposrednoj blizini skeleta nađene su životinjske kosti koje su ležale u istom nivou. Grobna raka nedostaje. U grobu je kao prilog nađena manja posuda koničnog oblika.

Minijaturna zdela blago bikoničnog oblika sa unutra povijenim obodom i ravnim dnom, od svetlosive do crne boje, dobre fakture, grube izrade. Posuda je bez ukrasa. Dim. h 3,4 cm; ro 6,5 cm; rd 3,3 cm. G 3163 (T. i. 953/1976) T. XII. 1.

Grob 20/1976 - T. XIII

Grob 20/1976 nalazio se u južnom delu bloka III, u kv. 85/XX, XXI, u nivou 22 otkopnog sloja, na relativnoj dubini ≈ 5,10 m/a.n.v. 80,10 m. Po obavljenim antropološkim analazima Zs. K. Zoffmann smatra da je u pitanju odrasla muška osoba, starosti 51-55 g. Pokojnik je inhumiran na osi istok-zapad sa devijacijom sahrane od 6° prema severu. Kod inhumiranja, pokojnik je bio položen više na levu stranu tela, sa glavom postavljenom prema istoku i okrenutom ka jugu. Gornji ekstremiteti su bili savijeni u laktu i usmerene ka licu; donji ekstremiteti su bili savijeni u kolenu i prekršeni. Iako je očuvanost kostiju dobra, nedostaju kosti ruku i stopala. Pokojnik je bio ukopan u sloju restresite crne zemlje gara. Grobna raka nije pronađena. Dužina skeleta u in situ položaju bila je 1,25 m. U grobu 20/1976 bilo je priloga oko gornjeg dela tela. Oko glave, iza temena, na udaljenosti od 0,5 m nađene su dve fragmentovane zdele.

U levoj ruci pokojnika bila je ostavljena još jedna zdela. Severno od temena pokojnika, na udaljenosti od 0,8 m pronađena je alatka od sivog kamena. Ubraja se u određenu vrstu alatki tipa dleto-sekira.

- 1. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kratkim gornjim konusom, naglašenim trbuhom i ravnim dnom, svetlo sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na gornjem konusu je uglačan ornament koji se sastoji od vertilanih kanelura u nizu; između njih je utisnuta kružna dekoracija. Dim. h 8,8 cm; ro 15,5 cm; rd 6 cm. G 3166 (T. i. 956/1976) T. XIII. 1.
- 2. Zdela koničnog oblika sa blago zakošenim i profilisanim obodom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Posuda je bez ukrasa. Dim. h 6,3 cm; ro 17,3 cm; rd 5,5 cm. G 3165 (T. i. 955/1976) T. XIII. 2.

Napomena: posuda je slična sa zdelama iz groba 21/1976 - T. XIV. 3, 6.

- 3. Zdela bikoničnog oblika sa unutra povijenim i profilisanim obodom, kratkim gornjim konusom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Pri dnu konusa se nalazi znak u obliku slova "X", postavljen naknadno, posle pečenja. Dim. h 6,5 cm; ro 17,5 cm; rd 5 cm. G 3164 (T. i. 954/1976) T. XIII. 3.
- 4. Mala kamena alatka tipa dleto-sekira, izrađena je od sitnozrnog peščara, jezičastog oblika, polukružnog preseka, ravnog talona, svetlo sive boje, uglačane površine, sa tragovima obrade. Na distalnom i proksimalnom kraju vidljivi su tragovi korišćenja. Dim. 7,3 x 3,8 x 1,5 cm. G 3167 (T.i. 957/1976) T. XIII. 4.

U muškom grobu 20/1976 pronađene su dve posude od pečene gline oko glave pokojnika, dok se treća nalazila u levoj ruci. Iza glave pokojnika, pronađena je i alatka od kamena tipa sekira-dleto. Kod bikonične zdela na T. XIII. 1 (G 3166) na gornjem konusu nalazi se uglačan ornament koji se sastoji od vertilanih, kanelura postavljenih u nizu; između kojih je utisnuta kružna dekoracija. Posuda sličnih karakteristika poznata je sa Gomolave (Brukner 1980: 41; T. IV. 9) i Banjice (Todorović/Cermanović 1961: T. XVI. 7). Druga zdela iz groba 20/1976 sa T. XIII. 2 (G 3165), koničnog oblika sa naglašenim trbuhom slična je zdelama iz groba 21/ 1976 prikazanim na T. XIV. 3, 6 (G 3169 i G 3171). Analogije za ove posude nalazimo u pozno vinčanskom naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: T. XIII. 4). Zdela bikoničnog oblika sa T. XIII. 3 (G 3164) je treća posuda iz groba 20/1976. Pri dnu konusa je znak u obliku slova "X", postavljen nakon pečenja. Slična posuda postoji u grobu 21/1976 na T. XIV. 8 (G 3174). Javljaju se u kasno vinčanskim naseljima tipa Banjica (Todorović/Cermanović 1961: XVII. 1) u Divostinu u fazi Iib i to: u kući 13 (Fig. 6. 3: 7, 8, 10 i 11); zatim kuća 14 (Fig.

6. 6: 6, 7, 9, 13-16; Plate III: h); kuća 15 (Fig. 6. 10: 1, 3); kuća 17 (Fig. 6. 16: 1, 2, 7) (Madas 1988: 143-172). Imamo ih i u kasno vinčanskom naselju Beletinci (Jovanović 2014: T. XII. 7, 8) i naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: T.III. 1, 4, 7, 8). Izvesna sličnost postoji i sa zdelom iz groba 7/1976 na T. VII. 3 (G 3143).

Po D. Antovović ova vrsta kamenih alatki spada u grupu V/1a - u kojoj su zastupljene dleta-sekire čije je sečica u ravni simetrije sa užim distalnim krajem (Antonović 2003: 55; sl. 33).

Grob 21/1976 - T. XIV

Skeletni grob 21/1976 otkriven je u središnjem delu bloka III, u kv. 84/XIX, u nivou 22 otkopnog sloja, na relativnoj dubini ≈ 5,05 m / a.n.v. 80,15 m. Po mišljenju antropologa Zs. K. Zoffmann u pitanju su skeletni ostaci odrasle muške osobe koja je bila inhumirana u zgrčenom položaju; telo je bilo položeno na levu stranu. Orijentacija sahrane bila je na osi severoistok-jugozapad sa glavom na istoku, okrenutom ka jugu. Devijacija sahrana bila je 36° stepeni ka istoku. Gornji ekstremiteti su bili savijeni u laktu; primaknuti grudnom košu, noge savijene u kolenu i prebačene jedna preko druge. Nedostaju kosti desne ruke, desna strana karlice i delimično kosti stopala. Očuvanost kostiju je dobra. Dužina skeleta u *in situ* položaju je 1,29 m.

U grobu 21/1976, koji ima brojne priloge, nalazi su otkriveni uglavnom u predelu glave. Iza temena glave nađena je velika zdela, ispod koje su bile postavljene još dve manje od kojih je jedna bila sa dnom okrenutim na gore. Zapadno od temena, na rastojanju od 0,8 m nađena je još jedna manja zdela i alatka-sekira od kamena, sive boje. Peta zdelica otkrivena je na udaljenosti od 0,50 m od zdelice čije je dno bilo okrenuto na gore. Prilikom skidanja skeleta, na desnom ramenu nađena je kremena alatka T. XIV. 1. (G 3172). U velikoj zdeli otkrivena je mala, bikoničnog oblika. Crvenkasto obojena zemlja, kojom je bilo obloženo dno minijaturne posude na T. XIV. 4. (G 3168) izdvojena je za analizu.⁴³ Ukupno je pronađeno šest posuda od pečene zemlje. Velika konična zdela ima na dnu otisak tekstila i urezan znak svojine na unutrašnjem delu posude u obliku duplog slova "M" (G. 3175). I druga, manja zdelica, ima sa unutrašnje strane oboda urezan znak svojine u obliku slova "M" (G. 3171).

1. Kamena alatka - testera sa ravnim talonom, svetlosive boje. Na bočnim stranama sečivo je nazupčeno. Dim. 6,8x1,8x0,8 cm. G 3172 (T.i. 962/1976) T.XIV.1.

- 2. Fragmentovana kamena sekira izrađena od sitnozrnog peščara, sive boje, trapezastog oblika. Distalni kraj je oblikovan u sečivo, dok je proksimalni oštećen. Na bočnim stranama su oštećenja nastala od korišćenja. Dim. 6,2x4,5x1,2 cm. G 3173 (T.i. 963/1976) T.XIV. 2.
- 3. Zdela koničnog oblika sa profilisanim obodom, cilindričnim vratom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Vrat je ukrašen plitkim, koso postavljenim kanelurana koje se nalaze u metopama. Snopovi kosih kanelura, naizmenično postavljenih levo ili desno, formiraju niz koji izgleda kao cik-cak ukras. Dim. h 7 cm; ro 17 cm; rd 6,5 cm. G 3169 (T.i. 959/1976) T. XIV. 3.

Napomena: po formi zdela je identična sa zdelom G 3171 iz groba 21/1976 – TXIV. 6.

- 4. Minijaturna zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kraćim gornjim konusom i ravnim dnom, svetlo sive boje, dobre fakture, uglačane površine, bez ukrasa. Dim. h 5,3 cm; ro 9,4 cm; rd 3,5 cm. G 3168 (T. i. 958/1976) T. XIV. 4.
- 5. Veća zdela koničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom i ravnim dnom. Na istaknutom ramenu se nalaze dve jezičaste drške, naspramno postavljene. Unutrašnjost je podeljena na više polja koja su ukrašena tehnikom glačanja: širokim horizontalnim i vertikalnim trakama, mrežastim ornamentom i rombičnim poljima. Na dnu se nalazi ukras u obliku krsta. Na spoljnoj strani dna je sačuvan otisak "tekstila" koji potče od vune. Na unutrašnjoj strani vrata je urezan "znak svojine" u obliku slova "M", koji je postavljen nakon pečenja. Dim. h 15 cm; ro 30,5 cm; rd 10,5 cm. G 3175 (T. i. 965/1976) T. XIV. 5, 5a.

Napomena: u grobu su slični znaci svojine otkriveni na dve zdele - G 3171 i G 3175.

6. Zdela koničnog oblika sa profilisanim obodom, cilindričnim vratom, naglašenim ramenom i ravnim dnom, crne boje, fine fakture, uglačane površine. Na vratu se nalazi ornament od plitkih kanelura lepezasto raspoređenih (u obliku sunca). Na ramenu posude nalazi se tordirana traka. Na unutrašnjoj strani vrata se nalazi urezan "znak svojine" u obliku slova "M" postavljen nakon pečenja. Dim. h 5,5 cm; ro 13 cm; rd 4,8 cm. G 3171 (T. i. 961/1976) T. XIV. 6.

Napomena: po formi zdela je identična sa zdelom G 3169 iz groba 21/1976 – T. XIV. 3.

7. Zdela koničnog oblika sa unutra povijenim obodom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačne površine, bez ornamentike. Dim. h 4,5 cm; ro 14 cm; rd 5 cm. G 3170 (T. i. 960/1976) T. XIV. 7.

8. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kratkim gornjim konusom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na gornjem konusu su plitko utisnute kanelure, postavljene u isprekidanom nizu. Dim. h 6,3 cm; ro 16 cm; rd 5 cm. G 3174 (T i. 964/1976) T. XIV. 8.

Jedan od najbogatijih grobova u vinčanskoj nekropoli sa Gomolave je grob 21/1976 - T. XIV u kome je pored kamene sekire i testere, nađeno i šest posuda od pečene gline. Zdela koničnog oblika sa T. XIV. 3 (G 3169) sa visokim vratom i naglašenim ramenom, ukrašena je u tehnici glačanja. Vrat je dekorisan plitkim, koso izvedenim kanelurana, koje su smeštene u metope, pri čemu formiraju cik-cak ornament. Po formi slična je zdeli iz groba 21/1976 sa T. XIV. 6 (G 3171). Analogije za ovu posudu nalazimo u Vinči (Vasić 1936: 75: T. XLII. 88. slika 103), na Banjici (Todorović/Cermanović 1961: T.XVII. 5) i naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 115. T. XI. 4). Minijaturna zdela bikoničnog oblika sa T. XIV. 4 (G 3168) po formi slična je posudama iz dečijeg groba 14/1976 na T. XI. 2 (G 3161) i T. XI. 3 (G 3162). Slične posude pronađene su u vinčanskom naselju na Banjici (Todorović/Cermanović 1961: T. IX. 4; XVI. 9; Trifković 2007: 185); u naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 114; T. X. 6) i Beletincima, u kući 1/1961 (Jovanović 2014: T. XII. 7).

Veća zdela koničnog oblika na T. XIV. 5, 5a (G 3175) ima naglašeno rame sa dve jezičaste drške. Unutrašnjost zdele je bogato je ukrašena horizontalnim i vertikalnim trakama, raznim mrežastim šarama, postavljenim u metope, koji se završava ukrasom u obliku "krsta". Spolja, na dnu je sačuvan otisak tkanine. Na unutrašnjoj strani oboda je urezan "znak svojine" u obliku slova "M"; postavljen je nakon pečenja. Po profilaciji i otisku tkanine posuda je slična zdeli iz groba 2/1973 sa T. III. 10, 10a i 10b. Analogije su posude iz kuće 2 na Kormadinu (Jovanović/Glišić 1961: 123: sl. 13), zdele iz kuće 2/79 sa Banjice (Tripković 2007: str. 184) posude u naselju Crkvine-Mali Borak, T. XIV. 1, 2 (Spasić 2011: 118) i zdele iz Beletinaca, kuća 1/1961 (Jovanović 2014: T. VI. 1, 2; T. VII. 1, 1a, 2, 3, 4, 4a; T. XII. 4; T. XIX. 6, 6a i 6b). U grobu 21/1976 dve posude su imale urezan isti znak svojine, T. XIV. 5, 5a i 6.

Zdela koničnog oblika sa T.XIV. 6 (G 3171) na vratu ima plitko utisnute kanelure, lepezasto raspoređene (u obliku Sunca). Rame je istaknuto tordiranom trakom. Po obliku slična je sa zdelom iz istog groba T. XIV. 3 (G 3169); zatim posudom iz groba 20/1976 na T. XIII. 2 (G3165) i zdelom iz groba 11/1976 na T. IX. 2

(G 3154). Po formi slična je zdeli u naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: T. XIII. 4) i posudama iz kuće 1/1961 u Beletincima (Jovanović 2014: T. III. 3; T. V. 4, 5). Manja zdela koničnog oblika na T. XIV. 7 (G 3170), bez ukrasa, slična je sa posudom iz groba 2/1973 sa T. II. 2 (G 2116) i zdelama iz naselja Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: T. II. 7). Zdela bikoničnog oblika sa T. XIV. 8 (G 3174) sa plitko utisnutim kanelurama po gornjem konusu, po formi slična je posudama u naselju Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: T. II. 8; T. III. 1, 10).

Alatka od kamena - testera sa ravnim talonom i nazubljenim bočnim stranama na T. XIV. 1 (G 3172) ima analogije sa nalazom iz Brestovika. Po tipologiji S. Perišić spada u Grupu 1-A (Perišić 1984: 106. T. 33. 263).

Fragmentovana kamena sekira na T. XIV. 2 (G 3173) izrađena je od sitnozrnog peščara, sive boje. Distalni kraj je oblikovan u polukružno sečivo, dok je proksimalni oštećen. Na bočnim stranama oštećenja su nastala od korišćenja. Po D. Antonović ova vrsta kamenih alatki spadala bi u grupu I/1-d (Antonović 2003: 53; sl. 31).

Grob 22/1976 - T. XV - skelet sa grobnom jamom

Grob 22/1976 otkriven je u jugoistočnom delu bloka III, u kv. 84/XXII, u nivou 22 otkopnog sloja, na relativnoj dubini ≈ 5,06 m / a.n.v. 80,14 m. Po mišljenju antropologa Zs. K. Zoffmann u pitanju su skeletni ostaci odrasle muške osobe, starosti 52-56 godina. Pri inhumaciji pokojnik je bio položen u zgrčenom položaju na levu stranu tela sa licem okrenutim ka jugu. Telo je bilo postavljeno u pravcu istok-zapad, sa devijacojom sahrane od 6° stepeni ka jugu. Leva ruka je bila savijena u laktu i postavljena uz lice; držala je zdelu ispred glave. Desna ruka takođe je bila savijena i postavljena uz grudni koš. Donji ekstremiteti su bili savijeni u kolenu i prekršteni. Pokojnik je bio položen u grobnu raku skoro pravougaonog oblika, dim. 1,66 x 0,60 m, koja je bila ispunjenja crnom rastresitom zemljom u kojoj je bilo ostataka gara i crveno pečene zemlje. U grobu 22/1976 nađeno je nekoliko priloga: na levoj ruci nađena je manja zdelica, a na 0,20 m istočno od čeone kosti nađena je i kamena alatka - sekira beličaste boje. U grobu 22/1976 je pronađen i rezač.⁴⁴

1. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kratkim gornjim konusom, naglašenim trbuhom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na gornjem konusu je uglačan ornament u obliku kosih, paralelnih kanelura, lepezasto postavljenih, koje formiraju metope. Unutrašnji deo zdele ukrašen je u tehnici glačanja sa kosim, uglačanim linijama, postavljenim u poljima. Dim. h 6,5 cm; ro 13 cm; rd 5 cm. G 3176 (T. i. 966/1976) T. XV. 1 i 1a.

- 2. Alatka rezač izrađena od kremena, svetlo braon boje, uglačane površine. Alatka je trougaonog preseka i ravnog talona. Na proksimalnom delu i jednoj bočnoj strani vidljivi su tragovi intervencije. Distalni kraj je prelomljen. Sa tragovima upotrebe. Dim. 3,8 x 1,2 x 0,3 cm. G 3178: T. XV. 2.
- 3. Kamena sekira alatka izrađena od sitnozrnog peščara, trapezastog oblika, bele boje, lepo obrađena, uglačane površine. Distalni kraj je oblikovan u sečicu. Po sredini su vidljivi tragovi obrade zbog usađivanja u koštani ili drveni deo alatke. Dim. 8,8 x 4,6 x 1,7 cm. G 3177 (T. i. 967/1976) T. XV. 3.

U grobu 22/1976 na T. XV. 1-3 pokojnik je bio položen u grobnu raku, čije su konture evidentirane (dim. 1,66 x 0,60 m), koja je bila ispunjena rastresitom crnom zemljom. Unutar te rastresite zemlje bilo je sitnih komada gara i crveno pečene zemlje. Na levoj ruci nađena je manja zdelica, a 0,20 m istočno od čeone kosti ležala je sekira od kamena. 45 Manja posuda bikoničnog oblika sa T. XV. 1 (G 3176) ima naglašen trbuh. Na gornjem konusu uglačan ornament čine plitke kanelure, koso postavljene koje su razdvojene praznim poljem u obliku trougla (neka vrsta metope). Unutrašnji deo zdele ukrašen je glačanjem sa kosim, uglačanim linijama, postavljenim u poljima. U vinčanskoj nekropoli na Gomolavi, u više grobova pronađene su posude sa sličnom profilacijom kao zdela iz groba 22/1976 (sa ili bez ukrasa): u grob 7/1976 -T. VII. 3; zdela iz groba 13/1976 -T. XI. 2 i groba 14/1976 -T. XI. 2, 3; iz groba 20/1976 -T. XIII. 1. Tu svakako spada i zdela iz groba 21/1976 -T. XIV. 6; kao i zdela iz groba 24/1977-TXVI. 1. Analogije za ovaj oblik posude nalazimo u naselju Vinča-Belo brdo, među posudma od pečene gline koja se u Vinči javljaju na dubini od 3,9 m (Vasić 1936: 113: 144. slika 190. List XXXV. (№1392-1397 №1399-1408).

Alatka-rezač na T. XV. 2 izrađena je od kremena, trougaonog preseka i ravnog talona, gde je desna ivica nazubljena. Najbliže analogije nalazimo u vinčanskom naselju Vinča-Belo brdo (Perišić 1984: 103; T. 30: 234) i Zemunu (Perišić 1984: 105; T. 31: 251) koja je ovu vrstu rezača razvrstala u Grupu 1-C.

Alatka-sekira iz groba 22/1976 na T. XV. 3 sa distalnim krajem oblikovani u polukružnu sečicu, dok je

središnji i proksimalni deo oblikovan za nasađivanje po D. Antonović spadala bi u grupu I/2-d, odnosno u grupu sekira sa širim distalnim krajem na kome je ukošena sečica (Antonović 2003: 53; sl. 31). Ova alatka slična je sekiri pronađenoj u grobu 25/1977 T. XVII. 2.

Grob 23/1976 - T. XV

U severoistočnom delu bloka III, u kv. 84/XXII, u nivou 22 otkopnog sloja, na relativnoj dubini ≈ 5,07 m / a.n.v. 80,13 m otkrivene su dislocirane kosti. Nakon antropološke obrade po Zs. K. Zoffmann u pitanju su dislocirane kosti tri pokojnika: muška osoba, starosti od 30-60 godina, zatim mlađa ženska osoba 23-x godina i muška osoba starosti 16-7(?). U grobu 23/1976 otkrivene su dislocirane kosti sa orijentacijom sahrane na osi jugozapad-severoistok; sa odstupanjem od 36° ka jugu (?). Kod ovog skeleta(?) glava nedostaje, očuvane su samo kosti donjih ekstremiteta koje su bile delimično dislocirane. Kosti gornjih ekstremiteta pronađene su oko donjeg dela kičmenog stuba koji je bio delimično očuvan. Među skeletnim ostacima pokojnika nađene su i životinjske kosti i to uglavnom na mestu gde je trebalo da se nalaze kosti lobanje (oko glave ?). Pokojnik(?) je bio inhumiran u sloj rastresite zemlje u kojoj je bilo fragmenata gara i pečene zemlje. Grob je bio dislociran halštatskim ukopima. 46 U neposrednoj blizini nađeni su dislocirani ostaci groba 15/1976.

1. Lonac blago bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom i ravnim dnom, grube fakture, sive boje. Obod je ukrašen plitkim jamicama elipsoidnog oblika. Na trbuhu se nalaze dve plastične drške, pravougaonog preseka. Dim. h 25,5 cm; ro 23 cm; rd 18 cm. G 3237 (T i. 195/1976) T. XV. 1.

Posuda je nađena ispod dislociranog groba.

U dislociranom grobu 23/1976 pronađen je bikoničan lonac na T. XV. 1 (G 3237). Posuda je izrađena od slabije prečišćene gline, sa dosta primesa u strukturi. Po formi podseća na lonce - posude iz vinčanske kuće 4/75 sa Gomolave hronološki svrstane u Gomolava Ib fazu (Petrović 1993: 21; T. VI. 2, 5, 6). I ovaj lonac sasvim sigurno spada u ognjišnu keramiku, te pojava ove posude u grobu 23/1976 može se dovesti u vezu sa nekim kultnim obredom, s obzirom da je u grobu pronađeno dosta životinjskih kostiju.

Grob 24/1977 - T. XVI

Dislociran grob 24/1997 koji je pripadao odrasloj muškoj osobi otrkiven je uz jugoistočni profil bloka III, u kv. 86/XXII, XXIII, u 22 otkopnom sloju na relativ-

noj dubini ≈ 5,03 m / a.n.v. 80,17 m. Nakon obavljenih antropoloških analiza, po Zs. K. Zoffmann radi se o dislociranim ostacima odrasle muške osobe starosti od 30-60 godina. Pokojnik je bio sahranjen u zgrčenom položaju na osi istok-zapad sa odstupanjem od 20° prema istoku. Gornji ekstremiteti su bili dislocirani, a donji savijeni i položeni jedna preko druge. Očuvane su bile samo kosti karlice (delimično), kosti ruku i nekoliko rebara. Dužina skeleta in situ položaju bila je 0,60 m.

Kod gornjeg dela skeleta, kod ruku, pronađen je alatka-rezač od kremena; zapadno od rezača nađena je manja bikonična zdela koja je bila postavljena sa obodom na dole. Južno od karlice, na 0,10 m otkrivena je još jedna zdela koničnog oblika sa neznatno oštećenim obodom. Grob je otkriven tokom skidanja istočnog profila u bloku III, a njegovi ostaci bili su vidljivi tokom arheoloških radova 1976. godine.

- 1. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kraćim gornjim konusom, naglašenim trbuhom i ravnim dnom, crno-sive boje, fine fakture, uglačane površine. Gornji konus je ukrašen širokim kanelurama, koso postavljenim, što ostavlja utisak tordiranosti. Na donjem konusu, veći deo zdele je crne boje. Svetliji deo je ukrašen mrežastim ornamentom. Unutrašnjost posude je ukrašena širokim trakama koje fomiraju "krst". U poljima između krakova nalaze se uglačane linije, koso postavljene. Dim. h 5,2 cm; ro 14,2 cm; rd 4,4 cm. G 3235 (T. i. 193/1977) T. XVI. 1, 1a i 1b.
- 2. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, naglašenim trbuhom i ravnim dnom, tamno sive i crne boje, fine fakture, uglačane površine. Na sredini konusa se nalazi plastična traka ukrašena plitkim kosim kanelurama tordirana. Donji konus ukrašen je u tehnici glačanja širokim trkama koje formiraju više polja sa raznim ornamentima. Unutrašnjost zdele ukrašena je slično: široke trake obrazuju ornament u obliku "krsta", dok su polja između krakova ispunjena kosim, paralelnim linijama. Dim. h 5,6 cm; ro 15 cm; rd 4,9 cm. G 3234 (T. i. 192/1977)T. XVI. 2, 2a i 2b.

Napomena: posuda je identična sa zdelom iz groba 1/1973 - G 2112; sa posudom iz groba 7/1976 - G 3144; slična sa posudom iz groba 25/1977- G 3306.

3. Alatka - rezač od kremena, trougaonog preseka, ravnog talona, svetlo mrke boje. Bočne strane bez intervencija, sa tragovima upotrebe. Dim. 6 x1,2 cm x 0,3 cm. G 3236 (T. i. 194/1977) T. XVI. 3.

Oštećen skeletni grob 24/1977 na T. XVI imao je nekoliko priloga: kod ruku je pronađen kremeni nožić; zapadno od nožića ležala je bikonična zdela postavljena

sa obodom na dole; a južno od karlice nađena je još jedna. Zdela bikoničnog oblika na T. XVI. 1, 1a, 1b (G 3235) bogato je ukrašena kanelurama i raznim geometrijskim motivima; po formi slična je sa posudom iz groba 20/1976 na T. XIII. 1 i sa posudom iz groba 22/ 1976 sa T. XV. 1. Sličnost uočavamo i sa zdelama u Crkvinama (Spasić 2011: 109; T. XI. 1, 4). Druga, bikonična zdela iz groba 20/1976 na T. XVI. 2, 2a, 2b (G 3234) raskošno je ukrašena raznim geometrijskim motivima. Identična je sa zdelom iz groba 1/1973 na T. I. 1 (G 2112); sa posudom iz groba 7/1976 na T. VII. 2, 2a (G 3144); a donekle i sa zdelom iz groba 25/1977 na T. XVII. 3 (G 3306). Zdela se po formi uklapa u keramičke oblike posuda iz kasnovinčanskog naselja Crkvine--Mali Borak (Spasić 2011: T.XII. 1. 2); po načinu ukrašavanja sa posudama iz kasno vinčanske kuće 1/1961 u Beletincima (Jovanović 2014: T. III. 3, 3a i T. V. 1, 1a, 2, 3, 4, 4a, 5, 5a).

Alatka od kremena - rezač u obliku jednostranog trougla, sa ravnim talonom, pronađen je u predelu ruku, u oštećenom grobu 24/1977 na T. XVI. 3. Rezač je sličan sa alatkom iz groba 22/1976. Analogije za ovu vrstu rezača imamo u vinčanskom naselju Vinča-Belo brdo (Perišić 1984: 103; T. 30: 234) i Zemunu (Perišić 1984: 105; T. 31: 251). S. Perišić je ovu vrstu rezača razvrstala u Grupu 1-C, u koju se uklapaju i nalazi iz vinčanske nekropole sa Gomolave.

Grob 25/1977 - T. XVII

Grob 25/1977 otkriven je zapadnom delu bloka II, u kv. 89, 90/XV, u nivou 23 otkopnog sloja, na relativnoj dubini 5,58 m / a.n.v. 79,97 m. Na osnovu antropoloških analiza Zs. K. Zoffmann smatra da su u pitanju skeletni ostaci mlađe muške osobe, starosti 32-36 g. Pokojnik je bio inhumiran u zgrčenom položaju, sa orijentaciom sahrane istok-zapad; sa glavom na istoku i licem okrenutim ka jugu; sa manjim odstupanjima ka severu (?). Bio je položen na levu stranu tela sa rukama svijenim u laktu i privučenim uz gornji deo tela. Kod ovog pokojnika šake su bile postavljene ispred lica. Noge su savijene u kolenima i privučene, prebačene jedna preko druge. Nedostaju kosti stopala. U grobu 25/1977 nađeni su prilozi koji su bili raspoređeni oko glave pokojnika. Oko lobanje nađene su četiri posude od pečene gline, rezač od kremena i alatka od belog krečnjaka sekira zdele i kamena sekira od krečnjaka (?).⁴⁷

1. Rezač - deo rezača, od kremena bele boje, trapezastog preseka. Na bočnim strana su vidljivi tragovi

dorade - retuš. Dim. 4,3x1,5 cm. G 3309 (T.i. 494/1977) T. XVII. 1.

- 2. Sekira od kamena, trapezastog oblika, izrađena od peščara, uglačane površine. Distalni kraj je oblikovan u sečicu, a proksimalni je prilagođen za usadnik. Na bočnim strana se vide tragovi upotrebe. Dim. 7,3 x 4,8 x 1,7 cm. G 3308 (T. i. 493/1977) T. XVII. 2.
- 3. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, naglašenim središnjim delom i ravnim dnom, crne i sive boje, fine fakture, uglačane površine. Na sredini konusa se nalazi plastična traka sa plitkim kosim kanelurama. Donji konus je ukrašen u tehnici glačanja širokim trkama koje formiraju više polja sa raznim ornamentima. Unutrašnji deo zdele ukrašen je slično: široke trake obrazuju ornament u obliku "krsta", dok su polja između krakova ispunjena uglačanim linijama. Dim. h 7 cm; ro 17 cm; rd 5,4 cm. G 3306 (T. i. 491/1977) T. XVII. 3, 3a.

Zdela je slična sa posudom G 2112 iz groba 1/1973-T. I. 1; sa posudom G 3144 iz groba 7/1976-T. VII. 2 i posudom G 3234 iz groba 24/1977-T-XVI. 2.

4. Manja zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kratkim gornjim konusom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Sa unutrašnje strane posuda je ukrašena tamnim i svetlim poljima koje formiraju ornament u obliku "belog krsta". Svetle zone ispunjene su linijama, koje se od oboda spuštaju ka dnu posude. Po obodu su utisnute jamice, koso postavljene. ⁴⁸ Dim. h 5,5 cm, ro 15 cm; rd 4,5 cm. G 3307 (T. i. 492/1977) T. XVII. 4, 4a.

Napomena: po formi zdela je slična sa posudom iz groba 3/1976 - na T. V. 2.

- 5. Zdela bikoničnog oblika sa unutra profilisanim obodom, kratkim gornjim konusom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Unutrašnji deo posude ukrašen je širokim uglačanim trakama koje su postavljene u obliku "krsta". Prostor između traka ispunjen je tankim, glačanim linijama, koje su horizontalno postavljene. Dim. h 7,5 cm; ro 18 cm; rd 5,5 cm. G 3305 (T. i. 490/1977) T. XVII. 5, 5a.
- 6. Pehar ili šolja bikoničnog oblika sa spolja profilisanim obodom, naglašenim vratom, istaknutim trbuhom i ravnim dnom, sive boje, fine fakture, uglačane površine. Uglačani ornament u vidu plitkih, koso postavljenih kanelura nalazi se po sredini posude. Postavljene su u dva smera, spajaju se na sredini konusa, gde formiraju polje u obliku trougla. Dim. h 11,3 cm; ro 9,8 cm; rd 5 cm. G 3304 (T. i. 489/1977) T. XVII. 6.

U grobu 25/1977 na T. XVII oko lobanje su bile postavljene četiri posude od pečene gline, manji rezač od kremena i alatka-sekira od kamena. Oštećen rezač od kremena sa T. XVII. 1 (G 3309) je trapezoidnog preseka i ravnog talona. Bočne ivice su bez intervencije sa tragovima korišćenja. Analogije za ovu vrstu rezača nalazimo među sitnim nalazima u naselju Jakovo-Kormadin. S. Perišić ovu vrstu alatki-rezača stavlja u Grupu 1-C. (Perišić 1984: 103: T. 30: 231) u šta se uklapa i nalaz iz groba 25/1977.

Manja sekira je trapezastog oblika i konveksnog talona. Distalni kraj alatke oblikovan u sečicu, dok je proksimalni deo prilagođen za usadnik (?). Na bočnim strana se vide tragovi upotrebe. Tako bi sekira iz groba 25/1977 po D. Antonović spadala u grupu I/2-d - odnosno u grupu sekira sa širim distalnim krajem na kome je ukošena sečica (Antonović 2003: 53; sl. 33).

Analogije nalazimo među materijalom koji potiče sa kasnovinčanskih lokaliteta u severnoj Srbiji: Crkvine, Stubline i Jasenje, Vukićevica kod Obrenovca koji po S. Perišić spadaju u Grupu 3-B (Perišić 1984: 125; T. 56. 462, 463 i 463).

Zdela bikoničnog oblika na T.XVII. 3, 3a (G 3306) bogato je ukrašena. Slična je sa zdelom iz groba 1/1973 na T. I. 1 (G 2112); posudi iz groba 7/1976 na T. VII 2, 2a (G 3144) kao i zdeli iz groba 24/1977 na T. XVI. 2, 2a, 2b (G 3306). Zdela se uklapa u keramičke forme posuda iz naselja Crkvina-Mali Borak (Spasić 2011: T. XII 1. 2) i sa bogato ukrašenim posudama iz kuće 1/1961 u Beletincima (Jovanović 2014: T.III 3, 3a i T.V 1, 1a, 2, 3, 4, 4a, 5, 5a).

Dve identične zdele sa T. XVII. 4, 4a (G 3307) i 5, 5a (G 3305) imaju fino uglačanu spoljanu stranu ali nisu ukrašene (bez oranemntike). Unutrašnji deo posuda dekorisan je geometrijskim motivima u obliku "krsta". U nekropoli na Gomolavi pronađeno je više sličnih posuda: u grobu 2/1975 T. IV. 5, 5a, 5b; u grobu 3/1976 T. V. 2; u grobu 7/1976 T. VII. 3; u grobu 10/1976 T. IX. 1 i grobu 20/1976 T. XIII. 3. Posude iz groba 25/1977 slične su zdelama iz pozno vinčanskog naselju na Banjici (Todorović/Kuzmanović 1961: T.XVII 1); zatim na Kormadinu, Jakovo (Jovanović/Glišić 1961: 117. sl. 6a) i u kasnovinčanskom naselju na potezu Crkvine-Mali Borak (Spasić 2011: 107; T. III. 1, 9).

Pehar ili šolja bikoničnog oblika sa T. XVII. 6 (G 3204) ukrašen je plitkim, koso oblikovanim kanelurama koje su utisnute po središnjem delu posude. Postavljene su u dva smera, pa po sredini konusa formiraju

polje u obliku trougla. Slična posuda otkrivena je u grobu 2/1973-T. II. 1 (G 2114); zatim u grobu 2/1975-T. IV. 1 (G 2860). U vinčanskom naselju na Banjici, u kući 2/79 pronađeno je više sličnih posuda (Tripković 2007: 182, 183). Nalazimo ih i u kasnovinčanskom naselju Crkvine -Mali Borak (Spasić 2011: 111; T. VII. 1-7).

Skeleti su otkriveni na različitim nivoima ukopavanja, u zgrčenom ili poluzgrčenom položaju, na levoj strani tela, sa rukama postavljenim na više načina: privučenim ka grudnom košu i postavljenim ispred glave pokojnika: grobovi 3, 12, 13, 14, 20/1976 i grob 25/ 1977. Kod sekeleta 2/1973 i 2/1975 ruke su bile postavljene ispod glave pokojnika. U grobu 14/1976, dečiji skelet u zgrčenom položaju, ruke su bile savijene u laktu, prekrštene jedna preko druge i položene ispred lica. Kod skeleta 18/1976 imamo da je leva ruka bila savijena u laktu i stavljena na grudi; a desna opružena uz telo i postavljena na karlicu. Noge su bile savijene u kolenu i privučene uz telo. U grobu 13/1976 pokojnik je gornjim delom tela bio položen na leđa (kosti grudnog koša i karlice) dok su noge bile savijene u kolenima i paralelno postavljene. Ruke pokojnika su nađene savijene u laktu sa spojenim kostima šakama.

Kod sahranjivanja na vinčanskoj nekropoli u Hrtkovcima uočene su i neke druge specifičnosti na koje skrećemo pažnju. U grobu 2/1975 - u visini lobanje pronađene su dve posude; u jednoj od njih nađena je životinjska kost; dok su oko skeleta nalaženi su fragmenti životinjskih kostiju i keramike. Kod groba 4/1976 - iza leđa pokojnika, sa severozapadne strane tela nalazi se velika konična zdela; unutar nje je manja zdela koničnog oblika. Treća zdela, bikoničnog oblika, postavljena je iza glave pokojnika. 49 Za grob 7/1976 - utvrđeno je da je pokojnik bio položen u pravougaonu raku (dim. 1,24 x 0,55 m) koja je bila ispunjena crnom rastresitom zemljom.⁵⁰ U dečijem grobu 8/1976 - na levoj strani grudnog koša, između 4 i 5 rebra, pronađena je ogrlica od barka sa 25 perlica. Za oštećen dečiji grob 10/1976 intersantan je podatak da je temeljni rov iz kv. 86/XVI, XVII koji je vezan za najstariju fazu nadezmnih objekata na Gomolavi (Gomolava Ia-b faza) bio presečen grobnom rakom, ukopavanjem groba 10/1976. U svom tekstu D. Borić⁵¹ navodi da je u ovom dečijem grobu pronađen i amulet ili figurina. Na osnovu tehničke dokumentacije utvrđeno je da su pronađeni na oko 0,54 m, južno od donjih ekstremiteta, odnosno levog kolena pokojnika. S obzirom da je nalaz bio prilično udaljen od skeleta, najverovatnije da je amulet pronađen izvan grobne rake, u praznom prostoru ili oštećenju koje je nastalo kasnijim ukopavanjima (T. IX plan groba). Iako D. Borić ovo dovodi u vezu sa izražavanjem statusnih obeležja koja po njemu mogu biti nasledna, iz dokumentacije se jasno vidi da amulet ne pripada pokojniku iz groba 10/1976 (Borić 1996: 77). Najverovatnije da amulet koji je unet u plan groba 10/1976, potiče iz sloja u kome je grobna raka postavljena.⁵²

Za grobove 16 i 17/1976 koji su pronađeni u bloku VI,53 neolitskoj jami "I", treba naglasiti sledeće: oba skeleta u momentu otkrivanja ležala su na zemlji nagoreloj od vatre u kojoj su nađeni sporadični tragovi izgorelog drveta. Na jednom od skeleta javljaju se tragovi gorenja, te se stiče utisak da postoji povezanost između sloja paljevine ispod skeleta i kostura koji su nađeni u jami. Kod groba 16/1976 gornji deo tela bio je položen na leđa, do karlice. Leva ruka je bila savijena u laktu, desna savijena i položena u predelu trbuha. Noge su takođe bile savijene; skelet je u momentu otkrivanja imao neuobičajen položaj. Ima se utisak da je prilikom sahranjivanja bio postavljen u sedeći položaj. Na butnjači koja je bila prekrivena nagorelom zemljom vidljivi su tragovi vatre. Površina sa nagorelom zemljom u jami, možda je povezana sa pogrebnim ritualom(?).

I grob 17/1976 iz jame "I" bio je na sličan način položen na zemlju. Gornji deo tela je bio položen na leđa, leva ruka je bila opružena uz telo, a desna savijena u laktu i priljubljena uz grudni koš. Donji ekstremiteti su bili dislocirani. Jedna od alternativa kod ukopavanja skeleta br. 16 i 17/1976 je da su pokojnici prilikom inhumiranja bili postavljeni u sedećem položaju, priljubljeni leđima sa pogledom na suprotnu stranu sveta. Nesumnjivo, reč je o neuobičajenom postupku kod sahranjivanja pokojnika u neolitskom periodu. Da li su pokojnici iz grobova 16 i 17/1976 bili u srodstvu, ili su namerno isključeni iz glavnog prostora za saranjivanje, pokazaće buduća istraživanja putem DNA analiza, koja bi trebalo da slede.

Pojava dvojnih grobova uočena je i na starijoj nekropoli u Botošu kod Zrenjanina. Felix Mileker je priobilasku lokaliteta 1930. godine konstatovao u iskopu seoske ciglane dvojni grob kojeg je tom prilikom istražio. Bio je bez priloga, sa skeletima u zgrčenom položaju (Milleker1938: 112) (Marinković 2010: 22). Ono što je svakao interesantno je da je F. Milleker zajedno sa L. Nikolićem prilikom istraživanja na Botošu naišao i na neolitski grob u kome je pokojnik bio inhumiran u

sedećem položaju (Marinković 2002: 6). To pokazuje da su osnivači vinčanske kulture u Podunavlju poznavali i koristili biritualno sahranjivanja pokojnika u određenim prilikama. Zbog čega je tako, ne znamo. Da li je pitanju određeni oblik pogrebnog rituala koji je bio korišćen samo za pojedine članove zajednice ili je u pitanju nešto drugo, teško je sada zaključiti. Nedostatak nekropola iz vinčanskog perioda, ne ostavlja nam dovoljno mogućnosti o nekim studioznim analizama. Za sada su nam poznati podaci samo sa dve nekrpole: starija iz Botoša kod Zrenjanina i mlađa sa Gomolave u Hrtkovcima, koje ne pružaju dovoljno podataka pogrebnim i drugim običajima vezanim za kult smrti. Pronalazak crveno pečene zemlje i gara u nekim grobnim celinama i pojava životinjskih kostiju u posudama ili oko skeleta pokazuje da su inhumaciji prethodili određeni kultni i religozni obredi koji su postojali kao pogrebni običaji unutar neolitskih društvenih zajednica u Podunavlju i centralnom Balkanu.

U oštećenom dečijem grobu 19/1976 sačuvani delovi skeleta bili su ukopani u sloj restresite crne zemlje, mestimično pomešane sa komadicima crveno pečene zemlje. U neposrednoj blizini su nađene i životinjske kosti koje su ležale u istom nivou sa skeletom, pa se pretpostavlja da su to ostaci od pogrebnog rituala vezanog za kult sahranjivanja. I grob 20/1976 je bio ukopan u sloju rastresite crne zemlje i gara. Kod groba 21/1976 u kome je pronađeno čak šest posuda, dno najmanje posude (nađena je u velikoj zdeli) bilo je obloženo crvenkasto obojenom zemljom (oker?)⁵⁴ (T. XIV. 4; G 3168). Najverovatnije da su to ostaci obreda ili priloga vezanog za pogrebni ritual, slično kao i u grobu 20/1976. Kod groba 22/1976 konstatovana je grobna raka, elipsoidnog oblika (T. XV - plan) koja je prilikom ukopavanja pokojnika presekla stub nadzemnog građevinskog objekta iz starije faze naselja na Gomolavi - iz Gomolava Ia-b faze. Kod ovog skeleta leva ruka je bila savijena u laktu i držala je zdelu ispred glave. Istočno od čeone kosti pokojnika, na 0,20 m udaljenosti nađena je i kamena sekira beličaste boje.⁵⁵

Svi inhumirani pokojnici bili su položeni u rake ili jame, ali su prilikom istraživanja otkrivene samo tri: u grobu 2/1975 - uočena je ivica grobne rake; kod groba 7/1976 - raka je bila pravougaonog oblika (dim. 1,24 x 0,55 m, ispunjena crnom rastresitom zemljom). ⁵⁶ Kod groba 22/1976 - raka je imala skoro pravougaoni oblik (dim. 1,66 x 0,60 m). Kod ostalih grobova nisu konstatovane ivice grobnih raka ali je uočena neujednačenost

kod orijentacije sahranjivanja Pregledom dokumentacije utvrđeno je da je 13 skeleta bilo inhumirano na pravcu I-Z sa manjim ili većim devijacima: grob 1/1973; zatim grobovi 3, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 18, 20 i 22/1976 i možda dislocirani grob 15/1976. Pet inhumiranih pokojnika bila su položeni u pravcu SI-JZ: grob 2/1973, grobovi 4 i 21/1976 i grobovi 24 i 25/1977. Četiri groba numerisana kao grob 2/1973; zatim grobovi 5, 17 i 19/1976 nađeni su u pravcu JI-SZ. Dva pokojnika iz grobova 11 i 14/1976 bila su položena u pravcu J-S. Pokojnik iz groba 16/1976 bio je postavljen u pravcu Z-I, dok je devastirani grob br. 23/1976 ležao na osi JZ-SI. U tekstu u B. Bruknera ovi podaci su malo drugačije iskazani; jedan broj grobova nije čak ni prikazan. ⁵⁷ (Prilog 1).

Vinčanska nekropola sa Gomolave pružila nam je još jedan vrlo važan podatak. Naime sahranjivanje pokojnika bilo je plansko: u jugoistočnom delu bloka III sahranjivane su uglavnom odrasle osobe, muškog pola sa različitim brojem priloga. Nameće se utisak da je u ovom delu bloka III, nekropola bila formirana po nekoj vrsti horizontalne diferencijacije pokojnika. U centralnom delu nekropole istraženi su grobovi: 2/1975; 3, 4, 5, 6-dečiji grob, ⁵⁸ 7, 11, 12, 13, 14-dečiji grob, 15 i 23, 18, 19-dečiji grob, 20, 21 i 22, zatim ostaci dečijeg groba bb /1976⁵⁹ i 24/1977. Severnije od ove grupe grobova, skoro na periferiji bloka III i nekropole, inhumirani su dečiji grobovi: 8, 9 i 10/1976; koji su na neki način bili grupisani u posebnu celinu. Na granici između bloka II i I otkriveni su grobovi 1/1973 i grob 25/1977. U bloku I, grob 1/1973 otkriven je u jami "A", dok su grobovi 16 i 17/1976 pronađeni u jami "I" u bloku VI, bili izmešeteni van nekropole.

Na osnovu iznetih podataka možemo da uočimo da je najveći broj pokojnika bio sahranjen u pravcu istok-zapad sa devijacima, što znači da su već tada postojala određena pravila koja su primenjivana kod sahranjivanja. Položaj pokojnika na osi istok-zapad, sa glavom na istoku, ukazuje na verovanje u zagrobni život. Lica pokojnika su kod većine individua bile okrenuta prema suncu. Da li su bili usmereni ka kultu sunca, svetlosti, ponovnom rađanja; teško je na osnovu postojeći podataka zaključiti. Činjenica da se grobovi nalaze u slobodnom prostoru, da se ne dodiruju ili preklapaju, već da čine zatvorenu celinu, pokazuje da su imali skoro kultni odnos prema pokojnicima. Ako posmatrate plan nekrpole T. XVIII uočićete da su pokojnici bili inhumirani po skoro pravilnim "redovima". Tako se gro-

bovi 4, 7, 21, 15, 23 i 9/76 nalaze u jednom redu, dok su grobvi 14, 13 i 22, 18 i 19/1976 bili postavljeni red niže. Istočno od njih, u novom redu otrkiveni su gorbovi 5, 11,12 i 20/1976. Nažalost jedan broj grobova oštećen je kasnijim ukopavanjima, prodorom donjih delova jama iz mlađih perioda u nekropolu. Sada je već izvesno da je kod inhumiranih pokojnika postojao ritual koji je podrazumevao i ostavljanje priloga u grobove. Najveći broj priloga pronađen je oko gornjeg dela tela: polagani su oko glave, ispred ili iza temena, zatim ispred lica, u predelu grudnog koša, na i u rukama pokojnika. Izuzetak je grob 12/1976 u kome su pored standardnih priloga ostavljenih uz gornji deo tela; kod koga su prilikom podizanja skeleta, kod donjih ekstremiteta pronađene još dve posude: pehar ili šolja - T. X. 3 i konična zdela sa četiri antropomorfna protoma - T. X. 6.

S obzirom da u vinčanskoj nekopoli na Gomolavi pronađeni u većem broju muški skeleti, izuzev dva ženska skeleta - grob 17/1976 i grob 23/1976⁶⁰ nameće se zaključak da se na ovom delu "tella" obavljala sahrana samo za muški deo populacije. Muški pokojnici su pored priloga od pečene gline imali i druge pridarke poput raznih alatki od belog, sivkastog i zelenkastog kamena. 61 Predmeti od kamena bili su raspoređeni u predelu glave, postavljeni iza potiljka sahranjene osobe (grob 11, 20 i 21/1976, grob 25/1977). Izuzetak su dva groba: grob 12/1976 u kome se alatka tipa sekira-dleto nalazila u levoj ruci pokojnika; i grob 3/1976 gde je alatka od kamena tipa sekira-dleto otkrivena na grudnom košu, među rebrima pokojnika (Borić 1996: 81). Pregledom stručne dokumentacije sa terena, zaključak je da je alatka tipa sekira-dleto iz groba 3/1976 bila ostavljena za pojasom pokojnika ili nekog drugog dela odeće, pa se nakon raspada tkanine našla u predelu struka, uz donji deo grudnog koša (T. V. 1 i plan groba).

U vinčanskoj nekropoli na Gomolavi, kod deset inhumiranih pokojnika, pronađene su alatke od glačanog kamena i to isključivo u grobovima odraslih muškaraca, starosti od 30-60 godina. Deset alatki, manjih dimenzija, izrađenih od porozračnog belog, sivkastog i zelenkastog kamena, različitih oblika, sa tragovima obrade ali i upotrebe, nađeno je u grobnim celina: u grobu 2/1973 nađena je južno od lobanje alatka tipa tesla - T. II. 3; u grobu 2/1975 - u blizini desnog lakta skeleta nađena je grubo obrađena kamena alatka-dleto - T. IV. 4; u grobu 3/1976 pronađena je u predelu trbuha alatka tipa sekira-dleto - T. V. 1; u grobu 11/1976 - mala kamena alatka-dleto (ili pijuk) valjkastog tipa nađena je

iužno od lobanje - T. IX. 3; u grobu 12/1976 manja alatka tipa sekira-dleto ležala je u levoj ruci pokojnika - T. X. 2; u grobu 13/1976 - delimično oštećena alatka tipa pijuk, valjkastog oblika nalazi se severno od temena pokojnika, T. XI. 3; i u grobu 20/1976 - severno od temena pokojnika pronadjena je kamena alatka tipa sekira-dleto T. XIII. 4. Kod groba 21/1976 - zapadno od potiljka pokojnika, iza posuda, pronađena je kamena sekira trapezastog oblika, T. XIV. 2; grob 22/1976 - istočno od čeone kosti glave nađena je kamena sekira, jezičastog oblika, T. XV. 3; i u grob 25/1977 na T. XVII. 2 pronađena sekira trapezastog oblika. 62 Njihova uloga je svakako dvojaka - sekire ostavljene u muškim grobovima ističu posebnu dimenziju koja naglašava ratničku pripadnost pokojnika plemenskoj zajednici ali i simbol diferencijacije.

Sekira nije samo oruđe kojim se izvodi oštar udarac, ona je u smislu bliskom onom koji je zapazio već Pseudo-Dionisije i simbol diferencijacije. Za psihologa to je znak uticaja društvene sredine na refleksnu svest, koja omogućava individualizaciju, znak spoljnog uticaja u stvaranju individuma. Kamena sekira, često nazivana kamen sa munjom, prvo je čovekovo oruđe ... koje podire u materijalni svet, otvara ga ... Njegova nerazdvojna dopuna: sekira je središte integracije, izraz trajnosti, nagomilana munja. Prema nekim tumačenjima praistorijska sekira je bila centar živog sveta, osa (Gerbran/Ševalije 2004: 824). Alatke-sekire i dleta od belog kamena iz nekropole na Gomolavi, uglavnom su manjih dimenzija, pa se s pravom pretpostavlja da su ovi primerci više bili znak uticaja društvene sredine na refleksnu svest, koja omogućava individualizaciju, znak spoljnog uticaja u stvaranju individuma, nego predmeti utilitarnog karaktera. Za alatku od kamena tipa sekira-dleto iz groba 3/1976 Borić smatra da je predmet bio utilitarnog karaktera - T. V. 1 (Borić 1999: 70, fig. 7, sa čime se možemo delimično složiti, s obzirom da je nađen na grudima.

Uz sekire i dleta u bogatijim muškim grobovima bili su položene i alatke od kremena (rezači, delovi srpa i strugači). Tako je u šest muških grobova pronađeno ukupno jedanaest raznih alatki od kremena načešće trapezastog oblika, sa ravnim talonom. Otkriveni su: u grobu 2/1973: uz desno rame pokojnika nalazio se deo rezača (srpa?), zatim ispod potiljka nađen je manji deo rezača (srpa?); između karlice i peta pronađen je još jedan deo širokog rezača (srpa?), T. II 4, 5, 6, 7, 7a; u grobu 2/1975 - deo testere nađen je na levoj ruci pokojnika

a deo atipične strugalice uz ivicu grobne rake, T. IV. 2, 3; u grobu 13/1976 - nožić ili rezač (srp?) od kremena nalazi se među rebrima grudnog koša pokojnika;⁶³ u grobu 21/1976 deo testere nađen je na desnom ramenu pokojnika, T. XIV. 1; u grobu 22/1976 pronađen je rezač T. XV. 2.64 U grobu 24/1977 na kostima ruku je pronađen rezač od kremena T. XVI. 3. Deo rezača pronađen je i u grobu 25/1977, T. XVII. 1.65 U nekropoli je pronađeno i nekoliko manjih sileksa ali im se grubi trag (grob 2/1973). 66 Prema tumačenju simbola neolitski noževi od kremena, kosti i obsidijana upotebljavani su pri obrednim svečanostima i žrtvovanjima. Kod nekih primitivnijih naroda koriste se i danas (Gerbran/Ševalije 2004: 613). Pretpostavka je da su na vinčanskoj nekropoli na Gomolavi alatke od kremena, poput rezača (srpa?), testera i strugača korišćeni kao alatke za lov, za obradu predmeta od kože i drveta, za preradu hrane. Sasvim je uzvesno da je deo tih alatki korišćen i u kultne i ritualne svrhe. Treba dodati i to, da je u grobu 12/ 1976 - pored alatke tipa dleto-sekira pronađen i manji fragment poluobrađene "pločice" od kamena, trougaonog oblika koji je bio zaboden u zemlju i postavljen ispod temena pokojnika. Izgledalo je tako kao da je namerno ostavljena ispod slepoočnice na levoj strani lica. Postoji mogućnost da je na taj način bio naglašen položaj ili funkcija pokojnika u naselju ili pak u plemenskoj zajednici(?) s obzirom da je posedovao i grivnu od bakra i posudu sa antropomorfnim protomima.⁶⁷

Pojava manjih perlica od bakra uočena je u vinčanskom naselju na Gomolavi i u okviru nadzemnih kuća koje hronološki pripadaju fazi Gomolava Ib kao i sama nekropola. Tako je pri istraživanju vinčanske kuće br 1/1975 u bloku VI, koja spada u Gomolava Ib fazu, pronađena manja perla od bakra. 68 Interesantno je, da je tokom istraživanja vinčanskog naselja, u bloku II, u objektu A/1975 (u kv. 100/XIX, XX) otkriven četvorougaoni prostor čije su ivice bile ograđene kućnim lepom. Unutar izdvojenog prostora pronađen je deo bakarnog priveska.⁶⁹ Pronalaženje predmeta od bakra u vinčanskim kuća na Gomolavi jasno ukazuje na činjenicu da su stanovnici naselja bili upućeni u tehnologiju prerade bakarne rude ili ingota, koju su koristili za izradu nakita, s obzirom da oružje nije pronađeno. Iako je bakar u kasnom neolitu spadao u skupe sirovine, tadašnji žitelji ovog ali i drugih vinčanskih naselja u Podunavlju i na centralnom Balkanu na različite načine su dolazili do sirovina (Jovanović 1982). Najverovatnije je da su putem razmene, trgovine ili poklona dolazili u posed rude

ili ingota od koga su izrađivali pojedine komade nakita-narukice i perle. Pojava nakita od bakra u vinčanskoj nekropoli kao i naselju na Gomolavi u fazi Ib, ukazuje na postojanje i određenih statusnih simbola koje su pojedini članovi ove društvene zajednice pribavili za sebe. Pojava nakita od bakra govori o složenim ekonomskim i socijalnim odnosima unutar vinčanskog naselja, što ukazuje na određene društvene promene unutar ove ali drugih praistorijskih zajednica u Podunavlju i na centralnom Balkanu. Pojava bakra u naseljima sa vinčanskom kulturom, dovela je do pojave i novih zanimanja. Sve se to reflektovalo i kod formiranja nekrpole. Po pravilu nakit je nalažen u muškim (grob 12 i 13/1976) i dečijim grobovima, u kojima su i drugi prilozi označavali satusne simbole pokojnika. Dečiji grob 8/1976 u kome je bilo 25 perlica od bakra i dečji grob 14/1976 sa 5 koštanih perli (T. XI. 1), prema analizama koju je sprovela S. Stefanović pripadali su muškoj populaciji (Stefanović 2008: 95-97; T. 11. 1).

Pojava bakra i nalaza od bakra u kasnom neolitu potvrđena je i u drugim naseljima iz tog perioda. U vinčanskom naselju Divostin kod Kragujevca, u fazi II-b, u
više objekata, pronađeno je 12 predmeta od bakra - perle i oštećeni delovi perli. Reč je objektima 10, 13, 1 4,
15, 16 koje su opredeljene u Divostin II b fazu (Glumac
1988: 460; pl. 19; Bogdanović 1990: 103). Tu svakako
spadaju i nalazi bakarnih artefakata iz Pločnika kod
Prokuplja (Stalio 1964: 35-45; RM sa lokaliteta Selevac
kod Smederevske Palanke (Glumac 1983: 135-141).

U nekropoli sa 27 inhumiranih pokojnika impozantan je broj priloga od pečene gline. U 20 grobova je pronađeno 55 keramičkih posuda. Najčešće su to zdele bikoničnog i koničnog oblika, fine fakture, sa uglačanim spoljnim i unutrašnjim zidovima. Ukrašene su u tehnici glačanja geometrijskim i spiralnim motivima. Na jednom broju posuda kao ukras javlja se kanelovanje na prelomu konusa, ali i drugi motivi karakteristični za poslednju fazu vinčanske kulture u Podunavlju i na centralnom Balkanu. Sudeći prema količini priloga u grobovima, nekropola je bila formirana, čini nam se, prema važnosti pokojnika ili porodice kao celine, što ukazuje na određenu vrstu socijalnog statusa pojedinih članova u zajednici u ovom delu mikro regije. 70 Otkriće inhumiranih pokojnika sa različitim brojem priloga kao i grobova bez njih (grob 9, 15, 16, 17 i 18/1976) na izvestan način potvrđuje raslojavanje unutar zajednice. Ono što svakao privlači pažnju je veliki broj priloga keramičkih posuda izrađenih od fino prečišćene gline, uglačane

površine koje su pri tom najčešće bogato ukrašene geometrijskim motivima. Kvatitativno najviše ima zdela bikonične profilacije - 34 komada. U znatno manjem broju su zdele koničnog oblika - samo 14 primeraka. Pehara ili šolja ima pet komada, dok su lonci zastupljeni sa dva komada. Nekoliko grobova se izdvajaju po količini keramičkih priloga. Najveći broj priloga od pečene gline - u formi zdela posedovao je pokojnik iz groba 21/1976. Tu je bilo priloženo šest posuda, T. XIV 3, 4, 5, 6, 7, 8. Zatim sledi grob 2/1973 - sa pet posuda, T. II. 1, 2; T. III. 9, 10, 11. Po četiri posude otkrivene su grobu 8/1976 - T. VIII. 2, 3, 4, 5, 6 i grobu 25/1977 - T. XVII. 3, 4, 5, 6. Po tri posude nađene su grobu 4/1976 - T. VI. 1, 2, 3; u grobu 7/1976 - T. VII. 1, 2, 3 i grobu 20/1976 - T. XIII. 1, 2, 3.

Analiza priloga od pečene gline pokazuje da između pojedinih grobnih celina postoji izvesna povezanost preko ostavljenih priloga i oznaka na nekim posudama.

Na pojedinim posudama iz grobova, na spoljnoj ili unutrašnjoj strani nalazi se znaci svojine. Veći broj znakova postavljen na posudu pre pečenja, pri ukrašavanju, dok je manji deo nakandno urezan. Znakovi su konstatovani u osam grobova na devet posuda. Pronađeni su u grobu 1/1973 - T. I/2; grobu 2/1975 - T. IV/1; grobu 4/1976 - T. VII/2; dečijem grobu 7/1976 - T. VII/2; dečijem grobu 11/1976 - T. IX/2; u grobu 20/1976 - T. XIII/3 i grobu 21/1976 na dve posude su uneti isti znaci: T. XIV/5 i T. XIV/6. Znaci svojine pronađeni na posudama od pečene gline (uglačani ili urezani) na neki način naglašavaju poseban društveni status pokojnika koji mu je pripadao tokom života u neolitskoj zajednici na Gomolavi.

UMESTO ZAKLJUČKA

Vinčanska nekropola sa Gomolave sa svojih 27 inhumiranih pokojnika i još šest dislociranih skeleta koji su pronađeni u okviru grobova 15 i 23 /76 i jame "I", jedina je nekropola u ovom delu Podunavlja i centralnog Balkana koja pruža nova saznanja o životu i običajima na kraju neolitske epohe. Prilozi iz nekropole ukazuju na određene duštvene promene koje nastupaju pri kraju neolitskog perioda u vinčanskoj kulturi i jugoistočnoj Evropi. Pojava nakita od bakra ukazuje na promeme u ekonomici ovih naselje tokom V milenijuma stare ere (Jovanović 1982: 101; Brukner 2004: 12, sl. 2; Borić 2009: 221-227). Lokalitet Gomolava se nalazi na zapadnoj granici vinčanske kulture u Sremu, pa samim tim nekropola ima poseban značaj za izučavanje kasnog

neolita u Podunavlju. Pojava metala u ovom slučaju rude bakra nagoveštava novu epohu u vinčanskoj kulturi na centralnom Balkanu.

Pre nekrpole sa Gomolave, na lokalitetu Živanićeva dolja u Botošu kod Zrenjanina otkrivena je vinčanska nekropola iz starije faze neolita. Istražena je u prvoj polovini XX veka; i spada u nekropole sa inhumiranim pokojnicima koji su bili "zgrčenci", polagani na levu ili desnu stranu tela (Грбић 1934: 40-58). Na žalost tačan broj iskopanih grobova nije moguće utvrditi ali se barata podatkom od 18 skeleta i jednim dvojnim grobom od 33 inhumirana pokojnika (Garašanin 1956: 205, 206, sl. 1; Chapman 1981: 55; Marinković 2002: 6, 7; ibid 2010: 22-36) koji su bili prilično siromašni sa prilozima. 73 U Botošu je prikupljen raznovrstan arheološki materijal koji potiče iz uništenog dela nekopole (od ciglarskih radova i nestručnog iskopavanja učitelja L. Nikolića) (Marinković 2010: 22-36), koji pruža dovoljno elemenata za njeno hronološko opredeljenje. Analiza pokretnog materijala pokazuje da je nekrpola iz Botoša pripadala starijoj fazi vinčanske grupe u Podunavlju, odnosno da je povezana za procesom formiranja i širenja vinčanske kulture u severoistočne predele današnje Vojvodine, Transilvanije i jugoistočne Evrope. Vinčanska naselja formirana na područje jugoistočne Panonije, na području Banata, na obalama reka Tise, Begeja i Tamiša nastaju u periodu vinčanske kulture, u fazi Vinča od A-B1 po Milojčiću, gde hronološki pripada i nekropola iz Botoša (Brukner 2004: 12, 15: sl. 2; Marinković 2010: 22-36).

Nekropola sa Gomolave (Hrtkovci, Srem) sa inhumiranim pokojnicima ukopanim u posebne grobne rake koje se ne preklapaju, već predstavljaju svaka za sebe celinu - zatvoren nalaz, pruža slojevitu sliku o društvenim prilikama u ovom delu Podunavlja. Nalazi sa nekropole se mogu tumačiti na više načina, po horizontalnoj i vertikalnoj stratigrafiji.

Pojedini grobni prilozi mogu se uvrstiti u luksuznu robu, naročito predmeti od bakra poput narukvice iz groba 12/1976 i brojne posude od pečene gline, čiji zidovi su fino uglačani i bogato ornamentisani. Lepo ukrašeni spoljni i unutrašnji zidovi pojedinih posuda, raznovrsanim geometrijskim i drugim motivima ukazuju na visok nivo kreatrivnosti tadašnjeg umetnika koji i na ovaj način pokazuje da poznaje i dobro vlada svim umetničkim formama. Mnoge od ovih posuda mogu se sasvim sigurno uvrstiti u predmete koji pripadaju više istoriji umetnosti nego posudama za svakodnevno korišćenje. Stoga se posude iz nekopole mogu uvrstiti u luk-

suznu robu koja je korišćena u posebnim prilikama, koje su vremenom prihvaćene i kod sahranjivanja. Nekropola na izvestan način predstavlja hroniku jedne epohe. Ona je "knjiga mrtvih" iz koje dolazimo do važnih podataka za razumevanje društvenih, socijalnih i kulturnih odnosa unutar društva i zajednice

Nekropola sa Gomolave se na osnovu brojnih priloga od pečene gline i nalaza od metala - narukvice u muškom grobu broj 12/1976, ogrlice od bakarnih perli u dečijem grobu 8/1976, nešto bakra u grobu 13/1976, nakita od koštanog materijala u grobu 14/1976 - može datovati u poslednju etapu vinčanske kulture na Gomolava, u Ib fazu. Prostor koji je korišćen za nekropolu, nalazio se izvan vinčanskih kuća iz mlađeg stambenog horizonta, definisanog kao Gomolava Ib faza, što još jednom pokazuje da su stanovnici ovog neolitskog naselja bili upoznati sa praznim prostorom na "tellu"; ili su već kod podizanja naselja odredili prostor unutar njega koji će koristiti za sahranjivanje (Brukner 1980: 30).

Analiza priloga iz nekropole pokazala je da se prostor na kome se razvijala vinčanska kultura, Podunavlje i centralni Balkan, imao veoma razvijene trgovačke i druge komunikacije. Unutar vinčanskog kruga javljaju se sa manjim ili većim korekcijama skoro identične posude na mnogim naseljima. Kroz materijal oseća se veoma dobra povezanost sa žiteljima Vinče, Banjice, Kormadina, Beletinaca, Divostina u kasnoj fazi vinčanske kulture, što hronološki opredeljuje vinčansku nekropolu sa Gomolave u Vinča D 2 fazu. U nekopoli sa Gomolave prepliću se uticaju iz raznih naselja u regionu, kako u svakodnevnom, tako i u zagrobnom životu. Sasvim je sigurno da su pravila uspostavljena tokom neolita, kada je reč o kultu, religiji i obredima vezanim za sahranjivanje, sa izvesnim promenama opstala do naših dana.

U nastavku iskopavanja 1975-1977. godine otkriveno je još 25 skeleta datovanih u kasno razdoblje vinčanske kulture. I ove skelete je obradila (1986/1987) Zs. K. Zoffmann. Konstatuje da je 20 skeleta očuvano za antropološku obradu, od čega 12 pripada odraslim muškarcima, samo jedan skelet je ženskog pola, uz sedam dečijih skeleta pretežno najmlađeg uzrasta. Dalje je utvrđeno da ovi muški skeleti pripadaju mediteranskom (gracilna varijanta), nordijskom, kao i kromanjonskom tipu. Upoređeno pomoću Penrozove distance sa ostalim raspoloživim neolitskim stanovništvom šireg geografskog područja, pokazalo se da antropološka serija sa Gomolave pripada tzv. "srednjoevropskoj grupi", zajedno sa ostalim neolitskim antropološkim nalazima Karpatskog basena, Bečke i Češke kotline.

NAPOMENE

- ¹ Gomolava je tokom istraživanja bila podeljena na dva dela: Gornji i Donji plato. Gornji plato obuhvatao je blokove od I do VI koji su istraženi od 1970 do 1977 godine. Na donjem platou nalazio se samo blok VIII čije istraživanje je realizovano od 1977 do 1985. godine.
- ² U jami "I" koja se nalazila u bloku VI pored grobova 16 i 17, pronađeni su i delovi dečije lobanje (fragment) i nekoliko delova skeleta odrasle osobe. Podaci su preuzeti iz knjige i inventara antropološkog materijala u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu. Obradila ih je antrpolog Zs. K. Zoffmann. Inače u Muzeju se čuva sav antropološki materijal koji je sakupljen u vinčanskoj nekropoli; postoje podaci za sve grobove koji su objavljeni u RVM 30, 1987: 47.
- ³ Podatak je preuzet iz Inventara za antropološki materijal koja se nalazi u Muzeju Vojvodine. Grob je zaveden pod brojem K-14; stručno je obradila Zs. K. Zoffmann.
- ⁴ Zoffmann, K. Zs. Das anthropologische Material des spätneolithischen Gräberfeldes von Hrtkovci Gomolava, *PBM 30*, Нови Сад 1987: 47.
- ⁵ Zoffmann, K. Zs. Das anthropologische Material des spätneolithischen Gräberfeldes von Hrtkovci Gomolava, *PBM 30*, Нови Сад 1987: 50.
- ⁶ Publikovano: Brukner, B. Naselje vinčanske grupe na Gomolavi (Neolitski i ranoeneolitski sloj). Izveštaj sa iskopavanja 1967-1976. g. RVM 26, Novi Sad 1980: 5-55; T. VII/1: T. VII/2.
- ⁷ U radu su korišćeni antropološki rezulatati Zs. K. Zoffmann publikovani u u Radu Vojvođanskih muzeja br. 30: Das anthropologische Material des spätneolithischen Gräberfeldes von Hrtkovci Gomolava, *PBM 30*, Нови Сад 1987: 43-69. Vinčanske grobove sa Gomolave je u toku radova na terenu 1976. godine pregledao dr S. Živanović, ali ih nikada nije zvanično objavio. Stoga se autor teksta opredelio da koristi rezultate antropologa Zs. K. Zoffmann.
- ⁸ Podaci za devijacije kod sahranjivanja su preuzeti iz grobnnih zapisnika sa Gomolave za 1973, 1975, 1976 i 1977. godinu.
- ⁹ T. II: br. 1-8 Publikovano: Brukner, B. Naselje vinčanske grupe na Gomolavi (Neolitski i ranoeneolitski sloj). Izveštaj sa iskopavanja

- 1967-1976. g. *RVM* 26, Novi Sad 1980: 5-55; T. VII/ 5; T. VII/3; T. VII/ 6 i 6a; T. VII/ 7; T. VII/8; T. VII/9; T. VII/ 10 i 10a; T. VII/ 11.
- ¹⁰ U grobnom zapisniku nisu uneti podaci o devijaciji sahrane.
- Podaci su preuzeti iz grobnog zapisnika za grob 2/1973. Predmeti nisu uneti u glavnu inventarnu knjigu Muzeja, već su ostavljeni u studijskoj zbirci za Gomolavu. Na tabli nedostaju samo crteži dva okreska i fragmenta keramike kojima se izgubio trag.
- Predmeti sa T. III: br. 9, 10 i 11 publikovano: Brukner, B. Naselje vinčanske grupe na Gomolavi (Neolitski i ranoeneolitski sloj).
 Izveštaj sa iskopavanja 1967-1976. RVM 26, Novi Sad 1980: 5-55; T. VII/ 4; T. VIII/12, 12a, 12b; T. VIII /13, 13a, 13b.
- ¹³ B. Tripković ove posude stavlja u zdele, iako su one po svojim dimenzijama pre mogu svrstati u pehare ili šolje.
- ¹⁴ Prema usmenom saopštenju kolege Miloša Spasića. Ovom prilikom srdačno se zahvaljujem kolegi M. Spasiću na ustupljenoj informaciji kao i na stručnoj pomoći prilikom izrade teksta.
- ¹⁵ Za malu testeru i strugač nema podataka gde su nađeni. Na crtežu se vidi da je jedna alatka nađena na levoj ruci pokojnika (sileks), dok je alatkadleto nađeno uz ivicu grobne jame. Na crtežu je dleto-alatka obeležena kao kremeni nož.
- ¹⁶ Podaci su preuzeti iz teksta Zoffmann, K. Zs. RVM 30. Str. 46. Materijal se nalazi u kutiji 9, depo V.M. Dečiji grob 3/1975 nije na a planu vinčanske nekropole koju je objavio B. Brukner u RVM 26/1980.
- ¹⁷ Jamice na obodu zdele nisu ucrtane, ali su iste kao na zdeli G 3180 sa T. V. 2 koja je otkrivena u grobu 3/1976.
- ¹⁸ Podatak za demenzije grobne rake kod groba 7/ 1976 preuzete su iz grobnog zapisnika. Konture grobne rake nisu unete na plan groba. Raka je bila ispunjena crnom rastresitom zemljom.
- ¹⁹ Na tabli T. VII. 3. nije nacrtan znak svojine u obliku slova "X". Objavljen je u: Katalog izložbe, *Znaci Civilizacije*. Međunarodni simpozijum o neolitskom sistemu simbola jugoistočne Evrope. Novi Sad 2004: 54.

- ²⁰ Možda je tokom kopanja oštećen donji deo skeleta jer su kosti kod ovog pokojnika slabije očuvane. Grobna raka nije uočena. Očuvanost kostiju je loša.
- U objavljenim tekstovima o vinčanskoj nekrpoli sa Gomolave, navodi se podatak da je u grobu 8/1976 pronađeno 7 "salteleona" (Petrović 1984: 23; Brukner 1980: 32. T. 8; Borić 1996: 81; Stefanović 2008: 95-99). Nakon konzervacije utvrđeno je da je u grobu 8/1976 pronađeno 25 pelica od bakra, odnosno toliko je sakupljeno.
- ²² U depou Muzeja Vojvodine čuvaju su perlice koje su sakupljene pri flotaciji zemlje. Nisu obrađene, samo je zabeleženo da potiču iz dečijeg groba(?). Pretpostavka je da možda potiču iz jednog od tri dečija groba koji su bili posebno izdvojeni na nekropoli: 8, 9 i 10/1976.
- ²³ Na posudi iz groba 8/1976 sa T. VIII. 5 nije ucrtan znak svojine. Verovatno ga crtač nije primetio.
- ²⁴ Podatak je preuzet iz terenskog dnevnika. (T. D. 1976: 95, 97).
- ²⁵ Podatak je preuzet iz grobnog zapisnika za 1976.
- ²⁶ Oštećen dečiji grob 10/1976 otkriven je između dečijih grobova 8 i 9 /1976, u severoistočnom delu bloka III.
- ²⁷ Amulet spominje B. Brukner u svom preliminarnom izveštaju: Naselje vinčanske grupe na Gomolavi (Neolitski i ranoeneolitski sloj). Izveštaj sa iskopavanja 1967-1976. RVM 26, Novi Sad 1980: 32; Borić, D. u tekstu Social Dimensions of Mortuary Practices in the Neolithic a Case Study. Старинар (47), Београд 1996: 81. Stefanović, S. Late Neolithic Boys at the Gomolava Cemetery (Serbia). In Babies Reborn: Infant / child burials in pre- and protohistory, ed. By K. Bacvarov. B. A. R. International Series, Oxford 2008: 95-99.
- Ostali podaci koji govore o polu i starosti pokojnika nisu utvrđeni. Pol - po S. Živanović- odrasla muška osoba. Pol i starost po Zs. K. Zoffmann – nema podataka. Skelet je u *in situ položaju* podignut i prenet u Narodni muzej u Beogradu gde se i danas nalazi.
- Nažalost ploča od kamena iz groba 12/1976 nije uneta u grobni inventar, tako da nije obrađena. I pored svih nastojanja da je pronađemo u depou Muzeja Vojvodine nismo uspeli da joj uđemo u trag.

- ³⁰ Ploču od kamena navodi B. Brukner u svom preliminarnom izveštaju: Naselje vinčanske grupe na Gomolavi (Neolitski i ranoeneolitski sloj). Izveštaj sa iskopavanja 1967-1976. g. *RVM* 26, Novi Sad 1980: 32; Borić, D. u tekstu Social Dimensions of Mortuary Practices in the Neolithic a Case Study. Старинар (47), Београд 1996: 81.
- Posuda je nađena ispod stopala groba 12/1976, cca.30 cm. Prema podacima iz grobnog zapisnika.
- ³² B. Brukner je posudu uvrstio u grobne nalaze iz groba 12/1976. Pitanje je da li pripada grobu 12.
- Na Gomolavi je u periodu od 1953-1957; i od 1965-1985. g. evidentirano u glavni inventar 15 fragmentovanih zdela na kojima se nalazi očuvan bar jedan protom sa antropomofnim i zoomornim predstavama glava. Jedan broj se nalazi u studijskoj zbirci sa Gomolave.
- ³⁴ Zoffmann, K. Zs. Das anthropologische Material
 des spätneolithischen Gräberfeldes von Hrtkovci
 Gomolava, *PBM 30*, Нови Сад 1987: 47.
- ³⁵ Grob je podignut u *in situ* položaju i nalazi se u depou Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu, zbog čega nisu određeni pol i starost pokojnika. Po prilozima bi se moglo zaključiti da je reč o muškoj oosobi.
- ³⁶ Tragovi perli od od bakra vidljivi su na grudnom košu i u rastresitoj zemlji groba 13/1976 koji se nalazi u depo Muzeja Vojvodine u Novom Sadu.
- ³⁷ D. Borić to navodi u: Social dimensions of mortuary practices in the Neolithic: A case study. Старинар (47). Београд 1996: 67-83 (77).
- ³⁸ Grob 13/1976 nalazi se u depou Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu u *in situ* stanju, tako da neki prilozi nisu mogli da se podignu.
- ³⁹ Podatak je preuzet od S. Stefanović 2008: 95; T.11. 1
- ⁴⁰ Tokom podizanja skeleta proneđene su još tri koštane perle, tako da je sakupljneo ukupno pet koštanih perlica.
- ⁴¹ Brukner u svom radu *Насеље винчанске труйе на* Гомолави (Неолийски и раноенеолийски слој), Извешйај са искойавања 167-1976. г. Нови Сад 1980 na strani 32 navodi podatak da je starost pokojnika u grobu 16/1976 bila između 61-70. godina. Ne znam odakle potiče ova informacija. Par godina kasnije Zs. K. Zoffmann je nakon obrade nekropole objavila nove podatke kojima se služim u tekstu.

- ⁴² Brukner u svom radu *Насеље винчанске труће на* Гомолави (Неолитски и раноенеолитски слој), Извештај са искотавања 1967-1976. Нови Сад 1980. na strani 33 navodi podatak da je starost pokojnika u grobu 18/1976 bila između 52-56. godina. Par godina kasnije Zs. K. Zoffmann je nakon obrade nekropole objavila nove podatke kojima se služim u tekstu. U istom izveštaju iznet B. Brukner je naveo podatak S. Živanovića da antropološki ostaci u grobu 18/1976 pripadaju ženskoj osobi.
- ⁴³ Na žalost analize sakupljenih uzoraka nikada nisu urađene. Materijal čuva se u Muzeju Vojvodine.
- ⁴⁴ U dokumentaciji vezanoj za nekorpolu sa Gomolave nema podatka gde je tačno pronađen rezač u grobu 22/1976. Najverovatnije u predelu glave ili grudnog koša.
- ⁴⁵ Podatak iz grobnog zapisnika. U dokumentaciji nije ubeleženo gde je pronađen nožić.
- ⁴⁶ U grobnom zapisnku nalazi se podatak: u neposrednoj blizini leve nadlaktice nađena je manja posudica i nekoliko fragmeta keramike. Posudica nije uneta u glavni inventar. Rekonstruisan lonac nađen je u fragmentima ispod groba 23/1976.
- ⁴⁷ U dokumentaciji nema podata za sekiru i rezač. Grobni zapisnik nije popunjen tako da se ne zna tačno mesto nalaza ova dva predmeta iz groba 25/1977. U glavnom inventaru piše samo da su iz groba.
- ⁴⁸ Na obodu posude se nalaza plitko utisnute jamice, koso postavljene (u nizu) koje greškom crtača nisu prikazane na crtežu.
- ⁴⁹ Grob 4/1976 izložen je na stalnoj postavci Muzeja Vojvodine u Novom Sadu od 1990. godine u *in situ* položaju.
- ⁵⁰ Podatak iz grobnog zapisnika. Na planu za grob 7/1976 - pravougaona raka nije naznačena, mada su dimenzije navedene.
- ⁵¹ Borić 1996: 77.
- ⁵² Amulet nije unet u grobni inventar kao prilog, već u studijsku zbirku sa Gomolave. B. Brukner nije smatrao za potrebno da pomenuti artefakt inventariše jer je bio prilično udaljen od skeleta.
- 53 Grobovi 16 i 17/1976 bili su ukopani izvan nekropole, u jami iz starijeg građevinskog horizonta, faza Gomolava Ia.
- ⁵⁴ Zemlja iz posude je izdvojena za hemijsku analizu. Čuva se u depou Muzeja Vojvodine.

- ⁵⁵ Podatak je preuzet iz grobnog zapisnika za grob 22/1976.
- ⁵⁶ Prema podacima iz grobnog zapisnika groba 7/1976; grobna raka nije uneta na plan groba.
- ⁵⁷ Preovlađuje inhumacija na osi I-Z sa devijacijama sahrane od 6°do 36°. Kod grobova postavljenih u pravcu SI-JZ devijacija je 20°-48°. Kod grobova u pravcu JI-SZ devijacija je bila 36°. Grobovi na osi J-S imli si devijaciju od 12° do 18°.
- ⁵⁸ Dečiji grob 6/1976 nađen je bloku III, u kv. 83, 84/XIX, između grobova 3 i 21/1976 ali nije unet na plan nekropole, kao ni oštećeni dečiji grob b.b. iz bloka III.
- ⁵⁹ Podatak je preuzet iz Inventara za antropološki materijal koja se nalazi u Muzeju Vojvodine. Grob je zaveden pod brojem K-14; stručno je obradila Zs. K. Zoffmann.
- ⁶⁰ Podaci su preuzeti iz teksta Zoffmann, K. Zs. koja je obradila vinčansku nekropolu sa Gomolave, Das anthropologische Material des spätneolithischen Gräberfeldes von Hrtkovci-Gomolava, *PBM 30*, Нови Сад 1987: 50. Treba dodati da antrpološke analize nisu urađene za grobove 4/76, 12 i 13/1976 koji se nalaze *u in situ* stanju u Muzeju Vojvodine i Narodnom muzeju u Beogradu.
- ⁶¹ Za predmete od "belog"i zelenog kamena nisu urađene petrografske analize.
- ⁶² Grobni zapisnik za grob 25/1977 nije popunjen pa je teško utvrditi gde je sekira tačno bila postavljena.
- ⁶³ Nožić iz groba 13/1976 nalazi se još uvek u grobu, uz skelet koji se čuva u depou Muzeja Vojvodine u Novom Sadu. D. Borić prilikom objavljivanja teksta Social Dimensiones of Mortuary Parctices in the Neolitchic: a Case Study; u Starinaru 47/1996: 77 navodi ovaj podatak. Istu primedbu naveo je dr Brukner u svojim zapažanjima. Činjenica je da ovde ima i bakarnih nalaza koje niko nije evidentirao
- ⁶⁴ U grobnom zapisniku nema podataka za grob 22/1976 gde je pronađen rezač.
- ⁶⁵ Grobni zapisnik za grob 25/1977 nije popunjen pa je teško utvrditi gde je nožić pronađen. U terenskom dnevniku za 1977. godinu na strani 110 postoji samo podatak da je u grobu pronađena kamena sekira. Za nožić nema podataka o mestu nalaza.

- ⁶⁶ Prema grobnom zapisniku u grobu 2/1973 pronađena su i još dva sileksa, ali nisu uneti u glavnu knjigu inventara. Nožići i koštano šilo na T. II. 5-8 takođe nisu inventarisani. I pored svih nastojanja da se sav materijal pronađe, u terenskom inventaru nalazi se samo koštano šilo u studijskoj zbirci za Gomolavu.
- ⁶⁷ Ploča nije uneta u inventar groba, mada se vidi na planu groba. U studijskom materijalu sa Gomolave nismo uspeli da je pronađemo iako je njen nalaz uredno evidentiran u dokumentaciji.
- ⁶⁸ Gomolava, blok VI, kv. 74-77/XVIII-XXII; G 2634 (T. I. 222/1975).
- ⁶⁹ Podatak je preuzet iz terenskog dnevnika za 1975. godinu. T. D. za 1975: 209 -212.
- ⁷⁰ U ovom delu Srema ima na puno starčevačkih i vinčanskoh naselja. U neposrednoj blizini ponađena je i starčevačka nekpola na potezu Zlatara kod Rume. Naselja su: Mala strana kod Laćarka; Šašinci; Šor, Motovilo; Obrovac, Majur; Starčevo brdo, Hrtkovci; Adžine njive, Klenak; Baštine i Beletinci kod Obreža.
- Na crtežu na T. VII/. 2 na posudi nije nacrtan znak svojin u obliku slova "X" koji je urezan nakon pečenja. Dečiji grob.
- ⁷² Na crtežu na T. VIII/. 5 na posudi nije nacrtan znak svojin u obliku slova "X" koji je urezan nakon pečenja. Dečiji grob.
- ⁷³ S. Mariković u svom radu iznosi: Sumirajuci sve raspoložive podatke, kao i informacije L. Nikolića, M. Garašanin konstatuje da je na nekropoli kod Botoša otkriven ukupno 21 "siguran" grob i pet "sumnjivih" (Garašanin 1956: 207). U "sigurne" grobove svrstano je 18 očuvanih grobova (10 sa iskopavanja M. Grbića, 7 grobova koje je otkrio L. Nikolić, jedan dvojni grob koji je istražio Mileker) i tri oštećena (lobanje sa iskopavanja M. Grbića treca lobanja bila je vidljiva u

centralnom delu profila gliništa). U grupu "sumnjivih" grobova svrstani su nalazi sa iskopavanja M. Grbića: tri manje gomile kostiju (zbog slabe očuvanosti, Grbić nije mogao da ih opredeli kao ljudske ili životinjske) i dve grupe keramičkih fragmenata. Verovatno omaškom, jer je pomenut u prethodnom tekstu, u ukupan broj nije uključen grob otkriven 1930. godine (u kome je nađena zdela na stopi), što znači da se ukupno 22 groba (sa 23 skeleta) mogu smatrati "sigurnim". Dalje navodi da J. Chapman prihvata konstataciju o postojanju 26 grobova na nekropoli kod Botoša, ali se njegova lista neznatno razlikuje od Garašaninove. Naime, na njegovom spisku sigurnih i mogućih grobova nalazi se i grob (sa zdelom na stopi) otkriven 1930. godine, dok su dve grupe keramičkih fragmenata izostavljene sa tog spiska (Chapman 1981: 55). Međutim, ukupan broj je, po njegovom mišljenju, nešto veći - 33 groba, odnosno 28 sigurnih i pet mogućih grobova. Do ovog broja se po mišljenju S. Marinković, najverovatnije, došlo usled pogrešne interpretacije Milekerovih informacija.

SKRAĆENICE

AI – Archaeologica Iugoslavica, Beograd
AП – Археолошки преглед, н. с. Београд
AP – Arheološki pregled, Beograd
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
Гласник САД – Гласник Српског археолошког
друштва, Београд

DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana

ЗНМ – Зборник Народног музеја

РВМ – Рад Војвођанских Музеја, Нови Сад

РМВ – Рад Музеја Војводине, Нови Сад

PJZ – Praistorija jugoslovenskih zemalja, Sarajevo

PZ - Praehistorische Zeitschrift, Berlin

LITERATURA

Bogdanović, M. Architecture and Structural Features at Divostin. *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, ed. A. McPherron & D. Srejović. Kragujevac-Pittsburgh: Narodni muzej University of Pittsburgh 1988: 35-142.

Bogdanović, M. Die spätneolitischen Siedlungen in Divostin, in D. Srejović / N. Tasić (ed), *Vinča*

and its World Internationalny Symposium The Danubian Region from 6000 to 3000 B. C. Belgrade/Smederevska Palanka 1988: 99-106.

Bogdanović, M. Arhitektura. *Grivac. Naselja* protostarčevačke i vinčanske kulture, ur. M. Bogdanović, Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u

- Kragujevcu i Narodni muzej, Kragujevac 2004b: 31-44.
- Boric, D. Social dimensions of mortuary practices in the Neolithic: A case study. *Сшаринар* (47). Београд 1996: 67-83.
- Borić, D. Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinća Culturte of the Balkans, in:
 Metals and Societies, Studes in honour of
 Barbarra S. Ottaway; edited Tobias L. Kienlin
 i Ben W. Roberts. Bonn 2009: 191-245.
- Брукнер, Б. Прехисторијско насеље на потесу Белетинци код Обрежа. (Prähistorische Siedlung auf der Flur "Beletinci" bei Obrež) *PBM* 11. Нови Сад 1962: 89-122.
- Brukner, B. / Jovanović, B. / Tasić, N. Paristorija Vojvodine. Ur: A. Benac (ed.) Monuments Archaeologica 1. Novi Sad 1974.
- Brukner, B. / Petrović, J. Gomolava, Hrtkovci višeslojno nalazište. *AP* 19. Beograd 1976: 24-27.
- Brukner, B. Novi prilozi proučavanju formiranja neolitskih i eneolitskih naselja u jugoslovenskom Podunavlju. *Naseljavanje i naselja u praistoriji*, Materijali XIV. Arheološko društvo Makedonije, Savez arheoloških društava Jugoslavije. Prilep 1976: 47-51.
- Брукнер, Б. Насеље винчанске групе на Гомолави (Неолитски и раноенеолитски слој), Извештај са ископавања 1967-1976. г. (Siedlung der Vinča-Gruppe auf der Gomolava). *PBM* 26. Нови Сад 1980: 5-55.
- Brukner, B. Beitrag zur Feststellung des Beginns der Metallurgie und der Aeneolithisierung. *AI* XIX. Beograd, 1977-1978 (Beograd 1981): 9-12.
- Brukner, B. Zum Problem der Auflösung der Frühäneolithischen Kulturen in Südostpannonien. *AI* XX–XXI. Beograd 1980-1981 (1983): 16-26.
- Brukner, B. Die Vinča-Gruppe und ihr Verhältnis zu den Späneolitischen Kulturen in Nord-Ost-Griechenland, *AI* XXII-XXIII. Beograd 1982-1983 (1985): 1-14.
- Brukner, B. Die Siedlung der Vinča-Gruppe auf Gomolava (Die Wohnschcht des Spätneolithikums und Frühäneolithikums Gomolava Ia, Gomolava Ia-b, Gomolava Ib) und der Wohnhorizont des Äneolithischen humus (Gomolava II)), in N. Tasic und J. Petrovic (hrsg.) in: Gomolava, Chronologie und Stratigraphie

- der Vorgeschitchtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Internationals Symposium, Ruma 1986. Novi Sad 1988: 19-38: Abb. 4.
- Brukner, B. Early Copper Age and the Beginning of the Middle Copper Age in Yugoslavia (Рани енеолит и почетак средњег енеолита у Југославији). *Balkanica* XXI. Beograd 1990: 129-138.
- Brukner, B. Vinca-Kultur und der Zivilisationskomplex der neolithischen Kulturen des westlichen Teils des Schwarzen Meeres. *PBM* 32 (1989-1990) Нови Сад 1990: Abb. 2.
- Brukner, B. Die letzte Vinča-Pločnik (D2) Phase in Jugoslawien, Internationale Vinča Simposium, Reşita-Temişoara 12-17 Mai 1991 (1992). In: *Banatica* 11. Reşiţa 1992: 200-209.
- Brukner, B. Die Vinča-Kultur in Raum und Zeit. U: Godišnjak, Knjiga 32, Centar za balkanološka ispitivanja. Knjiga 30. Akademija nauka i umetnosti BiH, Sarajevo-Frankfurt a/M-Berlin-Heidelberg 2002: 61-103.
- Brukner, B. Vinčanska kultura u prostoru i vremenu (The Vinča culture in time and space), *PMB* 43-45. Нови Сад 2001/2003: 7-28.
- Васић, М. М. *Преисшоријска Винча* I, II, III, IV. Београд 1932-1936 а, б, в.
- Вукмановић, М. Керамика, у: Винча у йраис йорији и средњем веку, Београд 1984: 109-112.
- Glumac, P. Copper Mineral Finds from Divostin, in Divostin and the Neolithic of Central Serbia, eds. A. McPherron and D. Srejović, Pittsburgh 1988: 457–462.
- Glumac, P. Tringham, R. 1990 The Exploatation of Copper Minerals, in *Selevac: a Neolithic Village in Yugoslavia*, eds. R. Tringham and D. Krstić, Los Angeles: 549–565.
- Govedarica, B. Zentrum und Peripherie im 5. Jt. v. Chr.: zur Entstehung und Ausbreitung der europäischen Kupferzeit. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 24. Berlin 2009: 38-69.
- Грбић, М. Неолитско гробље у Ботошу код Великог Бечкерека. *Сшаринар* Сер. 3, VIII-IX, 1933-1934. Београд 1934: 40-58.
- Игњатовић, М. Каталог, у: *Винча-йраисшоријска мешройола*. Београд 2008: 203-277.
- Јовановић, Б. -Глишић, Ј. Енеолитско насеље на Кормадину код Јакова. (Station ènéolithique à

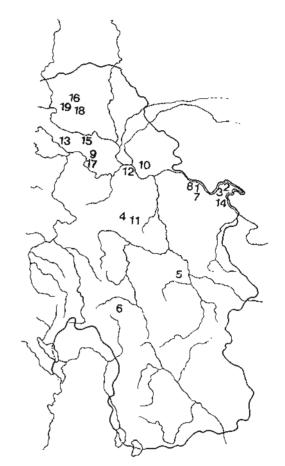
- Kormadin près de Jakovo). Старинар н. с. XI/1960. Београд 1961: 113-139, сл1-43.
- Jovanović, B. Early Copper Metallurgy of the Central Balkans. *VIIIčme Congrés Intrenational des Sciences Préhistorique et Protohistorique*. Beograd 1971. Tome Premier. Rapports, 131-140.
- Jovanović, B. Pozni eneolit, Kulturne grupe razvijene metalurgije bakra, u *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad 1974: 153-184.
- Jovanović, B. Ekonomska i društvena organizacija praistorijskih zajednica Vojvodine; Početno rudarstvo i metalurgija bakra; Uspon metalurgije bronze; u *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad 1974: 317-336.
- Jovanović, B. Istraživanja praistorijskog rudarstva na Rudnoj Glavi kod Majdanpeka, *Rudarstvo*, *geologija i metalurgija 12*, Bor 1975: 27-33.
- Jovanović, B. / B. Ottaway, Copper mining and metallurgy in the Vinča Group. *Antiquity* 50, 1976: 104–113.
- Jovanović, B. The Technology of Primary Copper Mining in South-East Europe, *Proceedings of the Prehistoric Society*, Cembridge 1979: 103-110
- Jovanović, B. Rudarstvo i metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije, *Praistorija jugoslovenskih zemalja III*, Sarajevo 1979.
- B. Jovanović, Rudna Glava, najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balkanu / Die älteste Kupfergbergbau im Centralbakan, Muzej rudarstva i metalurgije-Arheološki institut, Bor-Beograd 1982. Saradnici na monografiji: Z. Stanojević, V. Kondić, F. R. Tylecote, P. Bugarski, S. Janjić, G. Đorđević.
- Jovanović, B. Prljuša Mali Šturac: eine neues prähistorische Kupferbergwerk in Zentralserbiens. *Der Anschnitt: Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau*. Bochum 1983/4-5: 177–179.
- Јовановић, Б. Прљуша Мали Штурац: праисторијски рудник бакра и горског кристала на Руднику. *Зборник радова Народної музеја* XVIII. Чачак 1988: 5–12.
- Jovanović, B. Technological Significance of Hoards from Rudna Glava, the Copper Mine of Vinča Culture. *Старинар XLIX*, Београд 1998: 179-183.
- Jovanović, M. Obrež, Beletinci keramika iz neolitske kuće 1/1961 (Obrež, Beletinci –

- Ceramics from a Neolithic home 1/1961. PMB 56. Нови Сад 2014: 7–52.
- Katalog izložbe, *Znaci Civilizacije*. Međunarodni simpozijum o neolitskom sistemu simbola jugoistočne Evrope. Novi Sad 2004: 59.
- Madas, D. Ceramic Vesels form the Divostin II House floors. *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, edited by A. McPherron and D. Srejovic. University of Pensilvania. Pitsburg 1988: 143–172.
- Marinković, S. Arheološki materijal sa nalazišta Živanićeva dolja iz zbirke Narodnog muzeja u Zrenjaninu – vinčanska kultura. *PMB* 52. Нови Сад 2010: 22-36.
- Mikić, Ž. Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji, Posebna izdanja LIII/9, Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo, 1981.
- Микић, Ж. Прилог антрополошком упознавању неолита у Србији, *Гласник САД* бр 5. Београд, 1989: 18-26.
- Нађ, III. Заштитно ископавање на Гомолави код Хртковаца. Претходни извештај за 1955-1956. годину. *PBM* 9. Нови Сад 1960: 112-129.
- Ottaway, B. S. Analysisof earliest metal finds from Gomolava. *PBM* 25, Нови Сад 1979: 53–59.
- Ottaway, B. S. Innovation, production, and specialization in early prehistoric copper metallurgy. *European Journal of Archaeology* 4. 1, 2001, 87–112.
- Pernicka, E. /Begeman, F. /Schmitt-Strecker, S. Eneolithic and Aerly Bronze Age copper artefacts from the Balkan and their relation to Serbian copper ores. *PZ*; 68. Band. Heft 1. Berlin-New York 1993: 1-54.
- Petrović, J. Gomolava, arheološko nalazište, Novi Sad 1984: 20-23.
- Petrović, J. -Jovanović, M. Dautova-Ruševljan V. Neolit-starije gvozdeno doba, u Katalog izložbe Gomolava od praistorije do srednjeg veka (Gomolava-Prehistory-Middle Ages). Novi Sad 1986: 15, 32, 34-35.
- Петровић, Ј. Керамика и алатке из куће 4 на Гомолави. *PBM* 35. Нови Сад 1991: 7-26.
- Petrović, J. Jovanović, B. Gomolava 4, *Naselja kasnog eneolita*, Novi Sad –Beograd 2002.
- Radivojević M, et al. (2010) On the origins of extractive metallurgy: new evidence from Europe.

- Journal of Archaeological Science 37 (11): 2775-2787.
- Спасић, М. Винчанска керамика са локалитета Црквине. *Колубара* 5. Београд 2011: 101-146.
- Spasić, M. Cattle to settle bull to rule: on bovine iconografy among Late Neolithic Vinča kulture communities. *Documenta Praehistorica* XXXIX. Ljubljana 2012: 295-308.
- Спасић, М. /Црнобрња, А. Винчанске зделе са протомима. *Сшаринар* LXIV. Београд 2014: 185-203.
- Stalio, B. Pločnik, Prokuplje Naselje vinčanske grupe, *AP* 4. Beograd 1962: 19-25.
- Сталио, Б. Нови метални налази из Плочника код Прокупља. *Зборник НМ* IV. Београд 1964: 35-41, сл. 7.
- Сталио, Б. Четврти налаз бакарног и каменог оружја са Плочника код Прокупља, *Зборник Народної музеја* 7 Београд 1973: 157–161.
- Stefanović, S. Late Neolithic Boys at Gomolava Necropolis (Serbia). *UISPP XV Congress* Book of Abstracts: Lisbon 2006, pp. 6.
- Stefanović, S. Late Neolithic Boys at the Gomolava Cemetery (Serbia). In *Babies Reborn: Infant/child burials in pre-and protohistory*, ed. By K. Bacvarov. B. A. R. International Series, Oxford 2008: 95-99.
- Ševalije, Ž. Gerbran, A. Rečnik simbola, Novi Sad 2004.
- Tasić, N. N. Ritual pottery Set from Vinča, *Гласник САД* 23. Београд 2007: 203-210.
- Тодоровић, Ј. и Цермановић, А. Бањица, насеље винанске кулшуре. Београд 1961.
- Трипковић, Б. *Домаћинсшво и йросшор у касном неолишу: винчанско насеље на Бањици*. САД, Београд 2007.
- Crnobrnja, A. Investigations of Late Vinča house 1/2010 at Crkvine in Stubline. Старинар n. c. LXII. Беотрад 2012: 45-64.
- Čuljković, B. Molekularna arheologija: komparativna analiza genomske DNK iz kostiju humanog porekla sa različitih arheoloških lokaliteta u Srbiji. PhD thesis, Belgrade University. Beograd. 2000.
- Čuljković, B., Stefanović, S & S. Romac, S. o Upotreba PCR-a u fizičkoj antropologiji utvrđivanje pola, in Zbornik radova sa I simpozijuma antropologa Republike Srpske. Banja Luka 2002: 23-31. Društvo antropologa Republike Srpske.

- Zoffmann, K. Zs. Aufarbeitung des in die Vinča--Kultur datierten anthropologischen Materials aus Gomolava-Hrtkovci, PBM 21-22, Нови Сад 1972-1973: 167-173.
- Zoffmann, K. Zs. Das anthropologische Material des spätneolithischen Gräberfeldes von Hrtkovci Gomolava, *PBM 30*, Нови Сад 1987: 43-69.
- Zoffmann, K. Zs. Anthropologischer Überblick der Neolitischen Bevölkerung der jugoslawischen Donaugegend. In: M. Dalmacija / R. Samardžić (ed.) Gomolava Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Internationals Symposium, Ruma 1986. Novi Sad 1988: 93-98.
- Šljivar, D. Belovode, Pločnik: contributions to metallurgy of copper in the Vinča culture (in Serbian). *Zbornik Narodnog Muzeja 20 (1)*, Beograd 2012.

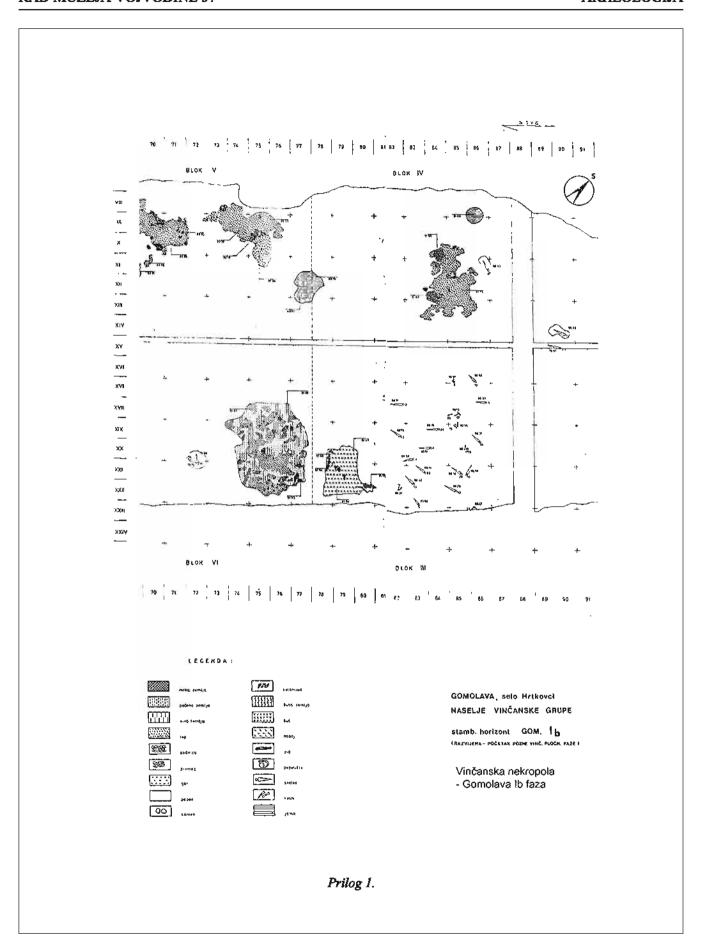
- 1. Лепенски Вир III/а
- 2. Ајмана
- з. Велесница
- 4. Дивостин
- 5. Камењар Ниш
- 6. Рудник Косовски
- 7. Лепенски Вир ІШ/б
- 8. Падина b/ПІ
- 9. Златара Рума
- 10. Старчево
- Течић
- 12. Винча
- 13. Обреж
- 14. Ушће Каменичког потока
- 15. Визић Голокут
- 16. Доња Брањевина
- 17. Гомолава Іб
- 18. Мостонга Моштаница
- 19. Богојево Банцелапас

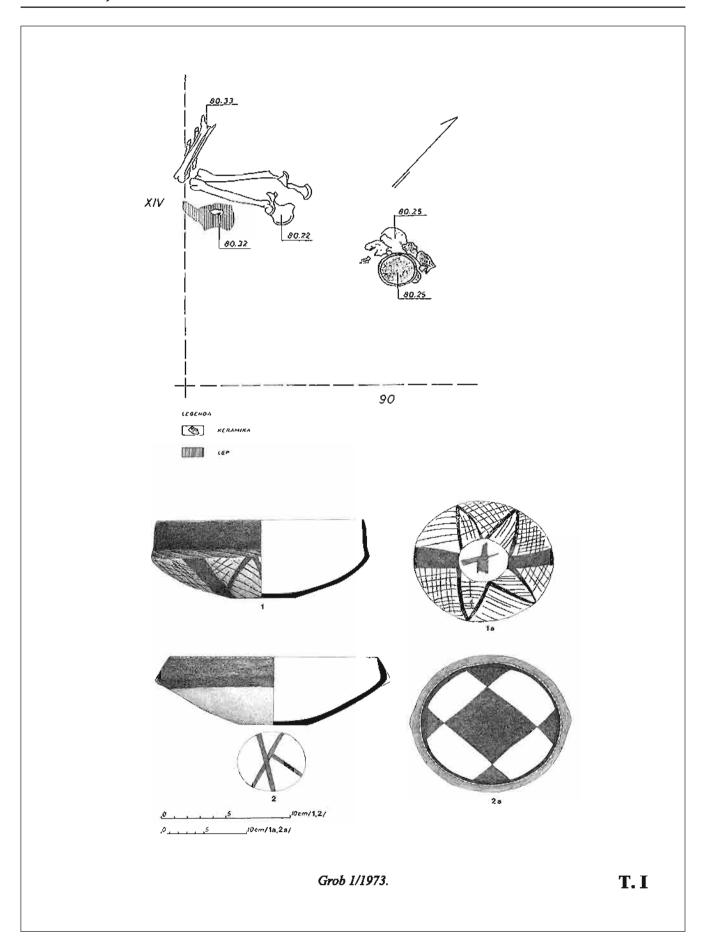

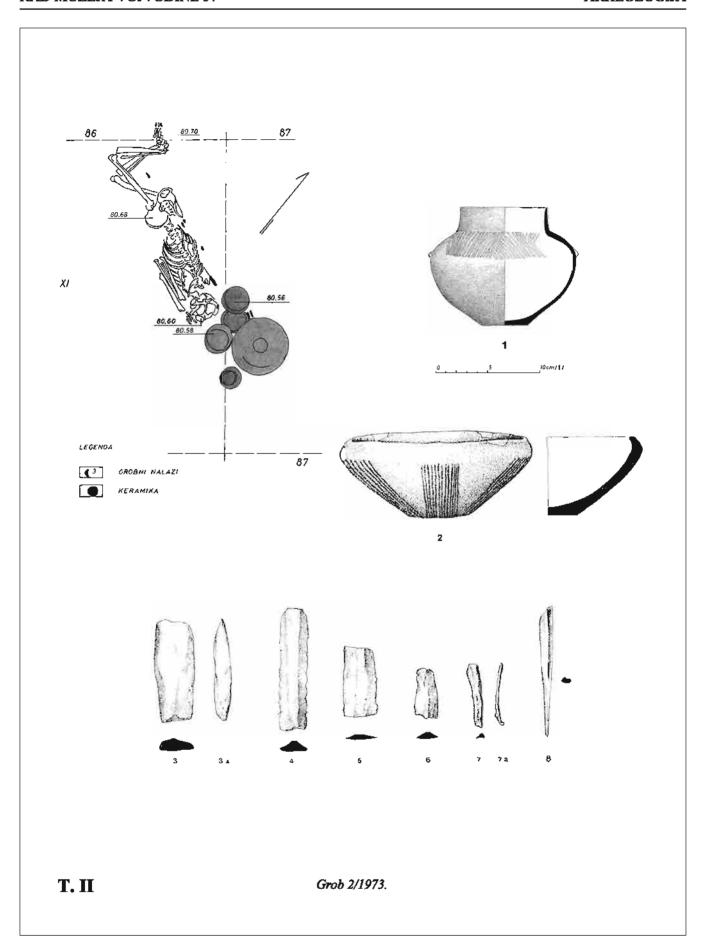
- 1. Lepenski vir III/a
- 2. Ajmana
- 3. Velesnica
- 4. Divostin
- 5. Kamenjar Niš
- 6. Rudnik Kosovski
- 7. Lepenski vir III/b
- 8. Padina b/III
- 9. Zlatara Ruma
- 10. Starčevo

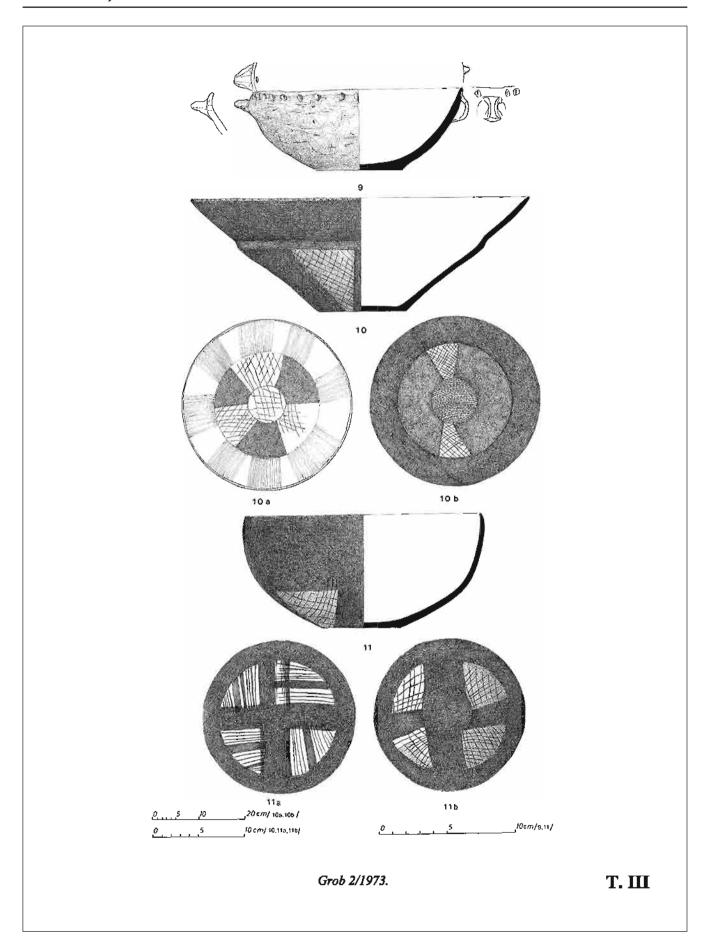
- 11. Tečić
- 12. Vinča
- 13. Obrež
- 14. Ušće Kameničkog potoka
- 15. Vizić Golokut
- 16. Donja Branjevina
- 17. Gomolava Ib
- 18. Mostonga Moštanica
- 19. Bogojevo Bancelapas

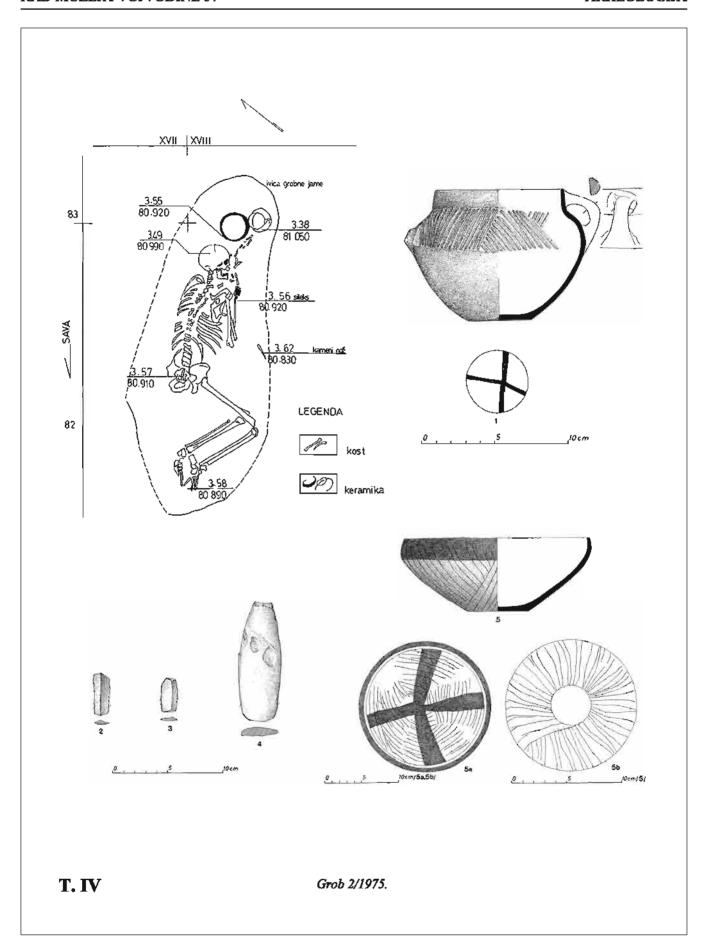
Rasprostranjenost neolitskih nalazišta antropološkog materijala na tlu SR Srbije (preuzeto od Ž. Mikića).

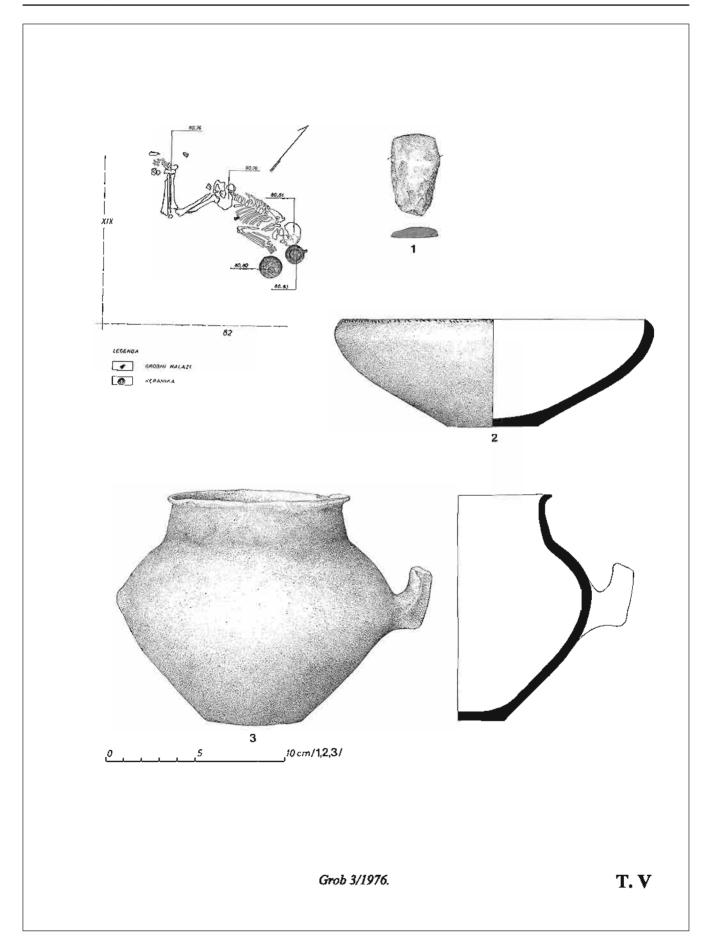

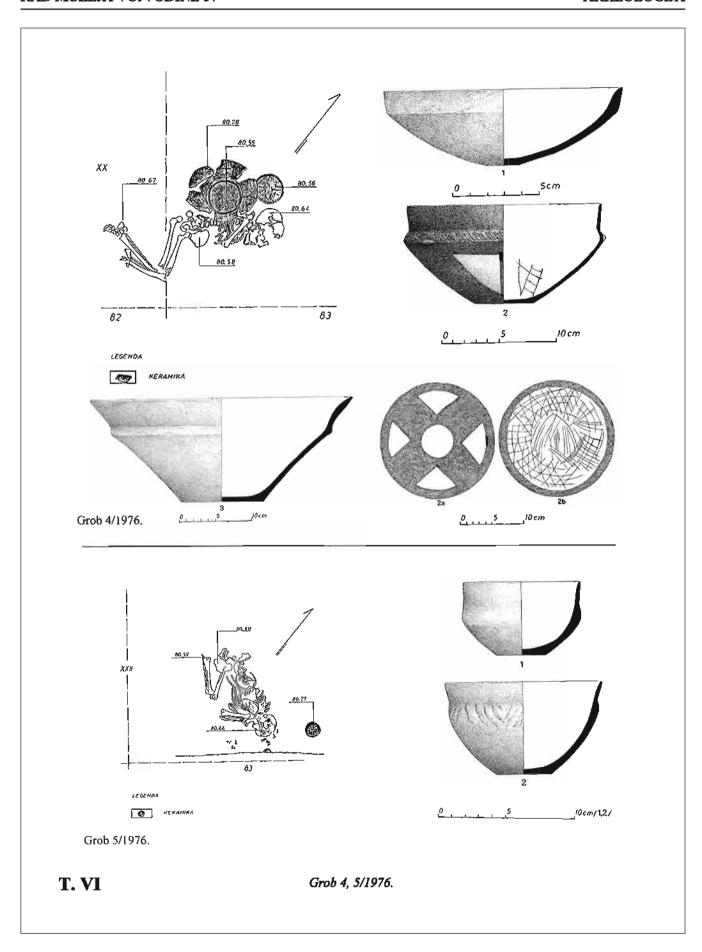

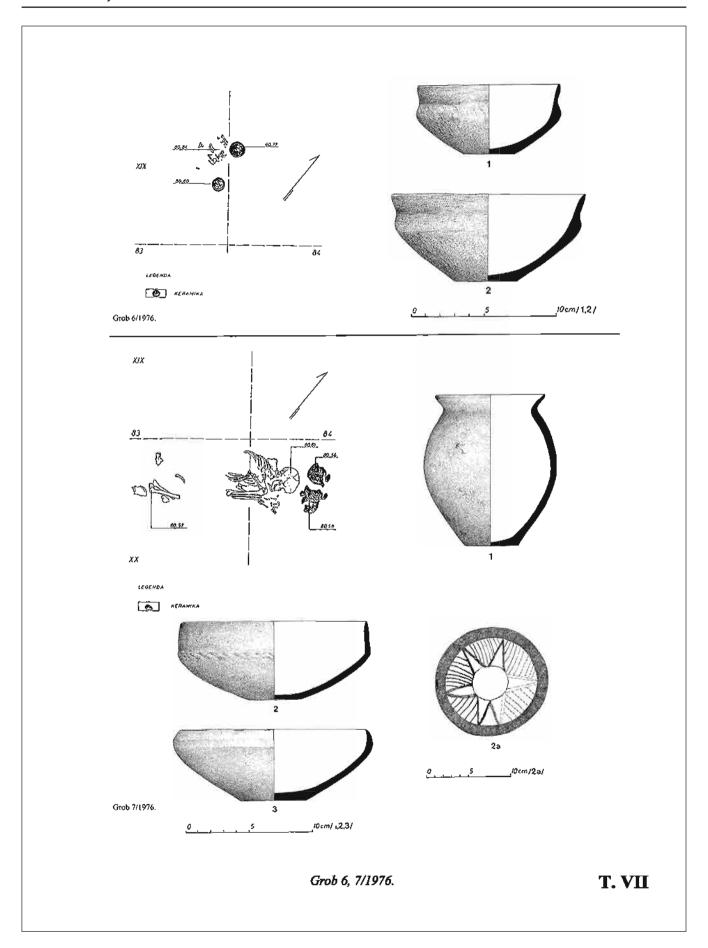

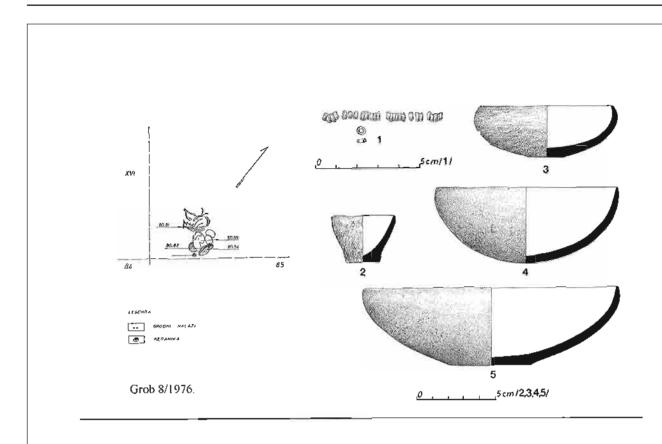

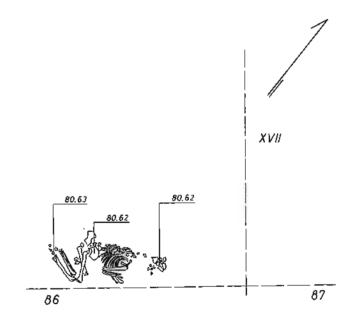

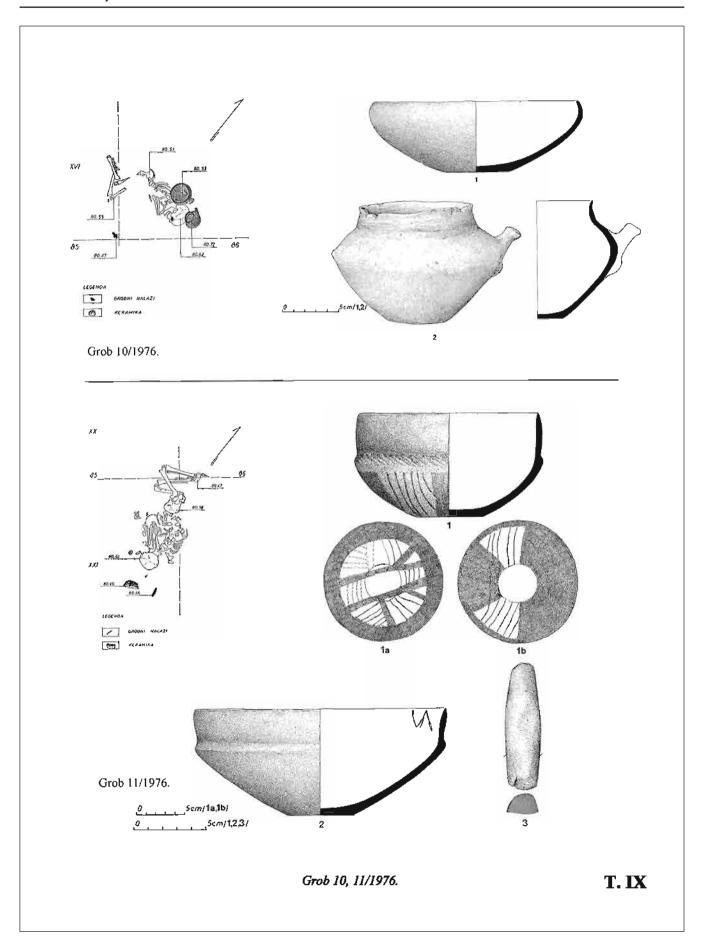

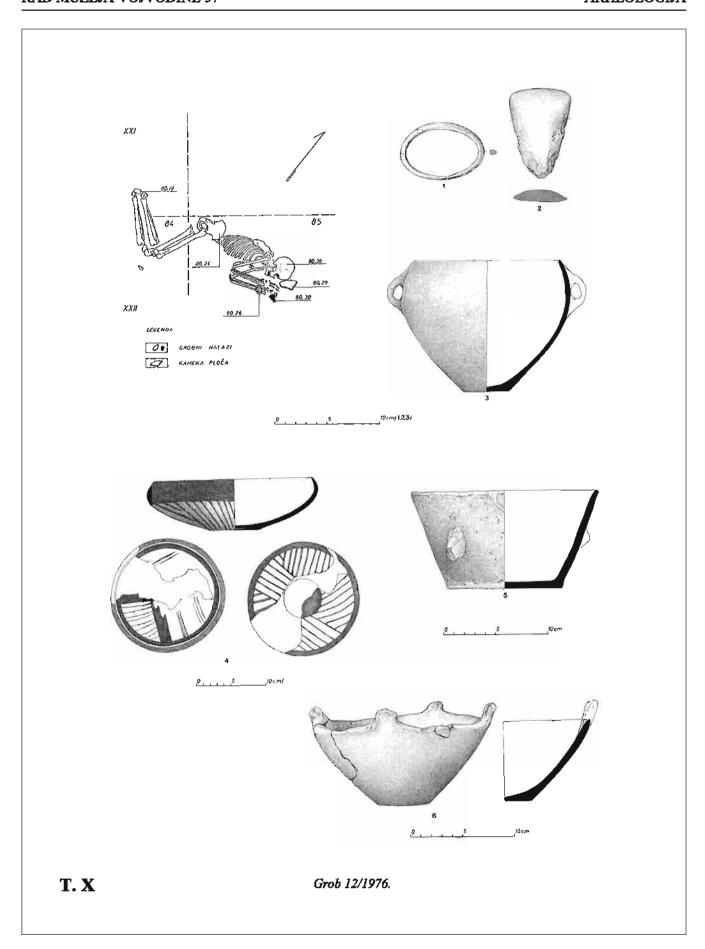

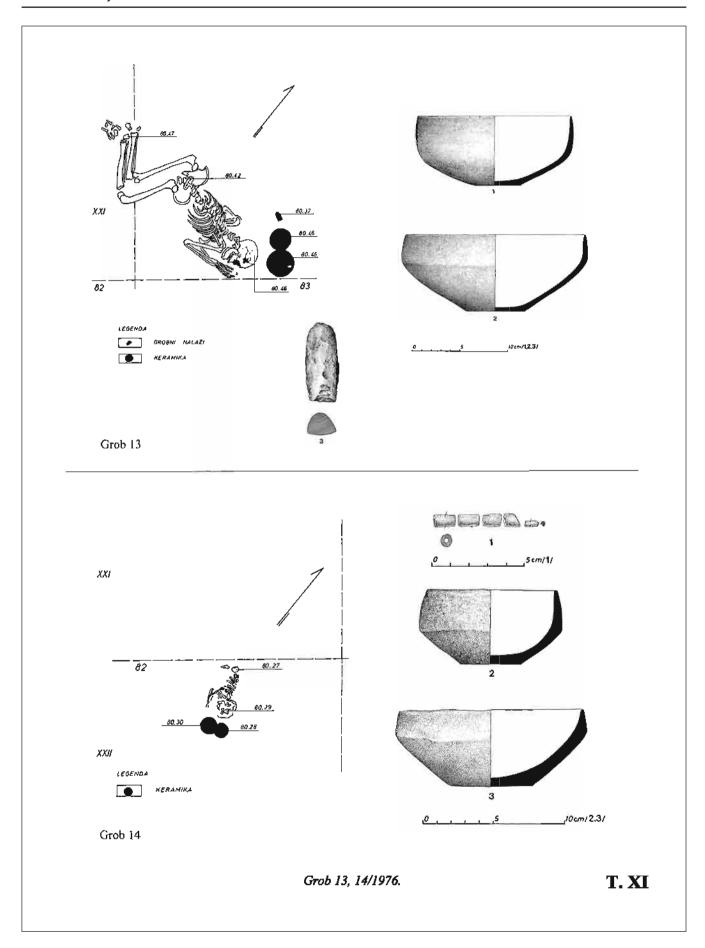
Grob 9/1976.

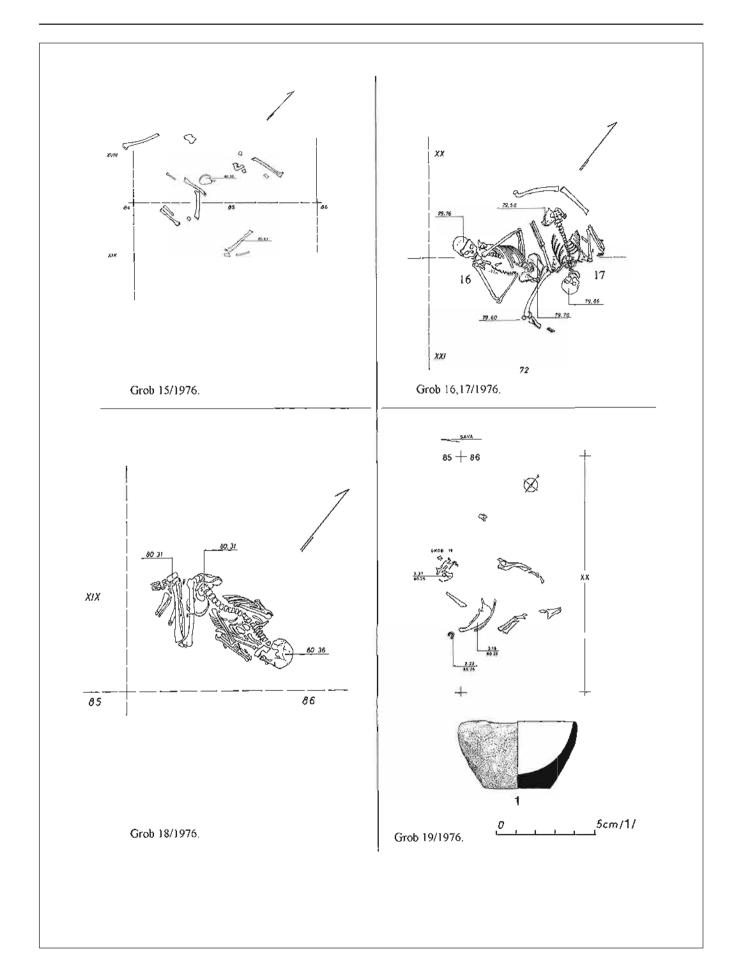
T. VIII

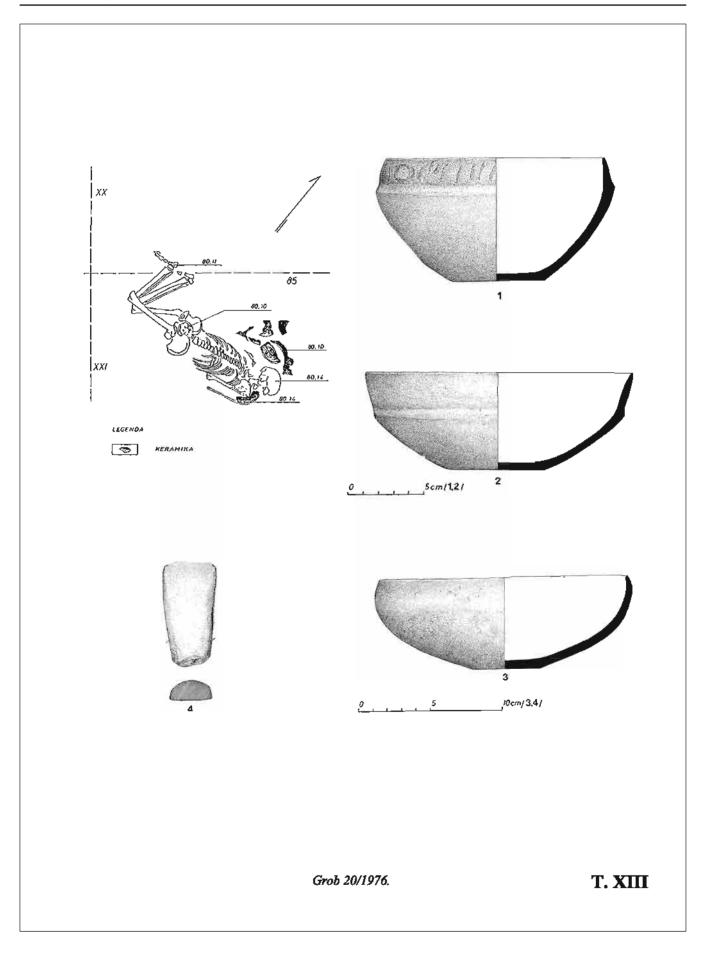
Grob 8, 9/1976.

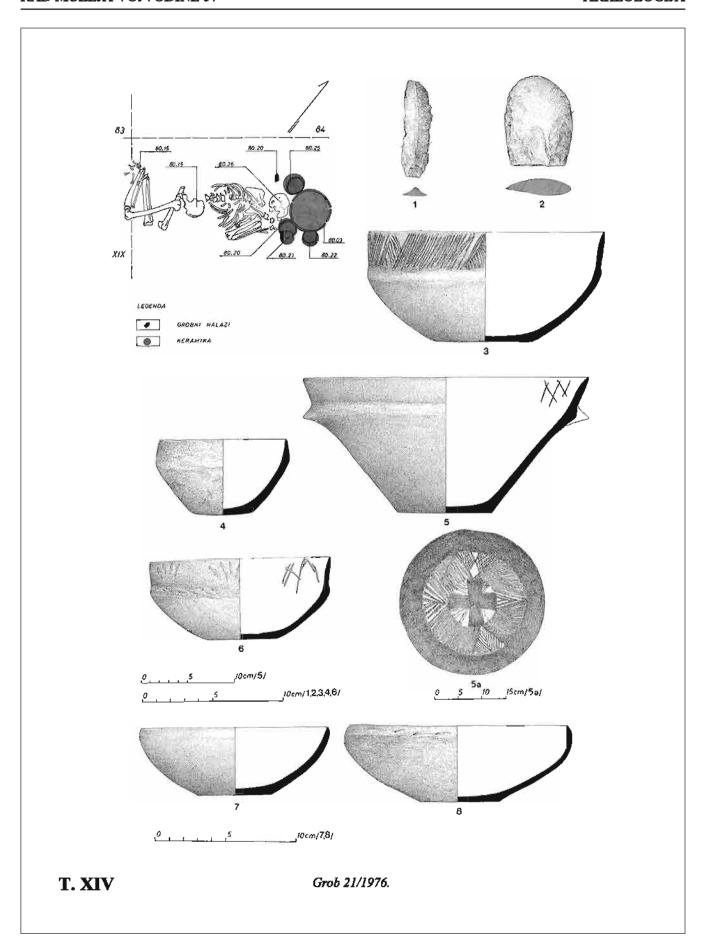

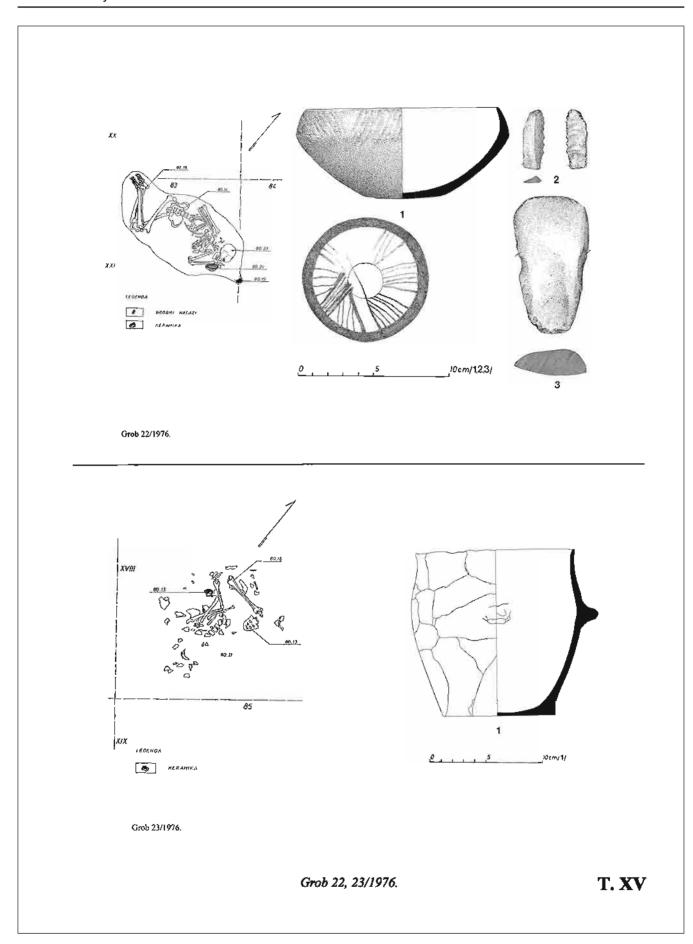

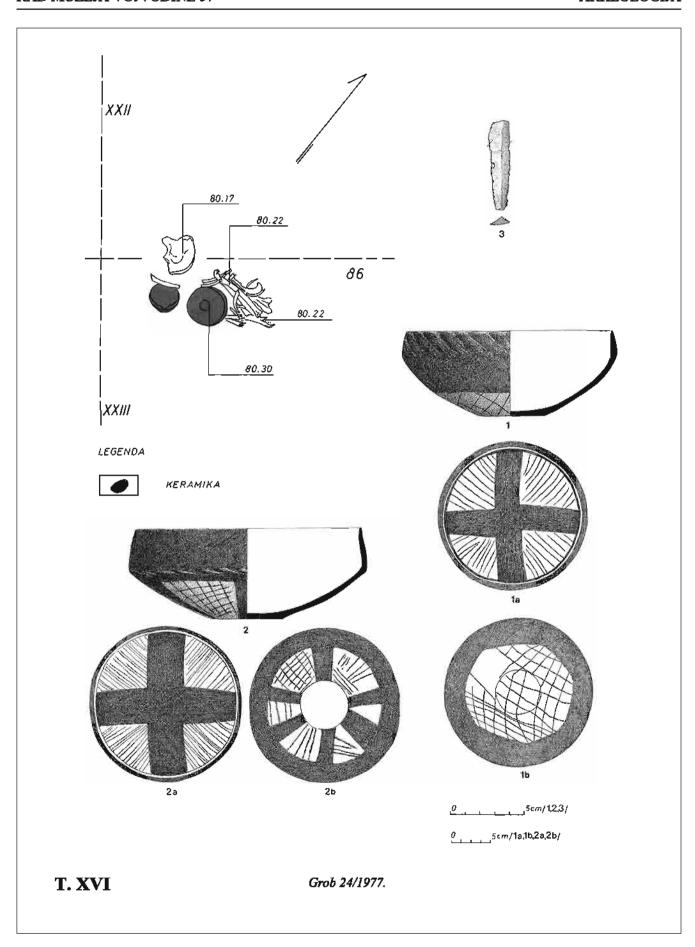

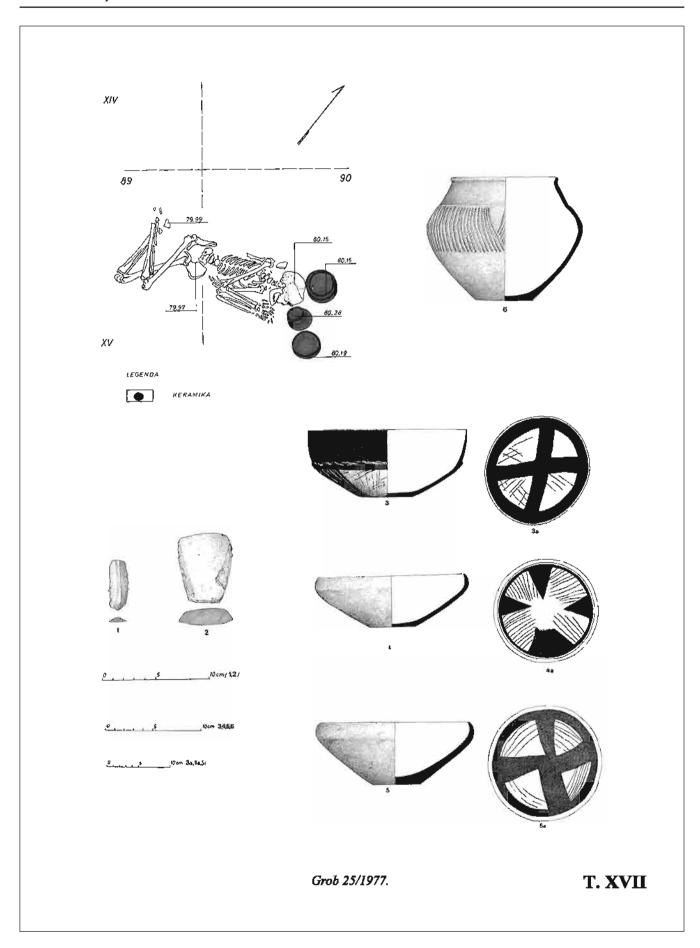

Marija Jovanović

GOMOLAVA, HRTKOVCI – THE VINČA NECROPOLIS

Summary

Key words: Gomolava, Vinča necropolis, Vinča culture, Gomolava Ib phase, Vinča D2 phase

The Vinča necropolis at Gomolava, with 27 inhumed bodies and six more dislocated skeletons, was explored in the period between 1973 and 1977. In the northeastern part of the block, 22 skeletal gravesites were discovered along with several dislocated skeletons-graves: 2 and 3/1975, followed by 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23 /1976 and grave 24/1977. Grave 25/1977 was found with a control profile, between blocks I and II. In block VI, trench I, two inhumed deceased were found-graves 16 and 17/1976 and several dislocated bones. Grave 1/1973 was discovered in trench A, along the southern profile of block I, and grave 2/1973 was found in the northeastern part of block IV. Aside from these, there is also a child's grave from block III, q.82/XIX. Inside graves 15 and 23/1976 there were found dislocated bones of multiple individuals. Within the Vinča necropolis at Gomolava, most skeletons are of men, apart from two female skeletons-grave 17/1976 and grave 23/1976. The conclusion is that this section of the "tella" was only for burial of males, while females were buried in another part of the settlement.

In the necropolis at Gomolava, a certain number of graves had, along with fired clay grave goods, various left pieces of jewelry fashioned out of different materials. An exquisite piece of jewelry made of copper was found in grave 12/1976. A copper open-ended bracelet from T.X.1. (G 3256) was found on the left forearm of an adult man, and alongside vessels, it chronologically places the necropolis in the late phase of Vinča culture, corresponding to the Vinča D 2 phase. The appearance of copper jewelry at the necropolis, together with other burial offerings in grave 12/1976, indicates the existence of an ordered form of tribal hierarchy which also applied to the burial of certain important figures in the Gomolava community.

The Vinča necropolis at Gomolava is the only necropolis in this part of the Danube basin and central Balkans that provides new insight into the lives and customs at the end of the Neolithic epoch. Offerings from the necropolis indicate certain societal shifts that took place at the end of the Neolithic period in Vinča culture and southeastern Europe. The appearance of copper jewelry signifies changes in the economics of these settlements during the 5th millennium BC (Jovanović 1982: 101; Brukner 2004: 12, sl. 2; Borić 2009: 221-227). The Gomolava locality is located at the southern reach of the Vinča culture in Syrmia, thus the necropolis has a particular significance in studying the late Neolithic in the Danube basin. The appearance of metal, in this case copper ore, signals a new epoch in Vinča culture in the Danube basin and central Balkans.

UDC: 551.7(497.113 Gradina) 903.23(497.113 Gradina)

SOPOTSKO-LENĐELSKI HORIZONT GRADINE NA BOSUTU¹

Miloš Spasić, Muzej grada Beograda

Apstrakt: U vertikalnoj stratigrafiji Gradine na Bosutu sloj I pripisan je nosiocima sopotsko-lenđelske kulture. Detaljnom tipološkom analizom keramičkog materijala iz ovog sloja i pregledom nalaza pozno lenđelskog i Sopot III kulturnog kompleka na cetralnom Balkanu i Srednjoj Evropi u radu će biti izneta i finija kulturna atribucija bosutskog materijala, koji se na ovom mestu prvi put publikuje.

Ključne reči: Gradina na Bosutu, neolit/eneolit, sopotska kultura, lenđelska kultura

Gradina na Bosutu se nalazi na desnoj obali reke Bosut, u ataru sela Vašice, oko sedam kilometara južno od Šida, u zapadnom Sremu. Lokalitet leži na zaravnjenom platou dimenzija 265x60 metara, koji izdiže se oko desetak metara iznad okolnog terena. Sa jedne strane nalazište je opasano Bosutom, dok se na zapadu pruža rečica Struga (sl. 1). Dve strane koje nisu zaštićene prirodnim tokovima dveju reka bile su obezbeđene ukopom dubokog rova. Pretpostavlja se da je fortifikacioni sistem izgarđen tek za vreme starijeg gvozdenog doba.

Arheološka istraživanja na Gradini na Bosutu obavljana su sa prekidima od 1964. do 1985. godine. Prvi lendjelski nalazi na Gradini na Bosutu konstatovani su još 1976. Na osnovi 23. otkopnog sloja u sondi II sektora I uočeno je da vinkovački sloj naleže na poznoneolitski sloj koji pripada lendjelskoj kulturi. Ceo 24. i 25. otkopni sloj u sondi II pripadaju lendjelskoj kulturi. Pronadjen je obilan keramički materijal koji nažalost nije mogao da se veže ni uz kakve arheološke objekte budući da ostataka gradjevinskih objekata, ako se izuzmu komadi kućnog lepa sa otiscima pletera, nije bilo. Lendjelski nalazi su konstatovani i 1985. godine u blokovima C i D, tokom poslednje kampanje istraživanja Gradine na Bosutu. Ni ovom prilikom nisu ispitani objekti lendjelske kulture, već se arheološki materijal ove poznoeneolitske kulture javljao u kulturnom sloju, ponekad izmešan sa nalazima lasinjske, vatinske i keramike Boleraz kulture. Nalazi horizonta Bosut I gotovo da su ostali u potpunosti nepublikovani ako se izuzme referat N. Tasića na simpozijumu u Sekszardu u kome su lendjelski nalazi sasvim sumarno tretirani budući da je rad predstavljao preliminarne rezultate na istraživanju i izdvajanju Bosut I-II slojeva (Tasić 1986: 51-56).

Naslojavanje kulturnih slojeva na Gradini na Bosutu nedvosmisleno ukazuje na Lenđel-Lasinja-Bo-

leraz hronološku sekvencu u okviru ranog i srednjeg eneolita. Nosiocima lenđelske kulture, za koje vezujemo početak života na Gradini na Bosutu, možemo pripisati jedan građevinski objekat, ali homogenost kulturnog sloja Bosut I dozvoljava iznošenje mnogo više zaključaka nego što je to slučaj sa manje sigurnim lasinjskim horizontom. Najmoćniji lenđelski sloj, debljine i do 30 centimetara, konstatovan je na osnovi 23. otkopnog sloja u sondi II Sektora II. Ceo 24. i 25. otkopni sloj pripadaju lenđelskoj kulturi. Najniža niveleta lenđelskog kulturnog sloja naleže na zdravicu žute boje, dok njegovu najvišu niveletu preklapaju ranobronzanodopski slojevi sa objektima i materijalom vinkovačke kulture. Kulturna i hronološka heterogenost materijala pronađenog u lenđelskom sloju u bloku C i D sektora II, ne dozvoljavaju iznošenje zaključaka o poziciji lenđelskog sloja u vertikalnoj stratigrafiji Sektora II, jer se ranoeneolitski, pozneoneolitski i bronzanodopski nalazi javljaju zajedno u gotovo podjednakom procentu, što takođe onemogućava rekonstrukciju i primarnu kulturnu atribuciju ovog sloja. U lasinjskom horizontu-između 5,50 i 4,76 m relativne dubine, odnosno 81,50 i 82,26 m apsolutne nadmorske visine (Тасић 1987: 86) nisu konstatovani građevinski objekti.

LENĐELSKA KERAMIKA NA GRADINI NA BOSUTU

Keramički inventar lenđelske kulture na bosutskoj gradini ne odstupa od tipološko-stilskih karakteristika uočenih u materijalu III faze tzv. sopotsko-lenđelske kulture u Slavoniji (Dimitrijević 1961: 19–21; Ibid 1968: 48–52) i Sremu (Brukner 1980–81: 24) i poznolenđelske kulture u mađarskoj Transdanubiji (Dombay 1960; Bondar 1996: 54–56; Banffy 1995: 84–94). Keramičke posude Bosut I horizonta su fine, prelazne i

grube izrade, izrađene su od gline sa primesama tucane keramike, školjke, kamena i peska. Posuda su pečene u uslovima potpune i nepotpune oksidacije, sasvim retko u redukcionoj atmosferi. Jedan deo keramičkih fragmenata je naknadno goreo, što je donekle uticalo na promenu boje i na stanje očuvanosti finalnog tretmana spoljnih i unutrašnjih zidova posuda. Boje posuda se kreću od oker, sivosmeđe, svetlosive i crvenkaste do mrke i tamnosive, dok sudovi crne boje gotovo u potpunosti nedostaju. Tretman površina zidova se uglavnom svodi na glačanje, dok je u znatno manjem broju prisutno nanošenje mrkog slipa, monohromno crveno slikanje i neorganizovani, blagi barbotin.

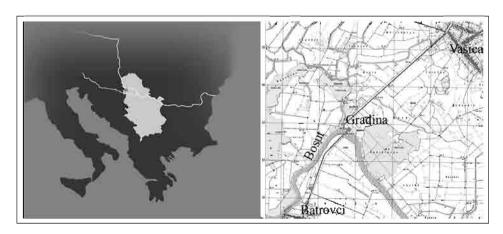
TIPOLOGIJA LENĐELSKIH KERAMIČKIH OBLIKA

Tipologija lenđelskih keramičkih posuda razrađena je na osnovu formalno-stilskih karakteristika nalaza, tako da izdvojeni tipovi u nekim slučajevim ne stoje u čvrstoj vezi sa funkcionalnom namenom predmeta. Izdvojeni su sledeći tipovi posuda sa podtipovina i varijetetima u okviru primarnog tipa: zdele, šolje, lonci, amfore, čunaste posude, cediljke, pedestalne posude, varia. Iako je lenđelski materijal sa svim svojim osobnostima zahtevao razradu posebne tipologije, od izuzetnog značaja za stilsko-tipološku analizu keramičkih posuda Bosut I horizonta bile su tipološke studije S. Dimitrijevića (Dimitrijević 1968: 48–51; *Idem* 1961: 19–21).

Zdele

Izdvojena su tri osnonovna tipa zdela lenđelske kulture na Gradini na Bosutu: konične zdele, poluloptaste zdele i bikonične zdele. Nezavisno od modelovanja forme i načina profilisanja oboda ili vrata posude, zdele uglavnom spadaju u posuđe fine i prelazne fakture sa veoma malo primesa neorganskog porekla. U daleko

manjem broju pojavljuju se zdele grube izrade sa dosta neorganskog materijala u fakturi, koji često nije ni usitnjen. Konične zdele imaju široko otvoren, dublji ili plići recipijent, neprofilisan ili sasvim blago ka spolja profilisan obod, nenaglašen vrat, koji je neizdiferenciran u odnosu na telo posude (T. I). Zidovi su ravni ili kosi. U tipologiji S. Dimitrijevića ovaj tip nalaza označen je kao kupa (Dimitirjević 1968: 49). Pluloptaste zdele (T. II/1-6) se mogu se podeliti u odnosu na profiliaciju oboda na one sa neprofilisanim i poluloptaste zdele sa jače ili slabije ka unutra ili spolja profilisanim obodom. Najčešći su primerci sa blago ka unutra povijenim ili sa neprofilisanim obodom. Bikonične zdele predstasvljau vodeći keramički oblik treće faze lenđelske kulture. Ipak, na bosutskoj gradini one pokazuju znatno skromniji morfološki i tipološki diverzitet nego što je slučaj na drugim lokalitetima (Dimitrijević 1968: 48; Bondar 1996: 55; Banffy 1996a: 85-86). U odnosu na na način formiranja bikoniteta, te na profilaciju oboda i vrata izdvojena su tri osnovna tipa, sa ograničenim brojem varijeteta u okviru dobro ujednačene tipološke grupe. Bikonične zdele sa uvučenim obodom kod kojih je bikonitet obrazovan isključivo profilacijom vrata i oboda zdele, odnosno njihovim izdvajanjem iz tela, to jest zidova posude (T. II/7,8; T. III/1-4). Nalazi ovog tipa česti su u keramičkoj produkciji poznoneolitskih i ranoeneolitskih zajednica jugoistočne Evrope. Drugi tip bikoničnih zdela čine bikonične zdele zaobljenog prelaza gornjeg u donji konus. Ovoj tipološkoj grupi posuda pripada srazmerno mali broj nalaza čija je glavna odlika zaobljeni, ponekad i zadebljani konusni prelaz i jače ili slabije ka spolja profilisani obod (T.III/5, 6; T.IV/1, 2). Trećem tipu pripadaju bikonične zdele oštrog prelaza gornjeg u donji konus. Ovom tipu bikoničnih zdela koje su inače dobro zastupljene u keramikografiji poznoneolitskih grupa,

Slika 1. Položaj Gradine na Bosutu

pripada svega nekoliko nalaza iz Bosut I horizonta. To su zdele širorko otvorenog, ponekad plićeg recipijenta, jače ili slabije ka spolja profilisanog oboda i oštrog konusnog prelaza koji je obično prelomljen pod tupim uglom (T. IV/3).

Šolje

Ovoj tipološkoj grupi pripada svega dva nalaza u Bosut I horizontu, a jedan od nalaza ja od velikog značaja za relativnu hronologiju bosutske gradine. Reč je karakterističnim poznoneolitskim i ranoeneolitskim uskim bikoničnim zdelama-šoljama sa dužim gornjim konusom, konveksinim vratom, neprofilisanim ili blago ka spolja profilisanim obodom i kratkim konkavno modelovanim donjim konusom (T. V/5). Posude ovog tipa B. Brukner je ispravno pripisao degradirajućem Tisa-Herpaly-Ceshalom horizontu odnosno takozvanom prototisapolgar horizontu (Brukner 1974: 116, V.39; *Idem* 1980-81: 24, Abb. 4/13, 16). Te se posude pojavlju i u inventaru pozne Vinče (Спасић 2010: 20–21; *Idem* 2011: 131, T. XVI/1, 2).

Lonci

U inventaru Bosut I horizonta ne postoji nijedna u celosti rekonstruisana profilacija lenđelskog lonca, što je doneklo onemogućilo finiju tipološku razgradnju. Ovakva situacija je uslovila tipološku podelu koja se uglavnom svodi na različite načine u modelovanju i profilisanju oboda i vrata posude, te na prisustvo odnosno odsustvo drški. Izdvojeni su sledeći tipovi lenđelskih lonaca: konični lonci kosih zidova, nenaglašenog vrata i ka spolja profilisanog oboda (T. V/6), lonci neprofilisanog ili ka spolja profilisanog oboda i cilindričnog ili koničnog vrata (T. VI/1-3), bikonični lonci S profilacije sa malom trakastom drškom ispod oboda (T. V/4, 6, 7). U ovu grupu nalaza svrstali smo lonce koji nisu najtipičniji za treću fazu sopotsko-lenđelske kulture, ali oni svakako svojom profilacijom i načinom modelovanja nagoveštavaju tendenciju u keramikografiji lonaca koja će se u celosti razviti u bodrogkereszturskim loncima tipa Milktopf. Već razvijenu formu ovih lonaca vidimo u sopotsko-lenđelskim nalazima iz Vinkovaca i Bapske (Dimitirijević 1968: T. XVI/6, T. XVIII/4) koji svojom podudarnošću sa loncima tipa Milktopf ukazuju na moguće uticaje na keramičku produkciju kasne Tiszapolgar i rane Bodrogkeresztur kulture, dok bi nalaz iz takozvanog paljevinskog horizonta Bapske mogao biti i direktan import.

Amfore

Zbog teške fragmentovanosti posuda većih dimenzija te zbog nemogućnosti rekonstrukcije profilacija nije bilo moguće izvesti finiju tipologiju amfora Bosut I horizonta. Evidentirane su tipično poznoneolitske forme kruškolikih amfora, zatvorenog recipijenta, sa levkasto profilisanim vratom i razgrnutim obodom (T. VI/1, 2).

Čunaste posude

Nalaze ovog tipa u tipologiji S. Dimitrijevića nalazimo jedino u drugoj fazi sopotsko-lenđelske kulture (Dimitrijević 1968: Sl. 7/17), dok sa iskopavanja M. Bondar i E. Banffy na lokalitetu Zalaszentbalasz-Szölöhegy mezö poznajemo nekoliko nalaza čunastih posuda iz pozno lenđelskog horizonta (Banffy 1996b: Abb. 11/10). Iz Bosut I horizonta potiče svega jedan fragment posude ovog tipa.

Posude na stopi

Oblici posuda na stopi koji se pojavljuju tokom pojedinih razvojnih faza lenđelske kulture nisu hronološki osetljivi, ali nedvosmisleno ukazuju na samostalnost ili uticaje sa strane u lokalnoj keramikografiji. Sa Gradine na Bosutu nemamo ni jednu u celosti očuvanu pedestalnu posudu, pa nam na njihovo postojanje ukazuju jedino izolovani nalazi fragmentovanih stopa. Dva osnovna tipa koja se pojavljuju u Bosut I horizontu jesu puno livena, cilindična stopa i šuplje modelovana, ovalna ili cilindrična stopa.

Varia

U ovu grupu keramičkih nalaza svrstali smo predmete različite upotrebne namene: minijaturne posude (T. VI/3), fragmentovane nalaze žrtvenika (T. VI/4), pršljenke i tegove za tkački razboj (sl. 2), posude sa izlivnikom. Izuzev pršljenaka i tegova za razboj funkcionalna uloga ostalih grupa nalaza nije najjasnija i ne mora biti u tesnoj vezi sa nazivom tipološke kategorije koja je ovde zadržana budući da takvo kategorisanje nalaže ustaljena terminologija u arheološkoj literaturi.

ORNAMENTALNE TEHNIKE I MOTIVI

Poslednja razvojna faza lenđelske kulture do skora je nazivana horizontom bez slikane keramike (Nemejcová-Pavúkova 1964: 188; Novotný 1958; Bognar-Kutzian 1972). Istraživanjima u mađarskoj Transdanubiji E. Banffy je pokazala da se zapravo ne radi o neslikanoj

Slika 2. Pršljenci od pečene gline iz lenđelskog horizonta.

Slika 3. Koštane alatke iz lenđelskog horizonta.

Slika 4. Alatke od glačanog kamena iz lenđelskog horizonta.

fazi lenđelske grupe, već da nestaje polihromno slikanje i figuralne kompozicije, dok se monohromno slikanje crvenom bojom zadržava do dezintegracije čitavog kulturnog kompleksa (Banffy 1994: 291-292; Idem 1996c: 324). Ornamentalne tehnike i kompozicije na keramičkim posudama pozne lenđelske kulture iskazuju izvesni kontinuitet sa stilskim težnjama prethodnog perioda s jedne strane, ali donekle se može videti i raskid sa pojedinim tradicijama u ornamentalnom izrazu koji se često pripisivao reduciranom vinčanskom uticaju i takozvanom osamostaljenju stilsko-tipološkog izraza (Dimitrijević 1968: 52). Kontinuitet se najjasnije može očitati u činjenici da su sve ornamentalne tenike i motivi prisutni na keramičkim posudama poznolenđelske kulture, poznati iz ranijih razvojnih faza. To se pre svega odnosi na kanelovanje, urezivanje, plastično apliciranje različitih ornamentalnih elemenata (jezičaste, bradavičaste i rožaste aplikacije, trake), crveno monohromno slikanje. Takozvani raskid sa vinčanskim tipološko-stilskim uticajem na sremsko-slavonskom prostoru na kome insistira S. Dimitrijević ne možemo prihvati ni kao moguću hipotezu budući da je gotovo ceo fundus ornamentalnih tehnika i motiva Sopot-Lenđel II-III kultura preuzet iz vinčanskog kulturnog kruga. Prezentovani keramički materijal sa Gradine na Bosutu samo govori u prilog gore iznetoj tezi.

Kako je gore naglašeno, na keramičkim posudama Bosut I horizonta primetna je tendencija ka svedenom ornamentalnom izrazu, pa se uzimajući u obzir morfološku raznovrsnost posuda i veliku pažnju i preciznost koja se pokljanja njihovoj izradi slobodno može reći da je nosilac stila sama forma posude, a ne ornamentika na njoj. Napred će u osnovnim crtama biti dat pregled ornamentalnih tehnika i motiva na keramičkim posuda.

Monohromno i polihromno slikanje toliko je tipično za lenđelsku kulturu i njene lokalne varijante da su dugo vremena za kulturnu atribuciju keramičkih nalaza ovog horizonta u upotrebi bili termini koji se upravo odnose na slikanje. Od jednostavnog monohromnog slikanja preko geometrijskih motiva i kompozicija, nosioci lenđelske kulture su razvili i osobeni likovni izraz kroz fiuralne predstave životinja i ljudi u pokretu (Kalicz 2006: Abb. 1-6). Početak dezintegracije lenđelskog kulturnog kompleksa propraćen je i nestankom polihromnog slikarstva na keramičkim posudama, dok se monohromno slikanje zadržava do potpunog nestanka lenđelskih kulturnih grupa. Na Gradini na Bosutu je prisutno svega nekoliko fragmenata keramičkih posuda

sa delimično očuvanim monohromnim slikanjem crvenom bojom.

U kermičkom inventaru pozne lenđelske kulture ne nalazimo organizovani barbotin, već je kao i u slučaju retkih nalaza sa Gradine na Bosutu, reč o razmućenoj zemlji nanetoj na zidove posuda to jest o neoraganizovanom, takozvanom pseudobarbotinu.

Kanelovanje je uz redukciono pečenje i poliranje jedna od mnogih tehnoloških dostignuća koje u lenđelskoj kulturi prepoznajemo kao tekovinu preuzetu pod direktnim uticajem iz vinčanskog kulturnog kruga. Iako smo na početku prikaza ornamentalnih tehnika i kompozicija lenđelske keramike odbacili tezu S. Dimitrijevića o prestanku vinčanskih uticaja i takozvanom osamostaljenju sopotsko-lenđelske kulture – lenđelizaciji sopotske kulture, činjenica je da se u Bosut I horizontu kanelovanje pojavljuje sasvim izuzetno. Međutim, ovakva situacija se treba uzeti kao lokalna karakteristika te kao posledica nedovoljne istraženosti lenđelskog horizonta na Gradini na Bosutu, a ne kao razlaz sa vinčanskim tradicijama i prestanak kontakta, još više budući da je i sam Dimitrijević pokazao da je kanelovanje dobro zastupljeno u poznom sopotsko-lenđelskom materijalu Slavonije (Dimitrijević 1968: 50).

Kanelovanje je tako prisutno na svega tri obrađena keramička nalaza: na jednom fragmentu malog lonca sa cilindričnim vratom i neprofilisanim obodom, na jednom trbuhu amforoidne posude, te na jednom pršljenku (sl. 2).

Plitko urezivanje jedna je od najzastupljnijih ornamentalnih tehnika na keramici lenđelske kulture na Gradini na Bosutu. Njom se izvode jednostavni linerani motivi na bikoničnim zdelama u vidu horizontalne linije koja je obično postavljena na prelazu gornjeg u donji konus posude. Urezivanjem se po pravilu izvode samostalni ornamenti koji ne tvore čak ni jednostavniju ornamentalnu kompoziciju.

Utiskivanje prstima i noktima predstavlja jednu od najdugovečnijih tehnika u lenđelskoj kulturi. Ornamenti izvedeni ovom tehnikom na keramičkim posudana Bosut I horizonta srećemo u jednoj vrlo ograničenoj kompoziciji koja usmerena ka formiranju jednostavnog horizontalnog niza na obodu ili ispod njega.

Kod plastično izvedenih ornamenta ponekad je teško utvrditi da li su izvedeni apliciranjem odnosno nanošenjem novog sloja gline i ornamenta na zid posude ili su ornamenti formirani izvlačenjem gline iz osnove zida posude. Ovom tehnikom izvode se plastično aplicirane trake koje su modelovane ispod oboda posuda i obično se javljaju u kombinaciji sa jednostrukim i dvostrukim horizontalnim nizovima nepravilnih uboda. U plastično aplicirane i izvučene ornamente spadaju i različite forme ornamentalnih elemenata poput takozvanih rožastih, bradavičastih, jezičastih protoma, ispupčenja, pseudodrški koji su postali naročito popularni u keramikografiji poznog neolita i ranog eneolita. Nekarakteristično za ornamentiku sopotsko-lenđelske kulture jeste pojava plastično apliciranog polukružnog rebra na jednom nalazu amfore iz zatvorene arheološke celine. U poslednje vreme je o ovoj vrsti ornamenta naročito mnogo pisano (Horvath 2006:309-325), pa poreklo ovog nalaza nesumnjivo treba tražiti u vinčanskom kulturnom krugu.

PREDMETI OD KOSTI, ROGA I KAMENA

U ne tako brojne nalaza koštane industrije Bosut I horizonta ubrajamo ukrasne predmete, alatke i predmete nepoznate namene. Sve tri kategorije nalaza predstavljaju predmete neosetljive kulturne atribucije, ali budući da je reč o nalazima koji se često pojavlju na poznoneolitskim i ranoeneolitskim lokalitetima te zbog činjenice da su nađeni u homogenom lenđelskom kulturnom sloju ne treba dovoditi u pitanje njihovu kulturnu pripadnost Bosut I horizontu. Evidentirani su nalazi sadiljki od roga, kao i koštanih igala i harpuna (sl. 3).

Brojnoj industriji od okresanog kamena možemo pripisati veliki broj alatki različite namene koje su izrađene od široke lepeze sirovina, čiji se mineraološki sastav i poreklo nisu mogli utvrditi makroskopskom metodom. Glačane kamene alatke predstavlju sinonim za neolitsku tehnologiju obrade kamena. Prisutni su gotovo svi vodeći tipovi alatki od glačanog kamena (sl. 4), a ovde su prikazani nalazi koji spadaju u tipove neolitskih alatki koje je izdvojila D. Antonović (Antonović 2003: 52-69): perforirane sekire – II/1, tesle za obradu drveta – III/2, dleta – V/1, glačalice – XI/3.

NARUKVICE OD SPONDILUSA

Ovaj tip nalaza od velikog je značaja za proučavanje trgovine i kulturnih veza neolitskih i eneolitskih zajednica kontinentalne Evrope i Balkana sa jugom Evrope (Dimitrijević–Tripković 2006; Tripković 2006). Sa Gradine na Bosutu potiču dva fragmentovana nalaza narukvica od školjke spondilus koje sigurno možemo vezati za sopotsko-lenđelski horizont lokalieta.

RELATIVNA HRONOLOGIJA BOSUT I HORIZONTA

Bosut I sloj u celosti pripada trećoj fazi sopotsko--lenđelske kulture po S. Dimitirjeviću (Dimitrijević 1968: 46-52). To je veliki poznoneolitski i ranoeneolitski horizont koji se može pratiti na čitavom prostoru Karpatske kotline i Jugoistočne Evrope. Relativno – hronološki položaj Sopot III kulture može se prilično sigurno izvesti na osnovu raspoloživih stratigrafskih i tipoloških podataka. Nalazi Sopot III kulture nalaze se sigurno pozicionirani u stratigrafiji Bapske gde se od E horizonta, koji naleže na sloj sa keramikom Sopot II i Vinča C kulture, pa do H horizonta u zatvorenim celinama pojavljuju uz vinčanoidnu keramiku i posude Vinča D1-2 faze (Dimitrijević 1968: 13-14), čime je, čini se, potvrđen paralelizam Sopot-Lenđel III - Vinča D1-2. Situacija u Otoku pokazuje sličan razvoj, horizont D sa keramikom Sopot III kulture naleže na slojeva sa Sopot II keramikom, dok se u E horizontu uz Sopot-Lenđel III nalaze pojavljuje i keramika Vinča D2 faze (Dimitrijević 1968: 21). Na mogućnost nešto poznijeg datovanja Sopot III kulture upućivala bi situacija na Gomolavi kod Hrtkovaca, gde se sopotski nalazi pojavljuju u eneolitskom humusu uz keramički materijal Vinča D2 kulture, Lasinja-Balaton I kulture i nalaze prototisapolgar horizonta (Brukner 1980-1981: 16-27; Ibid 1986: 27–28). Eneolitski humus Gomolave je superponiran u odnosu na nekropolu Vinča D2 kulture, a poklapa ga sloj IIIa sa materijalom badenske provinijencije. Ovde je reč o veoma malom broju lenđeloidnih nalaza, koničnih zdela sa široko razgrnutim obodom i bikoničnih zdela sa skraćenim gornjim konusom, oblika koji ukoliko se ne nalaze u homogenom kulturnom sloju nisu od prevelike pomoći pri finijoj kulturnoj i hronološkoj atribuciji. B. Brukner je da bio izbegao nizak hronološki položaj Sopot III kulture, a s tim u vezi i visoko datovanje Lasinja-Balaton I nalaza, eneolitski humus Gomolave podelio u dve podfaze: Gomolava IIa: Vinča D2 - Sopot - Lenđel III i Gomolava IIb: pozni Sopot-Lenđel III – Lasinja-Balaton I – Prototisapolgar – Tisapolgar (Brukner 1980-1981: 25). Ipak, ova podela izvršena je isključivo na osnovu tipoloških elemenata, pa se mora tako i shvatiti.

Formalno-stilske karakteristike sopotsko-lenđelskih nalaza sa Gradine na Bosutu jasno ukazuju na pripadnost sopotskom i pozno len]elskom kulturnom krugu u severnoj Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu. Tu pre svega mislimo na ujednačene keramičke oblike poput bikoničnih zdela sa skraćenim gornjim konusom, konveksno, konkavno ili cilindrično modelovanim vratom kakve nalazimo u Vinkovcima, Otoku i Bapskoj (Dimitrijević 1968: T.XIV/3, T.XVI/4-5, T.XVII/1-2, T.XVIII/5), bikoničnih lonaca *S* profilacije iz Vinkovaca (Dimitrijević 1968: T.XIV/1-2, T.XV/2, T.XVI/10), posuda sa izlivnikom iz Otoka (Dimitrijević 1968: T.XVII/6).

Na analogije sa sremskim prostorom upućuje materijal iz eneoltskog humusa Gomolave kod Hrtkovaca, u kome prepoznajemo i forme sopotskih oblika Bosut I kulturnog sloja poput bikoničnih zdela sa skraćenim gornjim konusom i uvučenim obodom (Brukner 1980--1981: Abb. 4/2, 4), bikoničnih šolja (Brukner 1980--1981: Abb. 6/2, 3), posuda tipa tava (Brukner 1980--1981: Abb. 5/11). Jednu od najbitnijih analogija sa gomolavskim materijalom predstavljaju i nalazi tipa Gospođinci iz eneolitskog humusa koji se vezuju za prototisapolgar horizont, to su konične i bikonične šolje dugog cilindričnog vrata, i nisko postavljenog konusnog prelaza (Brukner 1980-1981: Abb. 4/13, 16; Idem 1986: Taf. 4/8-11; Спасић 2010: 23, sl. 1; Spasić 2011b: 131, T.XVI/2), koje se u ranoeneolitskoj keramikografiji pojavljuju kao recidiv sličnih oblika iz Tisza-Herpaly-Česhalom i Vinča D kultura. Ovom horizontu bi bio istovrmen i materijal sa lokaliteta Balać u bliyini Zemuna (Спасић и Петровић 2010), i verovatno jedan deo inventara ranoeneolitske kuće sa lokaliteta Kalenić-Livade (Благојевић 2005; Јовановић 2005).

Za severnu Bosnu se takođe pretpostavlja da je jednim svojim delom, koji gravitira slavonskom prostoru, uključena u sopotsko-lenđelski kulturni krug. Međutim, ovakva situacija još uvek nije potvrđena sistematskim arheološkim istraživanjima pa je pripadnost ovog prostora sopotskoj kulturi i dalje u zoni pretpostavke.

Istom kulturnom krugu pripadaju i lenđelski lokaliteti na subalpskom prostoru i u Sloveniji među kojima je svakako najvažnije višeslojno pećinsko stanište Ajadovska jama čija je vertikalna stratigrafija izuzetno bitna za pozicioniranje takozvane alpsko-lenđelske kulture koja ima sve odlike Sopot III faze i nema veze sa terminom alpski facijes lenđelske kulture koji je J. Korošec koristio za lasinjske nalaze (Korošec 1975: 180). Malobrojni keramički materijal pozne Sopot III kulture nalazi se superponiran u odnosu na kulturne slojeve sa slikanom lenđelskom keramikom, a poklapaju ga moćni slojevi Lasinja-Balaton kulture (Dimitrijević 1979:

348). Danas ipak možemo reći da od četiri lasinjska sloja u Ajadovskoj jami samo onaj koji je superponiran u odnosu na Sopot III kulturni sloj (horizont III), pripada Lasinja-Balaton I kulturi, dok ostala tri pripadaju horizontu furchenstich keramike tipa Bajč-Retz-Gajary i kostolačkoj kulturi. Ovde u biti nikad i nije bilo reči o pogrešnoj kulturnoj atribuciji Ajadovska jama III-V slojeva, već su u hronološkom sistemu S. Dimitrijevića lokalni furchenstisch horizonti tipa Kevderc-Hrnjevac i Višnjica bili asocirani sa daljom evolucijom lasinjske kulture pa su kao posledica takvog stava bili interpolirani u hronologiju lasinjske kulture kao Lasinja II-III (Dimitrijević 1979b: 146).

Veoma dobre analogije keramičkom materijalu Bosut I horizonta pruža lenđelski materijal jugozapadne Mađarske nizije. Do pre samo četrdeset godina keramički materijal pozne, takozvane neslikane faze, lenđelske kulture je bio toliko malobrojan u zapadnoj Mađarskoj da je I. Bognar-Kutzian sumnjala u opravdanost izdvajanja ove faze kao daljeg evolutivnog stepena lenđelske kulture (Bognar-Kutzian 1972: 202). Danas je situacija potpuno drugačija, pa na raspolaganju postoji zaista impozantan broj nalaza koji potiču sa sistematskih i velikih zaštitnih arheoloških istraživanja obavljenih tokom protekle tri decenije (Kalicz-Raczky 1984; Bondar 1996; Banffy 1995; Ibid 1996a). Nalazi Lenđel IIIb kulture u jugozapadnoj Mađarskoj nažalost nisu dobro stratifikovani i često pripadaju jednoslojnim naseljima što nas ograničava na upotrebu tipološkog metoda u razradi relativno hronoloških odnosa (Banffy 1996a). Problematika periodizacije nalaza sa lenđelske nekropole Zengövárkony i dalje je nerešena (Dombay 1960), pa će finija hronološka atribucija grobova morati da sačeka novu autopsiju i evaluaciju ovih veoma značajnih lenđelskih nalaza.

Keramički materijal neslikane faze lenđelske kulture u jugozapadnoj Mađarskoj, Lenđel IIIb po E. Banffy (Banffy 1996a) uključuje širok repertoar morfološkostilskih karakteristika koje su opažene i u Sopot-Lenđel III keramikogarfiji Gradine na Bosutu. Jedan od najvažnijih lokaliteta Lenđel IIIb faze u jugozapadnoj Mađarskoj je Zalaszentbalasz-Szölöhegy mezö (Bondar 1996) u čijem je inventaru keramičkih nalaza konstatovan do sada najveći diverzitet keramičkih formi, pa s tim u vezi ne treba da čudi velika tipološka bliskost sa bosutskim materijalom Sopot-Lenđel III provinijencije. Takođe, u uporednoj tipološkoj studiji keramičkih oblika uočene su i analogije sa lenđelskim materijalom

sa lokaliteta Kisunyom-Nádasi-Acker, Szombathely--Újperint, Jánosháza-Fürdödomb. Tu pre svega mislimo na konične zdele sa uvučenim ili neprofilisanim obodom i bikonične zdele sa skraćenim gornjim konusom, koje su po zastupljenosti jedan od omiljenijih oblika poznoneolitskih grnčara (Bondar 1996: Pl. 55/46, 56/58, 66/142-144, 148, 68/159; Banffy 1996a: Pl. 90/105-107; 108/251, 252, 252, 254, 255), bikonične lonce sa trakastom drškom (Károlyi 1994: Taf. I /1-2, III/12; Bondar 1996: Pl. 55/45, 57/66; Banffy 1996a: Pl. 80/15-19), različite forme pedestalnih posuda na cilindričnoj stopi (Bondar 1996: 71/178; Banffy 1996a: Pl. 107/247), keramičke kašike, posude sa izlivnikom i posude tipa cediljka (Károlyi 1994: Taf. IV/16; Bondar 1996: Pl. 58/68, 70-72; Pl. 72/182-192; Banffy 1996a: Pl.104/219, 220, 105/225-232). Sasvim uslovno analogije bosutskom materijalu nalazimo i u keramičkom fundusu sa lokaliteta Ajka u mađarskoj Transdanubiji, čije se datovanje ipak ima uzeti sa izvesnom rezervom. Nalazi iz Ajke su publikovani kao materijal pozne sopotske kulture, bez preciznije odrednice o tome šta autor pod tom hronološkom odrednicom podrazumeva (Regenye 1996: 163-175). Ovde je verovatno reč o nešto ranijem periodu (Sopot II), budući da autor ističe značaj Zselisz grupe, Vinče C i tip Brezovljani sopotske kulture (Regenye 1996: 166–167), što sve ukazuje na klasičnu fazu razvoja sopotske kulture. Ipak analogne nalaze sopotsko – lenđelskom materijalu sa Bosuta prepoznajemo u keramičkim formama Sopot II kulture iz Ajke koje će se daljom evolucijom razviti u tipične Sopot-Lenđel III oblike, poput bikoničnih zdela neprofilisanog oboda, sa dužim cilindričnim vratom, koji će znatno izgubiti na veličini u trećoj fazi sopotske kulture (Regenye 1996: Abb. 4/9), ili formi bikoničnih lonaca sa blago ka spolja profilisanim obodom koji će daljom evolucijom biti profilisan pod znatno oštrijim uglom nego u Sopot II fazi (Regenye 1996: Abb. 4/ 12-13). Dobre analogije bosutskom materijalu nalazimo i u inventaru poznolenđelskog naselja Györ-Szabadrétdomb (Virág and Figler 2007: 347-352, fig. 3, 4) i Veszprém (Regenye 2007) u mađarskoj Transdanubiji.

Velika većina keramičkih formi navedenih gore stoji u vezi sa daljom evolucijom sopotskih i lenđelskih oblika (poput koničnih zdela sa uvučenim obodom i bikoničnih zdela sa skraćenim gornjim konusom), dok se za neke nalaze, poput posuda sa izlivnikom može reći da predstavljaju potpunu novinu u keramikografiji poznog neolita i ranog eneolita (Banffy 1996a: 92).

U jugozapadnoj Slovčakoj koja leži severozapadno od mađarske zapadne Transdanubije horizontu neslikane keramike sopotsko-lenđelske kulture pripadaju brojni lokaliteti pozne lenđelske kulture, Lenđel III-IV po Pavukovoj hronologiji (Pavúk 1990: 129). Treba naglasiti da su upravo slovački arheolozi bili prvi koji su ukazali na postojanje horizonta sa neslikanom keramikom lenđelske kulture (Novotný 1958; Lichardus-Vladár 1964; Nemejcová-Pavúkova 1964). To je u stvari horizont kulturne grupe Brodzany-Nitra. Danas raspolažemo brojnim tipološkim i stratigrafskim podacima koji ukazuju na položaj Brodzany-Nitra kulture u hronologiji poznog neolita i ranog eneolita Karpatskog basena. U vertikalnoj stratigrafiji lokaliteta Pečeńády kulturni sloj sa keramikom Brodzani-Nitra kulture naleže na početni nivo ukopa jame sa belo slikanom keramikom Lendel II kulture po J. Pavuku (Nemejcová-Pavúkova 1964: 190; Pavúk 1990: 130). Takođe veo ma je značajan stratigrafski položaj naselja Brodzany-Nitra kulture na lokalitetu Branč gde se u superponiranom položaju u odnosu na njega nalazi kulturni sloj sa naseljem i nekropolom Ludanice kulture (Lichardus-Vladár 1964: 91-115; Nemejcová-Pavúkova 1964: 190).

Keramičke forme Brodzany-Nitra kulture ukazuju na nezavisnu evouluciju lenđelskih i sopotskih oblika koji se ipak međusobno prepliću budući da dele jedan deo zajedničkih uzora. Ovde ćemo pomenuti samo keramičke oblike koje posredno stoje u vezi sa sopotsko--lenđelskim materijalom sa Gradine na Bosutu poput pedestalnih zdela na šupljoj, zvonasto modelovanoj stopi (Lichardus-Vladár 1964: Abb. 2/7; Nemejcová--Pavúkova 1964: Obr. 11/3), piriformnih posuda (Nemejcová-Pavúkova 1964: Obr. 11/9), bikoničnih lonaca, jače ili slabije naglašene S profilacije (Nemejcová--Pavúkova 1964: Obr. 11/10-11). Ornamentalne tehnike i motivi takođe upućuju na sličan razvoj kao i na sopotskom području. Gotovo u potpunosti nedostaju polihromno, geometrijsko i figuralno slikanje, a sasvim izuzetno pojavljuje se monohromno slikanje i crveni slip. Veoma omiljeni su plastično aplicirani ornamenti u koje uključujemo veliki repertoar rožastih, bradavičastih i jezičastih aplikacija i pseudodrški (Nemejcová--Pavúkova 1964: Obr. 11/9-12). U slučaju sa nalazima Brodzany-Nitra kulture može se primeniti isti zaključak koji smo izneli i analizirajući formalno-stilske karakteristike sopotsko-lenđelske keramike Bosut I horizonta. Nosilac stila u keramičkoj produkciji je sama forma posude koja je u većini slučajeva besprekorno modelovana, dok ornamentalni motivi i kompozicije nose sve odlike jednog svedenog i nenametljivog umetničkog izraza koji je od potpuno sekundarnog značaja.

Situacija u istočnoj Austriji koja tradicionalno pripada zapadnolenđelskom kulturnom krugu slikane keramike komplikuje se tokom horizonta sa neslikanom keramikom o kome ovde raspravljamo. Naime, već dugo godina u literaturi je ovaj period označen kao Epilenđel horizont (Ruttkay 1976). E. Banffy je dobro primetila da je ovo samo uslovno zadovoljavajuće rešenje, budući da se pokazalo da većina keramičkog materijala pripada najranijoj fazi Lasinja-Balaton I kulture (Banffy 1996b: 176-177), što je svakako značajno za proučavanje geneze Lasinja-Balaton kulturnog kompleksa. Dakle istočnoaustrijske nalaze treba posmatrati u kontekstu horizonta neslikane lenđelske keramike, kao jednu od najpoznijih etapa u evoluciji ovog velikog horizonta. Značajna činjenica je da u prethodnom periodu lenđelske kulture istočnoaustrijski prostor čini takozvani zapadnolenđelski-moravski krug sa slikanom keramikom (Banffy 1996b: 177), što u asocijaciji sa analognim pojavama u jugozapadnoj Slovačkoj, Moravskoj, Transdanubiji, sremsko-slavonskom prostoru predstavlja gornju granicu horizonta sa neslikanom keramikom.

Teritorije današnje Rumunije i Bugarske izlaze iz okvira Sopot-Lendel III horizonta, budući da se kulture na tom području razvijaju pod potpuno drugačijim uslovima, kako se čini bez velikog uticaja na dešavanja u arealu rasprostiranja kulturnog kompleksa o kome je ovde reč. Značajna opservacija je da za razliku od Karpatske kotline i Centralnog Balkana gde su nosioci različitih kultura, gotovo u istom vremenskom perodu napustili slikanu ornamentiku posuda, na keramičkim posudama kultura Petrești, Cucuteni A, Kodžhadermen -Gumenliţa-Karanovo VI slikanje je i dalje veoma omiljeno. Kako se danas čini izgleda da su nosioci Kodžhadermen-Gumenliţa-Karanovo VI kulturnog kompleksa napustili svoje matično područje pod pritiskom nosilaca Černavoda I kulture (Manzura 1999). Ovde nas samo nedovoljna istraženost naselja iz ovog perioda u severoistočnoj Bugarskoj i Trakiji (Todorova 1995: 89) sprečava u definitivnom iznošenju zaključka da je zaista reč o velikoj migraciji, koja će nešto kasnije na područje današnje severozapadne Bugarske, istočne i južne Srbije i Makedonije dovesti nosioce Bubanj Hum Ia-Krivodol-Salkuţa kulturnog kompleksa. Danas se još uvek prilično neubedljivom čini teza M. Garašanina da su ova dešavanja jednim delom prouzrokovala definitivni nestanak nosilaca vinčanske kulture sa istorijske pozornice (Гарашанин 1973: 204-206) uglavnom zbog činjenice da situacija na južnosrpskim lokalitetima vinčanske kulture ne dozvoljava iznošenje takvog zaključka, to jest zbog nepostojanja i nesigurnog položaja bubanjskih nalaza u vertikalnoj stratigrafiji Pločnika.

Napred je opisana relativno-hronološka pozicija neslikanog horizonta lenđelske kulture u Karpatskoj kotlini i jugoistočnoj Evropi, a pre definitivne sinhronizacije kulturno-istorijskih zbivanja u ovom periodu treba napomenuti još neke veoma bitne činjenice za period o kome je bilo reči.

Ključnim se čini problem tzv. odložene eneolitizacije kultura lenđelskog i vinčanskog kruga u Srbiji, Slavoniji, zapadnoj Transdanubiji, jugozapadnoj Slovačkoj i istočnoj Austriji u odnosu na dešavanja u Potisju, današnjoj Rumuniji i Bugarskoj gde paralelno traju kulture razvijenog eneolita. Ovim pitanjem se poslednjih decenija naročito bavila E. Banffy koja je došla do nekih veoma zanimljivih zaključaka (Banffy 1994: 291-296; Ibid 1996b: 158-191). Naime, ni sama E. Banffy nije našla odgovor na pitanje zašto je halkolitizacija lenđelskog kulturnog kruga išla sporije od potiskog, ali je pretresla sve postojeće hipoteze: geografski faktor, klimatske promene, dostupnost bakarne sirovine (Banffy 1994: 292-294). Geografski faktor je malo verovatan razlog, budući da bi to onda značilo i gradijalan razvoj pozni neolit-eneolit od istoka ka zapadu, što nije arheološki potvrđeno. Ekološki i klimatski faktori su u nekoliko navrata razmatrani i u ovom ali i u jednom širem kontekstu (Banffy 1994: 293; Razky 1995: 51-60). Navodno u periodu poznog neolita došlo je do drastičnih klimatskih promena koje su prouzrokovale naglo otopljenje što je imalo daljih reperkusija na isušivanje zemljišta i na rast nivoa mora za oko 3-5 metara (Banffy 1994: 293). Ovakva situacija je navodno naterala nosioce Kodžhadermen-Gumenliţa-Karanovo VI kulture da napuste svoja staništa, a P. Razky je mišljenja da s tim u vezi stoji i gusta mreža pećinskih staništa na Peloponezu (Razky 1995: 54). B. Govedarica je sistematičnom analizom dispozicije crnomorskih lokaliteta i njihovom vezom sa oscilacijom vode u Crnom moru uspešno otklonio navode o drastičnim poplavama (Говедарица 2003-2004: 15-19). Isušivanje zemljišta je po zastupnicima navodnih klimatskih promena imalo uticaj na pomeranje stanovništva i na promenu privredne osnove poznoneolitskih populacija

koje su upravo zbog tog razloga zamenile zemljoradnju stočarstvom (Banffy 1994: 293). Geografski položaj poznoneolitskog lenđelskog i vinčanskog kulturnog kruga stoji van uticaja ovih klimatskih promena što je nosiocima ovih kultura omogućilo da zadrže agrarni karakter svoje privrede i na taj način održe tradiconalni neolitski način života (Banffy 1994: 293). Detaljnija interdisciplinarna studija bi svakako otklonila nesuglasice oko pitanja klimatskih promena od poslednjeg glacijala na ovamo i njihovog uticaja na kulturno-istorijska zbivanja na širem geografskom regionu.

Uloga bakra u procesu eneolitizacije praistorijskih kultura od velike je važnosti, ali je potpuno neverovatno da je, naročito u slučaju vinčanskog kulturnog kruga, neposedovanje sirovina uslovilo odloženu eneolitizaciju budući da je odavno utvrđeno da su već od Vinče C nosioci vinčanske kulture poznavali tehnologiju obrade bakra. Nešto dragčija je situacija u sopotsko-lenđelskom kulturnom krugu budući da bakra nema u svim zonama tako velikog područja koji ovaj kulturni kompleks zahvata. Tu pre svega mislimo na zapadnu Transdanubiju u kojoj ne postoje ležišta bakra što bi nas doneklo i moglo navesti na pomisao da bi produžena retardacija i odložena eneolitizacija poznoeneolitske lenđelske kulture mogle stajati u vezi sa nedostatakom rude bakra. S tim u vezi E. Banffy navodi da je jedini element koji bi ukazivao na slabiju razvijenost lenđelskog kulturnog kruga u odnosu na tisapolgarski upravo nedostatak metala (Banffy 1994: 293). Međutim činjenica je da u vreme široke upotrebe bakra koja posvedočena ranoeneolitskim, tisapolgarskim nalazima u Tibavi i nekropolama Tiszapolgar i Basatanya (Novotny 1958: 35-36, T.XLII: 1-3; Bognar-Kutzian 1972: 138-145) na jugu nosioci vinčanske kulture koji već duže vreme eksploatišu, proizvode i trguju bakrom sa sopstvene teritorije, gotovo u potpunosti, još uvek žive na isti način na koji su to činili i ranije u neoltu, što je jedan od glavnih kriterijuma za opredeljenje vinčanske kulture u celosti kao neolitske.

Sumirajući sve navedene razloge koji su mogli usloviti *odloženu eneolitizaciju* sopotsko-lenđelskog i vinčanskog kulturnog kruga najprihvatljivijom nam se čini teza da nijedan od pomenutih faktora nije samostalno uticao na ovakav razvoj poznoneolitskih kultura, već da je reč o kombinaciji svih faktora. Takođe je moguće da ni upotreba bakra, klimatske promene, migracije i geografski faktori nisu doveli do bitnijih promena u nekim poznoneolitskim populacijama. Početak eneolita

upravo obeležavaju velike socio-kulturne i ekonomske promene: razbijanje veće porodične zajednice na primarnu - nuklearnu jedinicu, prestanak života na višeslojnim naseljima tipa tel, drugačije uređenje naselja, promene u pogrebnom ritusu, socijalno raslojavanje, napuštanje agrarne privredne osnove u korist bavljenja stočarstvom, veća mobilnost itd. Uzimajući u obzir gore navedeno i čvrsto ubeđenje da su u upravo to elementi koji jednu kulturu mogu nazvati eneolitskom autor je u tekućem radu izbegao izjednačavanje eneolitske kulture sa tehnološkim razvojem.

Veoma bitno pitanje za relativno-hronološki položaj Bosut I sloja, ali i neslikani horizont lendelske keramike, posmatrano generalno, jeste kontakt i priroda uzajamnog odnosa sa zajednicama vinčanske kulture. S. Dimitrijević je ispravno pokazao da je veliki deo evolucije sopotske kulture protekao pod snažnim uticajima iz vinčanskog kulturnog kruga koji su po njegovom mišljnju znatno redukovani u Sopot III kulturi (Dimitrijević 1968: 52). Navodno opadanje vinčanskog uticaja tokom Sopot-Lenđel III kulture ne stoji u vezi sa materijalom sa mnogih pozno sopotskih lokaliteta uključujući i Gradinu na Bosutu. Keramičke forme poput koničnih zdela sa uvučenim obodom i bikoničnih zdela sa skraćenim gornjim konusom, polukružna plastično aplicirana rebra su jasan pokazatelj da se u sopotskom materijalu Bosut I horizonta još uvek oseća snažan vinčanski uticaj koji nije ograničen samo na formalno stilske karakteristike posuda već i na tehnologiju izrade. U prilog tezi o neprekinutom vinčanskom uticaju u sremsko-slavonskom prostoru govore i Vinča D1-2 nalazi iz Bapske (Dimitrijević 1968: Sl. 14-17). E. Banffy je u više navrata skretala pažnju na nove keramičke forme u poznolenđelskom inventaru čije je uzore videla u keramikografiji Vinča D kulture (Banffy 1996c). Treba napomenuti da je dobar deo keramičke građe koje je E. Banffy u inventaru nalaza sa lokaliteta Zalaszentbalasz-Szölöhegy mező (Banffy 1996b: 179) prepoznala kao proizvode nasatale pod vinčanskim uzorima prisutan i u Bosut I horizontu (konične zdele sa uvučenim obodom, bikoniče zdele skraćenog gornjeg konusa, trakaste drške, zvonaste stope). Autor je mišljenja da je u slučaju nalaza iz zapadne Transdanubije reč o refleksijama vinčanskih uticaja koje su u lenđelski kulturi krug preneseni preko nosilaca sopotske kulture, tako da bi se ovde pre radilo o sopotizaciji poznog Lenđela, a ne o navodnoj vinčanizaciji.²

Trenutno raspoloživa situacija na terenu ne dozvoljava nedvosmisleno podvlačenje direktnih uticaja

pozne vinčanske kulture na dešavanja u Transadnubiji, uglavnom zbog činjenice da je ovo vreme opadanja vinčanske kulture i njenog uticaja na dešavanja na severu. Veliki broj vinčanska naselja ovog perioda u Vojvodini (Jakovo, Kormadin, Gomolava, Obrež) stradala su u teškim požarima. Ipak, hipoteza o mogućoj vinčanizaciji lenđelske kulture u Transdanubiji preko Potisja bi zahtevala veći broj lokaliteta pozne Vinče u Vojvodini. Jedno od mogućih tumačenja pojave novih formi u lenđelskom inventaru zapadne Transdanubije jeste posredna vinčanizacija koja se morala odigrati preko neke vrste medijatora. U prvom slučaju posrednu ulogu u prenošenju vinčanskih uticaja mogle bi imati poznoneolitske kulture Potisja Tisza-Herpaly-Česhalom. Verovatnije je ipak da uloga medijatora u ovom procesu pripada nosiocima sopotske kulture o čemu svedoče i jaki sopotski uticaji u Transdanubiji tokom Bicske i Bina kultura.

Uzimajući u obzir relativno-hronološke odnose raspravljane u tekućem poglavlju sinhronizacija poznoneolitskih i ranoeneolitskih kultura u Karpatskom basenu i Jugoistočnoj Evropi bi izgledala ovako: SOPOT III – VINČA D2(?) – LENGYEL III – BRODZANY-NITRA – PROTOTISAPOLGAR/TISAPOLGAR – SĂLKUŢA II/III(?) – pozni PETREŞTI(?) – CUCUTENI A – KODŽHADERMEN-GUMENLIŢA-KARANOVO VI

U predloženoj relativnoj hronologiji nesiguran je jedino položaj Petrești grupe rumunskog Banata, velikom većinom zbog nedovoljno dobro stratifikovanog materijala. F. Drasovean je u hronološkoj studiji posvećenoj ovoj kulturi istakao da ona traje sigurno do Vinča C1-2 faze, dok je u razvijanu relativne hronologije sa Egejom i Transilvanijom podvukao sinhronizam sa Vinča-Pločnik I-II, što bi po Milojčićevoj periodizaciji bila faza Vinča D (Drașovean 1994: 164-168). Navešćemo na ovom mestu još jedan problem oko koga postoje oprečna mišljnja poslednjih nekoliko decenija. Reč je o daljoj evoluciji pozne Vinče i poznog Sopota. Naime N. Kalicz je u jednoj od svojih poslednjih relativno-hronoloških studija u horizont o kojem smo raspravljali uključio Vinča D3 i Sopot IV faze u istočnoj Srbiji, severnoj Bosni i Hrvatskoj čije postojanje još uvek nije potvrđeno (Kalicz 1995: Abb. 2). Za izdvajanje, ovih reklo bi se, terminalnih faza pozne vinčanske i sopotske kulture ne postoje ni stratigrafski ni tipološki podaci, te je njihov položaj u internoj periodizaciji dveju kultura još uvek prilično nejasan. Takođe, jedno od još uvek nerešenih pitanja jeste finija

hronološka atribucija Bubanj Hum Ia kulture. Izdvajajući horizonte ranog (Tiszapolgar) i srednjeg eneolita (Bodrogkeresztur) I. Bognar-Kutzian je periodu srednjeg eneolita pripisala i celokupan razvoj bubanjsko--humske kulture (Bognar-Kutzian 1972: 207), dok su mađarski arheolozi po inerciji preuzeli predloženu hronologiju (vidi Razky 1995). Autor je mišljenja da bi inicajalnu fazu ove kulture ipak trebalo izjednačiti sa poznom Tiszapolgar B kulturom koja je takođe paralelna i sa ranom Bodrogkeresztur A fazom. Sličnog je mišljenja i N. Kalicz koji je izdvajajući jedan nesiguran horizont najpoznijeg (moj kurziv) Bubanj Hum Ia -Krivodol-Salkuţa kulturnog kompleksa evoluciji ovih kultura ipak pripisao mnogo duži vremenski period nego što to dozvoljavaju stratigrafski i tipološki podaci (Kalicz 1995: Abb. 2). B. Brukenr je u studiji o poznom neolitu i ranom eneolitu takođe dozvolio delimičan sinhronizam Bubanj Hum Ia kulture sa Tisapolgar B kulturom (Brukner 1980-1981: Abb. 7).

APSOLUTNA HRONOLOGIJA BOSUT I HORIZONTA

Kulturni slojevi sa Gradine na Bosutu nisu datovani C14 metodom, ali na raspolganju imamo solidan broj datuma za horizont neslikane lenđelske keramke, Sopot III i Vinča D kulturu, te za prototisapolgar i Tiszapolgar kulturu u Karpatskom basenu i Jugoistočnoj Evropi što će zahvaljujući razvijenim relativno-hronološkim odnosima pružiti veoma solidnu osnovu i za apsolutno datovanje Bosut I-II horizonata. Još 1968. S. Dimitirjević je dao dva apsolutna datuma iz Bapske koji nas ovde mogu zanimati, jedan za poznu Sopot-Lenđel II kulturu 4007±80 god. pre n.e. a drugi za period Vinče D1 3969±80 god. pre. n.e. (Dimitrijević 1968: 92), međutim oba datuma zahtevaju savremeniju kalibraciju, jer ovako nisu u skladu sa novijim merenjima. Prosečna merenja za lenđelski materijal sa lokaliteta Zalaszentbalasz-Szölöhegy mező iznose oko 4360 god. pre n.e. i u potpunoj su harmoniji sa ostalim datumima za horizont o kojem smo raspravljali (Banffy 1996b: 183). Kulturni sloj sa materijalom Lengyel II kulture sa lokaliteta Zalvár-Mekenye koji bi odgovarao Bosut I horizontu datovan je u period 3450 ± 80 god. pre n.e. (Kalicz-Razky 1987: 29), ovaj datum pomeren sa novom kalibracijom u period 4335-4100 god. pre n.e. (Parkinson 1999: Fig. 4.1) u potpunom je skladu sa periodom o Sopot-Lendel III kulture. Lokaliteti Sopot III faze u istočnoj Hrvatskoj datovani su u period

4340–3790 pre n.e. (Obelić et all 2004: T.3). Ipak, najveći broj datuma ovog perioda vezani su za vinčansku, prototiszapolgar i Tiszapolgar kulturu. Apsolutni datumi za lokalitete Vinča D1-2 padaju u period oko 4600 pre n.e.(c.f. Borić 2009; Waterbolk 1988: 121; Gläser 1996: 182, 194–195; Schier 1996: 148, T.1), za prototiszapolgar od 4955. do 4333. god. pre n.e. i za Tiszapolgar kulturu 4795-3655 god. pre n.e. (Parkinson 1999: Fig. 4.1). Velike oscilacije u datumima za Tisapolgar kulturu treba uzeti sa oprezom budući da se radi o uzorcima iz nekropole Tiszapolgar – Basatanya, što bi donekle i moglo da objasni neusaglašenost datuma, ali ne i hronološku diskrepantnost od preko hiljadu godina.

Bosut I horizont bi sasvim uslovno trebalo vezati za period 4300-4000 godine pre nove ere budući da na to upućuju datumi sa lokaliteta Zalaszentbalasz-Szölöhegy mezö, Zalvár-Mekenye i nalazišta Sopot III faze iz istočne Hrvatske sa kojima bosutski materijal deli najveći broj analogija u keramičkoj produkciji. Iako se datumi za prototiszapolgar i Tiszapolgar kulture nalaze u znatno dužem hronološkom rasponu, oni pokrivaju i predloženi vremenski okvir za sopotsko – lenđelski horizont sa Gradine na Bosutu.

NAPOMENE

- ¹ Rad predstavlja nastavak objavljivanja rezultata obrade nalaza iz neolitskog i eneolitskog horizonta Gradine na Bosutu. Boleraski horizont objavljen je u broju 53 ovog časopisa (Spasić 2011a), dok će nalazi iz lasinjskog horizonta biti naknadno publikovani.
- ² Uticaji pozno vinčanskih zajednica na dešavanja u pozno lenđelskom i Sopot III prostoru se ipak imaju uzeti sa izvesnom rezervom, pogotovo u svetlu novih radiokarbonskih datuma, koji nedvosmisleno ukazuju da se se najpoznija vinčanska naselja datuju oko 4600. pre n.e. dok su najraniji Sopot III lokaliteti datuju oko 4400. pre n.e.

LITERATURA

Antonović, D. Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji. Beograd, 2003.

Banffy, E. Transdanubia and Eastern Hungary in the Early Copper Age. *Jósa András Múzeum évkönyve* 36 (1994): 291–296.

Banffy, E. Über den Ausklang der Lengyel-Kultur in Transdanubien. in: T. Kovács (ed.) *Neuere Daten*

- zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Inventaria Praehistorica Hungariae 7. Budapest (1995): 11–28.
- Banffy, E. Early Chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező. *Antaeus* (1996a) 22: 71–108.
- Banffy, E. South West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic. *Antaeus* (1996b) 22: 157–196.
- Banffy, E. Vinča impacts on late neolithic/early chalcolithic Transdanubia. in: F. Draşovean (ed.): *The Vinča culture. Its role and cultural connections*. Timişoara (1996c): 323–334.
- Благојевић, М. Керамичке посуде из раноенеолитске куће са локалитета Ливаде, Каленић, *Колубара* 4 (2005): 31–79.
- Bognar-Kutzian, I. *The Early Copper Age Tiszapolgar Culture in the Carpathian Basin*. Budapest, 1972.
- Bondar, M. The settlement of the Lengyel Culture at Zalaszentbalázs. *Antaeus* 22 (1996): 51–70.
- Borić D., Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans, in T. L. Kienlin and B. Roberts (eds) *Metals* and Societies: Studies in honour of Barbara S. Ottaway. Bonn, 2009:191–246.
- Brukner, B. Rani i srednji eneolit. in: A. Benac (ur.). *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974: 113–153.
- Brukner, B. Zum Problem der Auflösung der Frühäneolitischen Kulturen in Südostpannonien. *Archaeologica Iugoslavica* 20-21 (1980-1981): 16–27.
- Brukner, B. Die Siedlung der Vinča-Gruppe aus Gomolava. in: N. Tasić und J. Petrović (Hers.) Gomolava: Chronlogie und Startigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Sudosteuropas, Ruma, 1986: 19–39.
- Dimitrijević, V and Tripković, B. Spondylus and Glycymeris Bracelets: Trade Reflections at Vinča–Belo Brdo. *Documenta Praehistorica* 33 (2006): 1–16.
- Dimitrijević, S. Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji. *Opuscula Archaeologia* 5 (1961): 5–85.

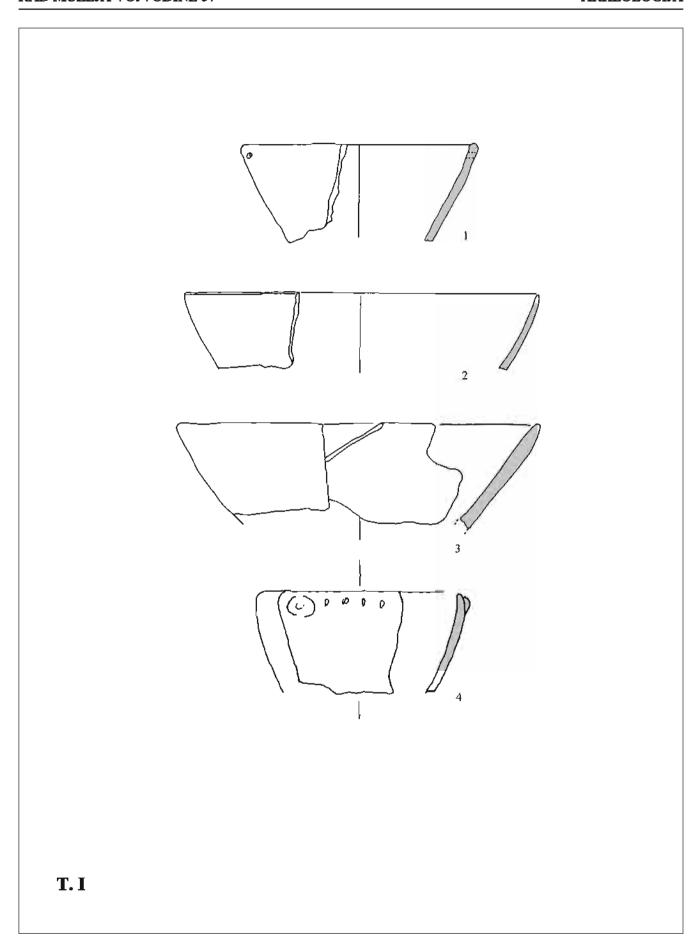
- Dimitrijević, S. *Sopotsko-lenđelska kultura*. Zagreb, 1968.
- Dimitrijević, S. Sjeverna zona, u: A. Benac (ur.) Praistorija jugoslovenskih zemalja III. Sarajevo, 1979a: 229–362.
- Dimitrijević, S. Lasinjska kultura, u: A. Benac (ur.) *Praistorija jugoslovenskih zemalja* IV. Sarajevo, 1979b: 137–182.
- Dombay, J. Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Budapest, 1960.
- Drașovean, F. The Petresti Culture in Banat. *Analele Banatului* 3 (1994): 139–170.
- Гарашанин, М. *Праисшорија на шлу СР Србије*. Београд, 1973.
- Gläser, R. Zur absoluten Datierung der Vinča--Kultur anhand von C14 Daten, in F. Draşovean (ed.) The Vinča culture. Its role and cultural connections. Timişoara, 1996: 175–213.
- Говедарица, Б. Осцилације нивоа Црног мора и културни развој Југоисточне Европе у вријеме средњег Холоцена (са. 6000–3000 ВС). Старинар 53-54 (2003–2004): 9–20.
- Horvath, F. Comments on the Connections between the Vinča Complex and the Carpathian Basin. in: N. Tasić and C. Grozdanov (eds.) Homage to *Milutin Garašanin*. Beograd, 2006: 309–325.
- Јовановић, Б. Порекло и релативна хронологија раног енеолита западне Србије, *Колубара* 4 (2005): 11–21.
- Kalicz, N. Die Balaton-Lasinja-Kultur in der Kupferzeit Südost und Mitteleuropas. in: T. Kovács (ed.) Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Inventaria Praehistorica Hungariae 7. Budapest (1995): 37–51.
- Kalicz, N. Die Bedeutung der Schwarzen Gefäßbebemalung der Lengyel-Kultur aus Aszod, Analele Banatului S.N. XIV (2006): 135–158.
- Kalicz, N and Raczky, P. The Late Neolithic of the Tisza Region: A Survey of Recent Archaeological Research. in: Razky, P (ed) *The Late Neolithic of the Tisza Region*. Budapest-Szolnok, 1984: 11–30.
- Korošec, P. Poročilo o raziskavah v Ajdovski jami 1967. leta. *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 4 (1975): 170–209.

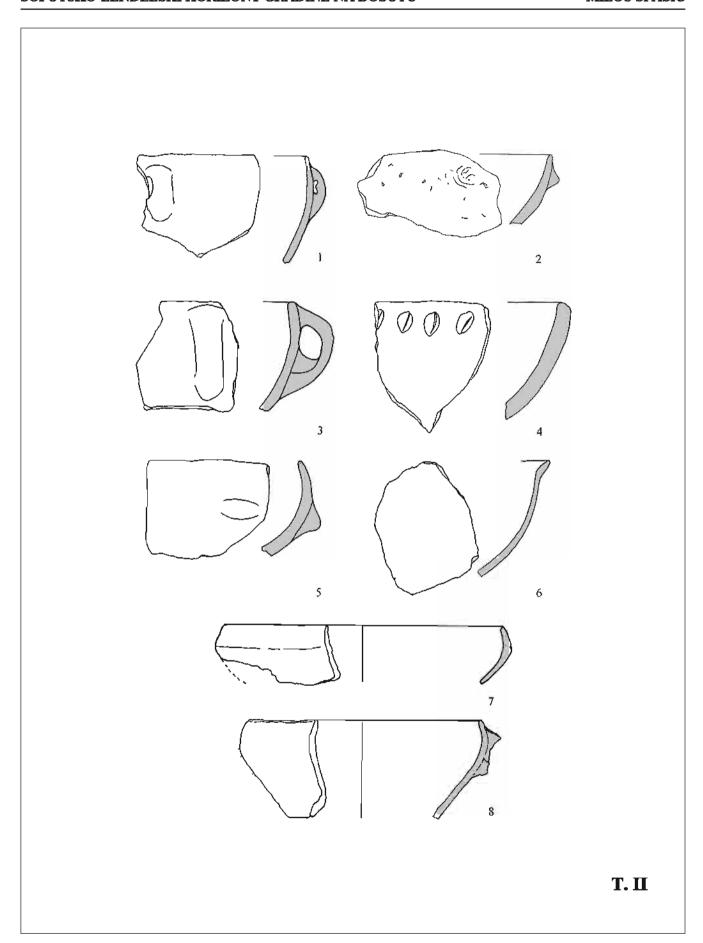
- Lichardus, J and Vladár J. Zu Problemen der Ludanice-Gruppe in der Slowakei, *Slovenska Archeologia* XII-1 (1964): 69–157.
- Manzura, I. Cernavoda I culture. in: L. Nikolova (ed). *The Balkans in Later Prehistory.* Oxford, 1999: 95–175.
- Nemejcová-Pavúkova, V. SídliskoBoleráskeho typu v Nitrianskom Hrádku. *Slovenská Arheologia* XII-1 (1964): 163–268.
- Novotný, B. *Slovensko v mladšej dobe kamennej*. Bratislava, 1958.
- Obelić et all. Radiocarbon dating of Sopot culture sites (Late Neolithic) in Eastern Croatia. *Radiocarbon* 46/1 (2004): 245–258.
- Parkinson, W. The Social Organisation of Early
 Copper Age Tribes on the Grat Hungarian Plain.
 Nepublikovana doktorska disertacija, odbranjena
 na Katedri za antropologiju Univerziteta u
 Mičigenu, 1999.
- Pavúk, I. Genetische und chronologische Beziehungen der Vinča-Kultur zum Neolithikum und Äneolithikum Mitteleuripas. in: u D. Srejović and N. Tasić (eds) *Vinča and its World*, Beograd-Smederevska Palanka, 1990: 127–133.
- Schier, W. Relative and Absolute Chronologie of Vinča:New Evidence from the Type Site, in F. Draşovean (ed.) *The Vinča culture. Its role and cultural connections*. Timişoara, 1996: 141–163.
- Razky, P. New Data on the Absolute Chronologiie of the Copper Age in the Carpathian. In:

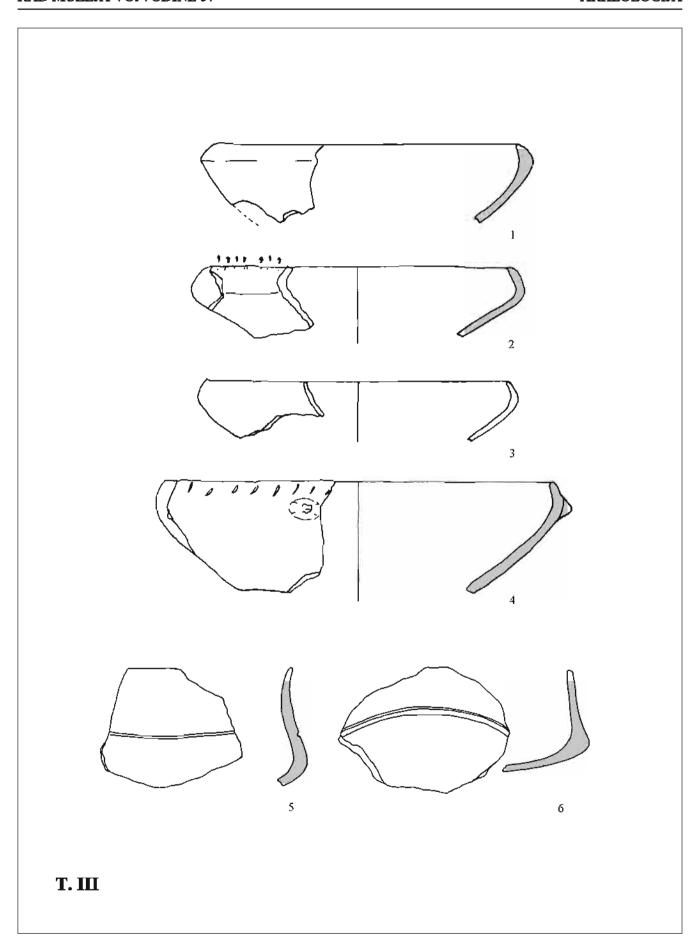
 T. Kovács (ed.) Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Inventaria Praehistorica Hungariae 7. Budapest (1995): 51–61.
- Regenye, J. Sopot-Kultur in Transdanubien und ihre südlichen Beziehungen. in: F. Draşovean (ed.): *The Vinča culture. Its role and cultural connections*. Timişoara, 1996: 163–175.
- Regenye, J. The Late Lengyel culture in Hungary as reflected by the excavation at Veszprém. In J. Kozlowski and P. Razky (eds.) The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Krakow (2007): 381–396.
- Ruttkay, E. Beitrag zum Problem des Epi-Lengyel-Horizontes in Österreich. *Archaeologia Austriaca* 13/1 (1976): 285–319.

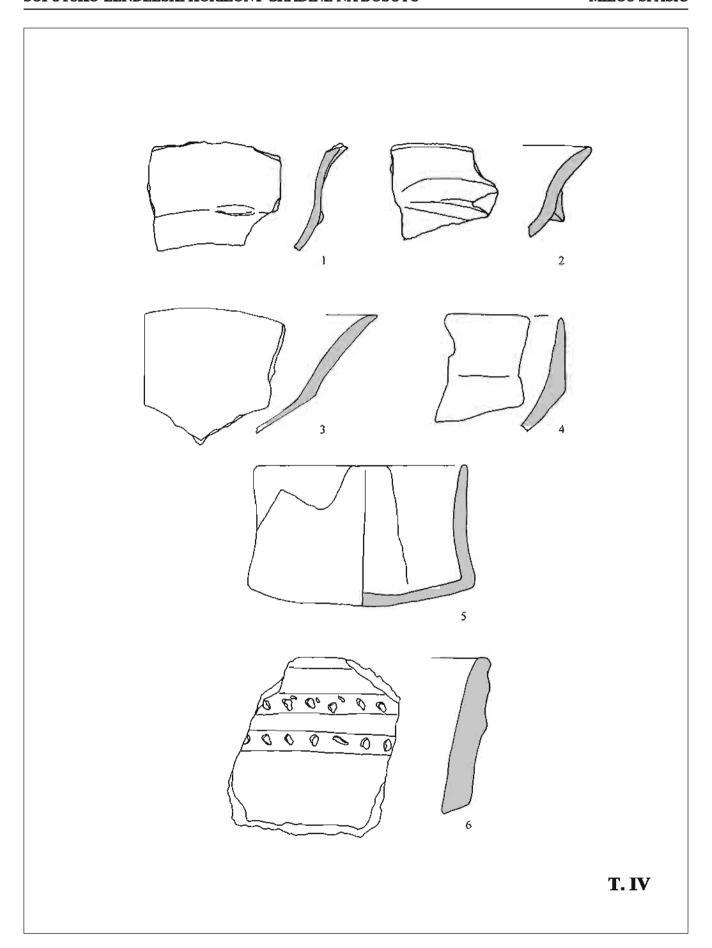
- Спасић, М. Прва здравица: прича о баденским шољама из Музеја града Београда. Београд, 2010.
- Spasić, M. Boleraski horizont Gradine na Bosutu, *Rad Muzeja Vojvodine* 53 (2011a): 91–115
- Спасић, М. Винчанска керамика с локалитета Црквине. *Колубара* 5 (2011b): 101–146.
- Спасић, М и Петровић, Б. Балаћ-Земун Поље: Објекат Ленђелске културе у околини Београда, *Годишњак трада Беотрада* LVII (2010): 67–86.
- Tasić, N. Sopot-Lengyel, Lasinja und Boleraz funde in Gradina am Bosut in der Nähe von Šid. A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve XIII (1986): 51–56.
- Тасић, Н. Стратиграфски и релативнохронолошки односи Гомолаве код Хртковаца и Градине на Босуту. Рад војвођанских музеја 30 (1987): 85–92.
- Todorova, H. The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory. in: D. Bailey and I. Panayotov (eds.) *Prehistoric Bulgaria*. Medison, 1995, 79–98.
- Tripković, B. Marine Goods in European Prehistory

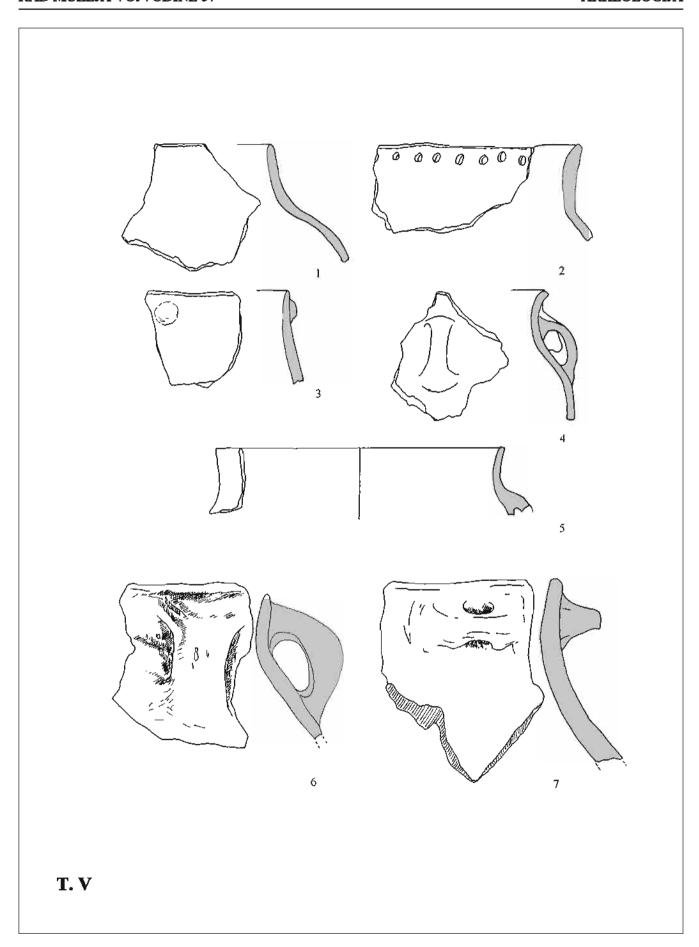
 A New Shell in Old Collection, *Analele Banatului* XIV-1 (2006): 89–102.
- Virág, Z and Figler, A. Data on the settlement history of the Late Lengyel period from Transdanubia on the basis of two sites from the Kisalföld (small Hungarian plain). In J. Kozlowski and P. Razky (eds.) *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Krakow (2007): 345–364.
- Waterbolk, T. H. C14 Datierungen von Gomolava. in: M. Dalmacija and R. Samardžić (eds.) Gomolava, Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Novi Sad, 1988: 117–122.

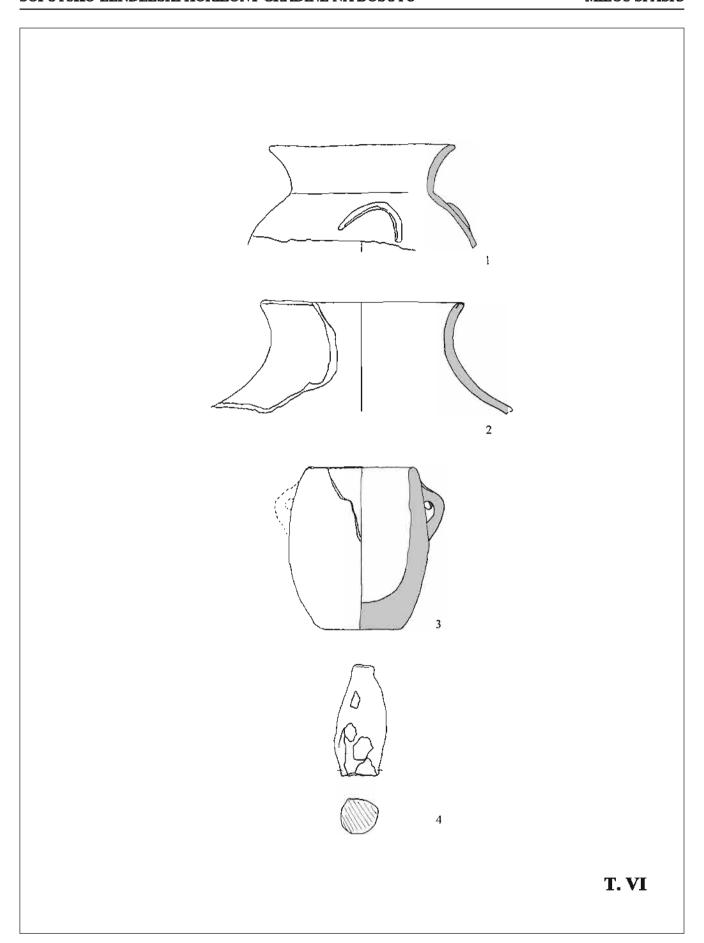

Miloš Spasić

THE SOPOT-LENGYEL HORIZON OF GRADINA ON BOSUT

Summary

Key words: Gradina on Bosut, Neolithic/Eneolithic, Sopot culture, Lengyel culture

The layering of cultural strata at Gradina on Bosut unequivocally indicates the Lengyel-Lasinja-Boleráz chronological sequence within the late Neolithic/early and middle Eneolithic. The bearers of the Lengyel culture, which are linked to the beginning of habitation at Gradina on Bosut, can be ascribed only one trench, but the homogeneity of the cultural stratum Bosut I allows the drawing of far more conclusions than is the case with the less certain Lasinja horizon. The ceramic inventory of Lengyel culture at Gradina on Bosut does not deviate from typological-stylistic characteristics noted in the phase III material of the so-called Sopot-Lengyel culture in Slavonia and Syrmia (Brukner 1980-81: 24) and late-Lengyel culture in Hungarian Transdanubia. The following types of vessels were selected with subtypes and varieties within the primary type: Bowls, Cups, Pots, Amphorae, Scaphoid Vessels, Colanders, Pedestal Vessels, Varia. The Bosut I horizon should quite conditionally be linked to the 4300-4000 BC period, considering that it is indicated by dates from the localities Zalaszentbalasz-Szölöhegy mezö, Zalvár-Mekenye and sites of the Sopot III phase from eastern Croatia, with whom the Bosut materials share the largest number of analogs in ceramic production. Although the dates for Prototiszapolgar and Tiszapolgar are in a significantly wider chronological span, they also cover the suggested timeframe for the Sopot-Lengyel horizon from Gradina on Bosut.

САРМАТСКИ МЕТАЛНИ НАЛАЗИ ИЗ ЦРВЕНЕ ЦРКВЕ У ГРАДСКОМ МУЗЕЈУ ВРШАЦ

Аманда Дега, Вршац, dega.amanda@gmail.com

Апстракт: У раду су представљени сарматски метални налази који потичу из Црвене Цркве, а чувају су у Одсеку за антику и рани средњи век у Градском музеју Вршац. Метални налази, којих има седам, откупљени су 30их година XX века од Карла Бема, а пронађени су 1914. године у два сарматска гроба на локалитету Солданова циглана у Црвеној Цркви, док један налаз-гвоздени нож потиче с локалитета Долић. Налази су датовани на основу аналогија у доступној литератури у временски период III-IV века и уочено је да неколико налаза има доста сличности са налазима који су нађени у гробовима на сарматској некрополи у дворишту Епархије банатске у Вршцу.

Кључне речи: Сармати, накит, делови ношње, Црвена Црква, III-IV век

Археолошки налази који су карактеристични за Сармате у Србији су констатовани само на тлу Војводине, међутим питање присуства Сармата на тлу Војводине још увек није разјашњено. До сад није урађена ниједна обимнија студија о историји и материјалној култури Сармата у Војводини, осим више каталошких публикација војвођанских музеја (Вршац, Зрењанин, Нови Сад, Суботица), у којим су представљени археолошки налази који сведоче о богатој и специфичној материјалној култури Сармата. Археолошки налази, иако су бројни, углавном нису објављени, а они који јесу, познати су из старије литературе, па још увек постоје неразјашњена питања у вези са датовањем налаза, на основу којих би се могло дефинисати у ком су тачно периоду Сармати насељавали ове крајеве, какав је био њихов положај у историјском погледу и како је изгледао њихов свакодневни живот.

Збирка сарматских налаза која потиче са више локалитета из Црвене Цркве, чува се у Одсеку за антику и рани средњи век Одељења за археологију Градског музеја Вршац. Премда је малобројна, материјал који чини ову збирку веома је разноврстан: метални накит, ниске перли од различитих материјала, предмети који су били део ношње, керамичке посуде и један фрагментовани нож. Део предмета потиче из збирке Леонарда и Карла Бема, оца и сина, два старинара из Беле Цркве, која је стварана крајем XIX и у првој половини XX века, а део потиче са рекогносцирања на тлу Црвене Цркве. У овом раду су обрађени само метални налази нађени у Црвеној Цркви: бронзана наруквица, бронзана карика, брон-

зани листолики привесак, сребрни ромбоидни привесак с кариком, бронзана плочаста апликација, бронзана фибула са посувраћеном стопом и нож од кованог гвожђа. Сви предмети су у музејској документацији опредељени као сарматски и скоро сви налази, осим гвозденог ножа, потичу из два сарматска гроба са локалитета Солданова циглана, док су околности проналаска ножа непознате, осим места налаза — локалитет Долић. Циљ овог рада је да се налази датују на основу доступних аналогија, чинећи тако скромни прилог решавању проблематике присуства Сармата на територији јужног Баната.

ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

Црвена Црква је село у јужном Банату. Простире се западно од Беле Цркве, ка путу за Вршац, а први помен овог насеља потиче из друге половине XVII века. Нађени су остаци каменог пута из римског доба крајем XIX века северно од насеља. На територији Црвене Цркве, до саднису била спроведена систематска археолошка истраживања. Захваљујући истраживачком духу, ентузијазму и љубави према старинама Леонарда Бема (1833-1924), виноградара из Беле Цркве, постоје подаци и материјални докази на основу којих би се једног дана могла истражити сарматска некропола на територији Црвене Цркве. Бем је од 1856. па све до позних година свог живота стварао збирку налаза углавном из римског периода, прикупљајући материјал на терену и откупљујући предмете са многих археолошких локалитета римског периода на територији Беле Цркве и околине (Ištvanić 2010: 55). У његовој збирци налазили су и

предмети које је касније Феликс Милекер определио као сарматске, а у Бемовом поседу су били све до његове смрти. Након његове смрти збирку је наследио његов син Карл Бем (1878-1947), грађевинар који је такође живео у Белој Цркви. Археолошки материјал из околине Беле Цркве и Старе Паланке (где један део потиче и са територије Црвене Цркве) је први кустос и директор вршачког музеја Милекер (1858–1942) откупио од Карла Бема у више наврата (1909, 1912, 1930. и 1936. г.) и укупно броји 1.376 предмета (Milleker 1937: 62). Подаци о налазима из Црвене Цркве познати су из документације Градског музеја Вршац: Главне књиге инвентара, Књиге улаза (у даљем тексту Милекерова књига улаза) коју је Ф. Милекер водио, две свеске са старим инвентарским картонима предмета откупљених из Бемове збирке и Помоћне картотеке са старим инвентарским бројевима. Према тим подацима већина археолошког материјала из Црвене Цркве, који се чува у Градском музеју Вршац, потиче с локалитета Солданова циглана, затим са локалитета Долић, а за неколико предмета није познато место налаза. У Црвеној Цркви је до сад забележено да је на три локалитета нађен археолошки материјал. Осим на Солдановој циглани и Долићу, на Привременој шљункари су такође нађени сарматски гробови, али у документацији Градског музеја Вршац не постоји податак да иједан предмет потиче с овог локалитета.

ЛОКАЛИТЕТИ У ЦРВЕНОЈ ЦРКВИ

Солданова циїлана се налази источно од насеља а између пруге и друма, у ствари уз сам друм, који води према Белој Цркви и давно је престала с радом. Приликом копања земље за циглу 1898. године констатован је један скелетни гроб. Тада је откривен горњи део скелета: грудни кош, лобања и кости руку. Поред скелета је нађен врх гвозденог копља дуг 20 цм и око лобање 250 разнобојних перли, углавном од стаклене пасте и две од ћилибара. У јануару 1900. године радници су открили доњи део овог скелета. Оријентација скелета је била југ-север, са главом положеном ка југу. Поред ногу скелета, пронађен је глинени бокал сиво-плаве боје. Бокал је био у потпуности очуван, висине 13 цм, пречник дна 5 цм, а пречник обода 6 цм. У њему је нађен бронзани новчић Галијена (253–268. г.). Сврха новчића у гробу је вероватно била као прилог за загробни свет, као Харонов обол (Milleker 1906: 266; Grumeza 2013:

121). Године 1899, Л. Бем је истражио још два гроба у којима су сахрањени покојници с прилозима. У једном гробу, поред покојника, пронађене су перле од стаклене пасте црвене и зелене боје и бронзана жица. У оба гроба је пронађена по једна шоља, од којих је једна имала свој поклопац (Milleker 1906: 266). У музејској документацији нису нађени подаци да ли се предмети из ова три гроба налазе у Градском музеју Вршац.

Године 1914. нађена су још два скелетна гроба на циглани. Ови подаци су познати на основу Милекерове књиге улаза и старих инвентарских картона Бемове збирке. Први гроб су нашли радници, датум ископавања је непознат, а други гроб је истражио Карл Бем 20.06.1914. године Он је сакупио гробне прилоге и чувао их у својој збирци до 1930. године² када је Ф. Милекер откупио налазе за вршачки музеј. Налази су прво припадали целокупној збирци Одељења за археологију, које је 1958. године подељено на два одсека – Праисторијски и Одсек за антику и рани средњи век. Гробне прилоге³ из првог гроба (Т. I/1-5) чине бронзана наруквица, бронзана карика, 4 бронзани листолики привесак, два сребрна ромбоидна привеска с кариком, бронзана плочаста апликација, и бронзана фибула (тип није познат). Истог датума откупљене су бронзана фибула с посувраћеном стопом (Т. І/6) која потиче из другог гроба и бронзана пелта фибула са траговима емајла са истог локалитета (Т. II/6), али други подаци о проналаску ових предмета нису познати. У старом инвентарском картону Бемове збирке наводи се податак, којег нема у Милекеровој књизи улаза, да бронзана фибула са посувраћеном стопом чини гробни инвентар с амфорицом с дршком сиво-плаве боје.

Приликом прикупљања података и обраде материјала за овај рад примећено је да три предмета недостају из Одсека за антику и средњи век. У кутијама у којима се чува материјал из Црвене Цркве нису нађени: бронзана пелта фибула с емајлом, један сребрни ромбоидни привесак са кариком (Т. II/4) и бронзана фибула непознатог типа. У кутији је пронађена цедуља са старим инвентарским бројевима поред којих је забележена скраћеница *зр. укр*, што указује на то да су налази можда украдени или изгубљени. Ови налази су сигурно нестали пре 1978. године када су реинвентарисани налази из Црвене Цркве, али 1975. године су се још налазили у музејској збирци Одсека за антику и рани средњи век,

зато што су пелта фибула и сребрни привесак објављени у каталогу изложбе *Накиш Сармаша у Банашу* (1975) (Т. II). Што се тиче трећег предмета, иако је имао стари инвентарски број, на цедуљи нема ни забележеног броја, нити су из документације познате димензије ни изглед фибуле. Овде је важно напоменути да сви налази, који су обрађени у овом раду, имају нове инвентарске бројеве, осим бронзане плочасте апликације⁶ на којој се налази само инвентарски број настао завреме Милекеровограда у музеју.

Локалитет Привремена шљункара се налази источно од села с десне стране на путу ка Белој Цркви, дијагонално у односу на Солданову циглану. На том месту је предузеће које је градило пут Бела Црква--Уљма привремено експлоатисало шљунак. Приликом почетних радова када се отварао мајдан шљунка, било је уништено неколико сарматских гробова. Део гробног инвентара сакупио је Светолик Суботић, управник музеја у Белој Цркви. Током 1965. и 1966. године локалитет је рекогносциран, али тада је констатован само фрагментован керамички материјал сарматске провенијенције. Некропола се вероватно налази на јужном делу шљункаре, тако да је делимично покривена горњим слојем хумуса и јаловине. Налази нису објављени (Барачки и Прикић 1972: 39; Барачки 1975: 49).

Локалитет Долић се простире на 2 км удаљености северно од насеља, на источној узвишеној обали потока Долић. Локалитет је констатован у јесен 1898. године када је мештанин Глигорије Радосављевић, риголовањем земљишта за виноград, нашао уломке праисторијске керамике, који су касније доспели у збирку Леонарда Бема. Откупом од Карла Бема касније је и овај материјал доспео у Вршачки музеј (Ištvanić 2010: 64). У доступној литератури не помиње се археолошки материјал из римског периода који је нађен на овом локалитету. Нису познате околности проналаска гвозденог ножа (Т. І/7). У Главној књизи инвентара Одсека за антику и рани средњи век наведено је да потиче са локалитета Долић, међутим у картону Помоћне картотеке нема ближе одређене локације осим места – Црвена Црква.

Сарматске некрополе у јужном Банату (Ватин — Беле Воде, Војловица — Панчево — Вршац — двориште Епархије банатске, Вршац — Црвенка, Панчево — Доњоварошка циглана) датоване су у период III и IV век, међутим, треба узети у обзир да су само на неколико некропола спроведена археолошка истраживања, те

се конкретнији закључци за сад не могу донети. Ретки су случајеви да је оријентација гробова Ј-С, која је примећена у првом ископаном гробу (1898. и 1900. г.) на локалитету Солданова циглана. На некрополи Војловица-Панчево, на којој је пронађен и највећи број сарматских гробова (56) у јужном Банату, гробови су били оријентисани JИ-C3 (Batistić-Popadić 1984–1985: 59); један гроб са некрополе Ватин-Беле Воде (17 гробова) је оријентисан Ј-Сина некрополи у дворишту Неуропсихијатрије у Вршцу, на којој је истражено 26 гробова на којој су спроведена систематска археолошка истраживања у више наврата у првим годинама XXI века, али само два гроба су за сад објављена чија је оријентација била ЈЗ-СИ (Аралица 2002: 184). Аутори издвајају обичаје који су карактеристични за два племена - Јазиге (Доњоварошка циглана) и Роксолане (Ватин – Беле Воде, Вршац – Црвенка), али досадашњи резултати истраживања не пружају довољно података о томе која су све сарматска племена боравила на јужнобанатском тлу и која је популација била сахрањена у Црвеној Цркви.

САРМАТСКА НОШЊА

С обзиром да су тема овог рада метални налази који су коришћени као накит и део ношње, следи кратак осврт на досадашња сазнања о сарматској ношњи. Сармати са собом доносе нову ношњу карактеристичну за степске номаде, богато украшену разним апликацијама и везом, посебно од племенитих материјала. Поред специфичних елемената материјалне културе, усвојили и нове грчко-хеленистичке и иранске елементе са Понта: употреба псеудогранулације и филиграна, зооморфне и биљне орнаментике, украсне коњске опреме, појаса и других детаља (Dautova-Ruševljan 1889-1990: 82). Мушка ношња код Сармата позната је на основу писаних извора и насликаних представа самих Сармата, а ношња које су носиле жене, као и деца, могу се приближно реконструисати на основу материјала нађеног на археолошким локалитетима, углавном некрополама. На територији Војводине до сад нису пронађени остаци одеће, али се претпоставља да се сарматска одећа састојала од неке врсте кафтана и дугих, широких панталона. Жене су такође носиле панталоне. Такође је био обичај да и мушкарци и жене носе бодеж причвршћен за опасач. Важан део мушке ношње чинила је и кожна кеса која је била везивана за појас, један примерак познат је из гроба на некрополи у дворишту Епархије банатске у Вршцу. И мушкарци и жене су носили накит, у гробовима су нађене наушнице од различитих врста метала, торквеси и понекад више од хиљаду разнобојних перли од више различитих материјала (Sekereš 2001: 32).

Сармати су употребљавали фибуле и за драпирање одевних предмета. Фибуле су углавном нађене у гробовима жена и девојака. Поред плочасте фибуле хеленистичко-оријенталног порекла, нађене су и оне са посувраћеном стопом и други типови римске производње. Сармати су први у Карпатском басену започелисатрендом ношења копчи и карика за појас.

Пришивање апликација на одећу је једна од главних карактеристика сарматске ношње. Апликације су се израђивале од више различитих материјала: злата, сребра или бронзе. За сарматску ношњу је такође специфично и пришивање перли на одећу. У гробовима су често нађене перле од стаклене пасте, полудрагог камења, глине, калцедона, алмандина и ћилибара, око врата, на грудима и код кости руку, али често су стотине перли налажене око костију стопала скелета у гробовима. Перле су пришиване на доњи руб хаљина и сукања; у више редова пришиване су и на панталоне. Женски појасеви су се такође правили од перли, који су имали појасну карику од сребра, бронзе или гвожђа са сребрном инкрустацијом (Hendzsel et al. 2008: 34).

НАКИТ

Наруквица

Бронзана наруквица нађена у првом гробу на локалитету Солданова циглана је отвореног типа, кружног пресека са задебљаним крајевима, пречника 6,2 цм. Објављена је у каталогу Накиш Сармаша у Банашу (Т.ІІ/2). Наруквице су чест прилог у сарматским гробовима на локалитетима у Србији и Мађарској. Углавном је у питању отворени тип, кружног или ромбоичног пресека са задебљалим крајевима или без задебљања од сребрне или бронзане жице. Понекад су крајеви спљоштени или у облику змијских глава, а на неким примерима су урезани полумесечасти или тачкасти орнаменти. Овај отворени тип наруквица широко је распрострањен на територији Панонске низије, а уопштено се датује у ІІІ век (Барачки 1975: 9; Ђорђевић 1994: 49).

Сличне наруквице су пронађене у Вршцу. У једном гробу у Стеријиној улици је 1878. године пронађена бронзана дечија наруквица. Наруквица је та-

кође отвореног типа, кружног пресека са задебљаним крајевима, пречник је 4,5 цм (Барачки 1961: 140, Т XIV-3). У вршачком музеју такође се чува једна група налаза који су опредељени као сарматски, али без података о месту и околностима налаза. У тој групи предмета истиче се и наруквица истог типа од бронзе и истих димензија (пречник је 6,2 цм) кружног пресека као и наруквица из Црвене Цркве (Барачки 1961: 142, Т XV/9).

Карика

За бронзану карику овалног пресека пречника 2,1 цм не може се утврдити да ли потиче из првог гроба на Солдановој циглани, мада се на њој налази Бемова ознака. Карике такође чине чест инвентар у сарматским гробовима и прављене су од сребрне или бронзане жице. Станимир Барачки наводи да су вероватно коришћене у три различите намене. Једна група карика је коришћена самостално као привесак или би привесак био начињен од више каричица, које су у неким случајевима истих димензија, а у другим прва карика је највећа, док се димензије осталих пропорционално смањују. Другу групу чине масивније карике које су налажене у висини карлице и њихова намена је била да служе за опасивање одеће. Трећа група је била употребљавана као део наушнице или привеска: добошастог привеска, каури пужа и сл., који су се пришивали на одећу (Барачки 1975: 8).

У два гроба на сарматској некрополи у дворишту Епархије банатске у Вршцу нађено је 5 бронзаних карика, кружног и овалног пресека, скоро истих димензија као карика из Црвене Цркве. У гробу бр. 14 у нађене су три бронзане карике на грудима покојника и вероватно су служиле као апликација на одећи (Барачки 1961: 120-121). У картону Помоћне картотеке наведено је да је брознана карика из Црвене Цркве чинила целину су бронзаним листоликим привеском. У прилог томе стоји Бемова ознака 30D, која следи након ознаке бронзаног листоликог привеска 30С. Разлика између пречника бронзане карике и пречника сребрне карике, која чини целину са сребрним привеском, је 0,2 мм, али бронзана карика је тежа и шира у односу на сребрну, тако да није могуће ни потврдити ни оповргнути ову тврдњу.

Привесци

У првом сарматском гробу на Солдановој циглани нађена су и три привеска, који су вероватно

чинили висећи део наушнице, један од бронзе, у облику листа, без карике, а два од сребра ромбоидног или делтоидног облика са кариком с навојима. Један од пара сребрних привесака с кариком је за сад изгубљен и био је већих димензија, у односу на постојећи примерак од сребра, висине 5 цм, док је пречник карике био исти. На основу фотографије из каталога не може се рећи да ли је налаз био орнаментисан техником урезивања, али је приметно да је имао два астрагална испупчења и дугметасти завршетак (Т. II/4).

Сребрни привесак висине 4,5 цм и пречника карике 1,9 цм, има велике сличности са наушницом која је нађена поред мандибуле у гробу бр. 8 на некрополи откривеној у дворишту Епархије банатске у Вршцу. Наушница је такође сребрна и ромбоидног облика са дугметастим завршетком и кариком на горњем делу, висине 5,5 цм и дужине 2,7 цм, али без орнамената (Барачки 1961: 139, T. V/12). У гробу бр. 14 на истој некрополи код кључних костију нађене су две наушнице сличног изгледа, од којих једна има перлу од алмандина. Ове две наушнице такође имају орнаменте у виду урезаних кратких линија, на оној без перле орнамент је изведен тако да подсећа на лист, док су на другој са перлом линије урезане на средини привеска и уз ивице (Барачки 1961: T. XI/1, 2). Са територије јужног Баната потиче још један сличан примерак истог облика. Привесак од танког бронзаног лима ромбоидног облика, нађен је у разореном гробу бр. 5 на сарматској некрополи на локалитету Старе јаме у Ковачици, висине 3,8 цм, и дужине 2,8 цм, није орнаментисан, има перфорацију на горњем врху (Барачки 1975: сл. 14; Ђорђевић 1994: 43, Т. II/9).

Са локалитета у јужној и централној Мађарској потичу три слична примерка, који су такође ромбо-идног облика и израђивани су од истих материјала. Једна плочица ромбоидног облика од сребра лошег квалитета са фрагментом вероватне кукице за карику је нађена код ногу костура у гробу 72 на некрополи Б у Кисомбору (*Kiszombor*), висине 3,4 цм и дужине 1,4 цм. У истом гробу, такође код ногу костура нађен је и веома фрагментован налаз од бронзане плочице, дужине 1,3 цм и висине 1,7 цм. Фрагментовани налаз је истог облика као горњи део предмета сребрне плочице (Párducz 1950: 139, T. XXXIV/1, 2). Могуће је да су ови предмети били зашивени на рубу одевног предмета, вероватно хаљине. Овај гроб, као и некропола се датују у хоризонт сахрањивања *Kiszombor*-

-Ernőháza (по подели Михаља Пардуца) који временски обухвата период од 270-350. године. Овај хоризонт карактерише сахрањивање покојника у испруженом или згрченом ставу, оријентације Ј-С, а као прилози у гробовима налажене су фибуле са посувраћеном стопом, фибуле с емајлом, перле и керамичке посуде рађене на витлу малих димензија које су налажене крај костију ногу (Párducz 1950: 245).

Два привеска у облику ромба, од бронзаног лима, представљају случајне налазе са сарматске некрополе у Очи (Ócsa), у централној Мађарској, на којој је 1957. године истражено четири гроба. Плочице на доњем крају имају дугметасти завршетак. У најширем делу плочице налазе се два кружна испупчења. На горњем делу привеска провучене су карике од бронзане жице са 20 навоја. Агнеш Саламон је некрополу и случајне налазе који потичу с некрополе сместила у хоризонт сахрањивања Kiszombor-Ernőháza (Salamon 1959: 78, Tf. VI 1,2). Caламон наводи да није пронашла аналогије за ове предмете у материјалу који је окарактерисан као сарматски, али наводи сличност облика 11 привесака од сребра који су нађени на некрополи на локалитету Синтана де Муреш (Sântana de Mureş) у Трансилванији, у централној Румунији. У гробу бр. 63 нађена је огрлица испод мандибуле која се састојала од девет једноставних сребрних плочица ромбоидног облика и два сребрна привеска у облику ромба са затвореном кариком са навојима, такође од сребра (Kovács 1912: 312, fig. 85). Некропола у Синтана де Муреш припада културном компелксу Черњахов-Синтана де Муреш и није етнички опредељена, а на основу гробних прилога датована је у период између средине III века и почетка V века, пре доласка Хуна. Сматра се да је керамички материјал настао под великим утицајем латенске културе, а видљиви су и утицаји из германске сфере (Kovács 1912: 366-367).

Још једна аналогија потиче из јужне Мађарске. Приликом археолошких истраживања при изградњи пута М43 ископавање је спроведено на 225000 м² 2008. и 2009. године, када је нађено више локалитета из сарматског и аварског периода. На локалитету 31 код Микоча винограда, где је констатовано касносарматско и касноаварско насеље из IV века, у објекту 245 нађен је пар наушница од сребра листоликог облика са карикама. Облик ових наушница веома подсећа на бронзани листолики привесак (Balogh 2009: 48, kép. 113).

део ношње

Плочаста апликација

Бронзана плочаста апликација из првог гроба нађеног на Солдановој циглани орнаментисана је техником проламања - opus interrasile, тако да облик подсећа на цвет са 8 латица. Техника opus interrasile рађена је на плочастим фибулама када је плочасти део фибуле једном или више пута пробушен, да биза једно са нетакнутим делом фибуле обликовао орнамент (Redžić 2007: 12). На примерку из Црвене Цркве постоје и урезани орнаменти. У нетакнути део плоче урезана су два круга. Размак између њих је 0,2 мм, спољашњи је дубље урезан, унутрашњи плиће, а оба су видљива и на наличју предмета. Чини се да је у унутрашњем кругу био и урезан ромб чије ивице додирују унутрашњи круг, јер је на задњој површини предмета видљиво урезивање орнамената. За овај предмет наводе се два термина: у картону Помоћне картотеке налаз је заведен као бронзана плочаста апликација, док је у старим инвентарним картонима Бемове збирке заведен као плочаста фибула. С обзиром на изузетно танак профил и два фрагментована трна за аплицирање, вероватно је у питању апликација. Иако су апликације честе у сарматском материјалу, на простору Баната и Бачке нађена је само једна пелта апликација у Дубовцу (необјављено, чува се у Одсеку за антику и рани средњи век у Градском музеју Вршац).

Изглед овог предмета је јединствен, пошто ни приближна аналогија није пронађена међу сарматским материјалом у доступној литератури. Али као што је случај и са пелта апликацијом, не треба занемарити чињеницу да су се приликом израда апликација употребљавале исте технике орнаментисања које су примењиване на фибулама. Плочасте фибуле су најбројнији тип фибула који је нађен у сарматским гробовима. Израђиване су од сребра или бронзе и честа техника орнаментисања на тлу Војводине је било емајлирање, али није запажено много примерака на којима је изведена техника проламања. Фибуле са техником проламања нађене су дуж рајнског и дунавског лимеса, већи број фибула нађен је на територији Паноније, Дакије и Доње Мезије, док су у Горњој Мезији ретке. По типологији Драгољуба Бојовића ове фибуле спадају у тип 25 и нема поузданих елемената за прецизније датовање осим да њихова употреба почиње још у II веку. Постоје теорије у којој

уметности треба потражити порекло ове технике, у келтској или грчкој традицији украшавања (Војо- vić 1983: 65, Т. XXIX; Redžić 2007: 48). Међу материјалом, нађеним у Војводини, који је окарактерисан као сарматски, плочасте фибуле су нађене на три локалитета: у гробу бр. 32 на некрополи Војловица-Панчево (Batistić-Popadić 1984-1985: Т. VII/110, 111), у Руском Крстуру (Párducz 1950: Т. СХІ) и у Горњоварошкој циглани у Панчеву (Симовљевић 1956: 239).

Фибула са посувраћеном стопом

На локалитету Солданова циглана у другом сарматском гробу нађена је лучна дводелна жичана фибула са посувраћеном стопом без игле дужине 4,8 цм заједно са амфорицом сивоплаве боје рађене на витлу. Фибула са посувраћеном стопом израђена је од бронзе, њен лук је полукружног пресека и стопа правоугаоног облика је везана за лук са два навоја од бронзе. Најближа аналогија овој фибули према из- гледу, материјалу и димензијама (дужина 4,3 цм) је фибула која је пронађена 1947. године у гробу 87 на Најевој (Доњоварошкој) циглани у Панчеву. Из Панчева потичу још две фибуле овог типа које су нађене у гробовима бр. 30 и 37 на некрополи Војловица-Панчево, али примерци ових фибула су много већих димензија и имају више навоја у односу на фибулу из Црвене Цркве. Фибуле су различито датоване, из гроба бр. 30 се датује крајем IV века, а фибула у гробу бр. 37 у почетак IV века. (Batistić-Popadić 1984-1985: T. VII/ 99; Т. Х/153). Овај тип фибуле представља једну од варијанти "Т" фибула са спиралним механизмом од кога полази игла, са изразито лучним телом, а на прелазу посувраћена стопа је профилисана навојима или псеудонавојима. Фибуле овог типа се појављују нарочито у Панонији. у области између Дунава и Тисе (Симовљевић 1956: 236).

Још један примерак овог типа фибуле веома сличног изгледа од бронзе нађен је у Виминацијуму на неркополи "Бурдељ", дужина је 5,7 цм. Фибула је датована у другу половину IV века на основу нађеног новца из средине и друге половине IV века (Redžić 2007: kat. 300; T. XXVII/300; Petković 2010: 308, 310, kat. 1689, T. LXXII/2), али се разликују у димензијама и у томе што фибула из Црвене Цркве има пробушен лук за осовину опруге уместо лука повијеног на горе као што је случај код фибуле из Виминацијума. Ова фибула припада типу 35/А по типологији римских

фибула Софије Петковић. С. Петковић је фибулу са посувраћеном стопом определила као тип 35 и поделила на два подтипа: фибуле које имају правоугаони облик стопе (35/А) или трапезоидни облик (35/Б). Фибуле типа 35/А, које су нађене на тлу Србије, датоване су у широком распону од краја II до краја IV века, али највећи број фибула се датује од друге половине III до друге трећине IV века и најчешће су биле производ римских радионица (Реtković 2010: 309). По типологији Д. Бојовића овај тип фибуле са посувраћеном стопом припада типу 32 – варијанти 2. Фибуле ове варијанте су типичне за насеља и некрополе Черњахов-Синтана де Муреш културе. Једна од теорија јесте да су двочлане фибуле с посувраћеном стопом настале на територији југоисточног Балтика и на доњој Висли, одакле су их Готи приликом миграција крајем II и почетком III века донели на територију на којој је констатована култура Черњахов-Синтана де Муреш: Украјина, Молдавија и Румунија (Војочіć 1983: 71-72).

Пелта фибула

У каталогу Накиш Сармаша у Банашу С. Барачког објављена је пелта фибула која је нађена на локалитету Солданова циглана (Т. ІІ/6), за коју нису познате ближе околности налаза и која данас недостаје из Одсека за антику и средњи век. Дужина је 3,2 цм, а висина 2,6 цм. У средини овалног поља, који се налази у средишњем делу фибуле, налази се дугуљаст елемент. Са сваке стране поред овалног поља налазе се два мала кружна испупчења. Емајл у овалном пољу је избијен, док се изван њега на спољашњој површини фибуле примећују трагови црвеног емајла (Vaday 2003: Cat. 16). Пелта фибула из Црвене Цркве припада најједноставнијем типу по начину украшавања и Андреа Вадај⁸ је сврстава у тип III/4/1/1, за који је карактеристично да су орнаментисане једнобојним или двобојним емајлом. Позадина је често беле боје, понекад плаве. На средишњем делу фибуле налази се овално поље у чијој се средини налази бронзано испупчење у овалном, кружном облику или у облику сузе или ромба, а овално поље је испуњено црвеним или белим емајлом. Игла је често постављена уз висину фибуле, ређе уз дужину фибуле. Овај једноставни подтип пелта фибуле је био широко распрострањен на територији Римског царства, а појављује се и у Панонији. Ове фибуле се датују од II века на територији сарматског Барбарикума и

пошто је установљено да се пелта фибуле на југу Барбарикума појављују у северном делу Горње Мезије и југозападном делу дачког лимеса, претпоставља се да је овај тип фибуле доспео из Горње Мезије кодварвара преко Дунава (Vaday 2003: 339, 342). Најсличнија аналогија нађена је у Панчеву, а чува се у музеју *Magyar Nemzeti Múzeum* у Будимпешти (Vaday 2003: Cat. 74). На простору Баната нађене су и фибула пелта облика у гробу бр. 14 на некрополи у дворишту Епархије банатске (Барачки 1961: Т. XI/3) и већ поменута пелта апликација из Дубовца.

жон

Гвоздени нож је пронађен на локалитету Долић, међутим непознате су појединости о околностима налаза. Судећи по димензијама (4,9 цм) коришћен је као оруђе. Нож је врло чест прилог у сарматским гробовима, најчешће мушким. Наиме, у картону Помоћне картотеке није наведено датовање налаза, али у Главној књизи инвентара је опредељен као сарматски налаз. Због изузетне кородираности предмета, као и стандардизованог изгледа није могуће поменути ближе аналогије, притом документација о овом предмету не пружа податке о периоду коришћења, те ни хронолошко одређивање није могуће.

ЗАКЉУЧАК

Резултати досадашњих археолошких истраживања сарматских налаза сведоче о веома разноврсној и егзотичној материјалној култури, међутим недовољно је проучен њихов утицај на историјске прилике на простору Баната, који је незанемарљив судећи по подацима из писаних извора. У току проучавања доступе литературе о материјалној култури која је приписана Сарматима, уочено је да је један део археолошког материјала од метала који потиче са локалитета Солданова циглана у Црвеној Цркви због више примерака јединствен и због тога изузетно комплексан за конкретније датовање.

Бронзана наруквица отвореног типа наруквица, широко је распрострањена на локалитетима Панонске низије где је пронађен сарматски материјал, а уопштено се датује у III век.

Карике су биле чест инвентар у сарматским гробовима, као део привесака или засебни привесци и стога није могуће дати прецизније датовање. За карику из Црвене Цркве није могуће утврдити да је била део бронзаног листоликог привеска. Можда је била аплицирана на одевни предмет, кошуљу или хаљину, као што је случај са карикама нађеним на некрополи у дворишту Епархије банатске.

Привесци су датовани у период III-IV век. За сад остаје отворено питање да ли је бронзани листолики привесак такође био део наушнице, као сребрни ромбоидни привесак с кариком или је можда био привесак који се аплицирао на одећу. С. Барачки је изнео претпоставку да је можда у питању тип наушнице који је карактеристичан за ужу географску област (Барачки 1961: 139). Барачки је приликом изношења ове теорије мислио на облик, али ову претпоставку не треба у потпуности одбацити зато што, иако аналогије привесака (Ковачица, Кисомбор, Оча, Синтана де Муреш, Микоча виноград) имају заједничке одлике у облику привеска и врсти материјала од којег су прављени, привесци нађени у првом гробу на Солдановој циглани и у два гроба на некрополи у дворишту Епархије банатске су за сад јединствени због орнаментике која је изведена техником урезивања.

Плочасту бронзану апликацију у облику цвета због јединственог изгледа није могуће датовати.

Најсличнији примерак бронзане фибуле са посувраћеном стопом који је нађен на локалитету "Бурдељ" датован је у другу половину IV века. Датовање употребе овог типа фибуле обухвата дуг временски период од средине III до друге трећине IV века. по аналогијама са римских локалитета у Србији, а постоји и велика сличност са фибулама културног комплекса Черњахов-Синтана де Муреш где се употреба ових фибула датује до почетка V века. Анализа пелта фибуле није допринела прецизнијем датовању материјала из Црвене Цркве, осим чињенице да употреба ових фибула почиње од II века на овим просторима.

Овде ћу се осврнути на помињање културног комплекса Черњахов-Синтана де Муреш, у случају фибуле са посувраћеном стопом и сребрног ромбо-идног привеска. Да ли су ромбоидни привесци и фибула настали по узору на предмете из овог културног комплекса или обрнуто или је у питању импорт, не може се рећи на основу два појединачна примерка.

Као што се може приметити на претходним странама, истиче се детаљ да неколико налаза из Црвене Цркве има великих сличности с налазима који су нађени у гробовима сарматске некрополе у дворишту Епархије банатске у Вршцу: бронзана наруквица, бронзана карика, сребрни ромбоидни привесак, као и пелта фибула. Археолошки материјал са некрополе нађене у дворишту Епархије банатске је изузетан и веома специфичан међу сарматским материјалом. На основу сличности појединих налаза, наравно с великим опрезом, могло би се претпоставити да је на територији Вршца и Црвене Цркве постојала једна истовремена "мода" чији су носиоци били припадници једног племена. Даља дискусија о присуству Сармата на територији Црвене Цркве је за сад немогућа; приближније решење овог "проблема" биће пружено када се обради и керамички материјал који је нађен у Црвеној Цркви, као и археолошки материјал са многих других локалитета из Баната, као и Бачке који још увек није објављен.

КАТАЛОГ

1. Наруквица

(T. I/1; T. II/2; T. III/1)

Бронза.

Пречник 6,2 и 5,5 цм, дебљина 0,3 цм, дебљина задебљаних крајева 0,5 цм.

Инвентарски број: Аа 3007.

Бронзана наруквица отвореног типа, кружног пресека са задебљаним крајевима.

Место налаза: Црвена Црква – Солданова циглана,

скелетни гроб, истражен 1914. г.

Објављено: Барачки 1975: сл. 11.

2. Карика

(T. I/2; T. III/2)

Бронза.

Пречник 2,1 цм.

Инвентарски број: Аа 3008.

Мала бронзана карика овалног пресека.

Можда је припадала листоликом бронзаном привеску.

Место налаза: Црвена Црква — Солданова циглана, скелетни гроб, истражен 1914. г.

Необјављено.

3. Листолики привесак

(T. I/3; T. II/3; T. IV/1)

Бронза. Висина 5 цм, ширина 2,5 цм.

Инвентарски број: Аа 3009.

Бронзани привесак у облику листа или врха копља са оштећеном куком за карику — очуван је мањи део, такође су незнатно оштећене и бочне стране. Предња страна је украшена и орнамент је изведен од веома танких и плитких урезаних кратких линија.

Место налаза: Црвена Црква — Солданова циглана, скелетни гроб, истражен 1914. г.

Објављено: Барачки 1975: сл. 11.

4. Ромбоидни привесак с кариком

(T. I/4; T. II/5; T. IV/2)

Сребро. Висина 4,5 цм, ширина 2,3 цм, пречник карике 1,9 цм.

Инвентарски број: Аа 3010.

Сребрни привесак ромбоидног или делтоидног облика са куком која је изведена из тела у виду уске пљоснате трака, завршни део је мало подвијен. Кроз куку пролази карика од танке жице која је у мањем делу двострука, а крајеви су пребачени у двоструки односно троструки навој. Предња страна је украшена, орнамент се састоји од ситних кружних удубљења и косих урезаних линија и три астрагална испупчења. На врху је дугметасти завршетак.

Место налаза: Црвена Црква – Солданова циглана, скелетни гроб, истражен 1914. г.

Објављено: Барачки 1975: сл. 11.

5. Плочаста апликација

(T. I/5; T. V/1)

Бронза, посребрена(?). Димензије: ширина 4,8 цм, пречник унутрашњег дела 3,5 цм.

Инвентарски број: б.б.

Плочаста апликација од танког бронзаног лима рађена у техници проламања. Близу обода плочастог дела налази се 5 (првобитно је било 8) перфорација полукружног облика чије су спољне траке спојене тачкастим пољима којих сада има 6 (такође је било осам), тако да облик фибуле подсећа на цвет са осам латица. Приметни су трагови сребра. На предњој површини плочастог дела, урезана

су два круга. Спољашњи је дубље урезан, унутрашњи плиће, размак између њих је 0,2 мм, а унутар унутрашњег круга урезан је ромб који додирује ивице круга. На десној страни од ивице ромба, урезане су две паралелне линије које иду ка средини ромба. На задњој површини има два мало повијена трна, део механизма за аплицирање на одећу.

Место налаза: Црвена Црква — Солданова циглана, скелетни гроб, истражен 1914. г.

Необјављено.

6. Фибула са посувраћеном стопом

(T. I/6; T. V/2; T. VI/1)

Бронза. Дужина 4,8 цм.

Инвентарски број: Аа 3011.

Фрагментована фибула са посувраћеном стопом од бронзе, недостаје механизам за закопчавање са иглом. Лук је полукружног пресека, правоугаона стопа је везана за лук са 2 навоја.

Место налаза: Црвена Црква — Солданова циглана, скелетни гроб, истражен 20. 06. 1914. г.

Необјављено.

7. Нож

(T. I/7; T. VI/2)

Гвожђе, ковано. Дужина 4,9 цм

Инвентарски број: Аа 3031

Фрагмент гвозденог ножа, очуван је трн за насађивање на дршку и мањи део сечива.

Место налаза: Црвена Црква — Долић, непознате околности налаза.

Необјављено.

НАПОМЕНЕ

- * Цртеже је урадила Бојана Марић.
- ** Фотографије је урадила Аманда Дега.
- ¹ У литератури се назив циглане наводи и као *Soldau*-ова или Золтанова циглана, међутим што се тиче прве варијанте вероватно је у питању погрешно прочитан и преписан назив, а што се тиче другог назива у питању је различита транскрипција имена на немачком и мађарском језику.
- ² Према подацима из Милекерове књиге улаза забележено је да су предмети откупљени

- 31.12. 1930. године, међутим у старим инвентарским картонима Бемове збирке наведен је податак да су предмети откупљени 1927. године. С обзиром да је Милекерова књига улаза први запис о овим предметима и да су у њој наведени само инвентарски бројеви К. Бема, сигурно је да је година откупа у старим инвентарским картонима погрешна.
- ³ Подаци о овом гробу познати су и из Милекерове књиге улаза и две свеске са старим инвентарским картонима Бемове збирке.
- ⁴ У Милекеровој књизи улаза нема податка да је карика откупљена истог датума, нити да је припадала овој целини, међутим у старом инвентарском картону Бемове збирке наводи се да је део гробног прилога истог гроба, а такође има Бемов инвентарски број.
- ⁵ Сви предмети који се чувају на Одсеку за антику и рани средњи век, Одељења за археологију Градског музеја Вршац су добили нове инвентарске бројеве током реинвентарисања збирке 70-их и 80-их година прошлог века.
- ⁶ С обзиром да овај налаз нема нови инвентарски број, о њему нема података у Главној књизи инвентара, већ у осталој наведеној документацији Градског музеја Вршац.
- ⁷ У чланку "Археолошки материјал римског доба у Народном музеју у Панчеву" Н. Симовљевић наводи се да је фибула овог типа нађена у гробу бр. 4, међутим у табли су измешани бројеви ове фибуле и бронзане "Т" фибуле са спиралном конструкцијом из гроба бр. 8 (Симовљевић 1956: 236, Т. VI/2-3).
- ⁸ Андреа Вадај у свом чланку наводи погрешан инвентарски број пелта фибуле из Црвене Цркве, који је у ствари је стари инвентарски број сребрног ромбоидног привеска. Стари инвентарски број пелта фибуле је 14.027, а сребрног привеска 14.032.

НЕОБЈАВЉЕНИ АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Две свеске са старим инвентарним картонима предмета откупљених из Бемове збирке, непознатог аутора и године настанка. Документација Одељења за археологију Градског музеја Вршац.

Glavna knjiga inventara 1977-1980.

Arheologija, Odsek za antiku i rani srednji vek, Knjiga I, inv. br. Aa 2701–3700, (настала у периоду између 14.11.1977–18.11.1980), 59-62.

Knjiga ulaza 1894-1940.

Dokumentacija Odeljenja za arheologiju, водио Φ. Милекер у периоду од септембра 1894. до октобра 1940. г.

Помоћна картотека, непозната година.

Документација Одсека за антику и рани средњи век, Одељења за археологију Градског музеја Вршац, непознат аутор и година настанка.

ЛИТЕРАТУРА

Аралица, М. 2002

Два гроба касноантичког доба из Подвршанске улице у Вршцу, *Гласник срйской* археолошкой друшйва 18: 183–199.

Balogh, Cs. (ed.) 2009

Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autóút és a Makót elkerülő út nyomvonalán, Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

Барачки, С. 1961

Сарматски налази из Вршца, Рад војвођанских музеја 10: 117–143.

Барачки, С. 1975

Накиш Сармаша у Банашу: са препледом сармашских налазишша (каталог изложбе), Вршац: Народни музеј Вршац.

Барачки, С. и Прикић, М. 1972

Налази Сармаша у јужном Банашу, Вршац: Народни музеј Вршац.

Batistić-Popadić, D. 1984–1985 Sarmatska nekropola Vojlovica-Pančevo, *Pag војвођанских музеја* 29: 59–84.

Bojović, D. 1983

Rimske fibule Singidunuma, Beograd: Muzej grada Beograda.

Vaday, A. 2003

Cloisonné brooches in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54: 315–412.

Dautova – Ruševljan, V. 1989–1990

Dosadašnji rezultati istraživanja i problemi pri proučavanju sarmatske kulture u Vojvodini, *Pag војвођанских музеја* 32: 81–94.

Ђорђевић, М. 1994

Налази некропола римског периода у југозападном Банату, *Рад музеја Војводине* 36: 41–61. Grumeza, L. 2013

Roman coins in Sarmatian graves from the teritory of Banat (2nd – 4th centuries AD), *Analele Banatului* XXI: 117–128.

Ištvanić, Ž. 2010

Leonard Bem (1833–1924): Biografija i bibliografija, Bela Crkva.

Kovács, I. 1912

A marosszentannai népvándorláskori temető, Dolgozatok III: 250–367.

Milleker, B. 1906

Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkbol III, Temesvár: Csanád -Egyházmegyei Könyvnyomda.

Milleker, F. 1937

Vorgeschichte des Banats, *Cuapunap* (r.c.) XII: 59–79.

Párducz, M. 1950

A szarmatakor emlékei Magyarországon / Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III, Budapest: Ákadémiai Kiadó.

Petković, S. 2010

Rimske fibule u Srbiji od I do IV veka n. e., Beograd: Arheološki institut. Redžić, S. 2007

Nalazi rimskih fibula na nekropolama Viminacijuma, Arheologija i prirodne nauke 4, Beograd: Arheološki institut.

Salamon, A. 1959

Sarmatische funde in Ócsa, *Folia Archaeologica* XI: 75–89.

Sekereš, A. 2001

Tragom jednog nestalog naroda: Sarmati u severnoj Bačkoj / Egy letűnt nép nyomában: Szarmaták Észak-Bácskában, Subotica: Gradski muzej.

Симовљевић, Н. 1956

Археолошки материјал из римског доба у Народном музеју у Панчеву, *Рад војвођанских музеја* 5: 235–241.

Hednzsel, I. et al. 2008

"On the borders of east and west": A reconstruction of roman provincial and barbarian dress in the Hungarian National Museum, in *Dressing the past*, Ancient textiles series vol. 3, M. Gleba, C. Munkholt and M. Nosch eds., Oxford: Oxbow Books, 29–42.

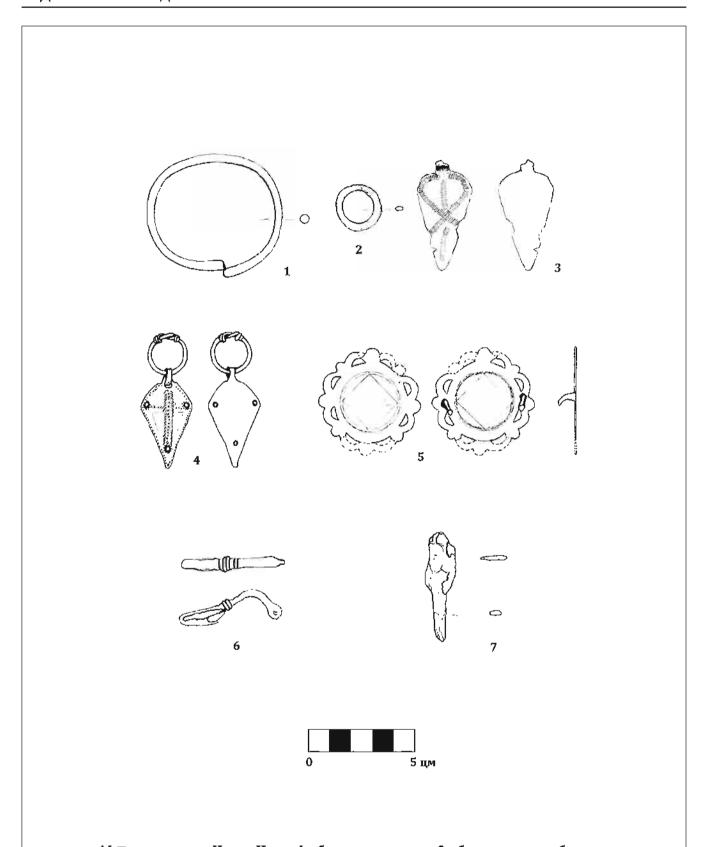
Amanda Dega

SARMATIAN METAL FINDINGS FROM CRVENA CRKVA AT THE CITY MUSEUM VRŠAC

Summary

Key words: Sarmatians, jewelry, items of wear, Crvena Crkva, 3rd-4th century

The work presents Sarmatian metal findings originating in Crvena Crkva, kept in the Antiquity and Early Middle Ages departments at the City Museum Vršac. The seven metal findings were purchased in the 1930s from Karlo Böhm, and were found in 1914 in two Sarmatian gravesites in the Soldan's Brickyard locality in Crvena Crkva, while one finding - a bronze knife - originates from the Dolić locality. The findings were dated to the 3rd-4th century period based on analogs in available literature, and it was noted that several findings bear significant similarities to findings from gravesites in the Sarmatian necropolis in the courtyard of the Eparchy of Banat in Vršac.

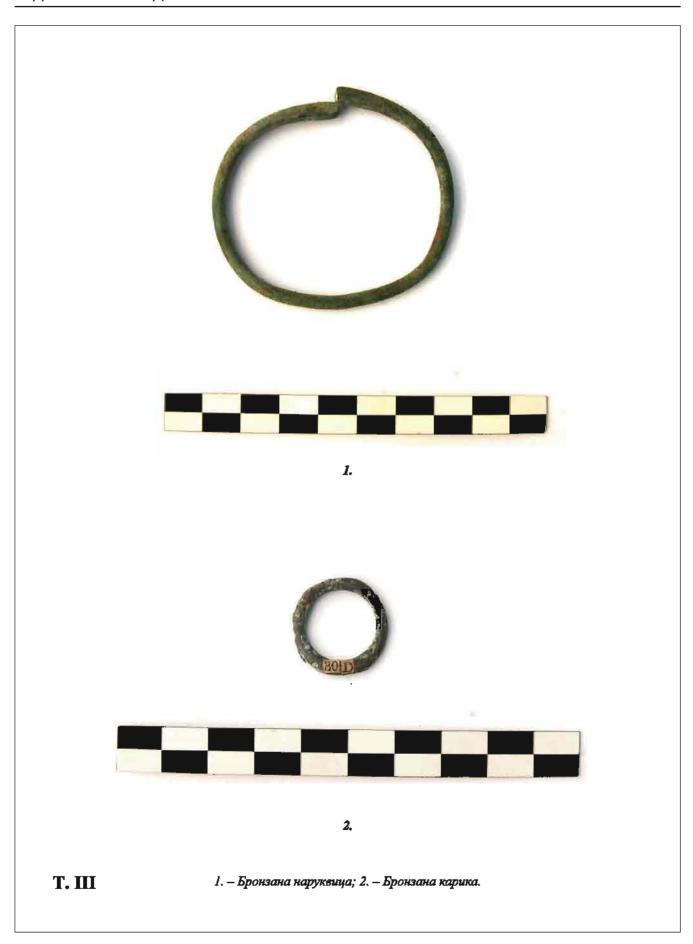

Мешални налази из Црвене Цркве: 1— бронзана наруквица; 2— бронзана карика; бронзани лисшолики йривесак; 4— сребрни ромбоидни йривесак с кариком; 5— бронзана Т. I йлочасша айликација; 6— бронзана фибула са йосувраћеном сшойом; 7— ївоздени нож (цршала Бојана Марић).

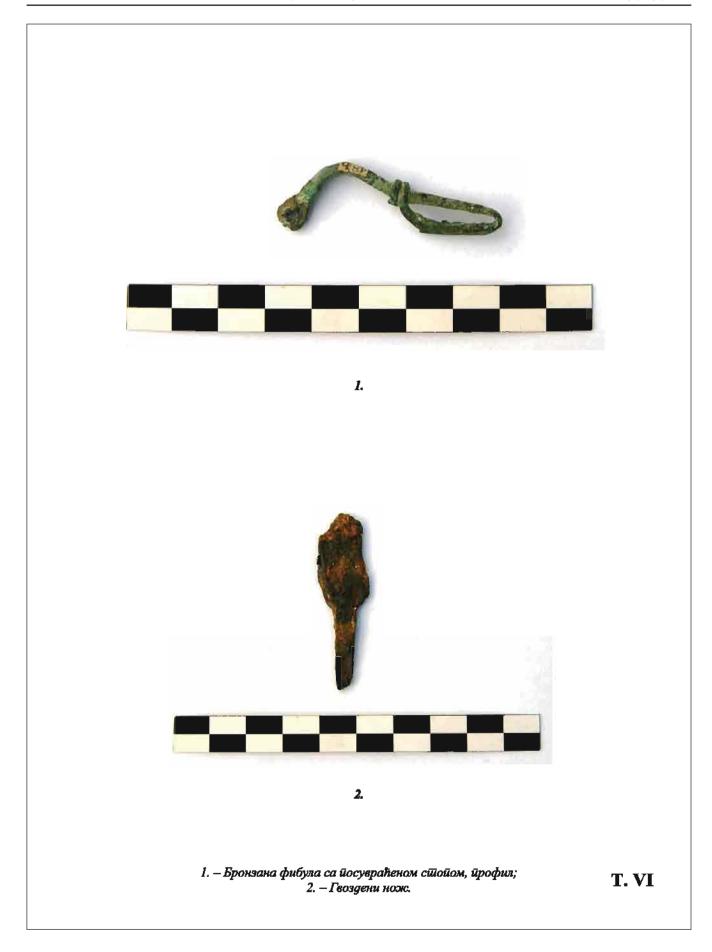
Објављени налази из Црвене Цркве (йрема Барачки 1975: сл. 11): 1—ниска йерли; 2— бронзана наруквица; 3— бронзани лисшолики йривесак; 4—сребрни ромбоидни йривесак са кариком (излубљен или украден); 5—сребрни ромбоидни йривесак с кариком; 6—бронзана йелша фибула (излубљена или украдена).

Т. П

UDC: 930.25(497.113)(091) 94(497.113)"04/14"

ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА У ЗБИРКАМА НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЗРЕЊАНИН

МА Филип Крчмар, Историјски архив Зрењанин

Апстракт: До 1918. године и распада Аустроугарске монархије, некадашњи Велики Бечкерек, данашњи Зрењанин, био је седиште Торонталске жупаније. У раду је уз кратак и уопштен жупанијски историјат дат и инвентарни преглед оних предмета из збирки Народног музеја Зрењанин које су у директној вези са Торонталском жупанијом, од којих се већина односи на њено учешће на Миленијумској изложби у Будимпешти 1896. године.

Кључне речи: Торонталска жупанија, Народни музеј Зрењанин, Константин Даниел, Пал Ваго, портрети, печати, заставе, Миленијумска изложба

ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА Историјски преглед

Средњи век (1326-1552). Торонталска жупанија (лат. Comitatus Torontaliensis, мађ. Torontál vármegye, нем. Torontaler Comitat) је назив за политичко-административну област Угарске краљевине која је, уз дуже или краће прекиде и повремене промене свог територијалног опсега, постојала на подручју западног Баната од Средњег века па до 1918. и распада Аустроугарске монархије. Њени рецидиви могу се пратити и у међуратној југословенској држави, у чији је административно-бирократски апарат урасла.

У средњовековним писаним изворима Торонталска жупанија први пут се јавља у једној повељи из 1326. године [Milleker 1933: 7], којом се решава спор између Имреа Бечеија и његових синова с једне и Јакоба Шомођија из Торонталске жупаније ("de Comitatu de Turuntal") с друге стране [Codex diplomaticus Comitum Zichy 1871: 282-284; Borovszky 1911: 363]. Ова околност чини је најмлађом не само међу [суседним] банашским, већ и међу свим средњовековним у тарским жу танијама [Sentklarai 1954: 11]. Нажалост, на основу оскудних, међусобно неповезаних и временски удаљених података, тешко је прецизно утврдити њене просторне оквире: они се поуздано могу сместити у централно банатско Потисје, са Бечејем и Бечкереком као главним центрима и Тисом као чврсто фиксираном западном границом. Најбогатији извор о ондашњим торонталским насельима је списак сакупљача папског десетка из периода 1332-1335. године [Bárány 1845: I, 54-76; II, 4-7], који су саставили Фирентинци Јакопо Беренгари и Николоде Бонафото [Рокаи и др. 2002: 106]. У њима се

помињу насеља: Жомбољ, Итебеј, Борђош, Галад, Чавош, Јанкахид, Бабатово, Арача, Бечкерек, Честерег, Оросин, Торак, Бока, Арадац, Зелдош, Башаид и Модош, као и неколико неубифицираних топонима. Нешто јаснија представа о обиму и површини Торонталске жупаније може се стећи тек у XV веку [Воrovszky 1911: 366], али и тада су њене границе толико тесне и колебљиве, да се једва може наћи основ за њихово фиксирање [Sentklarai 1954: 12]. У то време су српски деспоти у Јужној Угарској - Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић – као торонталски велики жупани и феудални господари торонталских насеља (Бечкерека, Бечеја, Араче и Башаида) имали важну улогу у историји Торонталске жупаније [Крстић 2010: 77; Milleker 1933: 7]. Дуг период од смрти депота Ђурђа Бранковића (1456) и пада Српске деспотовине (1459) до краја XV века временски се поклопио са владавином способног и харизматичног краља Матије Корвина (1458-1490), током ког је подручје Торонталске жупаније служило као плацдарм за походе угарских војски и њихове окршаје са Турцима на јужним границама. За то време мађарски краљеви постављали су способне војсковође за капетане јужних крајева, међу њима и Торонталске жупаније. Средњовековни период њеног историјског развоја окончан је турским освајањем Баната 1552. године; главна торонталска насеља – Бечкерек и Бечеј – пала су под османлијску власт септембра 1551. [Milleker 1933: 11; Станојловић 2004³: 38-39]. Пад под Турке означио је и слом мађарског жупанијског система и нову политичко-административну поделу освојеног подручја.

Тамишки Банаш (1718-1779). Након више од сто седамдесет година турске владавине (1552-1718),

Банат се почетком XVIII века нашао под влашћу Хабзбуршке монархије, која је ово подручје доживљавала и са њиме поступала не као са ослобођеном (угарском, тј. мађарском), већ као новоосвојеном територијом (тзв. Neoaquistica). У наредних шест деценија, Банат је послужио као простран полигон за политичко експериментисање, које се показало веома успешним: за разлику од осталих области некадашње средњовековне Угарске краљевине у којима је поново успостављен феудални жупанијски систем, Банат (а заједно са њим и подручје некадашње Торонталске жупаније) је од 1718. до 1779. године био изузет од мађарске власти и налазио се под управом Беча као "Царска провинција". У претходном периоду знатно опустошен и запуштен, Банат је садазначајно променио своју популациону и етничку структуру (кроз досељавање првенствено немачких, али и других колониста), доживљавао трансформацију свог рељефа (исушивањем мочвара, масовном изградњом нових насеља, регулисањем речних токова) и привредни развој без преседана (унапређењем пољопривреде, јачањем занатства и трговине, те подизањем првих индустријских погона).

Прва обнова (1779-1849). Попуштајући под притисцима мађарског племства, које се у међувремену наметнуло као значајан политички чинилац, Марија Терезија је 1779. године донела судбоносну одлуку о укидању "Тамишког Баната" и његовој рефеудализацији, односно укључивању у систем мађарских жупанија (тзв. Провинцијал). Тако се на простору Баната, поред Тамишке и Крашовске, нашла обновљена и Торонталска жупанија [Szentklaray 1882]. Њене границе – како спољашње, тако и унутрашње – биле су овога пута јасно издефинисане: обухватала је северозападни део Баната и на северу се граничила са Чонградском и Чанадском жупанијом, на истоку са Арадском и Тамишком жупанијом, на западу са Тисом и Бач-бодрошком жупанијом, а на југу са Војном границом [Borovszky 1911: 429; Јакшић 2008: 13]. Седиште јој је било у Великом Бечкереку, а била је подељена на четири среза: Великобечкеречки, Великосенмиклушки, Ујпечки и Турскокањишки [Јакшић 2008: 13]. На њеној територији се налазио и нешто раније формирани Великокикиндски привилеговани дистрикт (1774), који је био изузет од жупанијске управе и уживао политичку аутономију у својим пословима, бивајући потчињен једино органима бечког двора [Стајић 1950: 36-46].²

Тиме је отпочела друга велика етапа у историјском развоју Торонталске жупаније, која ће трајати све до Револуције 1848/49. године. За то време, неприкосновени носилац власти на том подручју, које је у међувремену постало етнички веома шаролико, било је мађарско племство, чији су представници на лицитацији покуповали од државе понуђене земљишне поседе. Рефеудализација Баната означила је корак уназад у погледу друштвених односа на том подручіу, будући да је од дотле слободних сељака начинила кметове који су били препуштени самовољи феудалаца, решених да њиховим израбљивањем поврате уложени новац [Јакшић 2008: 15]. Збогтога је почетак овог периода испуњен злоупотребама жупанијске и властелинске администрације довео до антифеудалних покрета, жалби, саботажа, отворених сељачких побуна, као и миграција становништва [Хегедиш 1987: 153-166; Мицић 2014: 191]. Консолидација жупанијске власти била је дуготрајан процес, који се развијао споро тим пре што су и сами племићи показивали незаинтересованост за дешавања на подручју које се налазило ван граница њиховог сопственог поседа; примера ради, све до четрдесетих година XIX века они су ретко и долазили на жупанијске скупштине – конгрегације [Nemet 2007: 20].

У периоду од 1779. до 1849. године, функцију торонталског великог жупана обављали су: Ференц Ђери (1780-1783); Јанош Баћањ (1783-1785; 1790-1792); Јанош Бахо (1785-1790); Петер Балог (1792-1802); Иштван Ђурки (1802-1807); Игнац Хертеленди (1807-1809); Жигмонд Ловас (1809-1812); Јожеф Лањи (1812-1820); Јожеф Гици (1820-1835); Игнац Хертеленди (1835-1845); Ласло Карачоњи (1845-1848) и Микша Хертеленди (1849, као владин комесар) [Вогоvszky 1911: 476].

Револуција 1848/49. Војводство Србија и Тамишки Банат (1849-1860). Револуција 1848/49. године на подручју Торонталске жупаније довела је до заоштравања националних супротности и сукоба између Мађара и Срба који су ту живели. Током 1848. године, Мађари су имали превагу и успевали да се изборе са српским снагама које су уживале војну подршку добровољаца из суседне Кнежевине Србије; међутим, крајем 1848. и 1849. године дошлоје до преокрета и жупанијска управа се морала, заједно са војском, повући преко Мориша у Мако (седиште Чанадске жупаније). У Великом Бечкереку, торонталском главном граду, заведена је српска управа која је

трајала од јануара до априла 1849. године [Ракић 1964; Савичин 2006]. Поновно успостављање мађарске (жупанијске) власти у априлу 1849. било је кратког века, будући да је мађарска револуција угушена августа месеца. Отуда 1849. година означава крај обновљене Торонталске жупаније, односно друге велике фазе у њеном развоју.

У периоду који је потом уследио, подручје Торонталске жупаније укључено је у састав посебне круновине (нем. Kronland) Војводства Србије и Тамишког Баната, заједно са Тамишком, Крашовском, Бач-бодрошком жупанијом и делом Сремске жупаније. Због оваквог решења политичке, друштвене и националне кризе која је пратила Револуцију највише су негодовали Мађари, али и Срби, чији су национални захтеви остали неиспуњени. У унутрашњој административној подели Војводства, која је непрекидно пролазила кроз процес ревизије, подручје Торонталске жупаније најпре се налазило у склопу Бачко-шороншалскої дисшрикша (1849-1852) и Великобечкеречкої окруїа (1852-1860) [Стевановић 2014: 40, 46]. Овакво стање потрајало је све до 1860. године, када је царски комесар и командни генерал гроф Александар Менсдорф Пуљи прогласио укидање Војводства и његово присаједињење Угарској. То је у пракси значило повратак на стање пре Револуције и поновну обнову жупанијског система на подручју Баната.

Друїа обнова (1860-1918). Након укидања Војводства Србије и Тамишког Баната, почела је нова, последња етапа у историјском развоју обновљене Торонталске жупаније, која ће трајати све до краја Првог светског рата и распада Аустроугарске. Њена обнова означила је велики тријумф Мађара, који су дотле на цео период после Револуције гледали као на доба безакоња и обесправљења, лишено благодети уставног поретка прокламованог 1848/49.

У оквиру непуних шест деценија од обнове Торонталске жупаније (1860/61) до њеног дефинитивног силаска са историјске сцене (1918) може се јасно уочити неколико мањих, издиференцираних временских етапа у развоју овог подручја. Први обужвата период од 1861. до 1874. године, који се може означити као раздобље нестабилности, ком су кумовале, поред честих политичких криза, трзавица и заплета на унутрашњем политичком плану Угарске—и честе поплаве, суше, неродне године и неповољне околности попут велике епидемије колере 1872/73.

године [Borovszky 1911: 487] и саобраћајна изолованости у односу на систем мађарских железница (до 1883. године, једина веза Торонталске жупаније са мађарском железничком мрежом била је Велика Кикинда, која је лежала на прузи Сегедин-Темишвар). Колико је нестабилан био овај период можда најбоље сведочи чињеница да су се за 13 година сменила четворица великих жупана: Ласло Карачоњи (1861, 1865-1867, 1867-1869), Петер Палик-Учевни (1861-1864), Стефан Петровић (1864-1865) и Мориц Ронаи (1871-1873). Палик-Учевни и Петровић налазили су се на челу принудне управе у Жупанији (уведене 1861, укинуте 1865) као њени "администратори" ("великожупански намесници", мађ. főispáni helytartó) и симболизовали су тзв. Шмерлингов провизоријум у ком су жупанијске привилегије, тј. локална самоуправа жупанијског племства постојали само на папиру; стога су они били омрзнути међу Мађарима, а тек делимично прихватљиви осталим народима. Почетак краја оваквог стања означило је укидање Провизоријума (1865), а затим и склапање Аустро-Угарске Нагодбе 1867. године, изнуђене неуспешним ратом против Пруске (1866).

Међу најзначајније догађаје овог времена спадају зачеци мађарских политичких партија (1872) и организовање парламентарног и политичког живота, те значајно увећање територије Жупаније када јој је 1873. прикључено пет срезова развојачене Банатске војне границе [Крчмар 2014: 161-175]. Ови и слични изазови (деловање српског националног покрета, проблеми у функционисању јавне управе итд) представљали су значајне проблеме на које Жупанија у датом тренутку није умела да пронађе адекватан одговор.

Утолико је осамнаестогодишњи период (1874-1891) који је уследио, и током ког је дужности торонталског великог жупана обављао Јожеф Хертеленди (мађ. Hertelendy József) представљао радикалан раскид са оваквим стањем, те га је потоња мађарска историографија славила као доба процвата и успона мађарске државне идеје [Вогоvszky 1911: 487-488] и својеврсно "златно доба Торонталске жупаније". Био је то период постепеног сређивања прилика и осетног политичког, економског, друштвеног и културног успона жупаније, за шта су заслуге једногласно приписане управо Хертелендију. За то време су доведене у ред хаотичне прилике у жупанијској администрацији, територија жупаније је додатно

проширена присаједињењем десет насеља укинутог Великокикиндског дистрикта (1876), решено је питање државног земљишта ("иберланда") на подручју жупаније и извршено саобраћајно повезивање Велике Кикинде и Великог Бечкерека (1883). Петнаест година након што је Хертеленди именован за торонталског великог жупана, један новински лист забележно је: онај ко се у будућносши буде лашио *йисања моноїрафије о нашој Жуйанији, шај ће се са* радошћу осврнуши на кулшурна, админисшрашивна и йолишичка досшиїнућа Тороншала йосшиїнуших за йоследњих йешнаесш їодина (...) ошкада йресвешли велики жуйан, їосйодин Хершеленди, руководи Жуйанијом [Gross-Becskereker Wochenblatt, 26. 1. 1889: 1]. У очи упада да се Хертелендијево велико жупанство временски подудара са владом Калмана Тисе (1875-1890), током које је Угарска уживала стабилност и доживљавала консолидацију на унутрашњем политичком и економском плану. У том периоду, сем Велике источне кризе, није било већих спољнополитичких заплета, а опште стање у држави се несумњиво пресликало и на збивања у Торонталској жупанији. Позитиван биланс Хертелендијеве управе нарушавају његово наводно (мада никада доказано) учешће у аферама са проневерама жупанијског новца, али далеко више – неблагонаклон однос према немађарским националностима, који је у више наврата манифестован током седамдесетих, а нарочито осамдесетих година XIX века (за живота, а и после смрти, Хертеленди је критикован од стране опозиције као "пацификатор народности"). Првих година своје управе, током Велике источне кризе, он се истакао у активном сузбијању српског националног покрета кроз политички прогон његових првака: директно је заслужан за монтирање велеиздајничког процеса против Светозара Милетића 1876. године [Николајевић 1930] и спровођење мађаризаторске политике кроз већ поменуто укидање Великокикиндског дистрикта, колонизацију мађарског живља са циљем слабљења немађарског елемента у жупанији и помађаривање назива насељених места крајем осамдесетих година. Врхунац овакве политике дошао је 1879. године, када је у Торонталској, али и Тамишкој и Крашовској жупанији обележена стота годишњица од реинкорпорације Баната у Угарску, тј. обнављања банатских жупанија [Torontál, 25.9.1879; Gross-Becskereker Wochenblatt, 27. 9 1879: 7-9]. Од осталих важних догађаја који су обележили "Херте-

лендијеву еру" издвајају се поплава Сегедина (1879), отварање пруге Велика Кикинда-Велики Бечкерек (1883), насељавање Чанго-Мађара у јужни Банат (1883), рестаурација и проширење Жупанијске палате у Великом Бечкереку (1885-1887) и помађаривање назива торонталских насеља (1888).

На Хертелендијево "златно доба" Торонталске жупаније надовезују се последња деценија XIX и прве године XX века, када је торонталски велики жупан био Јене Ронаи (1891-1902). Као способан администратор, Ронаи је наставио стопама свог претходника и својим јавним радом и залагањем доминирао политичким, привредним, друштвеним и културним животом жупаније. Према немађарским живљу имао је благонаклон однос. Међутим, политичке околности онога времена нису му ишле на руку: исто као што се Хертелендијева влада поклопила са "мирним раздобљем дуализма" које се одликовало "капитализацијом, привредним развојем и богаћењем" [Lebl 1979: 128-129], тако је и Ронаијево велико жупанство било хронолошки подударно са почетком кризе дуалистичког уређења у Угарској и нове ере политичке нестабилности, изражене у честој смени влада, јачању радничко-сељачког, социјалистичког покрета, активнијем и агресивнијем деловању опозиционих странака и кризи у односима са аустријским делом Двојне монархије око продужавања Царинске уније. Догађаји који су обележили деведесете године XIX века у Угарској били су: спровођење низа реформи на пољу секуларизације државе (доношење Закона о грађанском браку, матичним књигама и рецепцији Јевреја); обележавање 25. годишњице од крунисања Фрање Јосифа за мађарског краља (1892); смрт Лајоша Кошута, предводника мађарске Револуције (1894) и убиство царице Елизабете (1898), те напослетку, годинама унапред припремана Земаљска ("Миленијумска") изложба, приређена 1896. поводом обележавања хиљадите годишњице од доласка Мађара у Панонску низију. Сва ова збивања утицала су директно и на дешавања у Торонталској жупанији, где се, поред свега тога, одиграо и низ других важних догађаја: почеци организовања и агресивног деловања политичке опозиције (1892-1893; 1901); наставак модернизације кроз увођење телефонске мреже и пуштање у саобраћај више железничких линија, попут дуго прижељкиване пруге Велики Бечкерек--Панчево (1894), Пардањ-Жомбољ (1895), Сегедин--Беодра (1896), Велики Бечкерек-Жомбољ (1898) и др. споредних железничких праваца; крвави жетелачки штрајкови у Елемиру и Тарашу (1897) [Лебл 1954], Тоби и Боки (1898) и другим местима; отварање жупанијске болнице "Јожеф Хертеленди" (1895) и вишеструки покушаји организовања Тороншалске фабрике шейиха и ћилима; посете високих државних функционера и аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда Торонталској жупанији (1898, 1899, 1900. и 1901. године) [Németh 2003: 33-39; Rónay et al. 2012: 478-479]; те напослетку, висока именовања торонталских чиновника на важне функције у државној управи [Gross-Becskereker Wochenblatt, 19.1.1895: 5; Gross-Becskereker Wochenblatt, 24.4.1897: 5; Borovszky 1911: 500; Borovszky 1911: 545; Rónay et al. 2012: 414]. ⁴На прелазу из XIX у XX век, Торонталска жупанија била је погођена тешком политичком кризом у периоду 1899-1902, чији је расплет означен Ронаијевом оставком на положај великог жупана. 5 Тиме се неславно завршила једна блистава епоха на прелому векова, испуњена низом важних и значајних догађаја.

У периоду од Ронаијеве оставке до избијања Првог светског рата (1902-1914) на положају торонталског великог жупана смењивали су се редом: Миклош Бетлен (1902), Лајош Делиманић (1903-1906), Бела Ботка (1906-1910) и поново Лајош Делиманић (1910-1917). Један од значајнијих догађаја у овом раздобљу стагнације свакако се десио 1905. године, када је по први и једини пут од увођења политичких странака победу на изборима однела опозиција [Воrovszky 1911: 509]. Међутим, већ после четири године, ствари су се поново вратиле на старо. Поред штрајкова радника у железници (1904) и велике поплаве 1907. године, до изражаја је дошао акутни и од раније присутни проблем сталног одлива и емиграције становништва из Торонталске жупаније [Воrovszky 1911: 509; Szentiványi 1911; Hell 1909]. Негативан биланс овог раздобља поправљају догађаји од културног значаја, попут велике изложбе Тороншалскої йољойривредної удружења (1903), откривања споменика Ернеу Кишу у жупанијском средишту Великом Бечкереку (1906), обележавања 25. година постојања Мађарскої кулитурної удружења Тороншалске жуйаније [Somfai 1910], иницијативе за оснивање Музеја Торонталске жупаније [Петров 1968], писање монографије о жупанији [Borovszky 1911: 514-517] и пројекат изградње импозантног објекта Позоришта Торонталске жупаније (1912),

који никада није реализован. Са економског становишта, најзначајнији догађај који је имао далекосежне последице, био је почетак рада Јужномађарске фабрике шећера (1910-1911); она ће у наредних стотину годину представљати главни привредни замајац не само на подручју Баната, већ и шире.

Избијање "Великог рата" (1914-1918) означило је последњу фазу у историјском развоју Торонталске жупаније. У то време она је била први северни сусед Краљевине Србије, али су њена територија и подручје Баната уопште остали поштеђени ратних операција и разарања. Ипак, жупанијске власти су се спремно и беспоговорно ставиле у службу ратне мађарске владе, извршивши мобилизацију у најбржем могућем року [Крчмар-Балинт 2014: 376] и организујући живот на својој територији прилагодивши га ратним условима. До тада важећи жупанијски статути и уредбе стављени су ван снаге и замењени наредбама министра унутрашњих дела; прелазак државне границе је био забрањен, односно дозвољен само под условима и на месту које би одредио поджупан, забрањено је исељавање, издавање пасоша, коришћење оружја, суспендована је установа пороте при судовима, а власти су почеле са узимањем талаца и репресалијама према Србима [Станојловић 2004³: 62-67; Пејин 2010: 218-226; Крчмар-Балинт 2014: 122]. Српски народни прваци, виђенији грађани и интелигенција били су интернирани у разнезатворе и логоре широм Угарске. У новонасталим ратним околностима, торонталски велики жупан Лајош Делиманић именован је за владиног комесара за Јужну Угарску, односно подручје Торонталске и Бач-бодрошке жупаније, слободних краљевских градова Новог Сада, Сомбора и Суботице, те градова са правом муниципије Панчева и Баје [Крчмар-Балинт 2014: 351]. Водећу улогу у дешавањима на подручју жупаније имао је поджупан Агоштон Јанко, који се на том положају налазио без прекида још од 1903. године. 7 Према наводима историчара Ј. Пејина, из Торонталске жупаније је у првој години рата мобилисано око 100000 људи, већином Срба (сличан је био случај и у суседним банатским жупанијама – Тамишкој и Крашосеверинској, где је због другачије националне структуре број Срба био нешто мањи) [Пејин 2010: 224]. Српски војни обвезници са подручја Торонталске жупаније били су махом мобилисани у оквиру 29. царско-краљевског пешадијског пука "Барон фон Лаудон", који је припадао 7. корпусу аустроугарских

оружаних снага са седиштем у Темишвару. Овај пук је првобитно требало да учествује у нападу на Србију у августу 1914, због чега су његови војници почели масовно да дезертирају и прелазе на српску страну. Пук је након тога послат у Галицију, где је почео да се распада, што због дезертирања, што због страдања током борби 1915. године. Након тога је прекомандован у Коморан у данашњој Словачкој и пребачен на Италијански фронт, где је остао све до краја рата [Пејин 2010: 226; Crnjanski 2013: 55-56]. Тешко стање српског живља у Торонталској жупанији трајало је све до јесени 1918. године, иако је временом, услед развоја ратне ситуације, притисак власти нешто попустио. У јесен 1918. Торонталска жупанија и Банат добили су на стратешком значају; војска Краљевине Србије прешла је Дунав и почела напредовање на север, заузимајући један по један жупанијски центар. Уласцима српске војске у ове градове претходила су формирања српских националних већа и сл. тела која су српске војнике дочекала као ослободиоце (прво такво тело био је Српски народни одбор који је основан управо у жупанијском средишту Великом Бечкереку) [Станојловић 2004³: 67-70]. За непуних месец дана, од 8. до 21. новембра, српска и савезничка војска запоселе су цео Банат са Темишваром. Жупанијске власти одане Будимпешти склониле су се у Мако, одакле су у наредном периоду и без већих успеха настојале да утичу на ситуацију на терену.

Дефинитиван крај Торонталске жупаније означила је подела њене територије по завршетку рата између Краљевине СХС, Мађарске и Румуније [Міtrović 1975]. Њен највећи део, са градовима Панчевом, Великим Бечкереком, Жомбољем и Кикиндом, ушао је у састав новоформиране југословенске државе. 8 Румунији је припао део који се данас налази у њеном пограничном појасу, док је Мађарска добила девет села јужно од Сегедина. Део Торонталске жупаније који је припао Југославији спојен је са остацима суседне Тамишке жупаније (Вршац и Бела Црква) који су такође ушли у њен састав. Тако оформљена Торонталско-тамишка жупанија постојала је све до 1927. године, када је укинута након увођења нове административне поделе земље на области [Палић 1964: 125-162].

ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА У ЗБИРКАМА НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЗРЕЊАНИН

Као наследник Музеја Торонталске жупаније основаног почетком XX века [Петров 1968: 201-208], његових збирки и организационог устројства, Народни музеј Зрењанин баштини – осим традиције дуже од једног века – и бројне музеалије из периода њеног постојања. Нажалост, лоше историјско искуство ове установе – прекид рада због Првог светског рата, честе промене локација, недостатак финансијских средстава, затвореност за јавност у међуратном периоду, Други светски рат, нестанак музеалија итд. утицали су на то да данас није остало очувано много материјалних трагова о самој Торонталској жупанији у њеном некадашњем седишту. Из низа разлога (а можда понајвише оних идеолошке природе), овај важан и незаобилазан сегмент завичајне историје Зрењанина и Баната постао је најпре у међуратном, а затим и у послератном периоду неподобан и скрајнут на њене маргине; у научном и јавном дискурсу коришћени су углавном они сегменти жупанијске прошлости (личности, догађаји, појаве и процеси) који су давали "ветар у леђа" политичким и идеолошким

актуелностима датог историјског тренутка (најпре Краљевине, азатими социјалистичке Југославије).

Музеалије које директно сведоче о Торонталској жупанији обухватају различите предмете — од уметничких дела, преко застава и књига, до печата и карата, а могу се поделити у две групе: 1) предмете из ликовнезбирке и 2) предмети из историјске збирке.

ПРЕДМЕТИ ИЗ ЛИКОВНЕ ЗБИРКЕ

1. Портрет великог жупана Јожефа Гиција

Аутор: Константин Даниел

Време настанка: између 1820. и 1835. године; академски сликар Стојан Трумић датирао је настанак слике у 1831. [Васић 1961: 93].

Техника: Уље на платну. Димензије: 113 x 84 cm. Инвентарни број: 690.

Први међу предметима из ликовне збирке Народног музеја Зрењанин који се односи на Торонталску жупанију је *Поршреш великої жуйана Јожефа* Гиција. Гици (мађ. Ghyczy József), са племићким предикатом "од Ашакурта", ⁹ се налазио на челу Торонталске жупаније у периоду од 1820. до 1835. године [Вогоvszky 1911: 476]. Управо у то време, 1826. године, у жупанијско средиште Велики Бечкерек доселио се чувени сликар Константин Даниел [Поповић 1982: 104], који је и аутор овог портрета. Даниел је Гиција приказао у стојећем положају, одевеног у прно, са левом руком положеном на опасани мач, док у десној држи некакав документ. Гици се суочава са посматрачем благо окренут од радног стола, на ком се налазе књиге уредно сложена хрпа папира и Христово распеће; тиме се сугеришу његове особине: образованост, посвећеност послу, савесност и побожност. У позадини је првени застор.

Већина торонталских великих жупана израдила је своје портрете. Све до краја Првог светског рата, они су махом били изложени у Жупанијској палати (данашњој зрењанинској градској кући), да би у данима метежа и распада Аустроугарске у јесен 1918. године били однети у Мађарску, где се и данас налазе, у музеју "Јожеф Атила" у Макоу. 10 Гицијев портрет био је изложен у грађанској Касини [Васић 1961: 93] и једини је који је, из непознатих разлога, остао у Великом Бечкереку. Слика је 1919. прешла у власништво града, који ју је две деценије касније (1939), непосредно пред Други светски рат, поклонио Музеју [Васић 1961: 93].

2. Дефиле банатских спахија пред царем Фрањом Јосифом

Аутор: Пал Ваго.

Време настанка: 1897-1898.

техника: Уље на платну. Димензије: 266 х 146

ст. Инвентарни број: 294

Од 2006. године у сталној поставци Ликовног одељења Народног музеја Зрењанин налази се слика Дефиле банашских сйахија йред царем Фрањом Јосифом. Њен прави назив гласи Дефиле шороншалскої барјака (мађ. A torontáli bandérium felvonulása), а настала је 1898. године по наруџбини жупанијских власти и на иницијативу великог жупана Јенеа Ронаија. Сликар Пал Ваго овековечио је сцену мимохода и представљања делегације спахија Торонталске жупаније пред царем Фрањом Јосифом, током одржавања Миленијумске изложбе у Будимпешти 8. јуна 1896. године. За Вагоове потребе уређен је посебан сликарски атеље, што је даље довело до настанка посебне уметничке колоније у Великом Бечкереку [Немет 2009: 30-40]. Слика је завршена 1898. године и до Првог светског рата налазила се у свечаној сали Жупанијске палате. На њој је приказан тренутак када торонталска бандерија (свечана коњаничка свита) пролази испод балкона на ком се налази Фрања Јосиф са пратњом, а њен предводник - велики жупан Јене Ронаи – спушта пред владара жупанијски барјак из 1809. године [Немет 2009: 30]. Од свог настанка се

Пал Ваїо, Дефиле банашских сйахија йред царем Фрањом Јосифом.

Консшаниин Даниел, Поршрей великої жуйана Јожефа Гиција.

налазила у Жупанијској палати, где је остала и након 1918. године. Народни одбор општине Зрењанин је слику поклонио Музеју 1944. Рестаурисана је 1966, а три године касније представљена зрењанинској јавности на изложби Вукосаве Поповић Великобечкеречки сликарски ашељеи: 200 тодина сликарсшва у Зрењанину.

3. Портрет Имреа Јеноваија (скица-предложак) Аутор: Пал Ваго. Време настанка: 1897. Димензије: 48 x 34 cm. Техника: Уље на

картону. Инвентарни број: 199.

Скица-предложак Поршреш Имреа Јеноваија настала је током израде историјске композиције Дефиле банашских спахија пред царем Фрањом Јосифом. На њој је приказано попрсје итебејског спахије који је учествовао у том догађају. Јеноваи је средовечан мушкарац, са црном кратком косом, смеђим обрвама, плавим очима и танким, дугим и уфитиљеним брковима. Одевен је у зелену официрску блузу са златним ширитима, са браон капутом пребаченим на рамена и крзненом шубаром са перушком на глави. У доњем десном углу налази се потпис сликара: "Ваго". У сталној поставци Народног музеја Зрењанин налази се од 1975. године.

Пал Ваїо, Поршреш Имреа Јеноваија, (скица-йредложак).

Пал Ваїо, Поршреш Иїнаца Чавошија, (скица-йредпожак).

4. Портрет Игнаца Чавошија (скица-предложак)

Аутор: Пал Ваго. Време настанка: 1898.

Димензије: 53 x 44 cm. Техника: Уље на

картону. Инвентарни број: 396.

Игнац Чавоши је био потомак угледне племићке породице из Баната, који је учествовао у процесији торонталске бандерије 1896. године. У то време је обављао дужност потпредседника Тороншалскої привредної удружења [Marton 1896: 4]. Вагоов портрет приказује средовечног мушкарца у хусарској блузи украшеној ширитима, са крзненом шубаром са перјаницом на глави и дугим крзненим капутом пребаченим преко рамена.

ПРЕДМЕТИ ИЗ ИСТОРИЈСКЕ ЗБИРКЕ

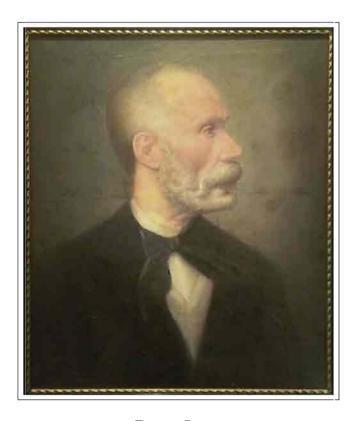
1. Портрет Густава Лауке

Аутор: Тивадар Вањек. Време настанка: непознато.

Димензије: 55,5 х 66 ст. Техника: уље на

платну. Инвентарни број: 73911.

Густав Лаука (1818-1902) је био истакнути књижевник, новински уредник и почасни бележник То-

Тивадар Вањек, Поршреш Гусшава Лауке.

ронталске жупаније [Gross-Becskereker Wochenblatt 15.11.1879: 11]. Од 1882. до 1892. године уређивао је званично жупанијско гласило—недељни лист Torontál, који је излазио у Великом Бечкереку. По широко распрострањеном мишљењу, била је то најбоља деценија у дугој историји овог листа [Nemet 2007: 51]. Брзо се прилагодивши локалним приликама, Лаука је стекао огромну популарност у великобечкеречком грађанству и торонталској аристократији, оставши на крају упамћен као велики песник, боем и шаљивџија [Вогоvszky 1908: 379; Kalapis 2003: 218-219; Petri 1992: 1105; Nemet 2007: 50-52]. Аутор портрета је истакнути зрењанински сликар и фотограф Тивадар Вањек, а слика је у музеј стигла куповином од А. Стефановића по цени од 3000 динара.

2. Даљинар Торонталске жупаније (књига)

Аутор: Лајош Мајвалд. Време настанка: 1848. година.

Језик: мађарски. Формат: 25 x 39 cm. Број листова: 64. Инвентарни број: I 154.

Даљинар Тороншалске жуйаније.

Барјак Тороншалске жуџаније из 1809. Године (горе). Засшава Тороншалске жуџаније.

Прави назив "Даљинара" гласи: Пойис месійа у Торонішалскої жуйанији са расійојањем између њих (A'Torontálvármegyei állomási helyek távolságát kimutatő jegyzék). Реч је о једном од првих издања великобечкеречке штампарије Франца Паула Плајца из 1848. године. У књизи су по абецедном реду наведена насеља у Жупанији, њихова међусобна удаљеност, описи путева и број успутних станица. Израда овакве публикације била је подстакнута лошим стањем саобраћајне инфраструктуре у западном Банату средином XIX века те потребом да се олакша сналажење људима на путу. Из садржаја књиге сазнаје се да јењен аутор био главни инжењер (геомер) Торонталске жупаније Лајош Мајвалд (Maywald Lájos). На насловној страни види се печат некадашњег власника Николаса Хеса, завичајног историчара из Светог Хуберта. Натпис на печату гласи: Nikolaus Hess. Landmann. Sv. Hubert 62, Banat, Jugoslawien (S. H. S.) Verlasser und Herausgeber des Heimatbuches seiner drei Schwestergemeinden Sv. Hubert, Charlevil und Soltur im Banat (Николас Xec. Пољойривредник. Свейи Хуберій 62. Банаій, Јуїославија (СХС). Приређивач и издавач завичајне књите своје шри сесшринске ойиничне Св. Хуберии, Шарлевил и Солицур у Банашу).

3. Застава Торонталске жупаније

Аутор: непознат.

Време настанка: 1809. година.

Материјал: свила и папир. Димензије: 125х90

ст. Инвентарни број: I 632.

Застава Торонталске жупаније настала је 1809. године и коришћена је у свечаној процесији делегације торонталског племства на Миленијумској изложби 1896. године [Nemet 2009: 30]. Оивичена је плавим ресама и приказује грб Торонталске жупаније испод натписа "TORONTÁL VÁRMEGYENEK ZÁ-SZLÓJA" ("ЗАСТАВА ТОРОНТАЛСКЕ ЖУПАНИ-ЈЕ"). Чувари грба су црни орао (са леве) и стојећи златни лав (са десне стране). Изнад грба је круна. Сам грб подељен је у пет поља: два горња и три доња, која раздваја водоравно златно поље са иницијалима хабзбуршких владара – Јосифа П (І. П.) и Марије Терезије (М. Т.). На левом пољу у горњем делу грба приказана је тврђава са жуто-прном заставом (боје хабзбуршке династије), а на десном сунце - симбол владара просвећеног апсолутизма. 12 У доњем делу грба два идентична поља са стилизованим белим цветом раздвојена су сребрном површином са приказом рога изобиља (лат. comu copiae), који сугерише богатство жупаније. На полеђини заставе налази се упрошћени угарски грб са двоструким (тзв. папским) крстом и наизменично постављеним црвеним и сребрним пољима. Грб се налази испод натписа: "А КІRÁLYÉRTÉS HAZÁÉRT" ("ЗА КРАЉА И ОТАЏ-БИНУ"). Застава је 1968. године рестаурисана у Војном музеју у Београду.

4. Застава Торонталске жупаније

Аутор: непознат.

Време настанка: XVIII век.

Димензије: 130 x 85 cm. Инвентарни

број: I 633.

Друга застава Торонталске жупаније изложена је у петој ниши ходника на другом спрату сталне поставке Народног музеја Зрењанин. По својим спољашњим карактеристикама налик је оној под инв. бр. 1632, од које серазликује по димензијама (130 x 85 cm) и плавој позадини хералдичког приказа Торонталске жупаније под натписом: "TORONTÁL VÁRMEGYE ZÁSZLOJA".

5. Печат торонталског великог жупана

Инвентарни број: I 266.

У оквиру збирке печата у сталној поставци Историјског одељења Народног музеја Зрењанин чува се печат торонталског великог жупана. Кружног је облика, од месинга, са дрвеном дршком. На отиску је натпис: "TORONTÁL FŐISPÁNJA" ("TOPOHTAЛ-СКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН") и приказ угарског грба.

6. Печат загребачке бискупије као власника поседа у торонталској жупанији

Аутор: непознат.

Време настанка: 19. век.

Материјал: гвожђе.

Пречник: 2,5 ст; висина: 8,5 ст.

тежина: 140 g.

Загребачки каптол откупио је на лицитацији крајем XVIII века земљишне поседе на подручју Баната, који су се налазили на територији Торонталске жупаније. На овим поседима колонизован је хрватски живаљ. Печат о ком је реч округлог је облика, са натписом: "ЕРР: ZAGR: COM: TORONT: POSSESSIO: ВОКА" ("БОКА. ПОСЕД ЗАГРЕБАЧКЕ БИСКУПИЈЕ У ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ") и приказом бискупске митре у средини.

7. Захвалница Торонталској жупанији поводом учешћа на Миленијумској изложби

Аутор: Оцењивачки одбор Миленијумске

изложбе у Будимпешти.

Време настанка: 1896. година.

Димензије: 85 x 65 cm.

Материјал: каширани картон.

Инвентарни број: I 809.

Текст захвалнице-дишломе гласи: Az 1896-ki ezredéves országos kiállitás biráló-bizottsága Torontál
vármegye közönségét gondos és haladást mutátó munkáért elismerő oklevéllel tüntette ki Budapesten 1896,
november 3-án (Оцењивачки одбор Земаљске Миленијумске изложбе 1896. додељује дийлому јавносши
Тороншалске жуйаније за осшварен найредак и добар рад. У Будимйешйи, 3.новембра 1896). Текст су
потписали председник угарске владе Шандор Векерле, угарски министар трговине Ерне Даниел и
директор Миленијумске изложбе (потпис нечитак).

Печат торонталскої великої жутана.

Ликовно решење дипломе обилује историјском симболиком: на врху степеништа са леве стране, млада девојка са круном св. Стефана на глави (персонификација Паноније), стојећи пред бистом Фрање Јосифа и угарским грбом (у позадини), у друштву витеза и двоје слугу који седе на степеништу, прима подворење од делегације Торонталске жупаније. На последњим двема степеницама исписани су почетни стихови незваничне мађарске химне (Szózat): Hazádnak rendületlenűl/Légy híve, oh magyar (Yepcwo буди веран својој ошаџбини, Мађару), коју је 1836. године написао Михаљ Верешмарти. При дну и врху захвалнице приказано је шест великана мађарске историје: кнез Арпад, краљ Иштван (свети Стеван), Лајош Велики, Матија Корвин (горе), Иштван Сечењи и Ференц Деак (доле). Сасвим са десне стране приказан је део будимске тврђаве.

8. Збирка планова насеља торонталске жупаније

Аутори: Ерне Смаженка и Антал Фридлингер. Време настанка: 1894-1896.

Издавач: Царско-краљевски војни картографски завод (Cs. és kir. katonai földrájzi intézet). Димензије: 65 x 35 cm. Размера: 1:75000.

Инвентарни број: І 557.

Збирка планова, која броји 17 мапа торонталских насеља, настала је у периоду између 1894. и 1896. године. Њихова израда била је предвиђена одлуком Радне групе за саобраћај Миленијумског одбора Торонталске жупаније из марта 1894. године, којом је руководио торонталски поджупан Ласло Даниел [Gross-BecskerekerWochenblatt, 31.3.1894: 3]. Задатак израде планова поверен је инспектору мађарских државних железница Ернеу Смаженки, у ту сврху одређен је износ од 1234 форинте [Gross-Becskereker Wochenblatt, 31.3.1894: 3]; ови трошкови су се касније попели на износ од 8000 форинти [Gross-Becskereker Wochenblatt, 7.9.1895: 4]. Ha основу нумерације (а и осталих историјских извора)¹³ уочава се да је збирка некомплетна. Чине је следећи планови: 1) план Великог Сенмиклуша и Киш Сомбора; 2) план Перјамоша; 3) план Падеја и Чоке; 4) план Велике Кикинде, Жомбоља и Ловрина; 5) план Биледа и Гертјамоша; 6) план Турског (Новог) Бечеја и Карлова; 7) план Ченеја и Иванде; 8) план Елемира и Арадца; 9) план атара Великог Бечкерека, Бегеј Св. Ђурђа и Томашевца; 10) статистички преглед Торонталске жупаније са подацима о површини, земљопоседницима, броју становника по националности и

Дийлома-эахвалница Оцењивачкої одбора Миленијумске изложбе Торонійалскої жуйанији.

вероисповести, те саобраћајним приликама: дужини државних и приватних пруга, поштанској служби итд. ¹⁴ 11) план Перлеза и Анталфалве; 12) план Алибунара и Зичифалве; 13) легенда са објашњењима боја и симбола и топографски приказ доњег тока Дунава у Банату са суседним насељима у Срему; 14)

план Долова; 15) план Великог Бечкерека, града са уређеним Сенатом; 16) план Брестовца и Велике Кикинде; 17) план Панчева, града са правом муниципије. Осим насеља, планови детаљно приказују и њихове атаре, пустаре, предије, мајуре иводене токове. Сви се налазе у врло добром стању.

План йерјамошкої айара са насловном сйраном эбирке йланова насеља Торонийалске жуйаније из 1896. їодине (їоре лево);

План Велике Кикинде, Града са уређеним Сенашом (торе десно); План Панчева, Града са џравом муницийије (лево);

План Великої Бечкерека, Града са уређеним Сенашом и седишиа Торониалске жуџаније (доле десно).

НАПОМЕНЕ

- ¹ За више детаља в.: Архив Војводине (=АВ), Ф.11 Торонталска жупанија 1731-1785 (=Ф.11 ТЖ), Ойис їраница новоосноване Тороншалске жуйаније, кут. 4, бр.9/1779; АВ, Ф.11 ТЖ, Краљевска комисија у Темишвару досшавља йойис срезова новоосноване Тороншалске жуйаније, са именима месша и йусшара, кут. 4, бр. 11/1779; АВ, Ф.11 ТЖ, Ойис їранице, река и речних йушева новоосноване Тороншалске жуйаније, кут. 4, бр.97 (недатирано).
- ² Великокикиндски привилеговани диштрикт формиран је 1774, а његови органи започели су са радом 1776. године. Обухватао је десет насеља са територије средњег и северног Баната: Меленце, Кумане, Тараш, Врањево, Карлово, Башаид, Мокрин, Српски Крстур, Јозефово и Велику Кикинду као седиште Диштрикта.
- ³ У двогодишњем периоду од 1869. до 1871. године, положај торонталског великог жупана био је упражњен.
- ⁴ Ерне Даниел из угледне торонталске племићке породице Даниел од Немета и Самошујвара именован је 1895. године за министра трговине у мађарској влади и на том положају имао је главну улогу у организовању Миленијумске изложбе у Будимпешти наредне, 1896. године. Његов брат, Ласло Даниел, који је обављао дужност торонталског поджупана, поднео је 1895. оставку на тај положај, да би недуго затим био постављен за великог жупана Ноградске жупаније; торонталски главни бележник Бертолд Фајлић постављен је 1897. године за саболчког, а Миклош Бетлен из угледне торонталске племићке породице 1898. за хонтског великог жупана.
- ⁵ Узроци политичке кризе налазили су се у Ронаијевом непријатељству са моћним и утицајним торонталским племићким породицама Даниел и Ђерћанфи, али и у чињеници да се замерио Лазару Дунђерском, богатом индустријалцу који је имао пивару у Великом Бечкереку и политичке интересе у Торонталској жупанији. Иако је Ронаи уживао велику популарност у жупанији због свог ревносног и савесног рада, није могао остати поштеђен афера и

- вишеструких покушаја дискредитације. Оне су уродиле плодом када је 1902. године мађарско Министарство унутрашњих послова спровело истрагу о раду Торонталске жупаније (тзв. Кафкина истрага, по главном инспектору Ласлу Кафки) и открило ситне неправилности у раду појединих њених среских начелника. Сам Ронаи није сносио одговорност за то, али је поднео оставку на место великог жупана и повукао се на породични посед у Киш-Сомбору.
- ⁶ Делиманић је умро 1917. Наследио га је Ђерђ Штојер, који је дужност великог жупана обављао свега годину дана (1917-18). Последњи торонталски велики жупан био је (други пут) Бела Ботка, који је ту дужност обављао током октобра и прве половине новембра 1918.
- ⁷ Јанко је у јесен 1918. мирним путем предао власт бригадном генералу српске војске Драгутину Ристићу.
- ⁸ Жомбољ са претежно немачким становништвом је 1923/4. године замењен за села Модош (данашњи Јаша Томић) и Пардањ (Међа), већински насељена српским живљем.
- ⁹ Ашакурт (мађ. Assakürth), данас Нови Сад (Nove Sády) у Словачкој, у Њитранској жупанији.
- ¹⁰ У Макоу се данас налазе портрети следећих торонталских великих жупана: грофа Јаноша Баћања, Петера Балога, Јожефа Хертелендија, Игнаца Хертелендија, Ласла Карачоњија и Микше Хертелендија [Halmágyi 2001: 8-9, 12-15, 18-21, 24-25].
- ¹¹ У току писања рада, предмет је био у процесу реинвентарисања.
- 12 Према хералдичким правилима, лева и десна страна су одређене са становишта онога ко носи штит, односно приказ грба (лева и десна хералдичка страна). Сходно томе, тврђава је приказана на десној, а Сунце на левој хералдичкој страни.
- ¹³ Иста таква збирка, само комплетна, чува се у Историјском архиву Зрењанин, Ф. 1 Збирка карата и планова 1752-1992.
- ¹⁴ Уз статистички преглед жупаније дат је и топографски приказ атара Книћанина, Титела и Перлеза са суседним местима у Срему.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије, зборници и приручници

- Bárány, Ágoston. *Torontál vármegye hajdana*. Buda 1845.
- Borovszky, Samu. Nógrád vármegye, Budapest 1911.
- Borovszky, Samu. Szatmár vármegye, Budapest 1908.
- Borovszky, Samu. Torontál vármegye, Budapest 1911.
- Codex diplomaticus Comitum Zichy. A gróf Zichy-család okmánytára. Kiadja a Magyar történelmi társulat. Pesten 1871.
- Kalapis, Zoltán. Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfiak délszláv országokból. Újvidek 2003.
- Lebl, Arpad. *Građanske partije u Vojvodini* 1887-1918. Novi Sad 1979.
- Malbaški, Todor (ur.). Zrenjanin. Zrenjanin 1966.
- Marton Andor. Torontálmegyei gazdasági egyesület monografiája. Budapest 1896.
- Milleker, Felix. Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333-1918. Wrschatz 1933.
- Mitrović, Andrej. Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1920-1921. Prilog proučavanju jugoslovenske politike na Konferenciji mira u Parizu, Novi Sad 1975.
- Nemet Ferenc. *Istorija štampe u Velikom Bečkereku* 1849-1918. Zrenjanin 2007.
- Németh, Ferenc. Úri világ Torontálban. Ujvidek 2003.
- Petri, Anton Peter. Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums. Marquartstein 1992.
- Rónay, Elemér. Gilicze János, Marosvári Attila. *A zombori Rónay család története*. Szeged 2012.
- Sentklarai, Jene. *Bečkerečki grad*. Preveo Tima Rajić. Zrenjanin 1954.
- Somfai, János. Negyedszázad 1885-1910. A Torontálvármegyei magyar közművelődési egyesület emlékkönyve fönállásának negyedszázados évfordulója alkalmából. Nagybecskereken 1910.
- Szentklaray, Jenő. Száz év Dél-Magyarország ujabb történeteből. Temesvárott 1882.
- Wolf, Josef. Entwicklung der ethnischen Struktur des Banates 1880-1992. Wien 2004.
- Крчмар, Филип-Аранка Балинт. *Почешак Првої* свейскої райа у свейлу великобечкеречке шйамйе. Зрењанин 2014.
- Лебл, Арпад. *Елемир и Тараш 1897*. Зрењанин 1954.
- Рокаи, Петар. Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш. *Исшорија Мађара*. Београд 2002.

- Стајић, Васа. Великокикиндски дишшрикш 1776-1876. Нови Сал 1950.
- Станојловић, Александар (ур.). *Пешров Трад*. Петровград 1938 (Зрењанин 1997², 2004³).
- Хегедиш, Антал. *Аїрарни односи у Торонійалској* жуйанији у Банайу 1779-1848. Н. Сад 1987. **Каталози**
- Halmágyi, Pál. Csanád és Torontál vármegyék tisztviselői 1779-1944. Makó 2001.
- Васић, Павле. Вукосава Поповић, Дејан Медаковић. Консшаншин Данил. Зрењанин 1961.
- Јакшић, Дејан. *Торон* шалска жуйанија (1731-1849). *Ка* шало то одабраних садржаја докумена ша (1731-1785), Нови Сад 2008.
- Немет, Ференц. Тај дивни колорит тражданства ликовни живот у Великом Бечкереку у 19. и точетком 20. века - A polgárság pompázó színei: a nagybecskereki képzőművészeti élet a 19. században és a 20. század elején. Зрењанин 2009.
- Стевановић, Зоран. *Војводсшво Србија и Тамишки Банаш (1849-1860)*. Нови Сад 2014.

Студије и чланци

- Đukanov, Milan. "Veliki Bečkerek 1880-1900", у публикацији: Todor Malbaški (ur.), *Zrenjanin*, Zrenjanin 1966.
- Szentiványi, Ferencz. "Torontál megye vándorlási mozgalmáról 1". *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 4. évf., 4. sz., 305-332. o. (1911).
- Szentiványi, Ferencz. "Torontál megye vándorlási mozgalmáról 2". *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 4. évf., 5. sz., 354-389 o. (1911).
- Крстић, Александар. "Банат у Средњем веку", у публикацији: Миодраг Матицки-Видојко Јовић (ур.), *Банаш кроз векове. Слојеви кулшуре Банаша*, Београд 2010, 65-90.
- Крчмар, Филип. "Торонталска жупанија и укидање Банатске војне границе", у публикацији: Момир Самарџић Миливој Бешлин (прир.), Војна траница у Банату и банатски милитари у 18. и 19. веку, Нови Сад 2014, 161-175.
- Мицић, Милан. "Миграције у Банатску војну границу из других делова Баната по делу Ј. Ердељановића *Срби у Банашу*", у публикацији: Момир Самарџић Миливој Бешлин (прир.), *Војна траница у Банашу и банашски милишари у 18. и 19. веку*, Нови Сад 2014, 187-195.

- Николајевић, Тихомир. "Омладински покрет и Светозар Милетић у поверљивим списима бивше Торонталске жупаније", Гласник Истиоријскої друштва у Новом Саду 3, св. 2, Сремски Карловци 1930.
- Палић, Миленко. "Преглед административно-територијалних промена у Војводини 1918-1941", *Зборник за друшшвене науке*38, Нови Сад 1964, 125-162.
- Пејин, Јован. "Банат у Великом рату 1914-1918. године и ослободилачки напор", у публикацији: Миодраг Матицки, Видојко Јовић (ур.), Банаш кроз векове. Слојеви кулшуре Банаша, Београд 2010, 217-246.
- Петров, Милан.,,Музеј Торонталске жупаније од оснивања до 1918. године", *Рад војвођанских музеја* 1966-1968, Нови Сад 1968, 201-208.
- Поповић, Вукосава. "Константин Даниел у светлу нових докумената". *Зборник Народної музеја* 11, св. 2, Београд 1982, 101-119.
- Ракић, Лазар. "Велики Бечкерек (Зрењанин) револуционарне 1848-1849. године". *Зборник за друшшвене науке* 37-39, Нови Сад 1964, 5-34. **Периодика**
- "15 Jahre", *Gross-Becskereker Wochenblatt* 4, 26. Jänner 1889, 1.

- "A "Temesi Bánságnak" az anyaországhoz visszakapcsolása százados évfordulójára 1879", *Torontál* 39, 25.9.1879, 1;
- "A centennáriumi ünnepélyek lefolyása", *Torontál* 39, 25.9.1879, 2-3.
- "Aus dem Torontaler Komitate und Süd-Ungarn. Das Torontaler Komitat und die Milleniums-Ausstellung", *Gross-BecskerekerWochenblatt*13, 31. März 1894, 3.
- "Hundertjährige Feier des Wiedereinvereinigung des "Temeser Banates", abgehalten vom Torontaler Comitate und der Stadt Gr.-Becskerek am 20., 21., 22. und 23. September 1879", Gross-Becskereker Wochenblatt 39, 27. September 1879, 7-9.
- "Lokales. Der Komitatsobernotär Herr Baron Berthold Feilitzsch", *Gross-Becskereker Wochenblatt* 17, 24. April 1897, 5.
- "Lokales. Torontál und das Millenium", Gross-Becskereker Wochenblatt 36, 7. September 1895, 4.
- "Vermischte Nachrichten. Das neue Kabinet", *Gross-Becskereker Wochenblatt* 3, 19. Jänner 1895, 5.

Књижевна дела

Crnjanski, Miloš. Komentari poezije. Beograd 2013. Hell, Karl. Erlebnisse einer Amerikaners in Torontál. Nagybecskerek 1909.

Filip Krčmar

TORONTAL COUNTY IN THE NATIONAL MUSEUM ZRENJANIN'S COLLECTIONS

Summary

With its capital in present-day Zrenjanin (formerly known as Nagy-Becskerek), Torontal county used to be an autonomous political unit within the Kingdom of Hungary, that existed intermittently in the area of Western Banat from the Middle Ages until the collapse of Austro-Hungarian Monarchy in 1918. Its borders had been changing from time to time, but roughly matched those of present-day Serbian Banat, i. e. part of the region of Banat that after the First World War fell into newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes' state proper. The political legacy of Torontal county had survived and was partially incorporated in the interwar Yugoslav state.

Even though for a long time it used to be a significant political factor in this area, credited for numerous and important political, economical, social and cultural benefits, Torontal county today is almost forgotten historical phenomenon, due to the various different reasons. Most of them include political, ideological and administrative changes that took place in this area after 1918, as well as the changes in its demographic structure.

Despite the fact that National museum in Zrenjanin was founded as The Museum of Torontal county in 1911, there are not that many of its holdings today that preserve memory of it. These rare items are to be found within its Art and History collections and mostly relate to Torontal county's participation in Millenium Exhibition held in Budapest in 1896. They include three paintings, two sketches, an incomplete set of maps, pair of seals, pair of flags, Torontal county guidebook and special certificate acknowledging County's participation in Millenium Exhibition, issued in 1896.

(Translated by Author)

UDC: 355.2(436-89) 94(497.11)"1914/1918"

BELGRÁD ELFOGLALÁSA 1915 ŐSZÉN ÉS A MEGSZÁLLT SZERBIAI TERÜLETEK KATONAI KÖZIGAZGATÁSA

Dr. Németh Ferenc, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, ferencnemet@magister.uns.ac.rs

Absztrakt: Száz évvel ezelőtt, 1915 őszén vette kezdetét az első világháború egyik legnagyobb hadművelete, a Központi Hatalmak és Bulgária együttes Szerbia elleni hadjárata. Szerbia akkortájt az összeomlás szélén állt, s noha a Száva és a Duna mentén szívós ellenállást tanúsított az ellenséggel szemben, a heves tüzérségi támadás megsemmisítő hatású volt, lehetetlen volt a védekezés: 1915. október 8-én elesett Belgrád. Később Szerbia más részeit is sikerült elfoglalnia az osztrák-magyar hadvezetésnek, s a megszállt területek csakhamar katonai közigazgatás alá kerültek, a szerbiai főkormányzóság irányítása alá. A megszállt területeken szervezett gazdasági és kultúrmunka indult be, amelynek eredményeit, adatgazdagon, dr. Pártos Szilárd foglalta elsőként össze, Gazdasági és kultúrmunka a meghódított Szerbiában című kötetében (1918). E, ma már igazi könyvritkaságnak számító munkája révén betekintést nyerhetünk a szerbiai civil szféra kezelésébe, annak gazdasági és kulturális irányításába, eredményeibe.

Kulcsszavak: első világháború, Szerbia megszállása, katonai közigazgatás, gazdasági és kulturális tevékenység a megszállt területeken

BELGRÁD ELESTE

1915 őszén került sor az első világháború egyik legnagyobb hadműveletére, a Szerbia elleni hadjáratra, ennek keretében pedig, fontos támpontként, Belgrád elfoglalására. Mint Faragó László írja, "a szerbek lehetetlennek tartották, hogy az ellenség a Duna és Száva felöl behatolhasson Belgrádba. Inkább a déli oldalon, a szárazföldi részen erősítették meg. A Kalimegdánra, Belgrád erődjére felvontatott angol hajóágyúk tüzérsége még az ostrom idején is vidáman mulatott. Annyira biztosak voltak ágyúikban, meg a Duna-Száva medrében elhelyezett aknáikban. Október 7-én hajnali két órakor mégis megkezdődött az átkelés. (...) Egyébként, Belgrád ágyúzásának olyan félelmetes hatása volt, hogy október 6-án már azok is elhagyták a várost, akik addig képtelenségnek tartották, hogy a Központi Hatalmak újból megkíséreljék a Száván s a Dunán való átkelést." Belgrád 1915. október 8-án elesett. A város bevételéről eufórikusan tudósított a sajtó. Tolnai Világlapjában olvassuk, hogy "Belgrád újra a miénk lett. Rettenetes harcok folytak érte, de fegyvereink diadalmaskodtak. Petár király székvárosában magyar, osztrák és német csapatok tanyáznak a győzelem után. (...) Az egyesült német, magyar és osztrák csapatok, alapos tüzérségi előkészítés után az egész határ hosszában áttörték a szerb frontot s szerb földön vetették meg lábukat." 1915. október 9-én Höfer altábornagy hivatalos jelentésében ezt írta: "Kövess gyalogsági tábornok hadseregének magyar és osztrák csapatai tegnap

benyomultak Belgrád északi részébe, és rohammal vették be a város védőbástyáját, a citadellát. Ma reggel német csapatok nyugat felöl törtek maguknak utat a Konak felé. A szerb királyok palotáján a magyar-osztrák és a német hadseregek zászlói lengenek. A partokat őrző ellenség a folyam mentén, Belgrád fölött és alatt is, képtelen volt a szövetségesekkel szemben helytállni."3 A hivatalos beszámolón túl, a laptudósítások elkeseredett, véres utcai harcokról is szóltak, "forró, vad kézitusákról": "Irtózatos utcai harcok fejlődtek ki, melyek két napon és két éjszakán át tartottak. A dunai flotilla egyes monitorjai mindenhol erőteljesen avatkoztak bele a harcba, ahol erre csak szükség volt, és több helyen elhallgattatták a szerb tüzérséget, romba lőtték a fedezékeket, melyekből a védő legénységet is elűzték. Három napon és három éjjelen át tartott, míg a magyar-osztrák és német csapatok megtisztították Belgrádot az ellenségtől. Utcáról utcára, házról házra szorították ki a városból az elkeseredett helyőrséget, mely végül is vad futásban menekült: Aztán felröppent a nemzeti színű lobogó Belgrád ormára, - a hírhedt Kalimegdánra – a Konakra és a képviselőházra."⁴

Ettől kezdődően a magyar lapok folyamatosan közöltek fotókat és híreket a megszállt Belgrádból, sőt, a város bevétele arra ragadtatta a *Tolnai Világlapja* szerkesztőségét, hogy (első) hadijátékként közreadja Belgrád ostromát, azzal a magyarázattal, hogy "pompás emléke lesz ez a hadijáték a nagy világháborúnak." A hadijáték hat színes (kivágható és összeilleszthető) táblából állt, amelynek alakjait gondosan körül kellett

Pechán József háborús felvételei a megszállt Belgrádból (1916) Ratni snimci Jožefa Pehana o okupiranom Beogradu (1916).

vágni és megfelelő sorrendbe és helyre beilleszteni a képbe. Alapvetően két részből állt (melyet egy kiváló műépítész tervezett): az egyik volt a csatatér (hűséges mása az igazi csatatérnek), a másik pedig a harcban résztvevő alakok és fegyverek. Ezeket kellett azután, pontosan összeilleszteni, s ennek végeredménye, a szerkesztőség szerint "igazi mozi, eleven panoráma, amellyel egyformán szórakozhatik a hatéves gyermek de a meglett férfi is." Mint magyarázatként beharangozták, "előttünk áll a belgrádi vár, alatta folyik a Duna, rajta a monitorok és a széles folyón innen az ostromló magyar sereg, amint előretör az átkelésre, hogy elfoglalja a szerbek fővárosát." A játékot és szórakozást a mozgatható alakok képviselték (katonák, ágyúk, monitorok, vöröskeresztesek stb.), amelyek helyét, utasításszerűen váltogatni lehetett. A játék színes tábláit 1916. június 22-i számától kezdte közölni a lap, büszkén hirdetve, hogy ez egy egyedülálló hadijáték-sorozat első darabja. "Tolna Világlapja az első az egész világon amely ezt a védjegyeztetett hadijátékot megtervezte, hogy kedveskedjék vele olvasói százezreinek. Így vonul végig a Tolnai Világlapja kedves olvasói előtt az egész világháború, még pedig a harctéren készült eredeti fölvételek nyomán. A színtér egyre változik. Belgrád ostroma Az isonzói csata – A dél-tiroli offenzíva – A legendás kárpáti harcok - Limanova - Lovćen ostroma - Varsó és Ivangorod - A Dardanellák - Verdun ostroma - s a többi nagyszerű kép mind felsorakozik a Tolnai hadijátékának keretében, mely a maga nemében páratlan alkotás. És elképzelhető-e szebb emléke a világháborúnak, mintha csöndes téli estéken az apa, férj, a fiú vagy a testvér e hadijáték színterén meséli el szemléltetően, hogy miképpen védte a hazát és miképpen győzött?!"8

HADI KÖZIGAZGATÁS ÉS GAZDASÁG

Szerbia megszállása után, a cs. és kir. sajtó-hadiszállás parancsnoksága, az illetékes magyar minisztérium előterjesztésére, 1917 júliusában, szakemberként, dr. Pártos Szilárdot küldte ki az ottani gazdasági viszonyok tanulmányozására. Pártos, noha rövid idő állt rendelkezésére, az ott látottak nyomán megállapította, hogy "a meghódított Szerbia fővárosával, Belgráddal együtt szemmel láthatólag új, rendezett, egészséges, gazdaságilag megerősödött és reorganizált élete felé tart." Ezt az állítását adatok és statisztikai kimutatások tömkelegével támasztotta alá, bizonyítva, hogy "az

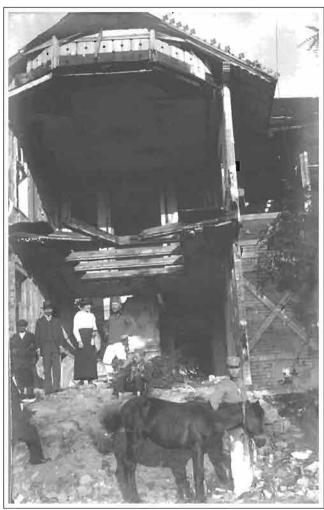
osztrák-magyar hadvezetőség hatalmas munkát végzett a meghódított Szerbiában. Erővel, renddel és fegyelemmel talpra állította a háborús esztendők óriási vérveszteségétől teljesen kimerült országot. A földeket megműveltette, a gyárak egy részét üzembe helyeztette az ipari tevékenységet - amennyire lehetett - fokozta, a kereskedőket lehetőleg áruval látta le s olyan pénzbőséget teremtett a megszállt Szerbiában, amely - a belgrádi nagy pénzintézetek egyhangú véleménye szerint páratlan jelenség a világháború gazdasági krónikájában."11 S ha történetesen nem is adunk maradéktalanul hitelt a kötetben foglalt minősítéseknek, már pusztán abból a tényből adódóan, hogy a megszálló hatóság részéről készített jelentésről/kimutatásról van szó, tény, hogy Pártos munkája adatszerűen vázolja a megszállt Szerbiában végzett gazdasági és kultúrmunkát.

Szerbia meghódítása, illetve katonai megszállása után következett a szerb területek közigazgatásának megszervezése, közel harmincezer négyzetkilóméternyi területen. 12 A szerbiai főkormányzóság egyik első teendője, - 1916. július 10. és 15. között -, a népszámlálás megszervezése volt. 13 A népszámlálás eredménye szerint Szerbia megszállt területein 1.373.511 lélek élt. 14 A megszállók tizenhárom kerületet hoztak létre. ezek pedig 54 járásból állottak, (Belgrád mellett pedig) 853 községből. 15 A község volt a legkisebb közigazgatási egység. A községeknek voltak elöljáróságai, amelyek úgy a közigazgatás, mint a közbiztonság és közellátás feladatait is ellátták. Több község alkotta a kerületet, amelynek élén a cs. és kir. kerületi parancsnokság állt, amelynek katonai személyzetéhez polgári biztos, közigazgatási hivatalnok, orvos és adótiszt volt beosztva. 16 A kerületi parancsnokság volt az első folyamodási fórum; az egyes járások járási parancsnokságok vezetése alatt álltak és szerepük különösen gazdasági vonatkozásban volt fontos. A megszállt szerb területek igazgatását a cs. és kir. katonai főkormányzóság végezte, melynek élén a Belgrádban székelő katonai főkormányzó állt.17

Belgrád város közigazgatási szervezetét a kormányzóság 1916. szeptember 3-án meghozott rendelete szabályozta. Az új beosztás szerint a községi közigazgatás ott tíz osztályból állt. 18

A cs. és kir. katonai főkormányzóság szervezete és felépítése pedig a következő volt: Katonai csoport, Polgári csoport, Gazdasági csoport, Pénzügyi osztály és Igazságügyi csoport. ¹⁹ Valamennyi osztály élén katonai és polgári szakreferensek álltak.

A közigazgatás felállítása után az első fontos feladat a mezőgazdasági termelés megszervezése volt. Nos, a belgrádi főkormányzóság a megszállt szerb területeken felállított katonai közigazgatási szervezeteket használta fel a mezőgazdasági termelés fokozására.²⁰

Pechán József háborús felvételei a megszállt Belgrádból (1916) Ratni snimci Jožefa Pehana o okupiranom Beogradu (1916).

Ez olyképpen történt, hogy minden kerületbe mezőgazdasági kerületi referenseket (Landwirtschaftlicher Kreisreferent), a mezőgazdasági szempontból fontos járásokba pedig járási referenseket neveztek ki. ²¹ E referensek egyben a kerületi parancsnokságok rendelkezésére is álltak. A termőföldek művelését, a megfelelő munkaerő hiánya miatt az úgynevezett gazdasági állomások (Wirtschaftstation) szervezték meg, amelyek feladatai közé tartozott a vetőmag beszerzése és kiutalása, a munkálatok ellenőrzése, valamint az aratás és a terménybetakarítás felügyelete. ²²

A legfontosabb cél a lakosság és a hadsereg ellátása volt, ezzel kapcsolatosan pedig, az erőfeszítéseket a búza-, kukorica-, rozs-, árpa- és zabtermesztésre összpontosították. Minden talpalatnyi földet megműveltek, semmit sem hagytak parlagon. A termelés fokozásának előmozdítása érdekében a katonai főkormányzóság mindennemű gazdasági gépet a lakosság rendelkezésére bocsátott. Egyszerű vasekéket osztottak ki, cséplőgépeket javíttatott meg, gőz- és motorekéket alkalmazott, vetőgépeket hozatott, ami lényegesen fokozta a mezőgazdasági termelést. Ennek eredményeként sikerült biztosítani a szerb lakosság ellátását, de segíteni is a katonaság közélelmezését.

A közellátás biztosítása érdekében a katonai főkormányzóság, belgrádi székhellyel Termésértékesítő központot²⁵ hozott létre (Ernteverwertungscentrale), amely részben a magyar Hadi Termény Rt., részben pedig az Országos Közélemezési Hivatal munkakörét egyesítette magában. Ez olyan katonai intézmény volt, amely csaknem minden szerbiai terményt, gabonát, hüvelyest, gyümölcsöt, takarmányfélét, továbbá, lent, kendert, gyapjút meg olajnövényt lefoglalt és átvett, meghatározott mennyiséget a szerb lakosság élelmezésére fordított, a terményfelesleget pedig a monarchia hasznosította.²⁶ Az említett központ, a terménybiztosítás érdekében, május 1-je és 15-e között minden termelőnél pontosan megállapította hány hektáron mit vetett el, s ennek alapján viszonylag pontosan fel felehetett becsülni a leendő terméshozamot. A központnak negyven vidéki fiókja volt, s azok segítségével községenként vették át a terménymennyiséget.²⁷ Gazdasági szükséglet címén a központ megfelelő mennyiségű vetőmagot hagyott meg a termelőknek, házi szükséglet címén pedig, a városi lakosságnak - fejenként és havonként – 6 kilogramm lisztet (az őstermelőknek tízet) engedélyezett.²⁸ A katonai igazgatás, a Belgrád melleti Banjicán mezőgazdasági mintatelepet, mintafarmot is létesített: ott kis vajkészítő üzem működött, amely na-

ponta 120 kg vaj előállítására volt alkalmas; a szarvasmarha-állománya Belgrádnak, naponta 600 liter tejet szállított, de megfelelő mennyiségű túrót is. Banjicán nagy mosodát is működtettek, amely a Belgrádban és környékén elhelyezett katonaságot látta el tiszta fehérneművel.²⁹ A banjicai mintagazdaságnak egyébként kétszáz lova, százhuszonkét szarvasmarhája és hatszáz darab aprójószága, meg kétszázhatvan hízója. 30 Volt zöldség- és veteményeskertje is volt, de oda tartozott egy iparosképző műhelytelep is, ahol mintegy száznegyven szerb gyerek tanulta a különböző szakmákat (cipész, szabó, bognár, ács, asztalos, lakatos, kovács, bádogos és fazekas).³¹ A banjicai mintagazdaság mellett, színvonalas munka folyt a háromezer holdas topčideri gazdaságban is, amelyet a katonai igazgatás gazdasági állomássá és mintagazdasággá fejlesztett.³²

Nagy hangsúlyt fektettek az állattenyésztés megszervezésére is a megszállt területeken, valamint az állat- állomány növelésére. Ebben a juh-, kecske-, 1ó- és baromfitenyésztés mellett kiemelkedő helye volt a sertéstenyésztésnek. Az állatkereskedelemmel voltak kapcsolatosak az úgynevezett kényszervásárok. Ugyanis, a megszállt Szerbiában beszüntették a szabad állatértékesítést, s a gazdasági állomások és húsipari telepek kényszervásárokon szerezték be a szükséges jószágmennyiséget. Ez úgy történt, hogy az egyes járási parancsnokságok rendszeresen megkapták az utasítást, hol mikor és milyen fajta állatra kell kényszervásárt tartani, s hogy ezekből mennyit kell majd felhajtani a vására. A községeknek kellett azután gondoskodniuk arról, hogy a kényszervásárra felhajtsák a rájuk kirótt állatmennyiséget, amelyek onnan a gazdasági állomások hizlaldáiba, vágóhídra vagy esetleg kivitelre kerültek.³³

A húsellátásban kiemelkedő szerep jutott a belgrádi kiviteli vágóhídnak, amely nemcsak az egyik legnagyobb húsfeldolgozónak, hanem hizlaldának is számított. Ott 1200 katona és 350 polgári személy volt alkalmazásban.³⁴

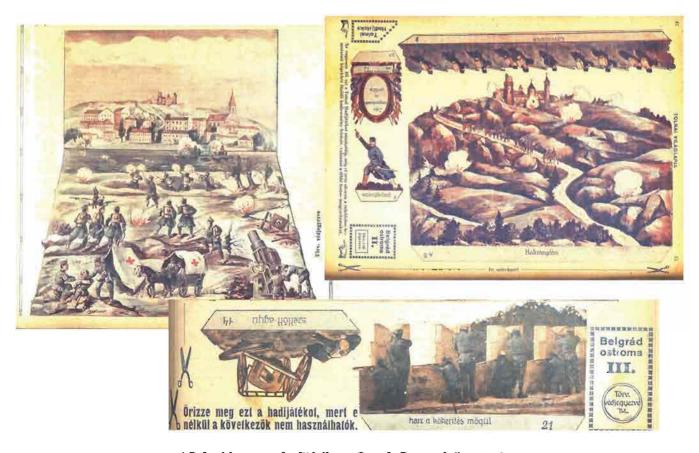
A megszállt Szerbiában a közellátást, a hatóságok jegyrendszer alkalmazásával oldották meg. Belgrádban, a lisztet és a burgonyát a városi hatóság szerezte be, a katonai hadbiztosság közvetítésével s azt jegyekre adta ki a lakosságnak: fejenként (naponként) 200 gramm lisztet és 300 gramm burgonyát. Külön kenyérjegyeket is kibocsátották, amelyek fejenként, napi 300 grammra szóltak. A gyermekek e mennyiség felét kapták. ³⁵ Tűzifára is jegyeket adott ki a katonai igazgatás. Az összes közszükségleti és élelmiszer-jegyeket Belgrád város területén 15 kerületi hivatal állította elő és osztotta ki.

Az árakat is maga a városi hatóság állapította meg, s az esetleges árnövelést szigorúan büntette.³⁶

A megszállók Szerbiában a hadbiztosság hatáskőrébe tartozó, úgynevezett nyersanyag-beszerzési központot létesített, amely kizárólag a nyersanyag beszerzésével és értékesítésével foglalkozott. A központ ügyei közül a sertés- és marhatartás, állathizlalás, húskiutalás, takarmány-kiutalás és húskivitel kizárólag a hadbiztossághoz, a tojás- és baromfikivitel pedig az Áruforgalmi irodához tartozott. 37 A katonai igazgatás a halászatot is bevonta közellátási akciójába, s ennek eredményeként, havonta 20.000 kg. halat biztosított úgy a lakosságnak, mint a katonaságnak. 38 A hadvezetés, a m. kir. szekszárdi selyemtenyésztő hivatal hathatós támogatásával Szerbiában fellendítette a selyemhernyó--tenyésztést is: csak 1917-ben 90.000 kilogramm gubót vásároltak fel a lakosságtól, s a teljes mennyiséget a szekszárdi állami selyemszövöde dolgozta fel.³⁹ Nagy erőbevetéssel folyt a gyümölcstermesztés (szilva, alma, körte, dió, cseresznye, ősziés kajszibarack) fejlesztése is, különösen Čačak, Kruševac, Užice, Valjevo környékén. A legnépszerűbb gyümölcs, már hagyományosan a szilva volt, amelyből, Szerbiában évente 2-5 millió métermázsa termett. Ennek kétötöd részét megaszalták, kétötöd részéből szilvapálinkát, egyötöd részéből pedig lekvárt főztek.⁴⁰

A megszálló hatóságok érdeklődése Szerbia bányakincseire is kiterjedt. A belgrádi katonai főkormányzóság bányászati osztálya mérte fel a szerb érctelepek helyzetét, és új bányák feltárásához látott. Munkájukban, elsősorban a hadifémekre összpontosítottak (ólom, antimon, réz) s ennek eredményeként hét új bányában kezdődött meg a munka. A legjelentősebb a babei ólombánya volt, amely naponta egy vagon tiszta ólmot szolgáltatott, emellett 100 vagon ólomércet is. Rezet a majdanpeki rézbányából biztosítottak, antimont pedig a Šabac környéki Dobri potok bányából.41 Belgrád közelében barnaszén-bányát nyitottak (amely naponta 30 vagon szenet szállított Belgrádnak), Čačaknál, Kraljevónál és Ljubovijánál pedig krómtelepeket fedeztek fel. Trsteniknél beindították a kőkitermelést s üzembe helyezték a venaci márványbányát is.⁴²

Az okkupáció idején a megszállt területeken főleg katona-iparosok dolgoztak. Mint Pártos Szilárd fogalmazott, "alig van itt-ott néhány foltozó szerb iparos, aki műhelyét megtartotta, legtöbbje azonban vagy elpusztult

A Belgrád ostroma hadijáték – "Opsada Beograda", ratna igra.

a háborúban, vagy ha életben maradt, műhelvét és szerszámait a katonaság lefoglalta és munkahelyét a hasereg iparosai foglalták el."43 A gyáripar terén, az erőfeszítés egyrészt a régi üzemek felujítására és beindítására összpontosult, másrészt új gyárak létesítésére. Az újonnan alapított gyárak közül Belgrádban említést érdemel a szappangyár, a takarmánygyár, a jéggyár, a cigarettagyár meg két szeszgyár. 44 A kereskedelem is beszűkült a háború miatt: A hadvezetőség 1916 márciusában vámhatárt állított fel a megszállt szerb területek és a monarchia között, és a monarchiában érvényes kiviteli tilalmakat Szerbiára is kiterjesztette. 45 A kivitel és behozatal szabályozására, illetve ellenőrzésére létesült Belgrádban, 1916 augusztusában a Cs. és kir. áruforgalmi központ, amely a polgári lakosság ellátását igyekezett biztosítani. 46 Itt szükséges megemlíteni, hogy a M. kir. Kereskedelmi Múzeum is, Belgrádban kirendeltséget nyitott, azzal a szándékkal, hogy felvegye a kapcso-

tak felvilágosításért és útmutatásért a kirendeltséghez. ⁴⁸
Belgrádban a megszállás alatt állandó géplerakat nyílt (mezőgazdasági gépek eladására), 1917. július 1-jén pedig Mértékhitelesítő hivatal is. A megszállt szerb területek pénzügyi forgalmát a Belgrádban székelő magyar és osztrák pénzintézetek bonyolították le. Ezeken kívül, Belgrádban még üzemelt 6–7 szerb pénzváltó üzlet, eléggé élénk forgalommal. ⁴⁹ 1916. június 27-én, ugyancsak Belgrádban a magyar, osztrák és né-

központot létesítettek.50

latot a szerb kereskedőkkel, másrészt, hogy "a szerb

talaj a magyar kivitel jövője részére kellőképpen előké-

szíttessék.³⁴⁷ Az okkupáció első évében 142 magyar

kereskedő és ügynök kért személyesen és írásban infor-

mációt a kirendeltségtől a szerb kereskedelmi lehetősé-

gek iránt. Szerb kereskedők viszont, 740 esetben fordul-

KULTÚRTEVÉKENYSÉG A MEGSZÁLLT TERÜLETEKEN

met hitelezők érdekeinek megvédésére Hitelezővédő

A katonai igazgatás erőfeszítése, a gazdasági szféra rendezése mellett a művelődési életre is kiterjedt, s mindenekelőtt arra összpontosult, hogy "rendezettebb kultúrviszonyokat teremtsen" a megszállt területeken. Ennek eredményeként, részint átvették a meglévő kultúrintézmények irányítását, részint pedig újakat létesítettek. Így, Belgrádban, a megszállás alatt zavartalanul működött a Meteorológiai Intézet, a Szeizmográfiai Intézet, a Gyermekmenhely, a Csecsemőotthon, a Siketnémák Intézete, a Fertőtlenítő Intézet, a Városi Kórház és Tébolyda. ⁵¹

A népoktatás és iskolaügy vonatkozásában említésre méltó, hogy Belgrádban, a megszállás alatt néhány elemi iskolán kívül három óvoda, kereskedelmi tanfolyam, zeneiskola és reálgimnázium működött.⁵²

Az iskolák közül külön említést érdemel a belgrádi cs- és kir. reálgimnázium, amelyet a katonai főkormányzóság alapított "a felsőbb oktatás céljaira." Az intézet 1916. szeptember 4-én kezdte meg munkáját 365 rendes és 5 magántanulóval. Az intézetnek hat osztálya⁵⁴ volt "a tanulók közül 184 csak szerbül tudott, 69 németül, 47 spanyolul, 20 franciául is." Vezetője Usetty Ferenc volt, a budapesti főgimnázium egykori tanára, aki viszonylag gyorsan elsajátította a szerb nyelvet, majd a magyar nyelvet oktatta Belgrádban - igen sikeresen. Meg viszonylag az évzáró vizsgán, 1917 nyarán "a szerb növendékek hibátlan magyarsággal és

A MAGYAR-BOSNYÁK ÉS KELETI GAZDASÁGI KÖZPONT KIADVÁNYAI 10. SZÁM.

GAZDASÁGI ÉS KULTUR-MUNKÁNK A MEGHÓDITOTT SZERBIÁBAN

DR PÁRTOS SZILÁRD

LÅNCZY LEÓ
TITKOS TAMÁCSOS
A MAGYARBOSNYÁK ÉS KELETI GAZDASÁGI KÖZPONT ELNÖKE
ELŐSZAVÁVAL

A CS. ÉS KIR. SATTÓHADISZÁLLÁS ENGEDÉLYEVEL

BUDAPEST, 1918 BIRÓ MIKLÓS KONYVNYOMDAI MÚINTÉZETE, IX, RÁDAY-UTCA 26

> Dr. Pártos Szilárd kötete (1918) Knjiga dr Silarda Partoša (1918)

értelmes hangsúllyal tartottak beszéd- és értelemgyakorlatot s oly precízen szavalták "Rákosi szántó dalát", a "Füstbe ment terv"-et, "A jó öreg kocsmá- ros"-t, az "Anyám tyúkját", hogy akármelyik magyar népiskolában sem különbül."⁵⁷

A szociális helyzet javítása érdekében, 1916 májusában, a katonai főkormányzóság, Belgrádban, Cs. és kir. állás- és munkaközvetítési hivatalt létesített, amely az állástalanokat volt hivatott munkához juttatni. ⁵⁸ 1916 júniusában, ugyancsak ott, egy Munkásbiztosító pénztárt is alapítottak. ⁵⁹ Ennek tagjai túlnyomórészt a hadiüzemek munkásai voltak. 1916 augusztusában Belgrád egy fontos szociális intézménnyel is gazdagodott: a katonai főkormányzóság, Központi népkonyhát állított fel a szegény sorsú lakosság ellátására, amelyet mintegy kétezren vettek igénybe.

A kulturális szférában igen fontos eseménynek számított az első szerbiai magyar újság, a *Belgrádi Hírek* beindítása 1916 június 1-jén. 60 Ez a 8–10 oldalas újság nemcsak a propaganda eszköze volt, hanem a tájékoztatás szolgálatában is állott. A napilapot Boskovitz Zsigmond szerkesztette, első száma pedig, harmincezer példányban látott napvilágot német, magyar és szerb nyelvű cikkekkel. 61

A redakció voltaképpen igaz hadiszerkesztőség volt, egy hadnagy-szerkesztő vezette, különféle katonai rendfokozatú, hivatásos újságírók buzgólkodásával. Ott katonai rend és fegyelem uralkodott. A lapnak igen jó hírszolgálata volt, naponta kétszer kapott tudósítást

Budapestről, vezércikkei pedig a megszállott területek gazdasági vagy kulturális életének kimagasló eseményeivel foglalkoztak. ⁶² Pártos megfogalmazása szerint "élénken szerkesztett rovatai, szépen megírt közleményei, gyors és megbízható riportázsa, nívós tárcarovata" a legigényesebb olvasót is kielégíthette. ⁶³

Egy ideig Szekula Jenő hadnagy volt a napilap felelős szerkesztője.⁶⁴ Az újság 1918 októberében szűnt meg.⁶⁵

Pártos megfogalmazása szerint a *Belgrádi Hírek* volt a "főkormányzóság egyik legérdekesebb és legszebb kultúrintézménye." A katonai igazgatás nagy nyomdát alapított⁶⁷ e vállalkozás megsegítésére. Hogy ez miért volt oly fontos? "Nemcsak kultúrszükséglet volt egy belgrádi lap alapítása, hanem a katonai igazgatásnak legégetőbb techinkai szükséglete, mert hírlap hiányában nem volt meg a kapcsolat a kormányzóság és a lakosság között. A katonai igazgatás nem tudta intencióit megértetni a meghódított néppel és felvilágosítani sok olyan dologról, amelyeknek ismerete a lakosság hangulatára és érzületére előnyös hatással lett volna." ⁶⁸

A belgrádi főkormányzóság azt megelőzően, 1915. december 15-én német nyelvű napilapot indított, a *Belgrader Nachrichten*-t. Ezzel egyidejűleg jelent meg a lap szerb nyelven is, *Beogradske Novine* cím- mel. ⁶⁹

A megszállás alatt, Belgrádban, a szórakozást a kévéházak jelentették, az úgynevezett Frontszínház előadásai, egy állandó Orfeum, valamint két Cs. és kir. mozi (heti kétszeri filmvetítéssel).⁷⁰

JEGYZETEK

- ¹ Faragó László: Szerbia összeomlása 1915-ben. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt., Budapest, 1935 (http://mtdaportal.extra.hu/Bokk_ HABORU_1.html) letöltve: 2015. ápr. 20.
- ² Anonim: *Belgrád*. = *Tolnai Világlapja*, 1915. okt. 21. 15–16.
- ³ Anonim: *Belgrád ostroma*. = *Tolnai Világlapja*, 1916. jún. 22. 40.
- ⁴ Uo.
- ⁵ Anonim: *Az első hadijáték magyarázata.* = *Tolnai Világlapja*, 1916. jún. 22. 40.
- ⁶ Anonim: *Tolnai hadijátéka*. = *Tolnai Világlapja*, 1916. jún. 15. 21.
- ⁷ Anonim: Tolnai hadijátéka. = Tolnai Világlapja, 1916. jún. 15. 15.

- 8 Anonim: Tolnai hadijátéka. = Tolnai Világlapja, 1916. jún. 15. 21.
- ⁹ Dr. Pártos Gyula: Gazdasági és kultúrmunka a meghódított Szerbiában. Lánczy Leó titkos tanácsos, a Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ elnöke előszavával. A cs. és kir. sajtóhadiszállás engedélyével. Bíró Miklós könyvnyomdai műintézete, Budapest, 1918, 5 [A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai 10. szám]
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Uo. 7.
- ¹² Uo. 10. A régi Szerbia területe 86.302 négyzetkilóméter volt, ebből mintegy 30. 000 négyzetkilóméter osztrák-magyar megszállás alatt volt,

a többi bolgár közigazgatás alá került. Az osztrák-magyar igazgatás alatt lévő szerb területek a régi Szerbia legtermékenyebb és legsűrűbben lakott részei voltak, s tizenhárom közigazgatási kerületre osztották fel (Belgrád-város, Belgrád-vidék, Čačak, Gornji Milanovac, Kragujevac, Kruševac, Šabac, Smederevo, Užice, Valjevo, Mitrovica, Novi Pazar és Prijepolje).

```
<sup>13</sup> Uo. 12.
```

¹⁴ Uo. 13.

¹⁵ Uo. 16–19.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. – A tíz közigazgatási osztály az alábbi tevékenységeket foglalta egybe: Elnöki osztály; Titkári hivatal; Közigazgatási ügyosztály; Községi bíróság; Gazdasági ügyosztály; Számviteli hivatal; Adó- és illetékosztály; Építészeti ügyosztály; Egészségügyi osztály; Szegényügyi hivatal.

¹⁹ Uo. 20.

²⁰ Uo. 24.

²¹ Uo.

²² Uo. 25.

²³ Uo. 24.

²⁴ Uo. 26.

²⁵ Hét osztályból állt: termény-, szállítási-, malom-, zsák-, takarmány-, gyümölcs- és szeszosztályból.

²⁶ Uo. 35.

²⁷ Uo. 36.

²⁸ Uo. 37.

²⁹ Uo. 40.

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 41.

³² Uo. 42.

³³ Uo. 46.

³⁴ Uo. 49.

³⁵ Uo. 54.

³⁶ Uo. 55.

³⁷ Uo. 57.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. 58.

⁴⁰ Uo. 59.

⁴¹ Uo. 64.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 66.

⁴⁴ Uo. 67.

⁴⁵ Uo. 69.

⁴⁶ Uo. 70.

⁴⁷ Uo. 76.

⁴⁸ Uo. 77.

⁴⁹ Uo. 83.

⁵⁰ Uo. 87.

⁵¹ Uo. 93.

⁵² Uo. – Szerbia megszállt területein összesen 10 árva-menhely, 3 iskola (12 éves gyermekek számára), valamint egy kormányzósági iskola üzemelt, amellett 93 szerb népiskola, három albán népiskola meg, valamivel több mint harminc Mekteb-iskola.

⁵³ Uo. 94.

⁵⁴ Uo. Ezt nyolcra tervezték kiegészíteni, továbbá egy internátus felállítását is előirányozták, meg egy felsőbb leányiskola alapítását is.

⁵⁵ Uo. 95.

⁵⁶ Uo. 96. – A tanítás nyelve szerb volt, a magyar és német nyelv azonban kötelező tantárgy volt heti 3–3 órával.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo. 99.

⁵⁹ Uo. 100.

⁶⁰ Uo. 103., valamint Anonim: Magyar újság Belgrádban = Ország-Világ, 1916. jún. 25. 361. A lap voltaképpen a Belgrader Nachrichten magyar kiadása volt.

⁶¹ Anonim: Megszűnt a Belgrádi Hírek. = Pesti Napló, 1918. okt. 27. 12.

⁶² Dr. Pártos Gyula: Gazdasági és kultúrmunka a meghódított Szerbiában. Lánczy Leó titkos tanácsos, a Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ elnöke előszavával. A cs. és kir. sajtóhadiszállás engedélyével. Bíró Miklós könyvnyomdai műintézete, Budapest, 1918, 104 [A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai 10. szám]

³ Uo.

⁶⁴ Anonim: Ezüst vitézségi érem egy újságírónak. = Pesti Napló, 1918. febr. 10. 10.

⁶⁵ Anonim: Megszűnt a Belgrádi Hírek. = Pesti Napló, 1918. okt. 27. 12.

⁶⁶ Dr. Pártos Gyula: Gazdasági és kultúrmunka a meghódított Szerbiában. Lánczy Leó titkos tanácsos, a Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ elnöke előszavával. A cs. és kir. sajtóhadiszállás engedélyével. Bíró Miklós könyvnyomdai műintézete, Budapest, 1918, 103

[A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai 10. szám]

- ⁶⁷ A nyomdának több mint 200 foglalkoztatottja volt, 9 szedőgépe, 12 gyorssajtója, ólomöntödéje, könyvkötészete és körforgógépe. Innen naponta 20–30.000 lappéldány került ki a piacra. Ott több magyar és német nyelvű könyvet is nyomtattak.
- ⁶⁸ Dr. Pártos Gyula: Gazdasági és kultúrmunka a meghódított Szerbiában. Lánczy Leó titkos

tanácsos, a Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ elnöke előszavával. A cs. és kir. sajtóhadiszállás engedélyével. Bíró Miklós könyvnyomdai műintézete, Budapest, 1918, 103 [A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai 10. szám]

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo. 107.

Dr Ferenc Nemet

OSVAJANJE BEOGRADA U JESEN 1915. GODINE I VOJNA UPRAVA SRPSKIH TERITORIJA

Prevod

Ključne reči: Prvi svetski rat, okupacija Srbije, Vojna uprava, privredno i kulturno delovanje na okupiranim teritorijama

PAD BEOGRADA

U jesen 1915. godine došlo je do jedne od najvećih vojnih operacija tokom Prvog svetskog rata, pohoda na Srbiju, u okviru kojeg je jedno od važnih uporišta bilo osvajanje Beograda. Kako Laslo Farago piše, "Srbi su smatrali da je nemoguće da neprijatelj izvrši upad sa strane Dunava i Save. Radije su južnu stranu ojačali na suvozemnoj strani. Artiljerijci engleskih brodskih topova dotegljenih na Kalemegdan, utvrđenje Beograda, veselo su se zabavljali i za vreme opsade. Toliko su bili sigurni u svoje topove, i mine postavljene u koritu Dunava i Save. U zoru 7. oktobra, u dva sata je ipak započet prelaz preko reke. (...) Uostalom, artiljerijski napad na Beograd je imao tako zastrašujuće dejstvo, da su 6. oktobra već i oni napustili grad, koji su do tada smatrali nezamislivim da će Centralne sile ponovo probati prelazak preko Save i Dunava.". Beograd je pao 8. oktobra 1915. godine. O osvajanju grada novine u Mađarskoj su euforično izveštavale. U novinama Tolnaji Vilag (Tolnai Világlap) čitamo: "Beograd je ponovo naš. Strašne su bitke vođene za njega, ali je naše oružje trijumfovalo. U prestonici kralja Petra, nakon pobede, obitavaju mađarske, austrijske i nemačke trupe. (...) Ujedinjene nemačke, mađarske i austrijske trupe nakon temeljite artiljerijske pripreme u dužini cele granice probile su front i osvojile uporište na srpskoj zemlji.".²

General-potpukovnik Hefer u službenom izveštaju 9. oktobra 1915, piše: "Mađarske i austrijske čete pešadijskog generala Keveša ušle su u severni deo Beograda, i u jurišu su zauzeli odbrambeni bedem, citadelu. Danas ujutro nemačke trupe su sa zapada probile sebi put ka Konaku. Na palati srpskih kraljeva vijore se austrougarske i nemačke zastave. Neprijatelj koji je čuvao obale duž tokova iznad i ispod Beograda, nisu bili kadri da se odbrane od saveznika.".3 Sem službenih izveštaja, novinski izveštaji su govorili i o ogorčenim, krvavim borbama, o "vrućim, divljim borbama prsa u prsa": "Strašne su se borbe razvile, koje su trajale dva dana i dve noći. Pojedini monitori Dunavske flotile svuda, gde je to bilo potrebno, punom snagom su se uključile u borbu, i na više mesta su ućutkali srpsku artiljeriju, rovove (tablje) su sravnili sa zemljom, iz kojih su oterali ljudstvo koje ga je branilo. Tri dana i tri noći je trajalo, dok su austrougarske i nemačke čete očistile Beograd od neprijatelja. Od kuće, do kuće, od ulice do ulice su istiskivali ogorčene jedinice, koje su na kraju ipak bežale u divljem trku: Nakon ovoga zastava nacionalnih boja postavljena je na vrhove grada – na slavni Kalemegdan – na Konak i Skupštinu.".4

Nakon toga, mađarski listovi redovno su objavljivali fotografije i vesti iz okupiranog Beograda, šta više, osvajanje grada je uredništvo *Tolnai Vilaglapja* navelo na to da izda kao (prvu) ratnu papirnatu igračku opsadu

Beograda, sa obrazloženiem, da će "ova igračka biti velelepna uspomena na Veliki svetski rat.". 5 Ova ratna igračka se sastojala od šest tabli u boji (koje su se mogli iseći i sastaviti), čije likove je trebalo pažljivo iseći i u odgovarajućem redosledu i određenim pravilima uklopiti u sliku. U osnovi se sastojala od dva dela (za koje je plan izradio odličan arhitekta): jedno je bilo bojište (životna kopija pravog bojišta), dok je drugi bio sastavljen od likova i oružja koje je upotrebljeno u borbi. Ove delove je trebalo sa velikom tačnošću sastaviti, čiji krajnji ishod je, po mišljenju uredništva "pravi bioskop, živa panorama, kojom jednako može da se zabavlja dete od šest godina, ali i odrastao čovek.".6 U obrazloženju su najavili: "Pred nama stoji beogradska tvrđava, ispod nje teče Dunav, na njemu su monitori a sa ove strane široke reke stajale su mađarske trupe koje opsedaju Beograd, kako izbijaju napred za prelazak, da bi zauzeli glavni grad Srba.".7 Igru i zabavu su predstavljali likovi (vojnici, topovi, monitori, ljudi crvenog krsta, itd.), kojima se mesto moglo izabrati na osnovu uputstva. Table u boji ove igre je list objavljivao počev od 22. juna 1916, ponosno proglašavajući, da je ovo prvi deo jedinstvene serije ratne igračke. "Tolna Vilaglapja je prvi na celom svetu, koji je ovu zaštićenu vojnu igru osmislio, da bi obradovao stotine hiljada svojih čitalaca. Tako se prikazuje pred dragim čitaocima ceo Prvi svetski rat, i to putem originalnih snimaka načinjenih na bojištu. Menja se samo pozornica. Opsada Beograda – Bitka kod Isonza – Južno Tirolska ofanziva – legendarni Karpatski boj – Limanov – Opsada Lovćena Varšava i Ivangorod – Dardaneli – Opsada Verduna – i ostale velelepne slike se ređaju u okviru vojne igre Tolnajia, koje su u svojoj vrsti jedinstveno delo. Može li se zamisliti lepša uspomena o Prvom svetskom ratu, nego kada u tihim zimskim noćima otac, muž, sin ili brat na sceni ove vojne igre priča verodostojno, kako je branio domovinu i kako je pobedio?!".8

VOJNA UPRAVA I PRIVREDA

Nakon okupacije Srbije, u julu 1917. godine Carsko-kraljevska Ratna komanda štampe na predlog nadležnog mađarskog ministarstva, poslala je kao stručnjaka dr Silarda Partoša da bi proučavao privredno stanje. Mada je imao kratko vreme na raspolaganju, Partoš je, na osnovu tamo uočenog ustanovio, da se "osvojena Srbija, sa glavnim gradom, Beogradom, naočigled kreće ka novom, sređenom, zdravom, ekonomski ojačanom i reorganizovanom životu.". Ovu svoju

tvrdnju je potvrdio hrpom podataka i statističkih pokazatelja, tako dokazujući, da je "austrougarska Vojna komanda uradila veliki posao u osvojenoj Srbiji. Sa silom (snagom), redom i disciplinom je postavio na noge zemlju potpuno iznemoglu od ogromnih gubitaka ratnih godina. Zemlja je obrađivana, u jednom broju fabrika je pokrenut rad, industrijska proizvodnja je – koliko je bilo moguće – povećana, trgovci su snabdeveni robom, i stvoreno je novčano bogatstvo u okupiranoj Srbiji, koje je – po jednoglasnom mišljenju beogradskih finansijskih institucija – jedinstvena pojava u privrednoj hronici Prvog svetskog rata.".¹¹

Iako ne možemo bez sumnje da potvrdimo kredibilitet ocena koje sadrži knjiga, jer je izveštaj/prikaz pravljen od strane okupacione vlasti, ali je činjenica da Partošev rad podacima dokumentovano daje sliku o obavljenom privrednom i kulturnom radu u okupiranoj Srbiji.

Nakon osvajanja Srbije, tj. vojne okupacije, sledila je organizacija Javne uprave srpskih teritorija, na blizu trideset hiljada kvadratnih kilometara. 12 Prvi posao Glavnog generalnog guvernera bilo je organizovanje popisa stanovništva, između 10. i 15. jula 1916. godine. ¹³ Po popisu stanovništva, na teritoriji okupirane Srbije bilo je 1.373.511 duša.¹⁴ Okupatori su oformili trinaest okruga, sa 54 sreza, (pored Beograda) i 853 opštine.¹⁵ Opština je bila najmanja upravna oblast. Opštine su imale poglavarstva, koja su obavljala poslove kako uprave, tako i javne bezbednosti i javnog snabdevanja. Više opština je formiralo okrug, na čijem čelu se nalazila Carsko-kraljevska Okružna komanda, koja je pored vojnog osoblja, imala dodeljenog civilnog komesara, činovnike uprave, lekara i poreskog službenika. 16 Okružna komanda je bila prva instanca obraćanja; svaki od srezova su bili pod upravom sreske komande i one su bile naročito važne u odnosu na privredu. Upravu okupiranih teritorija je vršila Carsko--kraljevska Vojno generalna uprava, na čijem čelu se nalazio vojni guverner, sa sedištem u Beogradu. 17

Upravne organe grada Beograda regulisala je Uredba o upravi od 3. septembra 1916. godine. Po novom rasporedu opštinska uprava se sastojala od deset odeljenja. 18

Organi i organizovanje Carsko-kraljevske Vojne generalne uprave bilo je sledeće: Vojna grupa, Civilna grupa, Privredna grupa, Finansijsko odeljenje i Pravosudno odeljenje.¹⁹ Na čelu skoro svih odeljenja nalazili su se vojni i civilni stručni referenti.

Nakon uspostavljanja upravne vlasti prvi značajni zadatak je bio organizovanje poljoprivredne proizvodnje. Na okupiranim srpskim teritorijama, za podsticanje poljoprivredne proizvodnje Glavna komanda u Beogradu je koristila uspostavljene vojno-upravne organe. ²⁰ Za svaki okrug su imenovali okružnog poljoprivrednog referenta (Landwirtschaftlicher Kreisreferent), a u srezovima važnim za poljoprivredu sreske referente. ²¹ Ovi referenti su u isto vreme stajali na raspolaganju i okružnim komandama. Obrađivanje zemlje, zbog nestašice odgovarajuće radne snage, organizovale su takozvane privredne stanice (Wirtschaftstation), koje su imale i zadatak nabavke i raspodele semena za setvu, kontrole radova, kao i nadzor žetve i sakupljanja letine. ²²

Najvažniji cilj je bio snabdevanje stanovništva i vojske, a sa tim u vezi su svoje snage usmerili na proizvodnju pšenice, kukuruza, raži, ječma i zobi. ²³ Svaki pedalj zemlje su obradili, ništa nije ostavljeno na parlogu. U interesu pospešivanja proizvodnje vojno-generalni upravitelj je svaku vrstu mašine dao na raspolaganje stanovništvu. Podelili su jednostavne gvozdene plugove, !!!! popravili su vršalice, koristili su parne i motorne plugove, nabavili su sejačice, što je značajno povećalo poljoprivrednu proizvodnju. ²⁴ Kao rezultat ovoga uspeli su da obezbede snabdevanje srpskog stanovništva, ali i da pomognu javnu ishranu vojske.

Radi obezbeđivanja javnog snabdevanja vojno--generalni upravitelj, ustanovio je Centar za plasman produkata (Ernteverwertungscentrale), sa sedištem u Beogradu, ²⁵ koji je objedinjavao poslove, delom Akcionarskog društva Mađarski vojni prozvodi, i delom Državnu kancelariju za javnu ishranu. Ovo je bila takva vojna institucija, koja je skoro sve srpske proizvode, žitarice, mahunarke, voće, krmivo, kao i lan, konoplju, vunu i uljarice zaplenila i preuzela, određenu količinu koristila za ishranu srpskog stanovništva, a višak proizvoda je koristila Monarhija.²⁶ Spomenuti centar je u interesu obezbeđivanja proizvoda, između 1. i 15. maja kod svakog proizvođača tačno ustanovio na koliko hektara šta je zasađeno, i na osnovu toga je tačno mogao da se predvidi budući prinos useva. Centar je imao četrdeset provincijalnih ispostava, i pomoću njih su preuzimali po opštinama količine useva.²⁷ Na ime privrednih potreba, Centar je ostavljao određenu količinu semena za sadnju proizvođačima, dok je gradskom stanovništvu, na ime kućnih potreba, po glavi, mesečno dozvolio 6 kilograma brašna (primarnim proizvođačima deset).²⁸ Vojna uprava je na Banjici pored Beograda

osnovala ogledno gazdinstvo, mini farmu: tamo je radio mali pogon za proizvodnju putera, koji je bio pogodan da dnevno proizvede 120 kilograma putera; Beogradski stočni fond je dnevno dopremao 600 litara mleka, ali i odgovarajuću količinu sira. Na Banjici je radila i praonica, koja je vojsku u Beogradu i okolini obskrbljivala čistim vešom.²⁹ Banjičko ogledno gazdinstvo je imalo i dvesta konja, sto dvadeset dva sitnog blaga i dvesta šezdeset tovljenika. 30 Imala je i povrtnjak, ali su ovome gazdinstvu pripadale i radionice za obuku zanatlija, gde je oko stočetrdesetoro dece učilo razne zanate (obućara, krojača, kolara, tesara, stolara, bravara, limara i grnčara). 31 Pored Banjičkog oglednog gazdinstva, kvalitetan rad je tekao i na topčiderskom gazdinstvu na tri hiljade jutara, koju je Vojna uprava razvila u poljopvrednu stanicu i ogledno gazdinstvo.³²

Poseban naglasak je u organizaciji stočarstva na okupiranim teritorijama, kao i na povećanju stočnog fonda. U ovome je, pored ovčarstva, kozarstva, konjarstva i peradarstva, istaknuto mesto imalo i svinjogojstvo. Sa stočnom trgovinom su bili u vezi i takozveni prinudni vašari. Naime, u okupiranoj Srbiji zabranjena je slobodna prodaja životinja, a privredne stanice i mesni promet stokom potrebnu količinu životinja (blaga) nabavljao je putem prinudnih vašara. To se odvijalo tako, da su sreske komande redovno dobijale uputstvo o tome gde, kada i za koju vrstu životinja treba održati prinudni vašar, i od ove vrste životinja koliko treba da se dotera na vašar. Opštine su zatim morale da vode brigu o tome, da doteraju za njih određenu količinu životinja, koje su odatle stizale na tovljenje u poljopvridne stanice, na klanicu ili su namenjene za izvoz.³³

U snabdevanju mesom istaknuto mesto je pripalo beogradskoj izvoznoj klanici, koja je bila ne samo najveći prerađivač mesa, već je imala ulogu farme za tov. Tamo je bilo zaposleno 1200 vojnika i 350 civila.³⁴

U okupiranoj Srbiji javno snabdevanje su vlasti rešile primenom karata. U Beogradu je brašno i krompir nabavljala gradska vlast sa posredovanjem vojnog povereništva i to je građanstvu izdavano putem karata: po glavi (dnevno) 200 g brašna i 300 g krompira. Izdate su posebne karte sledovanja hleba, koje su glasile na 300 g hleba dnevno. Deca su dobijala polovinu ove količine. Vojna uprava je izdala i bonove za ogrevno drvo. Na području Beograda svi bonovi za javnu potrošnju i ishranu izrađivani su i izdavani od strane 15 okružnih kancelarija. Cene su određivale gradske vlasti, a eventualno podizanje cena je strogo kažnjavano. ³⁶

Okupatori su u Srbiji ustanovili takozvani Centar za nabavku sirovina, koji je bio u delokrugu vojnog povereništva, i koji se bavio isključivo nabavkom i prometom sirovina. Iz delokruga ovog centra, držanje svinja i goveda, tovljenje tovljenika, raspodela mesa, raspodela krmnog bilja i izvoz, pripadao je isključivo vojnom povereništvu, a izvoz jaja i živine potpadao je pod Kancelariju za promet robom.³⁷ Vojna uprava je i ribarenje podvela pod akciju javnog snabdevanja, pa je kao rezultat te mere mesečno obezbeđivala 20.000 kg ribe, kako stanovništvu, tako i vojsci. 38 Vojna komanda je uz svesrdnu pomoć seksardskih proizvođača svile, unapredila i uzgoj svilenih buba: samo 1917. godine otkupili su od stanovništva 90.000 kilograma čaura, a celu količinu je preradila Seksardska državna predionica svile.³⁹ Sa velikim snagama je teklo razvijanje proizvodnje voća (šljive, jabuke, kruške, oraha, trešnje, breskve, kajsije), naročito u okolini Čačka, Kruševca, Užica, Valjeva. Najpopularnija voćka je već tradicionalno šljiva, od koje u Srbiji rodi 2-5 miliona kvintala. Dve petine su sušili, od dve petine su pekli rakiju, a od jedne petine su kuvali pekmez.40

Interesovanje okupacionih vlasti se širilo i na rudna blaga. Rudarsko odeljenje Beogradske vojno-generalne uprave procenilo je stanje rudnih staništa, i krenulo je u istraživanje novih rudnika. U njihovom radu su se najviše koncentrisali na vojne metale (olovo, antimon i bakar), i kao rezultat ovoga, rad je započeo u sedam novih rudnika. Najznačajniji je bio rudnik olova Babe, kojem se dnevno proizvodio vagon čistog olova, a pored ovoga 100 vagona olovne rude. Bakar su nabavljali iz rudnika bakra Majdanpek, a antimon iz rudnika Dobri potok kraj Šapca. 41 U blizini Beograda otvorili su rudnik mrkog uglja (koji je Beogradu dnevno slao 30 vagona uglja), a pored Čačka, Kraljeva i Ljubovije otkrili su nalazišta hroma. Kod Trstenika su pokrenuli vađenje kamena, i stavili su u pogon i rudnik mermera u Vrdniku.42

Za vreme okupacije na osvojenim teritorijama prvenstveno su radili vojni majstori. Kao što je Silard Partoš formulisao, "tek tu i tamo ima koji srpski zanatlija koji krpi, koji je zadržao svoju radionicu, većina je međutim ili umrla u ratu, ili ako je ostao u životu, radionicu i alate je vojska zaplenila a njegovo radno mesto su zauzeli vojni majstori."⁴³ Na polju fabričke proizvodnje, posebno se vodilo računa o obnavljanju i pokretanju starih pogona, a sa druge strane na osnivanju novih. Od novoosnovanih fabrika u Beogradu, vredne

su pomena fabrika sapuna, fabrika krmiva, fabrika leda, fabirka cigareta i još dve fabrike alkohola.⁴⁴ I trgovina se suzila zbog rata: Vojna uprava je 1916. godine postavila carinu između srpskih teritorija i Monarhije, i proširila je zabrane izvoza koje su važile u Monarhiji i na Srbiju. 45 Za regulisanje izvoza i uvoza, to jest za kontrolu istog, u avgustu 1916. godine u Beogradu je osnovan Carsko-kraljevski Centar za promet robom, koji se trudio da osigura snabdevanje civilnog stanovništva. 46 Ovde je potrebno napomenuti da je i Mađarski kraljevski muzej trgovine otvorio ispostavu u Beogradu sa namerom da uspostavi kontakte sa srpskim trgovcima, a sa druge strane, da "na odgovarajući način pripremi srpsko tlo za budućnost mađarskog izvoza."47 U prvoi godini okupacije 142 mađarska trgovca i agenta su tražila lično ili pisano informacije od ispostave o mogućnostima trgovine u Srbiji. A srpski trgovci su se u 740 slučajeva obratili ispostavi za informacije i uputstva.⁴⁸

U Beogradu je u toku okupacije otvoren stalni magacin za mašine (za prodaju poljoprivrednih mašina), a 1. jula 1917. godine i Služba za kontrolu mere. Novčani promet okupiranih teritorija su obavljale mađarske i austrijske novčane institucije sa sedištem u Beogradu. Sem ovoga, u Beogradu je obavljalo delatnost 6-7 menjačnica, sa dosta velikim prometom. 49 27. juna 1916. godine takođe u Beogradu, za zaštitu mađarskih, austrijskih i nemačkih poverilaca osnovan je Centar za zaštitu poverilaca. 50

KULTURNA DELATNOST NA OKUPIRANIM TERITORIJAMA

Napori Vojne uprave, pored sređivanja privredne sfere proširivao se i na sferu kulture, pri čemu se prvenstveno koncentrisao na to da na okupiranim teritorijama "stvori sređenije kulturne odnose". Kao rezultat ovoga, delom su preuzeli upravljanje postojećih kulturnih isntitucija, a delom su osnivali i nove. Tako je u Beogradu, pod okupacijom nesmetano radio Meteorološki institut, Seizmografski institut, Prihvatilište za decu, Institut za gluvoneme, Institut za dezinfekciju, Gradska bolnica i Umobolnica.⁵¹

U odnosu na obrazovanje naroda i školstvo, vredno je pomena, da je u Beogradu, za vreme okupacije funkcionisalo pored nekoliko osnovnih škola, i tri vrtića, trgovački kurs, muzička škola i realna gimanzija.⁵²

Među školama vredna je pomena beogradska Carska i kraljevska realna gimnazija, koju je osnovala Vojna generalna uprava "u cilju višeg obrazovanja". ⁵³ Ovaj

institut je počeo rad 4. septembra 1916. godine sa 365 redovnih i 5 privatnih učenika. Institut je imao šest razreda, a "od učenika 184 je znalo samo srpski, a 69 i nemački, 47 španski, a 20 i francuski."54 Vodio ga je Ferenc Useti (Usetty Ferenc), negdašnji nastavnik budimpeštanske gimnazije, koji je relativno brzo naučio srpski jezik, nakon čega je u Beogradu – vrlo uspešno – predavao mađarski jezik.⁵⁵ I to u tolikoj meri uspešno, da su na završnom ispitu u leto 1917. godine "srpski učenici na besprekornom mađarskom, i razumljivim naglaskom, držali govorne i misaone vežbe, i da su sa takvom preciznošću recitovali Oračku pesmu Rakošija ("Rákosi szántó dalát"), Plan se u dim pretvorio ("Füstbe ment terv"), Dobri stari krčmar ("A jó öreg kocsmáros"), Koka moje majke ("Anyám tyúkját") od Šandora Petefija, da ni u bilo kojoj mađarskoj narodnoj školi nisu mogli bolje."56

U interesu poboljšanja socijalnih prilika, u maju 1916. godine, Vojna generalna uprava u Beogradu je osnovala Carsko-kraljevsku Službu za zapošljavanje, koja je imala za zadatak da pomogne u nalaženju posla za nezaposlene.⁵⁷ Takođe tu, u junu 1916. osnovali su i Kasu za osiguranje radnika.⁵⁸ Članovi su bili prvenstveno radnici vojnih pogona. U avgustu 1916. Beograd je postao bogatiji za još jednu važnu socijalnu ustanovu. Vojna generalna uprava je postavila centralnu narodnu kuhinju za snabevanje siromašnog stanovništva, koje je koristilo njih oko 2000.

U kulturnoj sferi važio je za izuzetan događaj pokretanje prvih mađarskih novina u Srbiji, *Beogradske* vesti (Belgrádi Hírek) 1. juna 1916. godine. ⁵⁹ Ove novine od 8-10 strana nisu bile samo oruđe propagande, već su stajale i u službi informisanja. Dnevni list je uređivao Žigmond Boškovic, prvi broj je objavljen u trideset hiljada primeraka sa člancima na nemačkom, mađarskom i srpskom jeziku. ⁶⁰ Redakcija je bila u suštini prava vojna redakcija, vodio ga je urednik-poručnik, uz revnosni rad profesionalnih novinara, koji su nosili različite vojne rangove. Vladao je vojnički red i disciplina. List je imao dobru informacionu službu, dva puta dnevno su dobijali izveštaje iz Budimpešte, a uvodnici su se bavili istaknutim događajima ekonomskog i kulturnog života na okupiranim teritorijama. Po Partoševoj formulaciji "živo uređene rubrike, lepo napisana saopštenja, brze i pouzdane reportaže, podlisci na nivou" su mogli da zadovolje i najpretencioznije čitaoce.

Odgovorni urednik dnevnog lista je jedno vreme bio poručnik Jene Sekula.⁶³ Novine su ugašene u oktobru 1918. godine.⁶⁴

Po Partoševom mišljenu *Beogradske vesti (Bel-grádi Hírek*) su bile "jedna od najinteresantnijih i najlepših kulturnih institucija generalnog guverimana". ⁶⁵ Vojna uprava je osnovala veliku štampariju⁶⁶ da bi pomogla ovaj poduhvat. Zašto je ovo bilo važno? "Ne samo zato što je osnivanje beogradskih novina bila kulturna potreba, već i goruća tehnička potreba Vojne uprave, jer bez novina ne postoji veza između vlasti i naroda. Vojna uprava nije mogla svoje namere da objasni osvojenom stanovništvu i da im rasvetli mnoge stvari, čije poznavanje bi imalo blagotvoran uticaj na raspoloženje i osećanja."

Prethodno ovome Generalna uprava je 15. decembra 1915. godine pokrenula *Belgrader Nachrichten*, dnevne novine na nemačkom jeziku. Istovremeno sa ovim objavljene su i novine na srpskom jeziku pod naslovom, *Beogradske Novine*. ⁶⁸

Za vreme okupacije u Beogradu zabavu su označavale kafane, predstave takozvanog Front-pozorišta, jedan stalni Orfeum, kao i dva carska i kraljevska bioskopa (sa dve filmske projekcije nedeljno).⁶⁹

NAPOMENE

- ¹ Faragó László: Szerbia összeomlása 1915-ben. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt., Budapest, 1935 (http://mtdaportal.extra.hu/ Bokk_ HABORU_1.html) skinuto: 20. aprila 2015.
- ² Anonim: *Beograd*. = *Tolnai Világlapja*, 21. okt. 1915. 15–16.
- ³ Anonim: *Opsada Beograda*. = *Tolnai Világlapja*, 22. jun 1916. 40.

- ⁴ Uo
- ⁵ Anonim: *Objašnjenje prve ratne igre*. = *Tolnai Világlapja*, 22. jun 1916. 40.
- ⁶ Anonim: *Tolnai ratna igra*. = *Tolnai Világlapja*, 15. jun 1916. 21.
- ⁷ Anonim: *Tolnai ratna igra.* = *Tolnai Világlapja*, 15. jun 1916. 15.
- 8 Anonim: Tolnai ratna igra. = Tolnai Világlapja, 15. jun 1916. 21.

- ⁹ Dr. Pártos Gyula: Gazdasági és kultúrmunka a meghódított Szerbiában. Sa predgovorom Lanci Lea, tajnog savetnika, predsednika Mađarsko-bošnjačkog i Istočnog privrednog centra. Sa dozvolom Carsko-kraljevskog Štaba za štampu. Umetnički institut za štampanje knjiga Biro Mikloša, Budimpešta, 1918, 5 [A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai 10. szám]
- ¹⁰ Isto.
- ¹¹ Isto. 7.
- ¹² Isto. 10. Teritorija stare Srbije je bila 86.302 km², od toga je oko 30.000 km² bilo pod austrougarskom opsadom, ostatak je bio pod Bugarskom javnom upravom. Srpske teritorije pod Austrougarskom su bili najplodniji i najgušće nastanjeni delovi stare Srbije, koju su podelili na 13 upravnih okruga (Grad Beograd, Beograd-provincija, Čačak, Gornji Milanovac, Kragujevac, Kruševac, Šabac, Smederevo, Užice, Valjevo, Mitrovica, Novi Pazar i Prijepolje).
- ¹³ Isto. 12.
- ¹⁴ Isto. 13.
- ¹⁵ Isto. 16–19.
- 16 Isto.
- ¹⁷ Isto.
- ¹⁸ Isto. Deset upravnih odeljenja obavljala su sledeće delatnosti: Odeljenje predsednika; Kancelarija sekretara; Odeljenje za upravu; Opštinski sud; Privredno odeljenje; Računovodstvena kancelarija; Odeljenje za poreze i takse; Odeljenje za izgradnju; Odeljenje za zdravstvo; Odeljenje za slučajeve siromašnih.
- ¹⁹ Isto. 20.
- ²⁰ Isto. 24.
- ²¹ Isto.
- ²² Isto. 25.
- ²³ Isto. 24.
- ²⁴ Isto. 26.
- ²⁵ Sastojalo se od sedam odeljenja: Odeljenja za urod, za transport, za mlinove, za džakove, za krmivo, za voće i za alkohol.
- ²⁶ Isto. 35.
- ²⁷ Isto. 36.
- ²⁸ Isto. 37.
- ²⁹ Isto. 40.
- ³⁰ Isto.
- ³¹ Isto. 41.
- ³² Isto. 42.

- ³³ Isto, 46.
- ³⁴ Isto. 49.
- ³⁵ Isto. 54.
- ³⁶ Isto, 55.
- ³⁷ Isto. 57.
- 38 Isto.
- ³⁹ Isto. 58.
- ⁴⁰ Isto. 59.
- ⁴¹ Isto. 64.
- ⁴² Isto.
- ⁴³ Isto. 66.
- ⁴⁴ Isto. 67.
- 45 Isto. 69.
- ⁴⁶ Isto. 70.
- ⁴⁷ Isto. 76.
- ⁴⁸ Isto. 77.
- ⁴⁹ Isto. 83.
- ⁵⁰ Isto. 87.
- ⁵¹ Isto. 93.
- ⁵² Isto. Na teritoriji okupirane Srbije radilo je ukupno 10 sirotišta i skloništa, 3 škole (za decu od 12 godina) kao i jedna gubernijska škola, pored ovoga još 93 narodne škole, tri albanske narodne škole, i nešto više od 30 Mekteb-škola.
- ⁵³ Isto. 94.
- ⁵⁴ Isto. 95.
- 55 Isto. 96. Jezik nastave je bio srpski, a mađarski i nemački jezik je bio obavezan sa 3-3 časa nedeljno.
- ⁵⁶ Isto.
- ⁵⁷ Isto . 99.
- ⁵⁸ Isto. 100.
- ⁵⁹ Isto. 103, kao i Anonim: Mađarske novine u Beogradu = Ország-Világ, 25. jun 1916. 361. List je bio u stvari mađarsko izdanje *Belgrader Nachrichten*.
- ⁶⁰ Anonim: Ugasile su se Beogradske vesti (Megszűnt a Belgrádi Hírek). = Pesti Napló, 27. okt. 1918. 12.
- ⁶¹ Dr. Pártos Gyula: Gazdasági és kultúrmunka a meghódított Szerbiában. Sa predgovorom Lanci Lea, tajnog savetnika, predsednika Mađarsko-bošnjačkog i Istočnog privrednog centra. Sa dozvolom Carsko-kraljevskog Štaba za štampu. Umetnički institut za štampanje knjiga Biro Mikloša, Budimpešta, 1918, 5 [A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai 10. szám]
- ⁶² Isto.

- ⁶³ Anonim: Srebrna viteška medalja jednom novinaru (Ezüst vitézségi érem egy újságíróna)k. = Pesti Napló, 10. febr. 1918. 10.
- ⁶⁴ Anonim: Ugašene su Beogradske vesti (Megszűnt a Belgrádi Hírek). = Pesti Napló, 1918. okt. 27. 12.
- ⁶⁵ Dr. Pártos Gyula: Gazdasági és kultúrmunka a meghódított Szerbiában. Sa predgovorom Lanci Lea, tajnog savetnika, predsednika Mađarsko-bošnjačkog i Istočnog privrednog centra. Sa dozvolom Carsko-kraljevskog Štaba za štampu. Umetnički institut za štampanje knjiga Biro Mikloša, Budimpešta, 1918, 5 [A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai 10. szám]
- 66 Štamparija je imala preko 200 zaposlenih, devet mašina za slaganje, 12 tiglova, livnicu olova,

- knjigoveznicu i rotaciju. Odavde je dnevno na tržište stizalo 20-30.000 primeraka lista. Tu su štampali i više knjiga na mađarskom i nemačkom jeziku.
- ⁶⁷ Dr. Pártos Gyula: Gazdasági és kultúrmunka a meghódított Szerbiában. Sa predgovorom Lanci Lea, tajnog savetnika, predsednika Mađarsko-bošnjačkog i Istočnog privrednog centra. Sa dozvolom Carsko-kraljevskog Štaba za štampu. Umetnički institut za štampanje knjiga Biro Mikloša, Budimpešta, 1918, 5 [A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai 10. szám]
- ⁶⁸ Isto.
- ⁶⁹ Isto. 107.

АУСТРОУГАРСКИ ВОЈНИЦИ ИЗ СТАРЕ, НОВЕ И НЕМАЧКЕ ПАЛАНКЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ 1914-1918. ГОДИНЕ

МА Никола Миливојевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, johnnynrv@gmail.com

Апстракт: У раду су приказани резултати двогодишњег истраживања везаног за ратни пут аустроугарских војника из трију сестринских општина: Старе, Нове и Немачке Паланке у Великом рату 1914-1918. године. Аутор у раду настоји да изложи бројно стање Паланчана по чиновима, њихов распоред по родовима војске, а појединачно се бави проблемима дезертера, погинулих, рањених и заробљених, као и пилотима и морнарима.

Кључне речи: аустроугарски војници, Велики рат, Стара Паланка, Нова Паланка, Немачка Паланка

Проток времена и многи други догађаји који су погодили наше крајеве у протеклих сто година допринели су заборављању учесника Великог рата и њихових ратних судбина. Услед недостатка интересовања за ову тематику временом су нестајали и последњи живи сведоци ратних догађаја 1914-1918. године са наших поднебља, а заједно са њима нестајали су и многи драгоцени извори који су могли да нам кажу нешто више о њиховом херојском путу и страдању за време рата. Управо из тих разлога ми смо данас суочени са јако малим бројем извора везаних за ратне судбине житеља трију паланачких општина: Старе, Нове и Немачке Паланке. Драгоцени извори представљају ратни регистри похрањени у страним архивима,² малобројно сачувани ратни дневници, изводи из евиденције о служби у здруженим оружаним снагама Аустроугарске монархије, такође малобројна сачувана писма, дописи, захвалнице и плакете, разни судски списи, као и извори епиграфског карактера, а нешто података добијамо и из литературе на мађарском и немачком језику.3

Двогодишњим истраживањем успели смо да прикупимо 562 имена⁴ и скоро исто толико ратних биографија Паланчана, учесника аустроугарских оружаних снага током Великог рата. Паланчане током рата проналазимо у свим родовима војске. Од укупног броја пописаних, њих 235 припада пешадији, артиљерији 3, коњици 6, авијацији 3, морнарици 3, помоћним службама 2, санитету 2. Официрско звање натпоручника (Oberleutnanta) носили су: Лоренц Шулц, Лоренц Вагнер, Ђула Лебхафт, Бела Ресели, Соломон Штајн, Калман Смиха, Борислав Увалић, Јанош Бунда, Ленард Червени и Иштван Шнајдер, Поручника (Leutnanta): др Франц Шпилденер, ПШан-

дор Лови, Вилмош Вагнер, Милорад Завишић, Геза Абелсберг, Пал Абелсберг, Бела Брукер, Јакоб Хелд, Ђурђи Пап, Геза Милер и Емануел Шандор, ¹² Хернет, Енгел¹³ и Карл Нотиг, ¹⁴ док је чин капетана носио Оскар Битер. 15 Подофицирски чин заставника носилису: Георг Линдершмидти Бодог Хоровиц, водника (Zugsfhürer): Радослав Палишашки, Јозеф Јакоб, Јохан Нан, Веселин Вукадинов, Георг Зетнер, Јозеф Бајнштајнгел, Јакоб Освалд, Јосиф Стојаковић, Јакоб Луш, Георг Јабек, Јозеф Пауперт, Јозеф Бранделик, Јохан Шун и Франц Новак; 16 десетарски чин (Korporal): Joxaн Ерн, Joxaн Еберхард, Joxaн Секереш, Светозар Крестић, Штефан Пенц, Јозеф Штемер, Јакоб Кламус, Јозеф Шетмер, Штефан Лапис, Андраш Гроф, Стефан Марковић, Јозеф Блехл, 17 чин разводника (Gefreiterer): Jохан Хулер, Михаел Шарм, Петер Бранделик (рођен 1886. године), Петер Бранделик (рођен 1891. године), Максим Милошев, Петер Тендел, Јохан Милер, Франц Кун, Ђула Червењи и Милаљ Буш. 18 Кадети питомци војнопоморске академије у чину кадета-водника били су: Лајош Ресели, Иштван Хоровиц, Алфред Хоровиц, Ђула Лебхафт, Ъула Червењи, Иштван Смиха и Геза Гергељ. 19 Остали су носили чин редова (Infanterist).

Након атентата на Франца Фердинанда у Сарајеву и предаје ултиматума Краљевини Србији, у историографији познатом још као Јулска криза, Аустроугарска ужурбано спроводи мобилизацију. ²⁰ Пошто су се три паланачке општине налазиле у оквиру Бачко-Бодрошке жупаније, Паланчани су потпадали под Четврти армијски корпус са центром у Будимпешти и средином 1914. године били послати у: Печуј, Суботицу, Нови Сад, Будимпешту и Сегедин на војну обуку. У рат са предвојничком обуком ушло је

њих четворица а добровољно њих деветорица²¹ од којих један улази са непуних 17 година. 22 На основу расположиве грађе успели смо да утврдимо неке од јединица у које су они били распоређени непосредно пред избијање рата: Четрдесет шести сегедински царско-краљевски пешадијски пук, Шести новосадски хонведски пешадијски пук, Осми суботички царско-краљевски хусарски пук, Шести суботички хонведски пешадијски пук и Шести печујски царско-краљевски пешадијски пук.23 Отварање нових фронтова према Краљевини Италији 1915. године и Краљевини Румунији, доводи до све веће потребе да се попуне јединице ослабљене великим бројем погинулих, дезертираних, рањених и заробљених војника. 24 Из тих разлога Паланчане током рата срећемо и у јединицама других армијских корпуса, и то највише у Тринаестом армијском корпусу са центром у Загребу, потом у Седмом армијском корпусу са центром у Вршцу, Трећем армијском корпусу са центром у Грацу а најмање у Петнаестом армијском корпусу са центром у Сарајеву. 25

ПАЛАНЧАНИ НА ФРОНТОВИМА ЕВРОПЕ

Разбацани по разним фронтовима Аустроугарске наспрам њених непријатеља, највећи број Паланчана већи део своје војне службе провео је на бојиштима Источног фронта наспрам Руског царства. На овом фронту учествовали су у многим важним биткама и војним операцијама: Бици за Пшемислав 1914. и 1915. године, операцијама у Галицији 1914. и Волонији, у операцијама на Дњестру, око Ужока, Бици код Горилце, борбама око Добердоа, Станислава, Лемберга, Ковна, у операцијама одбијања Брусиловљеве офанзиве 1916. итд. У књизи A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, забележено је ратно херојство питомца војнопоморске академије Ђуле Червењија на овом фронту. Он као предводик једног мањег одреда заробљава знатно јачу козачку јединицу заједно са њеним мајором. За овај војни подвиг одликован је Малом сребрном медаљом.²⁶

Други по бројној заступљености Паланчана био је Балкански фронт 1914-1915. године. На њему они учествују у Церској и Колубарској бици, тј. операцијама око Шапца, Београда, и Обреновца 1914. године, а потом 1915. године учествују у нападу на Краљевину Србију. Забележено је и неколико примера њиховог учешћа у бици под Ловћеном, као и

касније на простору Албаније 1916. године.²⁷ После Балканског фронта долази Италијански фронт. Иако је на њему било много мање војника из три сестринске општине, овде је забележен највећи број њихових војних подвига, па тако нпр. током Битке код Ишонза 1916. године припадник Седамдесет шестог новосадског царско-краљевског пешадијског пука, Јаков Хелд заробљава читав један италијански батаљон од 600 војника. Херојски подвиг добровољца Двадесетог темишварског царско-краљевског артиљеријског пука, Вилмоша Вагнера остао је забележен у Хефертовом извештају од 2.11.1916. године. За своје војне подвиге ова двојица Новопаланчана одликована су златном медаљом. Од важнијих битака и војних операција у којима су Паланчани учествовали на овом фронту важно је поменути: Сан Мишел, Монт Белини, Асизо и Пијаву 1918. године.²⁸

На Румунском фронту део своје службе провело је четворо Паланчана. Један од њих, Соломон Штајн, тада већ као ветеран са Источног фронта, истакао се у борбама против војске Краљевине Румуније код Појана Сарата и Магуре, за шта је у неколико наврата одликован. 29

ДЕЗЕРТЕРИ, РАЊЕНИ И ПОГИНУЛИ

Ношена старом војном славом и традицијом, Двојна монархија улази 1914. године у дотада највећи окршај у историји човечанства, иако неприлагођена модерном начину рата. Војни врх се, од самог почетка, показао недораслим задатку пред собом, водећи војску из једне војне катастрофе у другу, оптерећујући монархијске ресурсе, а самим тим и њено становништво. Лоше вођење рата довело је до раста корупције у њеном војном и државном апарату, као и до опште несташице основних животних намирница. Негативан став према Словенима учинио је то да се посебно на Источном фронту бележе, из године у годину, рекордни бројеви дезертера и војничке непослушности. Управо су ове околности утицале на број заробљених, рањених или погинулих житеља Паланки током Великог рата.

Сходно поменутој чињеници да је највећи број Паланчана већи део своје службе провео на Источном фронту, на истом фронту забележен је највећи број заробљених, рањених и погинулих. На том фронту од 1914. до 1917. заробљено је 68 Паланчана. Као места заробљавања неких од њих у војним регистрима

наводи се: Томск, Пенса, Зборован, Пшемислав, Лемберг итд. 31 Од ових 68 аустроугарских ратних заробљеника на Источном фронту око 55 војника српског порекла ступила су у редове српских добровољаца, 32 док су двојица 1917. ступили у редове Чепајевих бољшевика.³³ На списку ратних губитака од свих нама познатих имена српских добровољаца, за сада смо нашли помен само њих двојице: разводника Максима Милошева и редова Тодора Бановића.³⁴ Током војних операција 1914/15. године на Српском фронту заробљено је 10 Паланчана. 35 Међу њима био је и један официр-поручник, др Милорад Завишић, 36 8 редова и један цивилни возач при војсци (Јозеф Шмидт-Zivilfhurmann).37 У српско заробљеништво падали су код Београда и Шапца 1914, док су по заробљавању смештани у Седму војну болницу у Крагујевцу, у Ниш и Смедеревску Паланку. Током 1915. године војсци Краљевине Србије као добровољци

прикључили су се аустроугарски ратни заробљеници Сима Пешић и Петар Данилов. За Јозеф Бучко једини је Паланчанин који је заробљен на Италијанском фронту, за није познато где су и када су заробљени осталих пет војника којима припадају: питомац-водник војнопоморске академије кадет Георг Гергељ и официрски помоћник Георг Бобачек. 40

Приметан је и велики број погинулих Паланчана, чак 93 или скоро 1/5 укупног броја пописаних бораца. Оно што је такође занимљиво јесте да су највише гинули млади војници рођени између 1880. и 1900. године. Иеђу погинулима највише је припадника пешадије, али је забележена и погибија четворице поручника (Бек, Емануел Шандор, Хил и Слама (Георг Јабек) и двојице десетара (Андраш Гроф и Михаљ Буш), двојице хусара (Адам Тендлер и Јакоб Петри), једног морнара (Јозеф Анасенц) и једног

Редов Панша Влајков (їоре йрви, с лева) са саборуима. Влајков је йоїинуо шоком једне диверзаншске акције на Исшочном фроницу 12. децембра 1914. їодине. (Фошо-колекција йородице Влајков).

артиљерца (Петар Вулетин). ⁴³ Уколико бисмо њихове погибије поређали хронолопки добили бисмо следећи приказ: њих седам гине током 1914. године, 17 током 1915, тројица 1916. и један 1918. године, док због недостатка извора не можемо да утврдимо када је погинуло 65 Паланчана. Највећи број погинулих паоје на Источном фронту, затим на Балканском (или Српском фронту, током 1914-1915) а најмање на Италијанском фронту. ⁴⁴ Паланчани су умирали од последица рањавања и у ратном заробљеништву. Такоје у војним регистрима забележен пример смрти редова Шестог вода, Шесте царско-краљевске регименте Јозефа Мајера у Другој резервној војној болници у Нишу, 8.12.1914. године. ⁴⁵

До сада је утврђено број од само 19 рањеника: 4 на Италијанском фронту, 6 на Српском фронту и 9 на Источном фронту. Тачно 90% рањеника припада категорији официра и подофицира. Из тих разлога можемо да претпоставимо да је рањених Паланчана за време Великог рата било много више. Од узрока рањавања најчешће се наводе рањавања пушчаним зрном или шрапнелом граната, рањавање непријатељским бајонетима током јуриша, а у једном случају чак и рањавање авионским митраљезом. Њих троје рањено је неколико пута у различитим операцијама током рата, а остали су рањени само једном. 46

ПАЛАНАЧКИ ПИЛОТИ И МОРНАРИ

За време Великог рата, Паланке су дале три пилота: Јозефа Маурера,⁴⁷ Јозефа Бренера и Петера Фишера. 48 Овај податак нам је утолико занимљив уколико узмемо у обзир да је авијација, као посебан род војске, уведена у аустроугарску Царско-краљевску војску тек 1912. године, а на почетку рата има само 85 активних пилота. 49 Авијатичар Јозеф Маурер мобилисан је 1915. године и послат на војну обуку у Сарајево, где је одређен за пилота новоформираног Царско-краљевског ваздухопловства Аустроугарске. Током рата у својству извиђача винуо се неколико пута у небо, а за своје војне заслуге одликован је неколико пута од стране Аустроугарског војног врха. 50 Личношћу Јозефа Маурера до сада се нико није озбиљније бавио, а због недостатка извора не можемо са сигурношћу да утврдимо у којим ратним акцијама је Маурер учествовао за време рата. Осим јако скромног чланка о њему у Palanaker Heimatbrief из 2012, године немамо никакве додатне податке о његовом ратном путу.⁵¹ О авијатичарској каријери преостале двојице пилота такође немамо довољно информација. У њиховим ратним биографијама објављеним у A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar

Јозеф Маурер са їруйом аусійроуї арских војника у војном авио-ханіару. (Фойо-колекција йородице Маурер).

Сзатаї наведено је да су обојица били истакнути борци током рата, борци који су своје ратно искуство стекли на Источном фронту и на Италијанском фронту. За своје ратне заслуге одликовани су у неколико наврата током рата и по завршетку истог, а војску напуштају у рангу авијатичара у марту, односно новембру 1918. године. 52

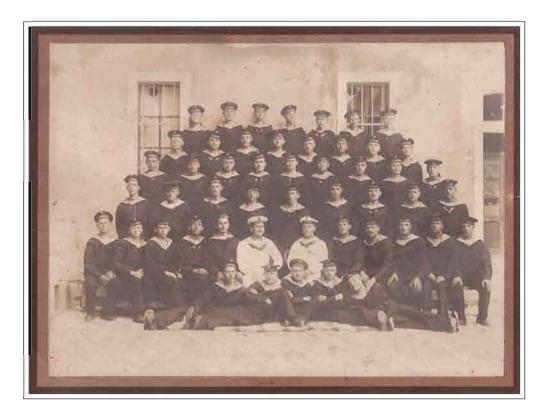
Што се морнара тиче, позната су нам имена морнара Радислава Палишашког, Јозефа Москофа и Јохана Анасенц.⁵³ Старопаланчанин Радослав Палишашки, након мобилизације распоређен је у Царско-краљевску морнарицу, где је од 1915. до 10. јуна 1918. године служио на понос угарског дела Монархије названом по првом угарском краљу и светитељу Светом Стефану—Сенти Иштиван (SMS. Szent István). Иако један од ретких морнара српског порекла на броду, Палишаки се брзо уздиже у чин машинског наредника. Преживео је торпедовање брода у јуну 1918. године, отпливавши до обале, а убрзо потом отпуштен је из војске. Није нам познато да ли је одликован током или након рата.⁵⁴ Једно од ретких сведочанстава његовог боравка на овом броду је фотографија Радослава Палишашког са осталим члановима машинског дела посаде на броду Сенти Иштиван

начињена током позније фазе рата. ⁵⁵ О осталој двојици морнара немамо довољно података. Са њихових фотографија не можемо јасно да прочитамо назив брода на којем су служили. Јозеф Мостфох, рођен 3.7.1893. године у Букину (данашњем Младенову), након рата се преселио у Немачку Паланку, док је Анасенц погинуо пред завршетак Првог светског рата. Тачан датум и место Анасенцове погибије нису нам познати. ⁵⁶

ЗАКЉУЧАК

Овим скромним текстом започели смо рад на до сада необрађеном поглављу историје Бачке Паланке. Новим истраживањима на терену и по домаћим и страним архивима настојаћемо да прикупимо и обрадимо необрађену грађу везану за ову уску тематику и тиме упопунимо наше знање о улози Паланчана у Великом рату.

* Фотографије у прилогу део су каталога и изложбене поставке изложбе *Паланчани у Великом* райу 1914—1918. аутора МА Николе Миливојевића (22. октобар — 10. децембар 2014. године, Музеј града Бачке Паланке).

Машински наредник Радослав Палишашки (друїи ред, четверти с лева) са тосадом брода СМС "Сент Иштван". (Фото-колекција Милана Палишашкої).

НАПОМЕНЕ

- 1 На почетку 20. века територији данашњег града Бачке Паланке налазиле су се три општине: Стара Паланка (Alt/Ó Palanka), Нова Паланка (Neu, Új Palanka) и Немачка Паланка (Deutsch, Német Palanka). Стара Паланка већински је била насељена српским становништвом и налазила се на истоку данашње Бачке Паланке. Западније од ње, колонизацијом Подунавских Немаца између 1765. и 1770. године, образована је Нова Паланка, а 1808. године на међупростору између Нове и Старе Паланке, формирана је трећа паланачка општина Немачка Паланка. Ове три општине након Другог светског рата обједињене су у Бачку Паланку. Livija Pap, Bačka Palanka, Monografska građa za proučavanje istorije grada, Muzejska jedinica Bačka Palanka, Bačka Palanka, 1988, 20/21.
- ² Овде првенствено мислимо на оне похрањене у Архиву Доње Аустрије чији подаци су од недавно доступни преко Интернет линка: http://digi.landesbibliothek.at/ viewer/
- ³ Већи део поменуте грађе налази се у приватном поседу породица учесника Првог светског рата са простора града Бачке Паланке. Део је похрањен у завичајном одељењу Народне библиотеке Вељко Пешровић у Бачкој Паланци, Архиву Војводине, као и у Музеју града Бачке Паланке. Драгоцене изворе епиграфског карактера проналазимо на споменицима трију паланачких гробаља. Што се литературе на мађарском и немачком језику тиче важно је поменути публикације: Palanka an der Donau: Eine Dokumentation unserer verlorenen Heimat im Batscher Land: 1764-1944, Band I-II,1986, 1992; A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, Budapest 1942.
- ⁴ Етнички гледано, сходно етичкој слици паланачких општина на почетку 20. века, од укупног броја пописаних: 377 чине Немци, а од осталих, ту је 134 Срба, 32 Мађара, 5 Хрвата, 1 Русин, 8 Јевреја и 5 Словака.
- ⁵ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 3, 4, 9-15, 29, 33/34, 56, 58, 80, 84, 86, 147, 173; Der toten und lebender Kriger

- von Bač-Palanka, Историјска збирка Музеја града Бачке Паланке.
- ⁶ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 9; Der toten und lebender Kriger von Bač-Palanka, Историјска збирка Музеја града Бачке Паланке урађена је у виду таблоа са укупно 308 фотографија преживелих и погинулих војника Првог светског рата. На њему се налазе многе драгоцене фотографије учесника Првог светског рата из трију Паланки. Занимљиво је да су на њему приказани: Немци, Мађари, Јевреји и по који Шокац и Словак, док Срба готово да нема. Тачан датум његове израде и његов аутор није познат.
- ⁷ Bela Reszely -Bestätigung über die in der bewaffenten Macht der ehemaligen österr.-ungar.

 Monarchie verbrachte militärische Dienstzeit,
 Wien, 9.3.1942; Историјска збирка Музеја
 града Бачке Паланке; A Magar Katona Szadunk
 Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 11.
- ⁸ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 12/13.
- ⁹ Борислав Увалић једини је официр из Старе Паланке који је ту општину представљао као народни посланик на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена 25.11.1918. године, а важан нам је јер је оставио иза себе свој ратни дневник. Текст дневника није публикован, а тренутно је у власништву његовог унука Драгана Борислава Увалића. А Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 13; Драго М. Његован, Присаједињење Срема, Банайа, Бачке и Барање Србији 1918, Нови Сад, 1993, 94.
- ¹⁰ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 4, 33, 153.
- Jakob Smidt, Oscar Feldäner, Josef Haas, Hans Suplitz, Palanka an der Donau: Eine Dokumentation unserer verlorenen Heimat im Batscher Land: 1764-1944, Band II, 1986, 466.
- ¹² A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 7, 10; Die digitalen Landesbibliothek Oberösterreich, B-60238/Alphab Verlustliste Nr. 165, Manschaft, A, 22.04.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 5.

- 13 Нажалост, нису нам позната њихова имена. Породица Хернет се не помиње у матрикулама, док постоји неколико особа које по својим годинама рођења одговарају официру Енгелу- Anton Reimann, Ortssippenbuch Palanka in der Batschka, Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte, A-L, Frankfurt am Main, 1981; Anton Reimann, Ortssippenbuch Palanka in der Batschka, Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte, L-Z, Frankfurt am Main, 1981.
- Die digitalen Landesbibliothek Oberösterreich,
 B-60238/Alphab: Verlustliste Nr. 502,
 Offiziere, N, P, R, S, T, U, V, W,
 14.12.1916, Hof- u. Staatsdr, Wien, 6.
- ¹⁵ Рођен 7.3.1881. године у Бечу. Био је капетан 68. Царско-краљевске регименте. Пред или током рата се за стално или привремено преселио у Стару Паланку. Једине податке о њему добијамо из: Протокола венчаних Православне источне цркве храма Рождества светог пророка и Претече Јована Крститеља, 1897-1920, Стара Паланка, 156.
- Die digitalen Landesbibliothek Oö,
 B-60238/Alphab: Verlustliste Nr. 13, 98/99;
 Verlustliste Nr. 24, 22; Verlustliste Nr. 165, 27;
 Verlustliste Nr. 172, 28; Verlustliste Nr. 178, 31;
 Verlustliste Nr. 199, 40; Verlustliste Nr. 220, 47;
 Verlustliste Nr. 273, 34; Verlustliste Nr. 379, 51;
- A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 29; Die digitalen Landesbibliothek Oö, B-60238/Alphab: Verlustliste Nr. 39, 11; Verlustliste Nr. 119, 19; Verlustliste Nr. 165, 21, 36; Verlustliste Nr. 228, 34; Verlustliste Nr. 162, 44; Verlustliste Nr. 172, 19; Verlustliste Nr. 190, 15; Verlustliste Nr. 199, 27; Verlustliste Nr. 541, 30;
- A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 4; Die digitalen Landesbibliothek Oö, B-60238/Alphab: Verlustliste Nr. 10, 10; Verlustliste Nr. 13, 16/17; Verlustliste Nr. 39, 8, 29; Verlustliste Nr. 165, 19; Verlustliste Nr. 199, 26, 32,45; Verlustliste Nr. 273, 26.
- ¹⁹ Der toten und lebender Kriger von Bač-Palanka; A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 9, 11, 13, 74; Verlustliste Nr. 221, 4.
- ²⁰ Митар Ђуришић, др Бранислав Ратковић, др Саво Скоко, др Драгољуб Живојиновић,

- др Михајло Војводић, *Први свешски раш, Опшша историја*, Цетиње, 1976, 15-20.
- ²¹ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 4, 10/11, 58.
- ²² Антал Франц, рођен 1897. у Новој Паланци, са 16 година добровољно се пријављује у аустроугарску војску. Током операција на српском фронту 1914. године са својом јединицом копа ровове, а од 1915. године укључен је у Шести печујски царско-краљевски пешадијски пук као митраљезац. Борио се на Источном и Румунском фронту. Неколико пута је одликован за своје ратне заслуге. A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 58.
- ²³ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 3/4, 9/10, 29.
- ²⁴ Митар Ђуришић, др Бранислав Ратковић, др Саво Скоко, др Драгољуб Живојиновић, др Михајло Војводић, н. д, 123, 175, 203; Милорад Екмечић, Стварање Јутославије, књ. 2, Београд, 1989, 710-715.
- ²⁵ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 9, 11,13/14.
- ²⁶ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 3/4,10-15, 29, 34, 51, 56, 58, 64, 80, 84, 86, 147, 173.
- 27 Исшо, 3, 4, 11, 15, 51, 58.
- ²⁸ *Исшо*, 7, 9, 10, 11-14, 29, 51, 56, 74.
- ²⁹ *Исшо*, 12; Постоји велика вероватноћа да је Петар Ристић из Старе Паланке током рата био распоређен на Западни фронт заједно са неком од аустроугарских артиљеријских јединица у периоду од јула до новембра 1918. године.
- ³⁰ Архив Војводине, Фонд 496, Лични фонд, Михајла Стојаковића, кутија бр. 2, Банат, Стара Паланка; Verlustliste Nr. 200, Manschaft, 41; Die digitalen Landesbibliothek Oö, B-60238/ Alphab: Verlustliste Nr. 220, 19; Verlustliste Nr. 227, 4; Verlustliste Nr. 446, 25; Verlustliste Nr. 345, 27; Verlustliste Nr. 509, 54; Verlustliste Nr. 541, 8; A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 11, 34, 74.
- ³¹ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 11, 74, Die digitalen Landesbibliothek Oö, B-60238/Alphab: Verlustliste Nr. 200, 41; Verlustliste Nr. 446, 25.

- ³² AB, Φ496, κ. бр. 2.; Zapisnik: 11, 19, 21. januar 1961, Sreski zavod za socijalno osiguranje Novi Sad, Filijala Bačka Palanka, Broj: P. 26031.
- ³³ У питању су двојица Старопаланчана Јован Јамушаков и Иван Плавшић-Шћ. Р., Борци Чепајева, Недељне новине, бр. 153, Бачка Паланка, 1967, 1, С. Карановић, И данас памтим Лењинове речи, Недељне новине, бр. 665/6, Бачка Паланка, 1977, 6.
- ³⁴ Die digitalen Landesbibliothek Oö, B-60238/ Alphab: Verlustliste Nr. 199, 7; Verlustliste Nr. 273, 26.
- A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 11, 34; Die digitalen Landesbiblio- thek Oö, B-60238/Alphab:, B-60238/Alphab: Verlustliste Nr. 156, 36; Verlustliste Nr. 177, 7, 22; Verlustliste Nr. 192, 35; Verlustliste Nr. 194, 32; Verlustliste Nr. 199, 15; Verlustliste Nr. 211, 6, 43; Verlustliste Nr. 509, 34; Verlustliste Nr. 648, 52;
- ³⁶ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 11, 34;
- ³⁷ Die digitalen Landesbibliothek Oö, B-60238/ Alphab: Verlustliste Nr. 156, Mannschaft, S, 8.4.1915, 36.
- ³⁸ AB, Ф496, к. бр. 2.
- ³⁹ Јозеф Бучко током 1918. године као аустроугарски ратни заробљеник словачког порекла прикључио се Чехословачкој легији. Податке о њему добијамо из необјављеног рукописа његовог унука Владимира Ковача, као и његове Револуционарне медаље Чехословачке легије (Revolučni medali Jozefu Bučkovi, Čislo 00456, V Praze dne 28.1.1929.)
- ⁴⁰ Die digitalen Landesbibliothek Oö, B-60238/ Alphab: Verlustliste Nr. 162, 28; Verlustliste Nr. 227, 4; Verlustliste Nr. 541, 8.
- ⁴¹ Регистар протокола умрлих, 1850-1930, Српска православна црква Рождества Претече и пророка светог Јована Крститеља, Стара Паланка; Anton Reimann, Ortssippenbuch Palanka in der Batschka, Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte, A-L, Frankfurt am Main, 1981; Anton Reimann, Ortssippenbuch Palanka in der Batschka, Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte, L-Z, Frankfurt am Main, 1981.

- ⁴² Претпостављамо да се ради о Штефану Слами, рођеном 12.5.1874. године и Штефан Хил 22.12.1898. године, двојици војника из Нове Паланке, док Беково име представља проблем, јер је Бекових било много у Паланкама пре рата и многи су под тим презименом изгинули Anton Reimann, Ortsippenbuch, Palanka in der Batschka, Heraussegeban von der für Pesonen und Familiengeschichte, A-L, Frankfurt am Main, 1981, 101-111, 418. Anton Reimann, Ortsippenbuch, Palanka in der Batschka, Heraussegeban von der für Pesonen und Familiengeschichte, M-Z, Frankfurt am Main, 1981, 1004.
- ⁴³ Der toten und lebender Kriger von Bač-Palanka; Die digitalen Landesbibliothek Oö, B-60238/Alphab: Verlustliste Nr. 190, G, 08.06.1915, 15.
- ⁴⁴ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 7, 9, 10, 11-14, 29, 51, 56, 74; Die digitalen Landesbibliothek Oö, B-60238/Alphab: Verlustliste Nr. 13, 16/17; Verlustliste Nr. 39, 28; Verlustliste Nr. 162, 44; Verlustliste Nr. 165, 8, Verlustliste Nr. 172, 25; Verlustliste Nr. 176, 34; Verlustliste Nr. 177, 53; Verlustliste Nr. 188, 37; Verlustliste Nr. 192, 26, 55; Verlustliste Nr. 199,6, 15, 40, 50; Verlustliste Nr. 220, 29, 34; Verlustliste Nr. 314, 46; Verlustliste Nr. 476, 32; Verlustliste Nr. 578, 24; Verlustliste Nr. 648, 52; Verlustliste Nr. 652, 5; Verlustliste Nr. 708, 34;
- ⁴⁵ Die digitalen Landesbibliothek Oö, B-60238/Alphab:, B-60238/Alphab: Verlustliste Nr. 322, 32.
- ⁴⁶ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 3, 9, 11, 15, 34.
- ⁴⁷ Рођен 1897. године у општини Стара Паланка.
- ⁴⁸ A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 56, 58.
- ⁴⁹ Chantis, Chris. Austro-Hungarian of World War 1 Osprey Publishing, 2000, 8/9.
- ⁵⁰ У поседу истоименог сина Јозефа Маурера налази се неколико његових фотографија из Првог светског рата. На фотографији на којој Маурер стоји у шпалиру и прима одликовање, не можемо јасно да видимо ко му одликовање додељује. Једино можемо да претпоставимо на основу униформе да је у питању неки

- високи генерал аустроугарског ратног генералштаба, највероватније ранга генерал мајора. Са друге стране, на другој фотографији видимо Јозефа Маурера у авио хангару како стоји, заједно са сервисерима, испред своје двокрилне извиђачке летелице.
- 51 Из поменутог чланка сазнајемо да се Јозеф Маурер по слому Двојне монархије, у новембру 1918. године, својом летелицом упутио ка Паланци. Слетео је негде у на простору општине Нова Паланка, а затим се са својом летелицом ставио на располагање војсци Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Каtarina Andjelković, *Palanaker Flugzeug-fhüher, Palaneker Heimatbrief*, Nr. 22, 11. Jahrgang, Ulm, November/December 2012, 29.
- 52 Јозеф Бренер, рођен 1893. године у Новој Паланци, од октобра 1914. до марта 1918. године борио се у Шестом царско-краљевском новосадском пешадијском пуку на Источном фронту, пао је у руско заробљеништво после Битке код Крова, али се из њега брзо ослободио и вратио у редове аустроугарске војске, отпуштен је у рангу авијатичара из војске у новембру 1918. Други пилот, Петер Фишер,

- рођен је 1895. године, такође у Новој Паланци. У здруженим пуковима, Шестом митраљеском царско-краљевском пуку и Шестом царско-краљевском пешадијском пуку из Будимпеште, бори се на Источном фронту и Италијанском фронту учествовавши у неколико важнијих окршаја на оба фронта. У марту 1918. отпуштен је из војске у рангу авијатичара. A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, 56, 58.
- ⁵³ Der toten und lebender Kriger von Bač-Palanka.
- ⁵⁴ Слободан Богуновић, Бранибор Дебељаковић, Тошо Дабац, Бранко Чугељ, Душан Аранђеловић, Владимир Поповић, Слободан Бибић, Слободан Блажина, Реља Мирковић, Милан Палишашки, Милан Палишашки архишекша, Београд, 2013, 10.
- 55 Оригинална фотографија налази се у поседу његовог сина, професора Милана Палишашког.
- ⁵⁶ Der toten und lebender Kriger von Bač-Palanka; Anton Reimann, Ortssippenbuch Palanka in der Batschka, Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte, M-Z, Frankfurt am Main, 1981, 71.

ИЗВОРИ

- Карановић, С, И данас памтим Лењинове речи, Недељне новине, бр. 665/6, Бачка Паланка, 1977, 6.
- Необјављени рукопис Владимира Ковача Протокол венчаних Православне источне цркве храма Рождества светог пророка и Претече Јована Крститеља,1897-1920, Стара Паланка
- Р, Шћ, Борци Чепајева, Недељне новине, бр. 153, Бачка Паланка, 1967, 1.
- Регистар протокола умрлих, 1850-1930, Српска православна црква Рождества Претече и пророка светог Јована Крститеља, Стара Паланка
- Bela Reszely -Bestätigung über die in der bewaffenten Macht der ehemaligen österr.-ungar. Monarchie verbrachte militärische Dienstzeit, Wien, 9.3.1942.
- Der toten und lebender Kriger von Bač-Palanka, Историјска збирка Музеја града Бачке Паланке
- Die digitalen Landesbibliothek Oberösterreich, B-60238/Alphab:

- Verlustliste Nr. 10, Tabelle Manschft, G, 2.9.1914, Hof- u. Staatsdr, Wien, 10;
- Verlustliste Nr. 13, [Tabelle]: Mannschaft, B, S, 14.09.1914, Hof- u. Staatsdr, Wien, 16/17, 98/99;
- Verlustliste Nr. 24, Mannschaft, P, 12.10.1914 Hof- u. Staatsdr, Wien, 22;
- Verlustliste Nr. 39, Manschaft, B, S, F, R, 29.10.1914, Hof- u. Staatsdr, Wien, 8,11, 28, 29;
- Verlustliste Nr. 119, Manschaft, H, 02.02.1915, Hofu. Staatsdr, Wien, 19;
- Verlustliste Nr. 156, Mannschaft, S, 08.04.1915, Hofu. Staatsdr, Wien, 36;
- Verlustliste Nr. 162, Mannschaft, M, S, 16.04.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 28, 44;
- Verlustliste Nr. 165, Mannschaft, A, B, J, M, N, S, K, 22.04.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 5, 8, 17, 19, 27, 36;
- Verlustliste Nr. 172, Manschaft, K, O, S, 05.05.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 19, 25, 28;

- Verlustliste Nr. 176, Manschaft, P, Hof- u. Staatsdr, Wien, 34;
- Verlustliste Nr. 177, Manschaft, B, K, Z, 13.05.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 7, 22, 53;
- Verlustliste Nr. 178, Mannschaft, H,16.05.1915, Hofu. Staatsdr, Wien, 31;
- Verlustliste Nr. 188, Manschaft, S, 05.06.1915, Hofu. Staatsdr, Wien, 37;
- Verlustliste Nr. 190, Manschaft, G, Hof- u. Staatsdr, Wien, 15;
- Verlustliste Nr. 192, Manschaft, Berichtigungen N, K, 11.06.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 26, 35, 55;
- Verlustliste Nr. 194, Mnaschaft, P, 16.06.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 32;
- Verlustliste Nr. 199, Mannschaft, A, B, G, K, L, S, T, 23.06.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 6, 7, 15, 26/27, 32, 40, 50;
- Verlustliste Nr. 211, Manschaft, B, S, 15.07.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 6,43;
- Verlustliste Nr. 220, Mannschaft, M, H, S, Z, 26.07. 1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 19, 34, 41, 47;
- Verlustliste Nr. 221, Offiziere, K, 15.07.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien,4;
- Verlustliste Nr. 227, Offizire, K, 15.07.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 4;
- Verlustliste Nr. 228, Mannschaft, P, 04.08.1915, Hofu. Staatsdr, Wien, 34;
- Verlustliste Nr. 273, Manschaft, M, S, 24.09.1915, Hof- u. Staatsdr, Wien, 26, 30, 34;
- Verlustliste Nr. 314, Manschaft, W, 13.11.1915, Hofu. Staatsdr, Wien, 46;
- Verlustliste Nr. 322, Manschaft, M, 24.11.1915, Hofu. Staatsdr, Wien, 32.
- Verlustliste Nr. 345, Manschaft, M, 29.12.1915, Hofu. Staatsdr, Wien, 27;
- Verlustliste Nr. 379, Mannschaft, V, 19.02.1916, Hofu. Staatsdr, Wien, 51;

- Verlustliste Nr. 446, Manschaft, K, 29.07.1916, Hofu. Staatsdr, Wien, 25;
- Verlustliste Nr. 476, Manschaft, K, 12.10.1916, Hofu. Staatsdr, Wien, 32;
- Verlustliste Nr. 502, Offiziere, N, P, R, S, T, U, V, W, 14.12.1916, Hof- u. Staatsdr, Wien, 6;
- Verlustliste Nr. 509, Manschaft, M, 03.01.1917, Hofu. Staatsdr, Wien, 34, 54;
- Verlustliste Nr. 541, Mannschaft, B, 23.03.1917, Hofu. Staatsdr, Wien, 8;
- Verlustliste Nr. 578, Manschaft, S, 22.05.1917, Hofu. Staatsdr, Wien, 24;
- Verlustliste Nr. 648, Manschaft, W, 01.02.1918, Hofu. Staatsdr, Wien, 52;
- Verlustliste Nr. 652, Manschaft, A, 14.02.1918, Hofu. Staatsdr, Wien, 5;
- Verlustliste Nr. 708, Manschaft, K, 29.01.1919, Hofu. Staatsdr, Wien, 34;
- Katarina Andjelković, Palanaker Flugzeugfhüher, Palaneker Heimatbrief, Nr. 22, 11. Jahrgang, Ulm, November/December 2012, 29.
- Reimann, Anton, Ortssippenbuch Palanka in der Batschka, Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte, A-L, Frankfurt am Main, 1981.
- Reimann, Anton, Ortssippenbuch Palanka in der Batschka, Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte, M-Z, Frankfurt am Main, 1981.
- Revoluční medali, Jozefa Bučka, Čislo: 00456.
- Zapisnik 11. januar 1961, Sreski zavod za socijalno osiguranje Novi Sad, Filijala Bačka Palanka, Broj: P. 26031.
- Zapisnik 19. januar 1961, Sreski zavod za socijalno osiguranje Novi Sad, Filijala Bačka Palanka, Broj: P. 26031.
- Zapisnik 21. januar 1961, Sreski zavod za socijalno osiguranje Novi Sad, Filijala Bačka Palanka, Broj: P. 26031.

ЛИТЕРАТУРА

- Богуновић, Слободан, Дебељаковић, Бранибор, Дабац, Тошо, Чугељ, Бранко, Аранђеловић, Душан, Поповић, Владимир, Бибић, Слободан, Блажина, Слободан, Мирковић, Реља, Палишашки, Милан, Милан Палишашки архитекта, Sofos, Београд, 2013.
- Екмечић, Милорад, Стварање Југославије, књ. 2, Београд, 1989.
- Његован, Драго М, Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918, Нови Сад, 1993.
- Рокаи, Петар, Ђере, Золтан, Пал, Тибор, Касаш, Александар, Историја Мађара, Београд, 2002.
- Туришић, Митар, др Бранислав Ратковић, др Саво Скоко, др Драгољуб Живојиновић, др Михајло Војводић, Први светски рат, Општа историја, Цетиње, 1976.

- A Magar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai, Emlekalbum, Foszerkeszto: Ajtay Endre, Szerkesztok: David Jozef, Koscy Jeno, Lendvay Ferenc Budapest, 1942.
- Chantis, Chris. Austro-Hungarian of World War 1, Osprey Publishing, London, 2000.
- Pap, Livija, Bačka Palanka, Monografska građa za proučavanje istorije grada, Muzejska jedinica Bačka Palanka, Bačka Palanka, 1988, 20/21.
- Smidt, Jakob, Feldäner, Oscar, Haas, Josef, Suplitz, Hans, Palanka an der Donau: Eine Dokumentation unserer verlorenen Heimat im Batscher Land: 1764-1944, Band II, 1986.
- Smidt, Jakob, Feldäner, Oscar, Haas, Josef, Suplitz, Hans, Palanka an der Donau: Eine Dokumentation unserer verlorenen Heimat im Batscher Land: 1764-1944, Band II, 1992.

Nikola Milivojević

AUSTRO HUNGARIAN SOLDIERS FROM OLD, NEW AND GERMAN PALANKA IN THE GREAT WAR 1914-1918

Summary

Key words: Austro Hungarian soldiers, The Great War, Old, New and German Palanka

The paper presents the results of two years of research related to the Austro-Hungarian soldiers from the three sister municipalities: Old, New and German Palanka in the First World War 1914-1918. This paper the author aims to present actual strength of Palanka citizens by the military rank, their distribution by the military branches, and he deals individually with problems of deserters, killed, wounded and captured, as well as pilots and sailors.

РЕКВИРИРАЊЕ ЗВОНА СА ЦРКВЕ РОЂЕЊА СВЕТОГ ЈОВАНА КРСТИТЕЉА У СТАРОЈ ПАЛАНЦИ ЗА ВРЕМЕ ВЕЛИКОГ РАТА

Др Предраг М. Вајагић, Друштво наставника историје Бачке Паланке, pedja1975@gmail.com

Апстракт: Током Великог рата на простору Војводине у недостатку метала за ратне потребе, Аустроугарска монархија је спровела присилну реквизицију црквених звона. Рад за тему има дешавања у Старој Паланци и однос Српске православне црквене општине и српског народа према мерама угарских власти. Звона са цркве Рођења Св. Јована Крститеља су реквирирана октобра 1916. године, а накнада за њихово одношење никада није била наплаћена. Тренутак одношења звона могуће је реконструисати увидом у оргинални записник сачињен од стране власти, сећања сведока догађаја и фотографија насталих у тим ратним данима. Верници су 1925. године сопственим средствима набавили нова звона која су изливена у Новом Саду.

Кључне речи: Велики рат, Стара Паланка, црква Рођења Светог Јована Крститеља, црквена звона, реквизиција

За време Великог рата Српска православна црква на територији Војводине нашла се под ударом мера реквизиције спровођених у циљу јачања војних потенцијала и остварења ратних циљева Аустроугарске монархије. Током ратних 1916. и 1917. године у неколико таласа Српској православној цркви су одузета готово сва звона и новчана средства. Овом темом историографија се није пуно бавила, а вредан помена је рад Данила Кецића који је за тему имао одузимање звона са цркава у Темишварској епархији. 1 Обележавање стогодишњице од почетка Великог рата 2014. године протекло је у знаку публиковања великог броја историографских дела, међу којима се страдањем цркве бави монографија Радмиле Радић и Момчила Исића Срйска црква у Великом рашу 1914-1918. Ова монографија се ограничила на територију Краљевине Србије, односно Београдске митрополије, док је Карловчка митрополија остала ван домашаја истраживачког рада аутора. У организацији Православног богословског факултета у Београду децембра 2014. године одржан је Међународни научни скуп Православни свет и Први светски рат, на коме је више излагача за тему свог излагања имало положај и страдње цркве, а међу њима једно излагање је било посвећено Карловачкој митрополији у Првом светском рату.³

Вести о атентату у Сарајеву су код Срба у јужној Угарској изазвале осећање страха и неизвесности. Наслутивши велико зло које се надвило над српским народом у Монархији, највиши представници Српске православне цркве су осудили атентат и изразили

своју лојаност Аустроугарској. У данима после Сарајевског атентата у црквама на територији епархије Бачке прочитан је проглас епископа Митрофана Шевића, упућен свим манастирима и црквеним општинама. Српска православна црква је узела учешћа у општој жалости наредивши да се до погреба престолонаследника надвојводе Франца Фердинанда и његове супруге Софије од Хоенберга у знак туге и жалости три пута на данзвоно оглашава, као и да се на црквени звоник и зграду вероисповедне школе истакне црна застава. После погреба имао се одржати парастос у спомен души Високих Покојника по православном обреду. 5 Слично званичном ставу цркве поступало је српско становништво које је у многим местима организовано давало изјаве лојалности и привржености Аустроугарској монархији и династији Хабзбурга. Угарске власти су овакве манифестације поздрављале, али су на њих гледале са доста подозрења, сматрајући да је право расположење српског народабило другачије. Изтог разлога биле су спроведене мере строге контроле над српским становништвом у Војводини из страха од могућих побуна и устанка.6

Аустроугарска објава рата Србији 28. јула 1914. године била је повод за посланицу администратора Карловачке митрополије Мирона Николића, у којој је поред осталог речено: [...] Поводом сшуџања државе наше у рашно сшање йозвао сам свешшенсшво, војнике и вернике да исшрају у нейоколебљивој верносши и оданосши йрема љубљеном владару и милој домовини нашој [...]. Сличном посланицом дан касније

верницима и свештенству епархије Бачке се обратио епископ Митрофан Шевић, цитирајући речи Св. Апостола Павла: [...] свака душа нека се йокорава власшима, које владају, јер нема власши, да није од Бола, а власши шшо йосшоје, од Бола су йосшављене[...]. У наставку посланице епископ Митрофан је упозоравао да свако одбијање поданичке покорности и верности повлачи за собом најстроже казне. Одмах за посланицом епископ Митрофан Шевић је упознао Црквене општине са обавезом да се сва заседања морају пријавити надлежним органима уз достављање дневног реда. Истовремено је позвао вернике да започну са прикупљањем прилога за Црвени крст. 9

Почетак опште мобилизације и прва ратна дејства довели су до тога да су угарске власти почеле са узимањем талаца, многи виђенији Срби су ухапшени, а затим и интернирани. Највише је пострадао српски народ у Срему где су вршена масовна стрељања и уништавање имовине, док је становништво пограничних територија било расељено.¹⁰ Због ратног стања свим српским националним друштвима, удружењима и организацијама забрањен је рад, а сви српски листови су обуставили своје штампање. 11 Поред тога било је забрањено растурање књига, брошура, списа штампаних на ћирилици, а штампарије у власништву Срба биле су затворене. Власти су у српским библиотекама и читаоницама пленили књиге штампане ћирилицом у којима се преносила национална *йорука*. Од ове мере нису биле поштеђене ни кућне библиотеке, а Календар Матице српске за 1914. годину био је заплењен и спаљен. У застрашивању и прогону Срба угарске власти су ишле до те мере да су током првих ратних дана полицајци широм Војводине ишли по српским кућама одакле су скидали ивањданске венце. У таквом стању вође војвођанских српских политичких партија прекинули су сваку врсту јавног деловања, а своје партије су распу-стили током августа 1914. године.¹²

Слично као и у многим местима широм јужне Угарске, Срби из Старе Паланке су се одазвали мобилизацији аустроугарске војске и у првим месецима рата учествовали су у операцијама које су вођене против Србије на Балканском фронту. ¹³ Током ратних година Старопаланчани су се борили у Галицији на Источном фронту против Русије, на Италијанском фронту, на фронту са Румунијом, а чак је забележено њихово учешће у борбама на Западном фронту. Од

укупног броја војника мобилисаних у све три паланачке општине њих више од 50% се борило на Источном фронту. Велики број њих је у тим борбама погинуо, био рањен или нестао, док је део њих дезертирао, односно пао у заробљеништво руске Царске војске. Неколицина Срба ратних заробљеника је прихватила позив Српске владе и приступила добровољачким јединицама српске војске. 14

За време ратних година своју лојаност према Аустроугарској монархији Срби и њихова црква су доказивали сталним учешћем и доприносом у акцијама које су спровођене за потребе државе и војске. Аустроугарска монархија је организовала уписивање осам ратних зајмова који су спроведени од краја 1914. године до пролећа 1918. године. Акције међу Србима биле су вођене од стране православних свештеника и учитеља који су у народу спроводили сакупљање новчаних прилога, а затим вршили њихов упис код власти. 15 Приликом расписивања првог ратног зајма 1914. године епископ Митрофан Шевић је својом посланицом позвао све вернике да приложе новац. Како би се верницима дао пример, свештенство је међу првима имало да упише зајам. 16 Од Црквених општина епископ је тражио да му што хитније доставе извештај о износу уписаног ратног зајма, као и износе који су уписани са конта постојећих заклада изавештања. Разлог за овај захтев је био извештај који се од стране Карловачке митрополије подносио Угарској краљевској влади у Будимпешти. ¹⁷ За први ратни зајам у Старој Паланци је прикупљено укупно 17.900 круна, а новац су приложили: Православна српска црквена општина из Светосавске закладе 4.400 круна, а из задужбинских фондова 600 круна; I српска земљорадничка задруга 500 круна; II српска земљорадничка задруга 500 круна; остали Срби 11.900 круна. 18 Током октобра 1914. године од стране епархијске Конзисторије Првославној српској црквеној општини у Старој Паланци је стигло упутство да се у гробљу одреди место за оне војнике који погину у борби или подлегну ранама. Према том упутству гробове војника је требало поставити једне поред других.¹⁹

Када је рат почео војници су на фронт одлазили верујући да ће се рат завршити до Божића. Њихов живот на фронту је био тежак, време су проводили у рововима окружени смрћу која је вребала сваког тренутка. Дуготрајан и исцрпљујући рат донео је велике жртве што је утицало на морал војника и цивилног

становништва. ²⁰ Какоби сетакво стање војника ублажило организовано је слање *милодара* за Божић од стране њихових укућана. Носиоци ове акције су била школска деца, а мислило се и на сиромашне породице у име којих је поклон слала Црквена општина. ²¹ Поред акција које су за циљ имале помоћ ратним напорима Аустроугарске монархије Православна српска црквена општина Старе Паланке је морала да води и поступак против оних лица која су била на територији Србије, а налазила су се у њеној служби. Такав поступак је отворен против Виде Увалић, учитељице из Старе Паланке, за коју је школски надзорник Бач-Бодрошке жупаније имао информацију да се налази у Србији. ²²

Одлазак војно способних мушкараца у рат изазвао је недостатак радне снаге у Старој Паланци чије становништво се углавном бавило пољопривредом. Црква је преузела на себе обавезу, да у сарадњи са политичком општином, организује сву расположиву радну снагу, како би се урадила сетва на целокупном обрадивом земљишту. 23 Такође народ је био позван да због несташице пшеничног брашна хлеб почне месити мешавином пшеничног и раженог брашна. Онима који би се оглушили о овај позив, као и онима који нису предали вишкове хране претила је строга казна. 24 Општа акција прикупљања метала за потребе аустроугарске војске започела је фебруара 1915. године наредбом председника Угарске краљевске владе грофа Иштвана Тисе. Према тој наредби која је објављена широм Војводине сваки власник одређених метала био је дужан да властима пријави све залихе метала којима је располагао, а које су биле теже од 20 кг.²⁵ Црквена општина је апеловала на становништво да све старе металне ствари које су биле неупотребљиве преда држави, а нарочито се рачунало на акцију школске деце која су требала да претраже дворишта својих кућа. 26 Метал се предавао посебним Одборима који су даље премеравали сакупљене количине и вршили процену вредности, а затим су пошиљке слали у Будимпешту или Пожун. 27

Лета 1915. године Угарска краљевска влада је донела наредбу о благовременом попису свих црквених звона како би се она евентуално преузела ради ратних потреба. У међувремену је министар вера и просвете донео одлуку да се Црквеним општинама за преузета звона има исплатити новчана надокнада, а храмовима и манастирима су остављена звона ливена и постављена до краја XVII века, као и она звона која

су имала историјску или уметничку вредност. Током августа 1915. године у Српску православну црквену општину Стара Паланка стигао је захтев да се у писменој форми доставе подаци везани за број звона која се у цркви налазе, приближну тежину звона, мешавини метала из ког је звоно саливено, а ако је у цркви било више звона требало се означити оно које се највише желело задржаши. 28 За други новчани зајам Срби из Старе Паланке су прикупили 15.800 круна, а новац су приложили: Православна српска црквена општина из Светосавске закладе 2.000 круна; Прва српска земљорадничка задруга 500 круна; остали Срби 13.300 круна. 29

Слутње да ће се звона из цркве однети остварене су током 1916. године, а наговештај за то била је одлука Угарске краљевске владе да се процес реквизиције убрза. Влада је у свом упутсву истакла да ће у погледу задржавања појединих звона изаћу у сусрет захтевима поједних црквених општина. Поред тога војне власти су морале да дозволе пароху прављење отисака или фотографских снимака, као и препис записа који су се налазили на звону. Од црквених општина се захтевало да удовоље свим захтевима власти и настоје да скидање звона не изазове нетотребно узбуђење у народу. Послове око скидања и примопредаје црквених звона имао је обавити посебан одбор ког су чинили: официр изасланик надлежног војног корпуса, предузимач ангажован за скидање и преузимање звона, мерник задужен да одреди тежину звона, парох и српски народни учитељ. Црквене општине су за реквирирана звона могле добити одштету и висини од 4 круне по килограму, а изузев евентуалне оправке штете настале приликом скидања звона нису имале право да захтевају никакву другу одштету. Новац добијен за реквирирана звона Црквене општине су морале да уложе у локалну поштанску штедионицу, банку или неку другу финансијску установу, а он се није могао употребљавати до завршетка рата. Накнадном наредбом Министарства одбране наређено је да се скине и бакар са црквених торњева и других црквених зграда, а на његово место се имао ставити обичан лим. 30

О почетку реквизиције црквених звона Српска православна црквена општина Стара Паланка је обавештена од стране епископа Митрофана Шевића дописом од 24. марта (6. априла) 1916. године. ³¹ Звона из старопаланачке цркве Св. Јована Крститеља су скинута током октобра 1916. године, када су угарске

власти однеле свих петзвона. ³² Према забеленщи коју је начинио парох Душан Јаблановић однета звона су била тежине 2.121 кг, накнада по кг је износила 4 круне, а укупан износ накнаде је износио 8.484 круне, међутим приликом одношења звона новац није исплаћен. Најстарије звоно је било саливено 1806. године, три звона су саливена 1868. године, а једно 1910. године. Четири звона су се налазила на црквеном торњу, велико од 620 кг, средње (јацијско) од 390 кг, вечерње од 160 кг и мало од 30 кг, док се једно звоно тежине 300 кг налазило на православном гробљу. Парох је у свом запису навео да звона имају дивну хармонију, а на другом листу је записао да је вечерње звоно однето 5. (18.) октобра 1916. године. ³³

Приликом скидања великог звона начињен је преписзаписакоји се нањему налазио, који је гласио:

Ово звоно йодиже се у славу храма Рождесшва св. йророка, йрешечи и кресшишеля Јоанна іод. 1868 у Сшаро-Паланачкой обшшини йри одбору црквеноме: Јована Сшояковића йредсъдника и Димийрия Косшића зайъника: а чланова: Панйелие Калинића йароха, Јосифа Пойовића йароха, Кузмана Милојеви-ћа адм., Пейра Савића учий; Филийа Димића, Илие Ивановића, Јове Рисшића, Јосима Гршића кнеза, Нецка Малейина, Аврама Мишкова, Симе Кузманца,

Симе Радивојиића, Тиме Тадића, Симе Вулешина, Тире Стояковића, Димитрия Димића, Стеве Геортијевића, Ђоке Абаџића, Петра Радонића, Аџе Бачлића, Тодора Ристића, Гаје Шиякова, Гавре Савића, Тире Шиякова, Тодора Грујића, Јосима Јамушакова, Јелисије Исакова, Милана Лемајића бележника, Васе Мишкова тутора и Стеван Добрића теровође.

С йройивне сйране овоме сйоји ово: Саливено Иїњайомъ Хилцер у Винер-Найшйалу Астойовљено исклаћено Јосифомъ Посдех у Пешйи.

Између ових натписа налази се с једне стране икона претече с натписом св. йрор. йредй. и Кресйийелъ Јоаннъ, а с друге стране икона св. Николе с натписом: Св. оц Николай.-34

Запис на вечерњем звону је гласио: звоно храма Рождесшва св. Јоанна Кресшишеля Госиодня у Сшарой-Паланци год 1868. С друге стране исти натпис ко јелио и поставио, између натписа с једне стране икона св. Јована са натписом: св. йрор. йредш и Кресшишель Јоаннъ, с друге стране икона св. Ђорђа са натписом св. великомученика Георгия. - На школском звону се са једне стране налазило Распеће, а са друге натпис: Ливено од Аншона Новошнија у Темишвару 1910. Звоно на православном гробљу на себи је имало натпис: Сие звоно сочинаешся йодъ Именомъ общишнсшва Сшяре Паланке С йряме Илока храми Рождесшва Јоанна

Слика скинушої великої, вечерњеї и школскої звона у Сщарој Паланци 30. сешембра (13. окшобра) 1916. године. 31

Крестичисля. Горе около звона је писало: Zü Gottes Lob und er hat mich Gegosseu. Salesuis Feln ui Graz 1806.³⁵

На крају преписа налази се износ тежине звона, велико 1.115 кг, вечерње 380 кг, школско 31 кг, гробљанско 595 кг, укупно 2.121 кг. Записник о предаји и пријему звона потписан је 4. (17.) октобра 1916. године по комће 4 круне по килограму дакле свега 8.484 круне Царско и краљевско војно заповедништво — грађевинско одељење у Будимпешти Српској православној црквеној општини надокнадити. Новац за звона је предат председнику Српске православне црквене општине у Старој Паланци 15. (28.) априла 1917. у износу од 8.484 круне.³⁶

О јацијском звону и његовом одношењу свештеник Никола Антић је у својим сећањима забележио:

[...] А оно јацијско звоно йрешрчи изнад целої села, уморної и сйремної за йочинак. Звук је њеїов йако јасан, снажан, круйан, а йако мек, йоуздан, йако йријай ан да ниш алей ше у йоме йренуй ку не бимоїло коснуй и срца уморних йаланачких жий еља. У вечерњој йишини їлас јацијскої звона йуй ује йреко све йри Паланке и йреко Дунава, чак до Илока. Сваки њеїов ой куцај сйай а се с йрей ходним чинећи уједначену мелодију. Та јацијска мелодија йаласа се у лей њој ноћи у свакој улици, у свакој авлији, у свакој кући, као меки зов. И данас још смай рам да Стара Паланка није имала, ний и је моїла йружий својим жий ељима ниш й ријай није од звука йої звона за јацију, кад су сви дру й іласови већ сасвиму йихнули.

Пред крај Првої свейскої райа аусйроуї арске војне власйи скинуле су и однеле и йо звоно да од ње ї а, као и од друї их двају раније однесених, лију йойове. Нису ї а, као й рейходна два, скидали коной цима са йорња доле, не ї о ї а великим чеки тима разбили још у йорњу, й а у й арчадима скинули. Промукли звук й о і разбијено і звона осе тали смо као расй уклину наших односа са Царевином, Двојно-й ројне монархије, кој а се још више раширила, заувек. Знали смо да те од наше і звона начиний и йой, који те уместо јације и йозива на й очинак, се јай и смри међу нашом братом шамо не ї де у Србији.

Од свих ушисака које сам йонео из завичаја, нишшами није осшало у шрајнијој усйомени него шшо је шо звук нашег јацијског звона. И сада чујем у души његов шон йрема музичкој скали. И нишша ми у живошу није шако јасно означавало границу свршешка радног дана и йочешак ноћног одмора на селу, као шај звук. Касније, траница рада на селу йомерала се йрема ноћи, мада шиме није йомерана највише и срећаљуди. Мотао бих чак да шврдим да се десило обрашно.

Кад су йар їодина йосле раша набављена нова звона, јација је и даље оїлашавала шу їраницу, али је се жишељи Паланке нису више држали, ниши су чули їлас јације онако како је она одзвањала у срцима оних који су је слушали у данима мої дешињешва, и йо њој се равнали и сшари и млади. Ми је нисмо слушали само као весника одмора од дневних найора, не то и као йресшанак дневних брита, и тре и машшања. Сад, јација младима не значи време одласка на йочинак, не то време одласка из куће на разоноду, али безма-шшања. [...] "38

После одношења звона православни верници су позивани на богослужења оглашавањем клепетала или звечке (гвозденог клепала) као што се радило у првим вековима хришћанске цркве. У вези употребе клепетала епископ Митрофан Шевић је издао посебно обавезујуће упутство 1917. године. 39 Новац који су Црквене општине добиле на име одштете за реквирирана звона, делом је дат за упис ратних зајмова и никада није био враћен. Главнином новца који је уложен у новчане институције Аустроугарске монархије у послератним годинама више се није могло слободно располагати. Одузимање звона и наметнути ратни зајмови су представљали пљачку добара и фондова Српске православне цркве у Аустроугарској монархији, а све у циљу остваривања њених ратних циљева.⁴⁰

Питње реституције однешених црквених звона покренуто је од стране епископа бачког Иринеја Ћирића, а у вези са иницијативом Министарства вера Краљевине СХС. Прикупљени су подаци из свих црквених општина и управа манастира епархије Бачке, како би се од Мађарске захтевала реституција звона и црквених утвари које су биле однете током рата. Овом позиву је одговорила Српска православна црквена општина Стара Паланка која је навела да јој одузето пет звона укупне тежине 2.731 кг, чија је вредност била процењена на 10.924 златних динара. 41 Упркос покушајима да се до средстава дође путем наплате од стране Мађарске, Српска православна црквена општина Стара Паланка се морала одлучити на продају старог гробља, како би на тај начин дошла до преко потребних средстава за куповину нових звона. Са таквим захтевом 1923. године она се обратила Епархијској Конзисторији, која је овластила окружног

протопрезвитера ставрофора Милана Ћирића да утврди оправданост овог захтева. У његовом извештају је наведено да се старо гробље налазило у једном ушореном сокаку и да даје слику једног кућевної *празної плаца*. Гробље је било потпуно у једној линији са осталим кућама, а са фронталне стране било је затворено високом тарабом која је била у лошем стању. Површина гробља је износила 2.130 хвати, 42 на њему се налазило неколико малих пешчаних споменика који су били излизани од кише, док дрвених крстова није било. У близини овога гробља налазила се стара православна црква, а њеним измештањем премештено је и гробље. Старо гробље се више није посећивало на задушнице, јер породице нису памтиле ко је од њихових тамо био сахрањен. У закључку је наведено да се ради о пустом земљишту, које Црквеној општини доноси штету, те пошто не постоји никакава йовреда йијейией аживих сйрам сахрањених йокојника дата је дозвола да се ово гробље може отуђити. 43 Старо православно гробље је продато Паланчанину Валентину Клајну за суму од 100.000 динара, а купопродајни уговор је сачињен 2. септембра 1923. године.⁴⁴

Посао ливења нових црквених звона је поверен Ливници инж. Предрага Јовановића и Друг из Новог Сада, а уговор сачињен том приликом је гласио: Уговор

Склойљен између Госй. инж. Предраїа Јовановића и Друї из Нової Сада и Срй. йрав. иркв. ойшйине у Сій. Палании-Бачка.

Госй. инж. Предраї Јовановић и Друї из Нової Сада дају йонуду да найраве чешири нова звона у шежини од око 33 меш. словом око шридесеш и шри мешерске ценша и шо, да шри шежа звона се имају излиши у хармонији са већ йосшојећим малим звоном на нашем храму, а чешвршо најмање звоно йосшавиш ћесена гробничку кайелу. Занаручиоца звона овацркв. ойшийна даје своје клашна и їлаве, а ако их слу-чајно нема у довољној количини то се направа истих има найлайший йоебно ї. Јовановићу. Звоновина, као и йосшава звона на наш звоник ше све йошребе има обавиши йодузешник а за све ово дужна је црквена ойшийна йлашийн 62 (шездесей и два) динара йо килоїраму. Звона морају биши изливена из чисше енїлеске бронзе, која садржи у себи чистої 78% електро бакра и 22% истої енілескої калаја. Када звона буду изливена има доћи изасланство ир. ойштине са стручњацима ше консшашоваши, да ли су звона саливена, да йо свом звуку одговарају йогодби, а и складба исших мора да одіовара жељи изасланика и налазу сшручњака.

Звона имају би $\overline{u}u$: Велико Сіх, средње E, мање A.

Слика освећења нових звона у йорийи цркве Свейої Јована Крсійийеља у Сійарој Паланци 2. јануара 1926. їодине.⁴⁹

Гробљанско звоно има биши шешко 3S мшц. У случају найраве нових клашна йлашиће цр. ойшшинина за исша 25 дин. йо кір; а за найраву нових ілава 20 дин. йо кір.

Црквена ойшйина за своју їорњу йоруµбину йолаже одмах у име кайаре 35.000 дин (йридесей и йей хиљада). 15. октобра о.ї. дужна је црквена ойштина дайи у име їорње йоруµбе 85.000 дин. словом осамдесей и йей хиљада динара. Остайак има да йлайи црквена ойштина од 1. децембра 1925. їод. до 1. јануара 1926. їодине.

Подузешник ї. Предраї Јовановић и Друї обавезују се, да су дужни ако звона својим їла сом, ше складбом исших неби од товарала й ошреби, или садржином свої машеријала, да ће исша й оново салиши, ше й о й о то то доби удесиши. Уједно й одузешник јамчи за ойравку звона на 20 тод; и шо ако би исша збої лошет машеријала йукла или се буду у чему ошшетила, или из тубила тла с, шо их је й одузешник дужан бесилатно й релиши и на звоник дићи. Подузешник је дужан до 15. октобра ов. тод. наручена звона й оставити на наш звоник.

Прочишано и йошйисано: У Сшарој Паланци 12. јула 1925. їод. Милан Т. Јовановић с.р. као засшуйник Предраїа Јовановић и Друї⁴⁵

Ливница Предрага Јовановића је каснила са израдом црквених звона, тако да рок из уговора није био испоштован. Разлог је лежао у промени временских прилика због којих су калупи за ливење били овлажили, због чега су морали додатно време да се суше како се звона не би оштетила. Поред тога појавили су додатни трошкови у висини 13-14.000 динара, а који су били везани за ојачања у црквеном торњу који није могао да поднесе тежину нових звона. 46 Ca приближавањем завршетка ливења звона епископ бачки Иринеј Ћирић одобрио је текстове који су били урезани на звона и они су гласили за велико звоно: За време срешне владавине Њеї. Вел. Краља Александра Карађорђевића, Еџискоџа Новосадско-Бачкої Иринеја, Душана Јаблановића, џароха и Ђорђа Николића свешшеника, йредседника Цркв. ойшшине Војина Мишкова и й. йредседника Панше Плавшића; чланова Цркв. Одбора Максе Шијакової, Мише Пойовића, Владе Сомборчевої, Симе Јовина, Николе Мишкової, Сшевана Пешровића, Цвешка Слайчевої блаїајника Милоша Иванчића, Мише Бороцкої, Лазара Живкової, шушора Ћире Слейчевої, Новака Пешића, Аце

Плавшића, Тиме Живића, Нове Грујића, Пере Јеркової, Панше Крсшића, Јоце Пешрића, Јована Пешровића и џеровође Јована Комљеновића. Као лик долазио је Св. Јован са натписом Св. Прор. Прешеча Крсшишељ Јован и лик Св. Николе са натписом Св. Ошац Николај. На остала звона је био урезан следећи натпис: У славу Божју храма Рождесшва Св. Јована Прешече а за сиомен Ослобођења нашет ово звоно је набавила Прав. Срйска Цркв. Ойшшина у Сшарој Паланци 1925. *тод*. На звону до малог налазио се лик Св. Стевана са натписом: Св. Великомученик Сшеван. На звону до великог налазио се лик Св. Ђорђа са натписом: Св. великомученик Георіије. На малом звону се налазио лик Св. Саве са натписом: Св. Сава Срйска Слава. 47 Звона су у Стару Паланку стигла из Новог Сада железницом 2. јануара 1926. године, одакле су колима пренета у порту храма где је истог дана извршено њихово освећење.48

Српска православна црквена општина Стара Паланка је успела да за релативно кратко време набави и постави нова звона у цркви Св. Јована Крститеља. До средстава је морала доћи продајом земљишта, пошто су јој у новоствореној Краљевини Срба Хрвата и Словенаца приходи драстично смањени. Разлог за то је била спроведена аграрна рефома која је Српској православној црквеној општини одузела половину земљишног поседа. За разлику од Старе Паланке многи православни храмови по Војводини су до нових звона дошли много касније, чак до средине 30-их година било је православних храмова са којих се нису оглашавала звона. Присилну реквизицију црквених звона и новчаних средстава Српске православне цркве на територији Аустроугарске монархије стога можемо сматрати као насилну пљачку којом је цркви нанесена ненадокнадива штета. Слично Српској православној цркви под ударом мера прислине реквизиције нашле су се и остале верске заједнице, као и многобројни грађани.

НАПОМЕНЕ

- ¹ Данило Кецић, "Реквирирање звона српских православних храмова Темишварске епархије", *Зборник Машице сриске за исшорију*, 59/60(1999), стр. 173–191.
- ² Монографија приказује разарање и пустошење српских цркава и манстира, страдње све- штенства и монаштва током рата, прати судбине свешетника који су се повукли преко Албаније са српском војском. Највећи део монографије пред- ставља Лексикон свештенства и монаштва у Великом рату. Видети: Радмила Радић, Момчило Исић, Срйска ирква у Великом райу: 1914—1918, Београд, 2014.
- ³ Међународни научни скуп *Православни свеш и* Први свешски раш је одржан 5-6. децембра 2014. на Православном богословском факултету у Београду. Темом Српска православна црква у Великом рату су се бавили следећи радови: Српска Православна Црква на Крфу 1916-1918. (Драгољуб Живојиновић), Страдање свештеника Српске Православне Цркве у Босни и Херцеговини током Првог светског рата (Предраг Пузовић), Српска Православна Црква и пријем руског свештенства после 1917. (Виктор Иванович Косик), Енглеска Црква, Србија и Српска Православна Црква 1914. године (Марк Чепман), Британско јавно мњење о Николају Велимировићу 1915-1919. (Милош Ковић), Пастирско присуство и деловање Цркве у српском народу током Првог светског рата (Митрополит Порфирије (Перић) / Драган Каран), Свештенство и монаштво у Великом рату 1914-1918. године (Радмила Радић / Момчило Исић), Страдање Саборне цркве Светих апостола Петра и Павла у Шапцу и у њој заточеног српског народа 1914. (Александар Раковић), Карловачка митрополија у Првом светском рату (Горан Васин). Међународни научни скуй *иравославни свет и Први светски рат*, програм и зборник резимеа, Београд, 2014.
- ⁴ После трагичне смрти патријарха Лукијана Богдановића власти су за администратора Карловачке митрополије 14. октобра 1913. године поставиле епископа горњокарлова-

- чког Михаила Грујића који је убрзо после тога умро 6. марта 1914. године. За новог администратора је постављен епископ пакрачки Мирон Николић који је био најстарији по посвећену епархијски епископ. Горан Васин, "Нестанак и смрт патријарха Лукијана Богдановића у пречанској политичкој јавности", *Срйске сйудије*, 4 (2013), стр. 330–331.
- ⁵ Архив Црквене општине Бачке Паланке (даље АЦОБП), 52/1914 Допис епископа Митрофана Шевића свим црквеним општинама и манастирима од 16.(29) јун 1914.
- ⁶ Василије Крестић, *Срби у Уларској 1790-1918*, Нови Сад, 2014, стр. 477-479.
- ⁷ Свему йречасном и часном свешйенсйву йравосл. срй. архидијецезе Карловачке, [Посланица]/Мирон, Сремски Карловци, 1914.
- ⁸ АЦОБП, 82/1914 Посланица епископа Митрофана Шевића 15. (28.) јула 1914.
- ⁹ АЦОБП, 69/1914
- ¹⁰ Видети: Тоша Искруљев, *Расūеће срūскої* народа у Срему 1914. *тодине и Маџари*, Нови Сад, 2014.
- ¹¹ Василије Крестић, *Исшорија сриске шшамие у Угарској 1791-1914*, Нови Сад, 1980, стр. 286-288, 362, 430, 431, 479, 480.
- ¹² Д. Кецић, *н. д*; стр. 174-177.
- ¹³ Почетком XX века на простору данашње Бачке Паланке постојала су три насеља која су у административном смислу била одвојена: Стара Паланка (са већинским српским становништвом), Немачка Паланка и Нова Паланка. Већинско становништво су чинили Немци, а по бројности су их следили Срби и Мађари. Тек по окончању Другог светског рата ова насеља су спојена у једно, данашњу Бачку Паланку. Предраг М. Вајагић, "Историјат развоја грба Бачке Паланке", Сунчаник, 30/32 (2010), стр. 16–19.
- ¹⁴ Никола Миливојевић, *Паланчани у Великом* рашу 1914-1918, (каталог изложбе), 2014, стр. 3-4.
- ¹⁵ Први ратни зајам је расписан 1914. године, други и трећи 1915. године, четврти и пети

- 1916. године, шести и седми 1917. године, а последњи осми је расписан у пролеће 1918. године али није дао жељени резултат. Д. Кецић, *н.g*; стр. 177.
- ¹⁶ АЦОБП, 140/1914 Посланица епископа Митрофана Шевића за упис ратног зајма 29.октобар (11.новембар) 1914.
- 17 АЦОБП, 143/1914.
- 18 АЦОБП, 29/1915.
- ¹⁹ АЦОБП, 123/1914 Допис епархијске конзисторије 1.(14.) октобар 1914.
- ²⁰ Предраг М. Вајагић, "Мобилизација нације пропаганда у Великом рату", у: *Архив, медији и кулшура сећања у Првом свешском рашу*, (тематски зборник), Нови Сад. 2014, стр. 37–40.
- ²¹ АЦОБП, 157/1914 Организација акције међу школском децом на сакупљању божићних прилога 12. (25.) новембар 1914.
- ²² Учитељица Вида Увалић се у моменту избијања рата налазила у Србији због чега није могла да се врати у Стару Паланку. Када је коначно успела да се врати пред званичним властима се оправдала чињеницом да се у Србији налазила у интернацији. Школски надзорник јој није дозволио да се врати на своје учитељско место. АЦОБП, 167/1914, 1/1915, 11/1915.
- 23 АЦОБП, без сигнатуре фасцикла ЦО 1912 .
- ²⁴ АЦОБП, 7/1915 Упутство о мешењу хлеба 2.(15.) јануара 1915.
- ²⁵ Д. Кецић, *н.д*; стр. 178.
- ²⁶ У обзир су долазиле ствари од жутог и црвеног бакра, шине, олово или рудне мешавине истих, ситни метални делови, испуцани фишеци и сл. АЦОБП, 48/1915 Допис епископа о сакупљању метала 21. април (4. мај) 1915.
- ²⁷ АЦОБП, 94/1915 Упутство о слању метала 11.(24.) август 1915.
- ²⁸ АЦОБП, 93/1915 Исказ о црквеним звонима 11. (24.) августа 1915.
- ²⁹ АЦОБП, 29/1915 у прилогу се налази списак поименичних износа уписаног зајма од стране појединаца, извештај поднет од стране пароха Душана Јаблановића 21. маја (3. јуна) 1915.
- ³⁰ Д. Кецић, *н. g*; стр. 179-180.

- ³¹ АЦОБП, 53/ех 1915. Допис епископа Митрофана Шевића свештенству у вези поступања са властима приликом одношења црквеног звона 24. март (6. април) 1916. године.
- ³² АЦОБП, 24/1917 Званичан записник о одношењу црквених звона потписан од пароха Душана Јаблановића и Ђорћа Николића.
- ³³ АЦОБП, фасцикла 1916. година без сигнатуре, запис пароха Душана Јаблановића у вези однетих црквених звона.
- ³⁴ АЦОБП, 24/1917 Препис натписа на великом звону.
- ³⁵ Исшо
- ³⁶ Исшо
- ³⁷ Слика се налази у Архиву Црквене општине Бачка Паланка.
- ³⁸ Сећање на дане Великог рата у својим мемоарима оставио је свештеник Никола Антић. Рукопис мемоара је добијен љубазношћу Владимира Баља из Бачке Паланке.
- ³⁹ АЦОБП, 24/1917 Наредба о употреби клепетала 1. (14) новембар 1917.
- ⁴⁰ Д. Кецић, *н.д*; стр. 189-190.
- ⁴¹ АЦОБП, 45/1922 Допис у вези реституције одузетих црквених звона.
- 42 1,3 катастарска јутра.
- ⁴³ АЦОБП, 37/1923 Извештај окружног протопрезвитера-ставрофора Милана Ћирића и одлука о продаји старог гробља.
- ⁴⁴ Српској православној црквеној општини Стара Паланка исплаћено је у готовом 60.000 динара, док је остатак од 40.000 хиљада требао бити исплаћен до 1. новембра 1923. године. АЦОБП, 43/1923 Купопродајни уговор за старо гробље.
- ⁴⁵ Летопис Српске православне парохије и Црквене општине Бачке Паланке 1956–1969.
- ⁴⁶ О свему овоме Ливница је обавестила ЦО Стара Паланка у свом допису од 23. октобра 1925. године. АЦОБП, Допис Ливнице у вези звона (документ нема сигнатуру).
- ⁴⁷ АЦОБП, 58/1925 Текст на звонима.
- ⁴⁸ АЦОБП, Програм освећења звона (документ нема сигнатуру).
- ⁴⁹ Слика се налази у Архиву Црквене општине Бачка Паланка.

Predrag M. Vajagić

REQUISITION OF THE BELLS IN THE CHURCH OF ST. JOHN THE BAPTIST IN STARA PALANKA DURING THE GREAT WAR

Summary

Keywords: The Great War, Stara Palanka, the Church of St. John the Baptist, the church bells, requisition

During the Great War on the territory of Vojvodina, in the absence of metal needed for the war effort which has been exposed, Austrogarska monarchy was implemented forced requisitioning of church bells. Working for the theme has events in Stara Palanka and the relationship of the Serbian Orthodox Church Community and Serbian peoples to measures of the Hungarian government. The bells of the church of Sv. John the Baptist were requisitioned October 1916, a fee for their removal has never been charged. A moment of relating zvvona it is possible to reconstruct the original insight of the record made by the authorities, the memories of witnesses of events and photographs taken in those war days. Believers are 1925 own funds purchased new bells, which were cast in Novi Sad.

(Translated by Author)

ОРИГИНАЛНИ ЛЕТАК О ЗБОРУ ЗА ЖЕНСКО ПРАВО ГЛАСА, ОД 10. ДЕЦЕМБРА 1939. У ПЕТРОВГРАДУ, У ОДЕЉЕЊУ НОВИЈЕ ИСТОРИЈЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЗРЕЊАНИНУ

Владислава Игњатов, кустос историчар, Народни музеј Зрењанин, vanja1406@hotmail.rs

Апстракт: Рад поводом седамдесет шест година од одржавања зборова за женско право гласа. Опис оригиналног летка — позива на Збор за женско право гласа који је одржан 10. децембра 1939. године у сали Дома Црвеног крста у Петровграду, а који се чува у Одељењу новије историје Народног музеја у Зрењанину. На споменутом збору за женско право гласа присуствовала је, и говорила, гошћа из Београда Драгица Срзентић, о којој је познати филмски стваралац Желимир Жилник снимио документарни филм Једна жена — један век.

Кључне речи: Народни музеј Зрењанин, Одељење новије историје, летак, Збор за женско право гласа, Петровград, Драгица Срзентић

Историјско одељење Народног музеја Зрењанин састоји се из Одељења старије и новије историје, а посебан сегмент чини Соба историје спорта.

Одељење старије историје приказује историјски развитак данашњег Зрењанина и средњег Баната од почетка XIV века до краја шездесетих година XIX века. У његовим збиркама налази се низ раритетних предмета велике вредности, као што су: Повеља из 1847. аустријског цара, мађарског краља и носиоца још низа владарских титула Фердинанда Хабзбуршког о дозволи за отаварње прве штампарије у граду Великом Бечкереку, Оригинални препис Повеље Марије Терезије из 1769. године, којом је регулисан друштвено-економски живот у ондашњем Бечкереку (а која је била предуслов да поменуто насеље стекне статус града), више комада хладног и ватреног оружја из Збирке оружја барона Николића од Рудне (данас место у Румунији), брата од тетке кнеза Михаила Обреновића, две изванредно очуване такозване тврђавске пушке, низ двобојских гарнитура тј. пиштоља, мачева, сабљи, оригинална застава Торонталске жупаније и уметничке слике на којима су представљени Ђорђе Стратимировић, архиепископ Стефан Стратимировић, војвода Стеван Шупљикац, војвода Стеван Петровић Книћанин и патријарх Јосиф Рајачић.

Одељење новије историје приказује историјски развитак истог града и региона, од почетка седамдесетих година XIX, па до краја прве половине XX века. У њему се налазе оригинални тродимезионални предмети, документа, уметничке слике, као и оригиналне и неоргиналне фотографије и др. И збирке овог

одељења садрже неколико раритета и, могло би се рећи, један уникат - кушицију од хлеба Табороши Михаила Мише, израђене у окупаторском концентрационом логору у данашњем Зрењанину, 1943. или 1944. Поредтога, веома је вредно и атрактивно-низ застава неколико сталешких и друштвених организација и удружења, као што су заставе СОКОЛ-а, скаутска и др. Посебну пажњу заслужује и застава Обласної одбора Јадранске сшраже, коју је даровао и чији је кум био Михаило Пупин. Уз њу "иде" и једна ленша, на којој и пише да је кум заставе овај наш великан светске науке. Изузетно значајни предмети у овој Збирци су и две слике аутора Васе Ешкићевића, званичног сликара Прве српске армије у Првом светском рату, као и многобројна документа, леци и плакати настали у тзв. међуратном периоду.

Посебан сегмент Историјског одељења у Народном музеју Зрењанин представља Соба спорта. У њој је приказан историјат спорта у нашем граду од краја XIX века до данас. Поставка Собе спорта садржи око 300 експоната, спортских трофеја и признања (углавном од метала и хартије).¹

ЗБОРОВИ ЗА ЖЕНСКО ПРАВО ГЛАСА

Крајем 1939. и на самом почетку 1940. широм тадашње Краљевине Југославије одржавали су се зборови за женско право гласа. Овакви скупови организовани су и одржани у Словенији, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији и Србији. У исто време организовани су и у низу места у Војводини. Октобра и новембра 1939. одржани су у Новом Саду, Сенти, Србобрану, Вршцу и Сомбору, а децембра у

Суботици, Сремској Митровици и тадашњем Петровграду (данашњем Зрењанину). Јануара 1940. Зборзаженскоправогласа одржанје и у Кикинди. 5

У другој половини 30-их година XX века, припаднице Друштва Женски йокрей у Београду, Војводини, али и у другим крајевима Србије и Југославије, постепено су напустиле његове чисто феминистичке позиције. До тога је дошло залагањем низа девојака и жена у том покрету, које су углавном припадале револуционарним, левичарским снагама у тадашњој Југославији. Оне су успеле да у оквиру дотадашњег феминистичког покрета створе струју која је стајала на веома напредним позицијама. Као један од својих главних задатака истицале су потребу борбе за већа права жена у тадашњем југословенском друштву. Главни циљ њихове борбе била је пуна друштвена и политичка равноправност жена. У том смислу нарочито се водила борба за њихову равноправност по питању бирачких права, односно, да и жене, као и мушкарци, добију пуно право гласа. То је заправо била иницијатива Омладинске секције Женскої йокрейа чије су чланице у тој акцији и предњачиле.

Током 1939. и 1940, у борби за право гласа жена у неким већим и мањим војвођанским насељима, одржани су зборови за женско право гласа, и то у ситуацији када је тадашња влада Цветковић — Мачек обећавала демократизацију јавног и политичког живота у земљи.⁷

Слика 1. Докуменій о Збору за ойшійе йраво їласа у Пейровїраду, 10. децембра 1939.

ЗБОР ЗА ЖЕНСКО ПРАВО ГЛАСА, 10. ДЕЦЕМБРА 1939. ГОДИНЕ У ПЕТРОВГРАДУ

У тадашњем Петровграду, Збор за женско право гласа одржан је 10. децембра 1939. године. О њему постоји оригиналан, аутентичан и веродостојан историјски извор првог реда, који се чува у Збирци илакаша и лешака Одељења за новију историју Народног музеја у Зрењанину⁸, раније Фонд Раднички покрет и Народноослободилачка борба (слика 1).

Каталошки подаци: Инв. бр. 110. Бр. Књиге улаза: 196/85. Бр. негатива: 4484.

Време настанка: 1-10. 12. 1939. год.

Место настанка: Петровград (данас Зрењанин) Стил, школа, радионица: Штампарија "Толицки",

Петровград

Материјал, техника: хартија; штампарска

Ширина: 16 цм, Дужина: 24 цм Подаци о дародавцу су непознати.

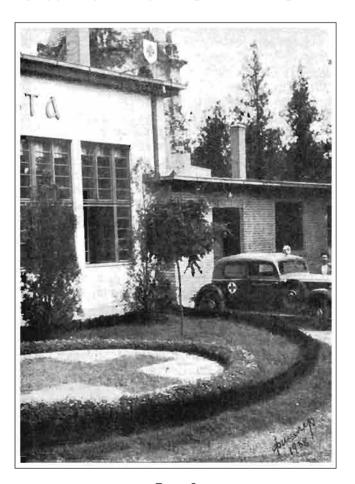
Овај документ, формата летка, настао је као позив на Зборзаженско право гласа у Петровграду, за 10. децембар 1939. године. Штампан је на белој хартији 16 х 24 цм, ћирилицом на српскохрватском језику, црним словима. Временом, од стајања овај летак је пожутео. Видљиви су трагови савијања и по вертикали и по хоризонтали. Ивице су помало оштећене, као нпр. горњи леви угао који недостаје (наиме, реч је о пар милиметара). У доњем левом углу стоји име штампарије Толицки, Петровград и број: 18939, а у десном АКЦИОНИ ЗБОР, црним, крупнијим мастилом подебљаним, словима. На полеђини летка нема никаквих натписа.

Овим летком Акциони одбор женског покрета у Петровграду позива све жене — домаћице и мајке, мануелне и интелектуалне раднице из села и града, омладину, и и све оне који желе да помогну у настојању да жене добију политичка и грађанска права, на јавни збор, који ће се одржати у недељу 10. децембра 1939. године у дворани дома Цреног крста у 15 часова. Истакнуто је даће на збору говорити Аница др Жупански у име Петровградских женских удружења, Драгица Ј. Срзентић из Београда, Милена Атанацковић председница Женског покрета из Београда, Зора Крџалић, суплент у име академски образованих жена, Ружа Шулман у име омладинки, Салбергер

Богомила у име словеначких жена, Љубица Вуков у имератарки, Биндер Кунда у имерадница и Михајлов Ковица из Српског Елемира у име пољопривредних радница. Овај документ је у Народном музеју у Зрењанину, сачуван до данас, 76 година након његовог штампања и појаве у јавности. 9

Збор за женско право гласа у Петровграду није одржан случајно. У овом граду и околини било је једно од најјачих упоришта Напредног женског покрета на нивоу целе Војводине. У њему се нашло низ удатих виђенијих жена и девојака из самог града и из неких оближњих села: Меленаца, Елемира, Арадца, Ченте и др. Својеврсна мобилизација ових напредних жена вршена је преко часописа Жена данас, који је стизао и читан је у Петровграду и околини. 10

У припремама Збора за женско право гласа у овом граду, подршку и помоћ пружила је и *Алијанса* женских друшшава, из Београда. ¹¹ Припаднице Напредног женског покрета из Петровграда и околине, које су у летку – позиву на збор од 10. децембра 1939.

Слика 2. Дом Црвеної крсії а у Пеії ровіраду, у којем је 10. децембра 1939. одржан Збор за женско йраво їласа.

биленајављене као главне говорнице биле су такође и његове главне организаторке. Оне су чиниле и Акциони одбор овог покрета. Такође, као што се из летка за збор може видети, те жене и девојке требале су да иступе и говоре у име различитих друштвених слојева и различитих занимања. 12

Приликом самог одржавања Збора за женско право гласа у Петровграду, дошло је до неких техничких измена. Ову манифестацију није отворила др Аница Жупански, иако је у позиву – летку за збор била најављена, већ је то учинила забавиља (васпитачица) Емилија Коларов Мила – мајка познатог јавног радника, писца и револуционара Владимира Коларова Коче, студента архитектуре. Такође, на истом збору, иако је била најављена, није говорила ни Милена Атанцковић, председница Женског покрета из Београда. Највише пажње привукло је иступање, Драгице Срзентић, гошће из Београда. Вест о иступању Срзентићеве, поред тога што је објавњена у Полишиици, и још неким листовима, као што су били Народни їлас и Дан, објављена је и у листу Банашска йошша, који је излазио у Петровграду. У њему је речено да је она иступала у име часописа Жена данас, 13 чији је сарадник била, као и једна од оснивачица листа.¹⁴ Међу оснивичима тог напредног женског часописа и једна од истакнутијих његових сарадница била је и академска сликарка Паулина Сударски, 15 која је рођена и своје детињство провела у Новом Бечеју, банатској варошици недалеко од Петровграда, а чији легат се чува у Народном музеју Зрењанин.¹⁶

У летку-позиву на овај збор било је одштампано да ће у име словеначких жена говорити Богомила Салцбергер. Она је уствари говорила у име Словакиња, ¹⁷ припадница националне заједнице, које су живеле, и чији потомци и данас живе у Зрењанину и селу које се тада звало Словачки Арадац. ¹⁸

Пошто је овај збор био први јавни скуп и наступ Покрета напредних жена и девојака из Петровграда и оближњих села, он је изазвао велико интересовање, не само припадница овога покрета, као и жена уопште, него је заинтересовао и неке особе мушког пола. У великој сали петровградског Дома Црвеног крста у којем је збор одржан—скоро да је био једнак број жена и мушкараца, а један део оних који су дошли да присуствују збору стајао је на ходнику, јер због масовности нису могли да уђу у салу¹⁹ (слика 2).

Од свих учесница и говорница на Збору за женско право гласа у Петровграду, 10. децембра 1939.

Слика 3. Драїица Срзеншић.

најинтересантнију судбину имала је Драгица Витоловић Срзентић, ²⁰ жена која је Стаљину у Москву однела Титово "НЕ!". Узбудљиве животне околности, успоне и падове, патњу и издају, познати филмски стваралац Желимир Жилник представио је у документарном филму Једна жена—један век (2011), нешто пре њеног стотог рођендана, који је прославила 19. новембра 2012. године. У филму, јошувек витална, пуна задивљујуће енергије, иако на прагу стоте године свог живота, још увек изузетне меморије, износећи чак и детаље, испричала је своју животну причу, ²¹ (слика 3).

НАПОМЕНЕ

- ¹ Музејски водич, Народни музеј Зрењанин, Зрењанин 2011.
- ² Јованка Кепман, Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918--1941, Народна књига, Институт за савремену историју, Београд 1978, 335-341.
- ³ Војводина у борби, Нови Сад 1963, 210-211; Извори за историју Зрењанина, Револуционарни раднички покрет у Зрењанину

- 1918-1941, Том IV, Уводна студија, избор и објашњења Др Данило Кецић, Историјски архив Зрењанин, Зрењанин 1977, 34 нап. 109.
- ⁴ Петровград се до 1935. звао Бечкерек, затим Велики Бечкерек (на мађарском Nagybecskerek, а на немачком Gross Becskerek), од 1935. до 1941. односно 1947. Петровград, а од 1947. год. Зрењанин
- ⁵ Војводина у борби, 210-211; Извори за историју Зрењанина, Том IV, Уводна студија, Др Данило Кецић, 34 нап. 109.
- ⁶ J. Кецман, Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918-1941, 266-354
- ⁷ Војводина у борби, 210-211; Извори за историју Зрењанина, Том IV, Уводна студија, избор и објашњења Др Данило Кецић, 32-35.
- ⁸ Народни музеј Зрењанин, Збирка новије историје, инв. бр 110, Летак за женско право гласа, оригинал.
- ⁹ НМЗ, Збирка новије историје, инв. бр 110, Летак за женско право гласа, оригинал.
- ¹⁰ Извори за историју Зрењанина, Том IV,Уводна студија, Др Данило Кецић, 34¹¹ Исто. 33.
- ¹² НМЗ, Збирка новије историје, инв бр 110, Летак за женско право гласа, оригинал.
- ¹³ Банатска пошта, бр. 191, 16. XII 1939, 2.
- ¹⁴ sr.wikipedia.org/sr/Драгица Срзентић
- ¹⁵ Јованка Кецман, Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918-1941, 330, 361 нап. 98.
- ¹⁶ Опширније и детаљније о Паулини Сударски, сликарки, истакнутој активисткињи Напредног студентског и Напредног женског покрета у Краљевини Југославији, борцу и болничарки Народнослободилачке војске Југославије, која је живот изгубила у борбама на Сутјесци, јуна 1943, писала је Оливера Скоко, кустос Народног музеја у Зрењанину, у каталогу своје ауторске изложбе, која је отворена у Народном музеју Зрењанин, 5. марта 2015; Оливера Скоко, Паулина Сударски, Од ексйресивне ведрине до йрайичной краја, Народни музеј Зрењанин, Зрењанин 2015.
- ¹⁷ Ђорђе Момчиловић, Зрењанинске ватре, Зрењанин 1987, 92.

- ¹⁸ Постојали су Словачки и Српски Арадац; данас је то једно село под именом Арадац.
- 19 Дан, бр. 289, 12. 12. 1939, 4.
- ²⁰ Кратка биографија Драгице Срзентић, може се погледати на sr.wikipedia.org/sr/ Драгица_Срзентић. О деловима њене биографије може се видети и на www.republika.co.rs/520-521/33html; www.slobodnadalamacija.hr.../66/...; www.blic. rs/tag/70136/ Dragica-Srzentić
- ²¹ sr. wikipedia.org/sr/ Драгица Срзентић

ЛИТЕРАТУРА

- Народни музеј Зрењанин, Збирка новије историје, инв. бр 110, Летак за женско право гласа, оригинал
- Извори за историју Зрењанина, Револуционарни раднички покрет у Зрењанину 1918-1941, Том IV, Уводна студија, избор и објашњења Др Данило Кецић, Историјски архив Зрењанин, Зрењанин 1977.
- Војводина у борби, Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије председништво АП Војводине, Нови Сад 1963.
- Торђе Момчиловић, Зрењанинске ватре, Општински одбор савеза удружења бораца народноослободилачког рата Зрењанин, Општина зрењанин, Историјски архив зрењанин, Едиција хронике, књига 3, Зрењанин 1987.
- Јованка Кецман, Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918-1941, Народна књига, Институт за савремену историју, Београд 1978.
- Музејски водич, Народни музеј Зрењанин, Зрењанин 2011.
- Оливера Скоко, Паулина Сударски, *Og* ексйресивне ведрине до йраїичної краја, Народни музеј Зрењанин, Зрењанин 2015.
- Банатска пошта, бр. 191, 16. XII 1939, 2 Дан, бр. 289, 12. 12. 1939. 4 sr.wikipedia.org/sr/ Драгица__Срзентић. www.republika.co.rs/520-521/33html www.slobodnadalamacija.hr.../66/ www.blic. rs/tag/70136/ Dragica-Srzentić

Vladislava Ignjatov

ORIGINAL FLYER FOR THE ASSEMBLY FOR WOMEN'S SUFFRAGE, FROM DECEMBER 10TH 1939 AT PETROVGRAD, AT THE RECENT HISTORY DEPARTMENT OF THE NATIONAL MUSEUM OF ZRENJANIN

Summary

In today Zrenjanin, former Petrovgrad, it was held one of most important gathering of members of the Progressive Women's Movement in Vojvodina, before the Second World War starts – the Assembly for women's suffrage. It isn't coincidence that this gathering was held in Petrovgrad, since it was the center and hotspot of the Progressive Women's Movement in Vojvodina. There is a genuine, authentic and credible document, which is kept at the Historical Department in the National Museum Zrenjanin about this Assembly, held on 10th of December 1939. The document is in format of the leaflet, which represents the invitation to the meeting and includes also a short program (content) of the meeting.

The organizers and the main speakers at the event were women from the Petrograd and the environment. Beside them, one women from Belgrade was speaking at the meeting. It was Dragica Srzentić, associate of magazine *Woman today* – magazine of the Progressive Women's Movement, whose editorial board was located in Belgrade. From all participants and speakers at the Assembly for women's suffrage in Petrovgrad, 10th of December 1939, the most interesting life way and destiny had just this woman. Želimir Žilnik, famous film director recorded a movie about life of Dragica Srzentić called *One woman* – *one century*.

(Translated by Author)

BISERICI ORTODOXE ROMÂNEŞTI DIN VOIVODINA

Costa Roşu, Novi Sad

Rezumat: În lucrarea Biserici Ortodoxe Româneşti din Voivodina, respectiv din Banatul sârbesc sunt prezentate toate cele 38 de biserici din satele şi orașele cu români din acest spațiu: când au fost ele construite, cine și-a adus contribuția la înălțarea lor, dimensiunile fiecărei biserici, înălțimea interioară, a turnului (clopotniței), clopotele, pictura... casele parohiale. Lucrarea mai tratează separația ierarhică a Bisericii Ortodoxe Române de Biserica Ortodoxă Sârbă, problemele care au apărut în urma Decretului din 24 decembrie 1864 semnat de împăratul Franz Josef, prin care se recunoaște independența Bisericii Române în Monarhia Habsburgică şi înființarea Mitropoliei Ortodoxe Române independentă cu sediul la Sibiu, condusă de Andrei Şaguna. Atunci s-au înființat și episcopiile ortodoxe române din Arad și Caransebeș, în care au fost încadrate parohiile românești din întreg Banatul, prin urmare și din Banatul sârbesc de azi, în care au fost înființate și protopopiatele de Panciova, Vârșeț și Biserica Albă, aparținătoare Eparhiei Caransebeșului, precum și un protopopiat cu sediul la Banat Comloșiu, aparținător Eparhiei Arad, dar care după mai mulți ani și-a mutat sediul la Toracu-Mic.

Timp îndelungat, mai bine de un secol și jumătate, românii ortodocși din Banatul sârbesc, erau sub jurisdicția Mitropoliei Sârbe din Sremski Karlovci. Anume, populația sârbă care s-a stabilit în Ungaria împreună cu patriarhul Arsenije Čarnojević al III-lea, a primit din partea împăratului Leopold I de Habsburg (la 21 august 1690) autonomie bisericească și școlară care s-a referit și la restul credincioșilor de rit ortodox din imperiul habsburgic. Deci, si la credinciosii români care din cauza încercărilor de a fi supuși Bisericii unite, dar și a presiunilor exercitate de Biserica catolică, au recunoscut stăpânirea bisericească a Mitropoliei de la Karlovic.¹ Astfel, pe aproape întreg parcursul secolului al XVIII--lea și în primele șase decenii ale secolului următor, românii din Banat se găseau sub ierarhia Bisericii Sârbe, în frunte cu mitropoliții de la Sremski Karlovci. Scaunele episcopale ale Bisericii Ortodoxe din Banat (Timișoara, Caransebeș-Vârșeț) precum și alte funcții bisericești înalte, aparțineau aproape în întregime demnitarilor sârbi.2

Astfel că, în perioada respectivă, ierarhia clericală sârbă a avut un rol însemnat în organizarea vieții confesionale, culturale și politice a românilor bănățeni. Hirotonisirea preoților români se făcea de către Biserica Sârbă, iar serviciul divin se oficia în limba română însă cărțile bisericești, precum și administrația se purtau în limba slavă bisericească. Puținele cărți bisericești în limba română erau de proveniență din Țara Românească. Aceasta a durat până la obținerea idependenței de către Biserica Română prin *Decretul din 24 decembrie 1864*, semnat de împăratul Franz Iosef. Astfel se recu-

noaște idependența Bisericii Române în Monarhia Habsburgică și se înființează Mitropolia Ortodoxă Română idependentă cu sediul la Sibiu, condusă de Andrei Şaguna. Tot atunci s-au înființat și episcopiile ortodoxe române din Arad și Caransebeș, în care au fost încadrate parohiile românești din întreg Banatul, prin urmare și din Banatul sârbesc de azi, în care au fost înființate și protopopiatele de Panciova, Vârșeț și Biserica Albă, aparținătoare Eparhiei Caransebeșului, precum și un protopopiat cu sediul la Banat Comloșiu, aparținător Eparhiei Arad, dar care pe urmă și-a mutat sediul la Toracu-Mi c.³

Separatia ierarhică a Bisericii Ortodoxe Române de Biserica Ortodoxă Sârbă, mai concret aplicarea în teren a deciziilor luate de forurile ecleziastice superioare a întâmpinat numeroase dificultăți și a creat tensiuni etnice, îndeosebi în ceea ce privește împărțirea bunurilor materiale bisericești, ale mănăstirilor și școlilor confesionale. Neînțelegeri au apărut în general în localitățile cu populație mixtă română și sârbă, ca de exemplu: Biserica Albă, Alibunar, Dobrița, Doloave, Deliblata, Iasenovo, Jamu-Mic, Caitasovo, Ecica, Gai, Mărghita, Mărghitița, Maramorac, Satu-Nou, Panciova, Perlez, Vlaicovăț. În majoritatea dintre acestea separatia s-a realizat în termenul prevăzut, în unele dintre ele cu mare întârziere, iar în câteva de loc. În schimb, în localitățile cu populație românească omogenă: Toracu--Mare, Toracu-Mic, Iancaid, Uzdin, Seleuş, Sân-Mihai, Sân-Ianăs, Nicolint, Petrovasâla, Râtișor, Coștei, Straja, Grebenat, Sălcița, Srediștea-Mică/Pârneaora, Marcovăț, Voivodinț, procesul de despărțire s-a desfășurat fără dificultăți.

La Alibunar, de exemplu, deia la începutul deceniului sapte al secolului al XIX-lea, desi scaunul mitropolitan românesc nu era încă o realitate, 4 comunitatea românească a initiat demersuri pentru obtinerea dreptului de oficiere a serviciului divin în limba română. Dar, acțiunea respectivă a dat roade abia în 1862, când autoritățile ecleziastice au acceptat celebrarea liturghiei în limba română, odată la două săptămâni. După întemeierea Mitropoliei de la Sibiu, comuna Alibunar s-a aflat pe lista comunităților mixte supuse procesului de separație. Pe atunci în sat conviețuiau 2357 români și 1263 sârbi, iar averea bisericii consta în clădirea bisericii, școală, trei sesii de pâmânt a 34 de jugăre și două cimitire. În urma înțelegerii (24 sept. 1872), școala a revenit românilor iar biserica sârbilor, care au plătit românilor o despăgubire de 11.000 fl., în termen de 5 ani.6 Capitalul bisericesc s-a împărtit, la fel și cărtile după limba în care erau scrise, iar suprafetele de pământ, potrivit criteriului numeric al credincioșilor: românii au primit 22 de jugăre de pământ, iar sârbii 12 jugăre. Sârbii au oferit apoi românilor terenul intravilan din curtea bisericii românești.8

La Biserica Albă, s-a procedat la fel. Anume, în primăvara anului 1866 a izbucnit un conflict între cele două comunități etnice pe tema celebrării serviciului divin la sărbători, după care s-a stabilit, în conformitate cu proporția numerică a credincioșilor 2/3 sârbi (1357) și 1/3 români (439), ca slujbele să se țină două săptămâni în sârbește și o săptămână în românește, iar de marile sărbători în ambele limbi. Tot conform numărului "două părți sârbi și una români" sârbilor le-a revenit biserica astfel că aceștia s-au obligat să plătească românilor o despăgubire de 11.432 fl. în schimbul dreptului asupra bisercii și școlii. Românii din Biserica Albă și-au zidit apoi în anul 1871 o biserică a lor.9

Şi la Doloave despărțirea ierarhică s-a făcut cu dificultăți, mai ales având în vedere că aceasta fiind una dintre cele mai bogate comunități implicate în procesul de despărțire, unde protocolul de separație s-a semnat abia în 22 sept. 1872. Aici numărul românilor era de 1555, iar al sârbilor de 4013. Averea comună era cu adevărat impresionantă: două biserici (una veche și alta nouă), două edificii școlare (unul nou), trei sesii de pământ parohial cu 34 iugăre fiecare și 300 iugăre de pământ primite din partea autorităților locale și un capital de 53.257 fl. Românii au primit școala nouă, 75 iugăre de pământ, 15.000 fl., o sesie parohială, iar sârbilor le-au revenit ambele biserici, școala veche, două sesii

parohiale, 225 iugăre de pământ și 38.257 fl. În anii 1890-1892, românii și-au înălțat propria biserică. 10

La Maramorac, protocolul de separație a fost semnat tot în septembrie 1872,¹¹ iar la Panciova abia în 1911. În ambele localități bisericile comune au revenit sârbilor, iar școlile au fost împărțite între cele două etnii, de asemenea și sesiile de pământ (Maramorac). Românii și-au ridicat propriile biserici: la Maramorac în anul 1902, iar la Panciova mult mai târziu, o simplă capelă în centrul orașului, cumpărată cu sprijin financiar al persoanelor și instituțiilor din oraș, din localitățile din apropiere precum și din România. Parohiei române din Panciova i-a fost atașată, conform hotărârii Consistoriului diecezan din Caransebeș, din 15 iulie 1902, filia credincioșilor români din Franzfeld (azi Kačarevo).¹²

La Satu-Nou, în schimb, despărțirea ierarhică a decurs fără probleme. În conformitate cu conscripția din 22 mai 1866, aici erau înregistrați 5131 români și 1193 sârbi. Averea bisericii (capitalul de 5.717 fl., obiectele de cult, clădirea bisericii, trei sesii parohiale, două cimitire, școala, două terenuri parohiale intravilane și încă două clădiri) a fost împărțită potrivit numărului de persoane al celor două etnii. Anume, românii au devenit proprietari ai bisericii și școlii, plătind sârbilor suma de 25.000 fl. în termen de 5 ani, iar în ceea ce privește suprafața de pământ arabil, 165 iugăre au revenit românilor și 45 iugăre sârbilor.¹³

La Vlaicovăt s-a întâmplat la fel. Şi aici proporția populației era de 1:4, respectiv 1001 români și 217 sârbi. Averea comună consta în biserică, școală, două terenuri parohiale și 2 iugăre de livadă. Prețul total al acestor proprietăți era de 13.000 fl. Românii au primit în întregime averea bisericească și școlară, iar sârbii suma de 4.750 florini și una din sesiile parohiale. După achitarea despăgubirii bănești aceștia au reușit să-și construiască până la sfârșitul aceluiași an (1872) propria biserică. 14 În urma încheierii procesului de despărțire bisericească, clădirile bisericești au revenit românilor și în satele cu populație românească majoritară, Ecica, Iablanca, Jamu-Mic și Oreșaț, iar în restul satelor mixte cu populație majoritară sârbească Cuvin, Deliblata, Dobrita, Sefkerin, Mărghita, Omolița au revenit sârbilor.15

În satele cu puţini români: Chisoroş (Rusko Selo), Mărghitiţa (Ban. Dubica), Karlsdorf (Ban. Karlovci), Borcea (Borča), Gai, Caitasova (Kajtasovo), Cusici (Kusić), Iasenova (Jasenovo), Ilangea (Ilandža), Franzefeld (Kačarevo), Nakovo, Parta, Radoievo (Radojevo), Ulmu (Uljma), Srediştea Mare (Veliko Središte), Samoş şi Chichinda (Kikinda), despărțirea ierarhică nu s-a făcut deloc. 16 Slujbele bisericeşti se oficiau în continuare doar în limba sârbă, iar enoriașii români s-au asimilat. Rar se mai poate întâlni astăzi în aceste sate vreunul din urmașii românilor de altădată care poate lega două trei cuvinte românești. 17

* * *

După obținerea independeței bisericești, în administrația bisericească s-a trecut la alfabetul latin și s-au creat condiții pentru o dezvoltare culturală mai rapidă în toate localitățile cu populație românească din Banat. 18

După Primul Război Mondial și destrămarea Imperiului austro-ungar, partea de apus a Banatului a fost încadrată în Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor. Românii de aici au rămas și în continuare sub jurisdicția bisericească a celor două eparhii române — cea din Caransebeș și cea din Arad. Astfel, parohiile ortodoxe române din satele Toracu-Mare, Toracu-Mic, Sarcia Română (Sutiesca), Ecica, Iancaid (Iancov Most) și Chisoroș (Rusko Selo), din Banatul Central au aparținut eparhiei arădene, iar celălalte 34 parohii ortodoxe române din Banatul sârbesc de azi, au aparținut Diecezei Caransebeș. În cadrul Diecezei Caransebeș au funcționat și două protopopiate: la Vârșeț și la Satu-Nou, iar în cadrul Eparhiei Arad un singur protopiat, la Sarcia, Sutiesca de astăzi, pe urmă la Toracu-Mic. Sutiesca de astăzi, pe urmă la Toracu-Mic.

Autoritățile bisericești române din Banatul sârbesc nu erau multumite de poziția pe care o avea Biserica Ortodoxă Română de aici în perioada dintre cele două războaie mondiale, din mai multe motive. În primul rând din cauza exproprierii averilor bisericești, apoi: desființarea școlilor confesionale și confiscarea clădirilor scolare, interzicerea preoților români să predea religia în școlile generale. Astfel, mai mulți preoți, împreună cu câțiva învățători și alți intelectuali români au trecut în România. În decembrie 1931, preoții rămași în parohiile lor au constituit, la Alibunar "Asociația preoțimii ortodoxe române din Banatul iugoslav". La adunarea de constituire au participat 17 preoți dintre cei 48 de preoti câti păstoreau pe atunci cele 40 de parohii românești de pe aceste meleaguri.²¹ Situația s-a îmbunătățit, însă, simțitor în 1934 când a fost încheiată "Convenția privind poziția Bisericii Române din Banatul sârbesc și a Bisericii Ortodoxe Sârbe din Banatul românesc". Această convenție prevedea si constituirea de eparhii autonome, în frunte cu vicarul care avea rang de episcop, cu reședința la Vârșeț, respectiv – pentru sârbi – la Timișoara.²²

Din păcate acest vicariat s-a înființat abia în 1971, la Adunarea clerului ortodox român din Banatul iugoslav care a avut loc la Vârșeț în ziua de 28 ianuarie și la care s-a adoptat statutul și a fost ales vicarul. Conform acestui statut "parohiile ortodoxe române din Banatul iugoslav se reorganizează sub forma unui Vicariat Ortodox Român cu sediul la Vârșeț, în frunte cu un vicar, păstrând legătura spirituală și canonică cu Biserica Mamă, adică cu Patriarhia Română" (art. 1). În funcție de vicar a fost ales Prot. Aurel Uroș, care a îndeplinit această funcție zece ani, până în primăvara anului 1981, când a fost înlocuit de prot. Moise Ianeș.

"Înființându-se Vicariatul, parohiile noastre românești au devenit unite întreolaltă și peste tot s-a început activitatea conform îndrumărilor de la Centrul vicarial din Vârșeț. Vicariatul își are sub oblăduirea sa pe toți românii ortodocși din cele 39 de parohii și filii de pe teritoriul Banatului, grupate în cele trei protopopiate: Vârșeț, Panciova și Toracu-Mic. Parohiile, credincioșii și preoții au început a se cunoaște bine întreolaltă. Schimburile de vizite între corurile bisericești fanfare și membrii Oastei Domnului din parohiile noastre, cu servicii divine oficiate de mai mulți preoți în sobor, contribuie la apropierea și la menținerea legăturilor frățești și a unității în jurul Bisericii strămoșești. ²⁴

În fiecare an Vicariatul a editat *Calendarul bisericesc*, pe urmă cu denumirea de *Anuar bisericesc*, publicație în care pe lângă partea calendaristică, s-a publicat șematismul tuturor parohiilor și istoricul acestora, precum și lecturi despre adevărurile de credință. Din 1978, în cadrul Vicariatului, apare și buletinul *Semănătorul*, precum și mai multe cărți de rugăciuni. În anul 1984 Vicariatul a înființat "Fondul solidarității", pentru acordarea de ajutor parohiilor și preoților care au nevoie. ²⁵

Începând din 1997, Vicariatul Ortodox Român din Banatul iugoslav a fost subordonat din punct de vedere administrativ și confesional Episcopiei Caransebeșului. Atunci a fost reluată ideea înființării unei eparhii ortodoxe române la Vârșeț. În acest sens Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a aprobat, pe 14 februarie 1997, hotărârea cu privire la punerea în aplicare a vechii hotărârii, din 23 oct. 1933, ce prevedea înființarea Episcopiei Ortodoxe Române cu sediul la Vârșeț. Astfel, P.S.S. Laurențiu Streza, episcop al Caransebeșului, i s-a încredințat reponsabilitatea de episcop locțiitor al acestei Episcopii, până la alegerea unui episcop titular. 27

După cinci ani, la 15 decembrie 2002, la Vârşeţ, s-au constituit Adunarea Eparhială, Consiliul Eparhial, s-a votat Statutul privind organizarea şi funcţionarea Bisericii Ortodoxe Române din Iugoslavia, aprobat de Sfântul Sinod în şedinţa din 19 februarie 2001²⁸ şi s-a hotărât alegerea unui episcop pentru amintita eparhie, statutul acestuia urmând să fie acela de episcop vicar al Mitropoliei Banatului, cu atribuţiuni de administrare a Episcopiei româneşti de la Vârşeţ. A fost Prea Sfinţia Sa dr. Daniil Stoenescu, hirotonit arhiereu la 1 aprilie 2001²⁹ şi instalat în noua sa demnitate în catedrala din Vârşeţ, în Duminica Floriilor (8 aprilie, 2001).³⁰

În vederea recunoașterii Episcopiei Române a Vârșețului³¹ de către Biserica Ortodoxă Sârbă și de autoritățile de stat de la Belgrad, ³² a urmat o corespondență îndelungată între Prea Fericitul Părinte Patriah Teoctist și Sanctitatea Sa Părintele Patriah Pavle, între Sectorul Comunității Externe al Patriarhiei Române cu Patriarhia Sârbă de la Belgrad și câteva ședințe ale celor două comisii speciale de dialog, formate de cele două patriarhii. În urma acestora Episcopia Ortodoxă Română a Vârșețului și-a schimbat titulatura în Episcopia *Daciei Felix*, cu sediul administrativ la Vârșeț. ³³

* * *

În prezent, în Banatul sârbesc, există 38 de biserici, la Alibunar, Barițe (Sân-Ianăș), Biserica Albă, Coștei, Cuvin, Deliblata, Doloave, Ecica, Glogoni, Grebenat, Iablanca, Iabuca, Iancov Most (Iancaid), Jamu-Mic, Locve (Sân-Mihai), Mramorac (Maramorac), Marcovăt, Mărghita, Mesici, Nicolint, Omolita, Oreșat, Ovcea, Râtișor, Sălcița, Satu-Nou, Seleuș, Srediștea Mică (Pârneaora), Straja, Sutiesca (Sărcia), Bisericuta-Muzeu la Torac, Toracu-Mare, Toracu-Mic, Uzdin, Vârșeț, Vladimirovat (Petrovasâla), Vlaicovăt și Voivodint și o capelă ortodoxă română, la Panciova, cea mai veche dintre acestea fiind biserica din Râtișor, construită în anul 1730, după care amintim bisericile din Voivodint, din 1793 și cea din Grebenaț din anul 1795. Urmează mai apoi bisericile din Uzdin, ale cărei temelii au fost puse în anul 1800, apoi cea din Satu-Nou (1805), Seleuş şi Vlaicovăț (1803), Locve (1812), Toracu-Mic (1821), Barite (1830), Sălcița (1832), iar cele mai recent construite, sunt bisericile din Mesici în 2010, din Vârșeț în 1912, Omolița (1913), Deliblata (1925), Coștei (1928), Ovcea și Maramorac (1931) ș.a.m.d.³⁴

Cea mai mare biserică ortodoxă românească din Banatul sârbesc este cea din Vladimirovaţ (Petrovasâla) având dimensiunile 40,50x16,10 m şi înălţimea turnu-

lui de 63 m. Urmează biserica ortodoxă română din Toracu-Mare, cu dimensiunile 34,85x13,10 m şi înălţimea turnului de 43,10 m. Apoi, biserica ortodoxă română din Satu-Nou, cu dimensiunile 35x10,80 m şi cu înălţimea turnului de 40 m, biserica din Doloave cu dimensiunile de 39 m şi între acestea, se enumeră şi biserica din Uzdin, cu dimensiunile 30,10x13,40 m şi înălţimea turnului de 38 m, după care urmează bisericile din Locve, Ecica, Jamu-Mic, Iablanca, Srediştea-Mică. 35

Ideea elaborării unei monografii a bisericilor ortodoxe românești din Banatul sârbesc, a apărut în urmă cu 15 ani, la o ședință a Consiliului Editorial al Societății / Fundației Române de Etnografie și Folclor din Voivodina, organizată la Novi Sad, la care a participat, în calitate de membru de onoare și invitat al Fundației, P.S.S. dr. Laurențiu Streza, Episcopul Caransebeșului și locțiitor al episcopului de Vârșeț, 36 acum mitropolit al Ardealului. Atunci s-a hotărât începerea lucrărilor la realizarea acestui proiect capital, precum și la înfăptuirea unui dicționar al preoților români care au slujit sfintele altare ale bisericilor românești din Banatul sârbesc, astfel că deja în acel an, am demarat cercetările în teren pe ambele teme. Mai concret, împreună cu criticul de artă Adrian Negru, care investiga pictura, sculptura iconostaselor si arhitectura fiecărei biserici, iar eu cercetam trecutul istoric al bisericilor (când și cine le-a construit, dimensiunile fiecăreia dintre ele, când și de cine au fost sfințite și sprijinite, pe parcursul anilor precum și starea lor, actuală, colindând întreg Banatul și cercetând fiecare biserică în parte, chiar și în mai multe rânduri.³⁷

Ulterior, aceste cercetări, au fost extinse și asupra arhivelor și bibliotecilor parohiale. În câteva campanii de cercetări, de câte 7-8 zile fiecare, din toamna anului 2005 până în primăvara anului 2006, am cercetat, împreună cu istoricul român Valeriu Leu toate fondurile de carte veche românească din Voivodina, păstrate (în partea mare) în stranele bisericilor românești. Am făcut, astfel, inventarierea acestor fonduri - prin studiul fiecărui exemplar găsit - catalogând toate exemplarele, iar în lucrarea Cartea veche românească din Voivodina (încununată în 2009 cu, Premiul Academiei Române), pe care am publicat-o, în 2007, la Editura Fundației din Novi Sad, am descris fiecare exemplar în parte, realizând astfel un catalog al cărților românești vechi care se mai păstrează încă, menționând totodată și exemplarele care au fost cândva dar care, din păcate, au dispărut.³⁸

Intenția noastră a fost, de fapt, nu doar o simplă inventariere, oricât de necesară ar fi fost, ci o prezentare istorică a culturii scrise românești așa cum s-a constituit

ea în aceste spații. Acesta fiind motivul că nu ne-am limitat doar la investigări în teritoriul Banatului sârbesc, ci le-am extins și în colecțiile Voivodinei, atenționând, în special, asupra tezaurului nostru scris.³⁹

Paralel, cu sprijinul preoților, care de obicei au fost de față în timpul celor câteva campanii de cercetări, am consultat și toate protocoalele bisericești posibile și întreaga arhivă despre slujitorii sfintelor altare. Ce-i drept, n-am avut norocul să aflăm prea multe date concrete despre ei, pentru că, preoții din trecut, dar și cei de azi fac la fel, au lăsat, în general, urme scrise doar despre activitatea parohiei pe care au servit-o, despre biserica pe care au înălțat-o, au zugrăvit-o sau renovat-o, despre vizitele înaltelor fețe bisericești și, mult prea puțin, sau chiar de loc, despre ei înșiși, de originea lor și despre activitatea lor personală.⁴⁰

Aceste cercetări, firește, asemănător celor amintite anterior, au rezultat cu mai multe lucrări susținute la unele simpozioane și reuniuni științifice, cu, numeroase articole publicate în ziarele și revistele românești din Voivodina și din România, precum și cu lucrarea în volum Cronici bisericești. Manuscrise din Banat secolele XIX-XX. Din istoria monografismului bănățean, scrisă împreună cu istoricul român Valeriu Leu,41 volumul Biserica Ortodoxă Română din Banatul sârbesc și de la Sud de Dunăre, 42 apărut în 2008 la Reșița și într-o variantă modificată, la Panciova, în Almanahul Libertatea, precum și un Dicționar al preoților români din Banatul sârbesc. Acesta cuprinde aproape 400 de slujitori ai altarelor, în primul rând ale celor sârbo-române comune, din primele decenii ale secolului al XVIII-lea și până la despărțirea ierarhică de biserica sârbească, din 1868, și, în continuare, ale bisericilor românești, începând din 1761, la 22 martie, când în parohia Iancaidului, astăzi Iancov Most, a venit primul preot român Vasile Popovici din Rășinarii Sibiului și a oficiat slujbele bisericești numai în limba română, înainte de despărțirea ierarhică oficială și continuând să facă aceasta în continuu timp de 42 de ani, când a fost urmat în parohie, de fiul său, Sofronie Popoviciu, și mai apoi, de nepotul său Ioan Popoviciu.⁴³

În fine și un Album monografic cu bisericile ortodoxe românești din Banatul sârbesc bogat ilustrat, cu fotografii artistice realizate de Marius Roșu din Novi Sad, fotografii ale sfintelor noastre lăcașe de rugăciuni. "Bisericile noastre unite într-un album monografic ... care, măcar pentru o clipă, vor aduce în trăirile noastre momente de aleasă smerenie și îndemnul la o regene-

rare spirituală – spune Nicu Ciobanu în *Prefața* acestui album ..., menționând în continuare că în fața bisericii ne vom regăsi precum în fața acelei căi pe care o căutăm de-o viață. În fața bisericilor, am putea înțelege și ne-înțelesul din noi și din afara noastră.

Paginile care așteaptă să fie deschise imortalizează ceea ce prin definiție este veșnic. Anume, cele 40 de biserici, aduse din localitățile populate de românii din Banatul sârbesc, ne întâmpină cu nestrămutata evlavie pe care biserica românească și creștinii din părțile locului le păstrează cu multă sfințenie și vigoare credinței lor. Trebuie să înțelegem că deja de câteva sute de ani, tocmai bisericile sunt singurele însemne distincte ale locurilor noastre natale și rămân neschimbate, drepte, în fața judecății timpului.

Există și ceva atât de firesc în gestul Institutului de Cultură al Românilor din Voivodina de a ne întâmpina cu o valoroasă colecție de fotografii ale bisericilor românești din vreme ce însuși poporul român s-a născut creștin, având biserica drept călăuză în fapte și ținută. Muzeul Spiritualității Românești al Fundației noastre de Etnografie și Folclor, Casa de mâine a patrimoniului spiritual al românilor din Voivodina, va adăposti în Colecția de artă chiar această primă acțiune de amploare – albumul cu fotografii realizate de Marius Roșu, ale bisericilor noastre, moștenirea spirituală.

În același timp, colecția de fotografii ale bisericilor românești la modul cel mai potrivit promovează o lucrare monumentală – Bisericile Românești din Banatul sârbesc, care prin volumul masiv se va deschide, fără prejudecăți, posterității. Este acesta elogiul muritorului de rând în fața veșniciei."⁴⁴

Iată, a apărut și, această lucrare completă a bisericilor noastre elaborată pe baza cercetărilor și a îndelungatelor investigații în teren, care au durat aproape două decenii. Este vorba de un volum masiv, foarte documentat, cu informații inedite, atât despre trecutul sfintelor noastre lăcașuri de rugăciuni, cât și despre valorile monumentale pe care le adăpostesc și le păstrează peste vremuri.

MENTIUNI

- ¹ Gligor Popi, *Românii din Banatul sârbesc*, vol. I, Editura *Libertatea*, Panciova, 1993, p. 168.
- ² Gh. Cotoşman, Episcopia Caransebeşului până-n pragul secolului al XIX-lea, Editura Diecezană, Caransebeş, 1941, p. 118-132.
- ³ Costa Roşu, Biserica Ortodoxă Română din Banatul sârbesc şi de la Sud de Dunăre, Editura Banatul Montan, Reşiţa, 2008, p. 5; Costa Roşu, Bisericile Ortodoxe Româneşti, în Album monografic, Bisericile Ortodoxe Româneşti din Banatul sârbesc (fotografii de Marius Roşu), Editura ICRV, Zrenianin, 2012, p. 5-7.
- ⁴ Theodor Petrişoriu, *Monografia comunei Alibunar*, Caransebeş, 1896, 30 p.; Nicolae Cornean, *Monografia Eparhiei Caransebeş*, 1940, p. 113-115.
- ⁵ T. Petrisoriu, op. cit., p. 9-10.
- ⁶ Lumina, I (1872), nr. 12, din 20 oct., p. 1.
- Vasa Lupulovici, Viața bisericească a sârbilor din Banat între anii 1865-1918, Cluj-Napoca, 2009, p. 47; Nicolae Cornean, op. cit., p. 114.
- ⁸ Adrian Negru, Monografia, Biserica Adormirea Născătoarea de Dumnezeu din Alibunar, Alibunar, 1996; Gligor Popi, Monografia Alibunarului, Ed. CRI, Vârşeţ, 1998, p. 72-75.
- ⁹ Prot. Tiberiu Şdicu, Parohiile noastre, Biserica Albă, în Anuarul bisericesc 1982, Vârşeţ, 1981; Costa Roşu, Biserica Ortodoxă Română din Banatul sârbesc şi de la sud de Dunăre, Editura Banatul Montan, Reşiţa, 2008.
- Prot. Gheorghe Ianeş, Hramul bisericii din Doloave
 Sf. Nicolae, în Libertatea, Panciova, 27 mai
 1995, p. 4; Costa Roşu, Biserica românească din Doloave, în Libertatea, Panciova, 12 iunie 2002, p. 10.
- ¹¹ Nicolae Cornean, *Monografia Eparhiei Caransebeş*, Caransebeş, 1940, p. 423.
- Mircea Măran, Ilie Baba, Valentin Mic, Românii din Panciova 1733-2013, Editura ICRV, Zrenianin,
 2013, p. 80-83, apud Vasa Lupulovici, op. cit., p. 55.
- ¹³ Costa Roşu Adrian Negru, Biserica românească din Satu-Nou "Pogorârea Duhului Sfânt", în Libertatea, Panciova, 14 iulie 2001, p. 13; Valentin Mic şi Ilie Baba, Biserica din Satu-Nou, Editura Fundației, Novi Sad, 2005.
- ¹⁴ Vasa Lupulovici, op. cit., p. 56.

- ¹⁵ Costa Roşu, op. cit., p. 9-38; Gligor Popi, *Românii din Banatul sârbesc*, Bucureşti, 1992, p. 168-184.
- Mircea Măran, Românii din Voivodina, Editura ICRV, Zrenianin, 2009, p. 241-251; Costa Roşu, Biserici româneşti din Banatul sârbesc, în Almanah Libertatea, 2009, Panciova, 2008; Mircea Măran, Ilie Baba, Valentin Mic, Românii din Panciova 1733-2013, Editura ICRV, Zrenianin, 2014, p. 82; Costa Roşu Adrian Negru, Biserica din Chisoroş (Rusko Selo), în Libertatea, Panciova, 16 februarie 2002, p. 9.
- ¹⁷ Ion Condan, La Kisorosz se vorbeşte româneşte, în Libertatea, Panciova, 16 februarie 2002, p. 6; Costa Roşu, Mărturii ale enoriaşului Ştefan Vidu, ultimul român din Rusko Selo, în Libertatea, Panciova, 20 decembrie 2004, p. 6.
- ¹⁸ Mircea Măran, *Biserica din Vladimirovaț*, Editura *Episcopiei*, Caransebeş Editura *Fundației*, N. Sad, 2000, p. 12.
- ¹⁹ Gligor Popi, *Românii din Banatul iugoslav*, Poziția Bisericii Ortodoxe Române 1918-1941, Editura de Vest, Timișoara, 1996, p. 180-192.
- ²⁰ Gligor Popi, op. cit., p. 180.
- Nădejdea, Vârşeţ, nr. 1 ianuarie 1932, p. 1; Gligor Popi, Prima asociație a clerului român din Banatul iugoslav, în Dealul Vârşeţului, nr. 3, 2005, p. 10.
- ²² Gligor Popi, Românii din Banatul sârbesc în secolele XVIII-XX, Pagini de istorie culturală, Editura Libertatea, Panciova - Editura Fundației Culturale, Bucureşti, 1993, p. 168.
- ²³ Prot. dr. Gligor Popi, 20 de ani de la moartea lui Aurel Uroş, *Primul vicar al Vicariatului Ortodox Român din Banatul iugoslav*, în Almanah *Libertatea*, 2005, p. 101-103.
- ²⁴ Vicar Prot. Moise Ianeş, Două decenii de existență a vicariatului Ortodox Român din Banatul iugoslav, în Libertatea, Panciova, 8 februarie 1991, p. 2.
- ²⁵ Vicar Prot. Moise Ianeş, *Două decenii de existență*, în *Semănătorul*, Vârşeţ, nr. 3-4, mai-august, 1991, p. 1-7.
- ²⁶ Mircea Măran, Biserica din Vladimirovaț, Editura Fundației, Novi Sad, 2000, p. 12-13.
- ²⁷ Arhivele Episcopiei Caransebeşului. Dosar cu acte sinodale din anul 1997; În perioada februarie

- 1997 martie 2001, ierarhul de la Caransebeş P.S.S. Laurențiu Streza a efectuat peste 40 de vizite la românii din Banatul sârbesc.
- ²⁸ Arhivele Episcopiei Caransebeșului, *Dosar cu acte sinodale*, Document nr. 285/30 martie 2001.
- ²⁹ Simeon Lăzăreanu, *Românii din Iugoslavia au episcop*, în *Libertatea*, Panciova, 7 aprilie, 2001, p. 11.
- Veronica Lăzăreanu, Un important eveniment în viața bisericească a românilor din Banatul iugoslav, Părintele Episcop Daniil a venit să rămână la noi, în Libertatea, Panciova, nr. 16, 14 aprilie 2001, p. 4; Ioan Cipu, Despre existența unei episcopii la Vârşeţ, în Libertatea, Panciova, nr. 32, 8 septembrie 2001, p. 9.
- ³¹ Titulatură aprobată de Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române după ce Republica Federală Iugoslavia a devenit Serbia şi Muntenegru (Actul nr. 960/2003).
- ³² Ibidem, Actul 220/2002.
- ³³ Arhim. Longhin Muncean, Catedrala Episcopală "Înălţarea Domnului" din Vârşeţ. Istorie şi artă bisericească, Editura Episcopiei Caransebeşului, 2013, p. 22-28.
- ³⁴ Costa Roşu, Biserici româneşti, în Anuar 2011, Editura ICRV, Zrenianin, 2012, p. 201-204; Costa Roşu, Bisericile Ortodoxe Românești din Banatul sârbesc, Album monografic (fotografii Marius Rosu), Editura ICRV - Editura Eurostampa, Timişoara, 2013; Gligor Popi, Românii din Biserica Albă, Comunitatea Românilor din Serbia, Vârșet, 2006, p.23-33; Ilie Baba, Glogoni - Pagini de istorie culturală, Editura ICRV, Zrenianin, 2009, p. 25-35; Ilie Baba, Iabuca -Pagini de istorie culturală, Editura ICRV, Zrenianin, 2009, p. 105-108; Florin Ursulescu – pr. Petru Măran, Biserica din Iancov Most, Editura Fundației, Novi Sad - Editura Lumina, Drobeta / Turnu Severin, 2001, p. 45-46; Olimpia Pancaricean, Mărghita - Pagini de istorie culturală, Editura ICRV, Zrenianin, 2009, p. 34-35; Pr. Andrei Turcoane, Monografia parohiei Nicolinți, Editura C.R.S., Vârșeț, 2006, p. 153-154; Gheorghe Vulcu - Pleşu, Monografia satului Sălcița, Vârșet, 2005, p. 131-137; Mircea Măran, Ilie Baba, Valentin Mic, Românii din Panciova 1733-2013, Editura ICRV, Zrenianin, 2014, p. 52-76.

- Mircea Măran, Biserica din Vladimirovaț, Editura Episcopiei, Caransebeş Editura Fundației, Novi Sad, 2000, p. 26-39; Petru Drăghicescu Costa Roşu, Biserica Ortodoxă Română din Toracu--Mare, Editura Fundației, Novi Sad, 1997, p. 18-38; Valentin Mic Ilie Baba, Biserica din Satu-Nou, Editura Fundației, Novi Sad, 2005, p. 15-20; Pavel Gătăianțu, Biserica din Locve (Sân-Mihai), Editura Fundației, Novi Sad, 2000, p. 37-41.
- ³⁶ Vasa Barbu, Fundația în anul 2001, Proiecte tradiționale și de lungă durată, în Libertatea, 10 martie, 2001, p.16
- ³⁷ Costa Roşu, Scrieri despre noi. Contribuții la istoria culturală a românilor de pretutindeni, Editura Eurostampa, Timişoara, 2013, p. 263-266; Prof. univ. dr. Nicolae Bocşan, Valorizarea tradițiilor istorice şi culturale ale românilor din Voivodina, în Piramida, nr. 6, 2012-2013, p. 21; Prof. univ. dr. Biljana Sikimić, Pe teren în Banat, împreună cu Costa Roşu, în Piramida, nr. 6, 2012-2013, p. 33-34.
- ³⁸ Valeriu Leu Costa Roşu, Cartea veche românească din Voivodina, Editura Fundației, Novi Sad, 2007, p. VII-X; Acad. Nicolae Edroiu, Prefață, cartea veche românească din Voivodina, Novi Sad, 2007, p. V-VI; Nicu Ciobanu, Mărturii prețioase despre valorile unei etnii, în Piramida, nr. 6, 2012-2013, p. 4-9; Dr. Ionela Mengher, Cartea veche românească din Voivodina în catego- ria cărților de mare valoare ale culturii române îndeobște, în Piramida, nr. 6, 2012-2013, p. 126.
- ³⁹ Majoritatea cărților vechi româneşti (cele din veacul al XVI-lea şi al XVII-lea), se află în colecții muzeale sau în biblioteci din Voivodina sau din afara ei, dar şi acelea, în cea mai mare parte provin de la sate; *Catalogul cărților româneşti* vechi, în Cartea veche românească din Voivodina de Valeriu Leu şi Costa Roşu, Novi Sad, 2007, p. 157-236.
- ⁴⁰ Costa Roşu, Dicționarul preoților români din Banatul sârbesc (1761-2001), Editura ICRV, Zrenia- nin, 2011, p. XV-XVIII; Prof. univ. dr. Nicolae Bocşan, O adevărată sinteză de istorie biserice- ască şi culturală a românilor din Voivodina, în Anuar 2011, Editura ICRV, Zrenianin, 2012, p. 239-240; Ionela Mengher,

- De la cercetare, la file de dictionar în Libertatea, Panciova, 25 august 2012, p. 9;
- ⁴¹ Prof. univ. dr. Nicolae Bocşan, *O carte de referință*, în *Anuar 2010*, Editura *ICRV*, Zrenianin, 2011, p. 263-265;
- ⁴² Doru Dinu Glăvan, *O lucrare de mult necesară*, *Anuar 2009*, Zrenianin, 2010, p. 260-261;
- ⁴³ Dr. Costin Feneşan, *Prefață*, în *Dicționarul* preoților români din Banatul sârbesc, Editura ICRV, Zrenianin, 2011, p. VII-XIII;
- ⁴⁴ Nicu Ciobanu, Elogiul muritorului de rând în fața veșniciei, Prefață, Bisericile Ortodoxe Românești din Banatul sârbesc, Album monografic, Fotografii de Marius Roşu, Editura ICRV, Zrenianin – Editura Eurostampa, Timișoara, 2013, p. 4;

Косша Рошу

РУМУНСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ИЗ ВОЈВОДИНЕ

Резиме

У раду Румунске йравославне цркве из Војводине, односно из српског Баната представљено је свих 38 цркава из села и градова где живе Румуни на овим просторима: када су подигнуте, ко их је подигао и ко је допринео њиховом подизању, димензије сваке цркве, унутрашња висина, висина звоника, звона, осликавање, ... парохијалне куће. У раду је истражена и хијерархијска сепарација Румунске православне цркве од Српске православне цркве, проблеми који су настали после Декрета од 24. децембра 1864. године који је потписао цар Франц Јозеф, којим се признаје Румунска православна црква на територији Хабсбуршке монархије и оснива се самостална Румунска православна Митрополија са седиштем у Сибиу, коју је водио Андреј Шагуна. Тада су осниване и православне румунске епархије у Араду и Карансебешу, које су окупљале румунске парохије из целог Баната, а самим тим и парохије из данашњег српског Баната и формирани су протопопијати из Панчева, Вршца и Беле Цркве, које су припадале епископији Карансебеш и протопопијат из банатског Комлошина, који је касније преместио седиште у Малом Торку а припадао је епархији Арад.

Costa Roşu

ROMANIAN ORTHODOX CHURCHES IN VOJVODINA

Summary

The work *Romanian Orthodox Churches in Vojvodina*, i.e. Serbian Banat, presents all 38 churches in villages and towns in this area where Romanians live: when they were built, who built them and contributed to their construction, the dimensions of each church, the interior height, the height of the bell tower, painted decoration, ... parochial houses. The work also explores the hierarchical separation of the Romanian Orthodox Church from the Serbian Orthodox Church, and problems that came about after the Decree of December 24th 1864 signed by Emperor Franz Joseph, recognizing the Romanian Orthodox Church on the territory of the Habsburg Monarchy and establishing an independent Romanian Orthodox Metropolitanate based in Sibiu, led by Andrei Şaguna. At the time, Orthodox Romanian Eparchies were also established in Arad and Caransebeş, which encompassed Romanian parishes from all of Banat, and with them the parishes from today's Serbian Banat, and the deaneries of Pančevo, Vršac and Bela Crkva were formed, which belonged to the Caransebeş diocese and the deanery of Comloşul-Bănățean (banatski Komlošin/Komluš), which later moved the seat to Toracul Mic (Mali Torak) and belonged to the Arad eparchy.

UDC: 718(497.113)

ГРОБЉА НА ТРАНЏАМЕНТУ (КУЛТУРНО - ИСТОРИЈСКА И СТИЛСКА АНАЛИЗА)

Мр Валентина Брдар, историчар уметности, valentinabrdar@yahoo.com; Катарина Добрић, историчар уметности, виши стручни сарадник - конзерватор, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Петроварадин, katarina.dobric@pzzzsk.rs

Апстракт: Ова студија у којој су прикупљени и анализирани историјски подаци о облицима, стиловима, елементима надгробних споменика спроведена је као допринос проучавању историографије Петроварадина и Новог Сада, са циљем наставка свеобухватних истраживања у будућности. Целину гробља на Транџаменту чине Старо католичко, Војно и Ново католичко гробље. На њима се дуже од три века сахрањује католичко, православно, муслиманско, војно и цивилно становништво. Гробља су смештена у залеђу Петроварадинске тврђаве, у некадашњем њеном одбрамбеном делу, у југоисточном делу Транџамента између улица Мажуранићеве и Дунавске дивизије. Најстарији део целине је Војно гробље настало у другој половини осамнаестог века. Од изузетног је културно-историјског значаја јер су на њему гробна места људи значајних за изградњу, опстанак и историју Петроварадинске тврђаве, али и Новог Сада. Као и многа друга, и ова гробља са својим нагробним споменицима представљају извор вредних и многобројних података за историјска, етнолошка, стилска проучавања. Сведоче о демографским приликама (пореклу становништва, миграционим кретањима), културним и економским карактеристикама друштва, религијским предствама и другом.

Кључне речи: гробље, споменик, војска, крст, симбол, анђео.

Целину гробља на Транџаменту чине Старо католичко, Војно и Ново католичко гробље. На њима се дуже од три века сахрањује католичко, православно, муслиманско, војно и цивилно становништво. Смештена су у залеђу Петроварадинске тврђаве, у некадашњем њеном одбрамбеном делу, у југоисточном делу Транџамента, између улица Мажуранићеве и Дунавске дивизије. Као и многа друга, и ова гробља са својим надгробним споменицима представљају извор вредних и многобројних података за историјска, етнолошка и стилска проучавања. Она сведоче о демографским приликама (пореклу становништва и миграционим кретањима), културним и економским карактеристикама друштва, религијским предствама и др. Ова студија спроведена је као допринос проучавању историографије Петроварадина и Новог Сада, са циљем наставка свеобухватних истраживања у будућности.

Најстарији део целине је Војно гробље настало у другој половини 18. века. На карти Петроварадина из 1845. (фотографија карте је из Историјског архива града Новог Сада, док се оригинал налази у збирци Ратног војног архива у Бечу KAW sig. Glh 497) је уцртан положај већ формираног гробља који и данас заузима. Једно је од најстаријих на подручју града и од великог је културно-историјског значаја јер су на њему гробна места људи значајних за изградњу, опстанак и историју Петроварадинске тврђаве, али и

Новог Сада. Обухвата површину од два пута по 36 ари и 58 м². Ту су се сахрањивали војници различитих конфесија у дужем временском периоду, међу њима и борци изгинули револуционарне 1848—1849. године. Поред стазе су гробови истакнутих официра: Јакова Шенка, хероја из Пруског рата, а поредњега су сахрањена и два команданта тврђаве: племићи Гедеон Кризманић и Мартин Дедовић (1756—1822), градитељ утврђења и учесник у борби са Турцима и Наполеоном.

У једном делу, уз ивицу парцеле је формирано муслиманско гробље, првобитно за војнике, а касније и за цивиле муслиманске вероисповести. Старо католичко гробље или Старо Мајурско гробље се налази нешто ниже од Војног гробља. Године 1748. на њему почиње да се сахрањује становништво које се до тада сахрањивало око цркве на Старом Мајуру. Треће гробље у овој целини је Ново католичко, односно Ново Мајурско гробље. Настало је у 19. веку, а у последње две деценије веома се проширило те се на њему и данас врше обреди сахрањивања.

На Војном гробљу, у пољу десно од улаза су надгробни споменици из 19. века, а подигнути су војницима Аустроугарске војске. Они који припадају војницима православне вероисповести (Србима) имају исклесане податке на ћирилици док су остали на латиничном писму. На гробљу се могу идентификовати споменици типа: плоча, крста и обелиска.

Најстарији споменици припадају типу плоче, односно, у питању је комбинација паралелопидне усправне плоче и масивног крста на њеном врху. Сматра се да такви споменици имају порекло у словенској сохи - дрвеном идолу који је имао антропоморфну форму, а састојао се од грубо истесане главе и двопојасног тела. 1 Ови споменици се налазе ближе улазу и углавном су мањих димензија, правоугаоног облика, усправно постављени у односу на земљу, а завршавају се полукружно, у облику тролиста или најчешће, у облику крста. Велик број споменика је и у виду обелиска. Споменици су израђени од природног и вештачког камена, док је највећи број, у овом делу гробља од печене цигле обложеном бојеном глазуром - малтером који је у међувремену испуцао. Слова су уписана, односно удубљена.

Споменици већих димензија су најчешће двосегментни или вишесегментни, у облику обелиска, или имају издужену, правоугаону основу на којој је крст. Основа је у неким случајевима једноставна, али може имати и профилисан оквир, а у темену вишеструко профилисан лук. Некад се овакав лук ослања на дорске стубове, а краци крста се на неким споменицима завршавају у облику тролиста. Такође споменици уместо крста могу да се завршавају и у виду зашиљене купе, троугла или тролиста.

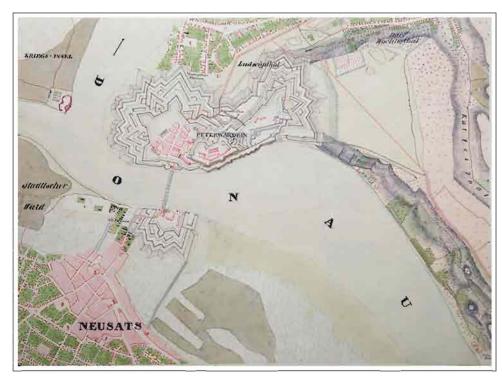
Мотиви који се често јављају на овим споменицима, поред ловоровог венца који симболише по-

беду, вечност и бесмртност су жалосна врба, мотив чест на јеврејским споменицима од средине 19. века, и гвоздени крст, немачко војно одликовање које је установио краљ Фридрих Вилхелм III од Пруске, које се по правилу додељивало самотокомрата. На доњим деловима споменика, при дну, често су приказане две укрштене сабље са ловоровим венцем и штитом у средини, што је иначе честа иконографија на војним грбовима, а преузета је из староримског култа.

Незнатан број споменика, на овој десној страни има обележене и хумке, као што је случај са гробом породице Капицл. Тростепена хумка од вештачког камена има исклесан велики крст на средини. Споменик, на основи од вештачког камена, чине кубични волумени од црног мермера који се степенасто сужавају и у врху завршавају једнокраким крстом.

Споменик мајора Антуна Мажурана је двосегментни, у облику обелиска, са крстом на врху. Изнад имена је мотив жалосне врбе. Један од необичнијих споменика је спомен обележје Адолфа Стробла кога чини камени, рустично обрађени кубус који се једним углом ослања на земљу, док је са бочних страна подупрт каменим, рустично обрађеним стубовима. Један део, вероватно од другог материјала који је био причвршћен за споменик је у међувремену спао.

Како је већ наведено велик број старијих споменика је израђен од печене цигле и обложен белом глазуром. Објашњење за ову појаву треба тражити у

Карша из 1845. їодине

постојању великог броја пиглана у Великом Мајуру које су биле потребне због изградње Тврђаве. Израда оваквих надгробника је сигурно била и јефтинија од камених, а материјал (цигла) се већ производио у непосредној близини. Због тога су ови споменици углавном у лошијем стању од оних израђених у камену.

При дну парцеле је подигнут импозантан споменик аустријским војницима погинулим током револуције 1848—1849. године. Велики степенасти постамент језидан опеком. На средњем делу постоља са све четири стране монтиране су металне ливене табле са текстом и рељефом, уоквирене металним профилисаним лајснама. Горњи завршетак средњег постоља обрађен је профилисаним венцем. Завршни део споменика је у облику зарубљене пирамиде, на коме је монтиран метални крст. Спомен обележје је реконструисано током 2006. године. Овај споменик, као и гробно место и споменик Мартину Дедовићу заштићени су посебним Решењем бр. 01-77/7 Покрајинског завода за заштиту споменика културе 1973. године.

У делу Старог католичког гробља, лево од улаза и цркве — новије капеле су гробна обележја новијег датума, знатно гушће и правилније распоређена. Припадају већим делом 20. веку, а чине их углавном хумке и надгробне спомен плоче од природног или вештачког камена. Гробна места су код старијих споменика само обележена каменом дуж ивица. Приметно је да у овом делу углавном нема споменика од печене опеке. Један је вероватно премештен и спојен са споменицима потомака.

Старији споменици су углавном правоугаоне основе која се завршава углавном полукружним, профилисаним луком, а надвишава је крст. Споменици подигнути почетком двадесетог века су најчешће у облику високих обелиска, од црног, нешто ређе сивог и белог мермера или вештачког камена. Овде су приметни и фигурални мотиви. Споменик Мелхиора и Марјана Дрка на пример, има на високом постољу велику фигуру анђела.

Један од најупечатљивијих спомен обележја на Старом католичком гробљу је споменик који на високом кубичном постољу степенасто се сужава ка горе, има високи једноставан крст. Оквир гробног места је обележен каменом, а споменик је посебан и због гвоздених украса на бочним странама споменика. Већину споменика на овом делу гробља чине једноставне четвороугаоне спомен плоче. На Новом католичком гробљу приметна су два дела: десни у којем су старији споменици, и леви у којем су споменици новијег датума и где се грађани и

Војно їробље (їоре); Пример најсшаријих сйоменика (средина); Примери сшаријих вишесеїменйних сйоменика.

даље сахрањују и које се и даље шири. Ово гробље је до 1968. било предвиђено искључиво за покојнике римокатоличке вероисповести, а када је национализовано стекло је статус комуналног, па се овде данас сахрањују грађани свих вероисповести. Главни улаз у гробље је са десне стране, десно од њега је само један ред споменика. Ови споменици, као и они десно од улаза припадају искључиво римокатолицима.

Близу улаза, са леве стране је велик број споменика у облику обелиска, грађених од природног или вештачког камена. Међу старијим споменицима приметан је изнатан број оних у облику фигура, најчешће анђела, или фигура покојника, углавном млађих женских особа, као што то показују споменици Стефани Нич и породице Шајтвар-Матковић. На првом је на виском постаменту представљена млада жена у седећем положају, замишљеног лица спуштеног ка земљи, ослањена једном руком на ногу. Са бочих страна је по једна већа ваза за цвеће.

У првом вертикалном низу споменика, уз ограду, је и споменик породице Мазић-Сич који представља мушку фигуру која седи, ослоњена лактом на ногу, лицем окренутом ка земљи. Апстрактни, модернистички облици ове скулптуре, као и фигуре жене на споменику Марије и Антона Милера одударају од класицистичког стила који су мајстори примењивали при изради фигуралних композиција.

Најраскошнији споменици су они са представама анђела који су често постављени на високим правоугаоним постаментима који са све четири стране имају полукружне нише, а испод парапетна поља са натписима, сада углавном већ изгубљеним. На једном споменику, на високом једноставном постаменту широке хоризонталне краке великог крста чине крила анђела који је ослоњен на крст.

На једном од раскошнијих споменика изнад високог правоугаоног постамента се уздиже шестострани стуб на којем је фигура анђела. Као посебан украс овог споменика су зупчасти венци дуж горњих ивица. Анђели су у виду фигура младих жена чије су главе погнуте, погледи спуштени, а у руци држе цвет или венац, неретко ослоњене на крст. Лица анђела су мека, блага, сањивог израза лица. Драперије су меке и прате покрете тела. Споменик Ратимир Адама показује нешто другачију композицију. Фигура анђела који се ослања на крст је представљена у динамичном покрету, са драперијом која не пада меко, већ је чврста и крута и спаја се са облицима крста и крила. На споменику Јакова Шилија фигура анђела се ослања на канелирани дорски стуб. Испод је лист винове лозе, симбол Бога Диониса, бога вина, вегетације и уживања.

У десном доњем углу на надгробном споменику породице Гргинчевић из средине 20. века је уклесан потпис каменоресца Ј. Шомана из Новог Сада.

На раскрићу стаза налази се Крст са распећем од камена пешчара. На високом постаменту који на све четири стране има полукужне профилисане нише, а изнад лунете, уздиже се представа распећа. Краци високог крста завршавају се у виду тролиста. Разапет

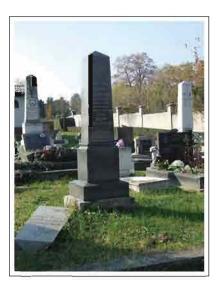

Две укршшене сабље са ловоровим венцем и шшийом у средини (лево);

Гвоздени крсии.

Гробно место йородице Кайицл (лево); Сйоменик мајора Антуна Мажурана; Сйоменици на војном тробљу новијет датума (десно).

Пример сйајања старијет стоменика са новијим (лево); Стоменик Мелхиора и Марјана Дрка; Стоменик са једноставним крстом (десно).

Ново кашоличко їробље (лево); Сйоменик Стиефани Нич; Сйоменик йородице Мазић-Сич (десно).

Сйоменик Марије и Анійона Милера (лево); Сйоменик са йредсійавом анђела; Сйоменик са йредсійавом анђела у виду младе жене (десно).

Сиоменик Јакова Силија (лево); Сиоменик у виду крсии са расиећем; Крсии украшен бриљаном (десно).

Пошиис каменоресца (лево); Сиоменик са иредсиивом анђела.

Христ је израђен од олова - лима. У близини је споменик од истог материјала који има висок једноставан крст украшен листовима бршљана симболом Бога Диониса. Поредтога, овај мотив нас упућује и на вечност јер као што је лист бршљена вечито зелен, тако су љубав и верност оних који су под његовом заштитом такође вечни.

НАПОМЕНЕ

¹ Ешнолошке каракшерисшике и значај сшарих Новосадских тробаља, документација Завода за заштиту споменика Града Новог Сада.

ИЗВОРИ

Документација Завода за заштиту споменика културе Града Новог Сада, досије Петроварадин 5/Д. Данка Ивић, Ешнолошке каракшерисшике и значај сшарих Новосадских тробаља, документација Завода за заштиту споменика Града Новог Сада — досије Гробља ван употребе 6/А-40/86.

Наталија Жунар: *Гробља у Пешроварадину*, Петроварадин јуче, данас, сутра, Нови Сад 2005, стр. 285–289.

Решење о заштити Покрајинског завода за заштиту споменика културе бр. 01-77/7 од 7. 11. 1973.

Valentina Brdar, Katarina Dobrić

GRAVESITES AT THE TRANDŽAMENT (CULTURAL-HISTORICAL AND STYLISTIC ANALYSIS)

Summary

Key words: graveyard, gravesites, monument, military, cross, symbol, angel

This study, in which historical data about the forms, styles and elements of gravesite headstoneswas collected and analyzed, was carried out as a contribution to the historiographic discipline of Petrovaradin and Novi Sad, with the aim of continuing comprehensive studies in the future.

The entirety of the graveyard at the Trandžament (from French tranches, i.e. 'trenches') comprises the Old Catholic, Military and the New Catholic graveyard. They had been used for the interment of Catholic, Orthodox, Muslim, military and civil populace. The graves are located in the rear of the Petrovaradin Fortress, in its former defensive quarters, in the southeastern part of the Trandžament between the Mažuranićeva and Dunavske divizije streets.

The oldest part of the entirety is the Military graveyard, founded in the latter half of the 18th century. It is of great cultural-historical importance, as it is where the gravesites are located of people significant to the founding and the history of the Petrovaradin Fortress, as well as Novi Sad.

As is the case with many others, these graveyards present a source of valuable and copious information for historical, ethnological and stylistic research. It is a testament of demographic circumstances (origin of the population, migratory movements), cultural and economic characteristics of the society, religious depictions, and so on.

ШАНДОР САРВАШ – ТЕХНОЛОГ ЛУТАКА И ДУБОРЕЗАЦ

Льиљана Лазић, историчарка уметности – музејска саветница, Музеј града Новог Сада, lazicljiljans@gmail.com

Апстракт: Текст се бави делатношћу Шандора Сарваша, новосадског дуборесца и технолога лутака. Као један од ретких стручњака за израду позоришних лутака, оставио је значајан траг у историји српског луткарства. Током свог радног века у новосадском Позоришту младих израдио је више од 2000 лутака, за око 100 позоришних премијера. Основни занат Шандора Сарваша је дрворезбарство којим се и данас бави. Током претходних деценија нарочито је била плодна његова сарадња са прквеним поручиоцима, али је израдио и велики број предмета за приватна лица. Као редовни члан УПИДИВ-а, Сарваш је у бројним приликама учествовавао на групним изложбама где је излагао своје радове.

Кључне речи: Шандор Сарваш, Нови Сад, дрворезбарство, луткарство

Дрворезбарство и израда позоришних лутака представљају дисциплине примењене уметности о којима се недовољно пише у музејским публикацијама. Један од разлога за недостатак интересовања стручњака за овакве теме лежи у сиромаштву постојећих музејских фондова, посебно када су у питању институције комплексног типа. Збирке позоришних лутака готово да не постоје у домаћим музејима, чак ни у онима који су специјализовани за позоришну уметност. У исто време, непознавању појединих занатско-уметничких заната, као што је дрворезбарство, допринелојењихово постепено замирање, као и недостатак читаве генерације кустоса са стручним знањима о одређеним уметничким дисциплинама.

У историји примењене уметности Новог Сада 20. века значајно место заузима Шандор Сарваш — дуборезац, технолог лутака и ликовни уметник којије у свом раду објединио две поменуте дисциплине. Његове креације се данас налазе у фондовима неколико дечјих позоришта, појединих музеја, црквеној и приватној својини. Користећи своје дрворезбарско знање, Сарваш је био један од ретких стручњака који су се на подручју бивше Југославије бавили израдом позоришних лутака. У исто време, као последњи ђак новосадског дуборесца Јаноша Сотера, већ деценијама примењује своје вештине за стварање уметничких и употребних предмета од дрвета.

БИОГРАФСКИ ПОДАЦИ

Шандор Сарваш је рођен у Темерину 25. фебруара 1936. године. О осмочланој породици бринуо се отац, по занимању кројач. У истом месту, Сарваш је

завршио основну школу, а средњошколско образовање је добио у Новом Саду и Суботици, где је од 1949. до 1953. године похађао Учитељску школу на мађарском језику. Изабравши луткарство као изборни предмет у суботичкој школи, први пут се сусреће са светом позоришних лутака. Основе израде лутака је учио од професораликовног васпитања и академског вајара Габора Алмашија, важног актера тадашње војвођанске ликовне сцене. Ову школу Сарваш није завршио до краја јер се 1953. године исписао и вратио кући. Према захтеву оца, покушавао је да се определи за занат који би одговарао његовим вештинама и склоностима, а уз помоћ католичког свештеника у Темерину, ступио је у везу са новосадским дрворезбаром Јаношем Сотером који га исте године прима на занат у својству тзв. ученика у привреди. Дозволом Занатске коморе, Сарвашу је било дозвољено да потпише уговор на три, уместо четири године учења заната, како је то било законски уређено. Последњих годину дана занатског обучавања је био у обавези да похађа и Школу ученика у привреди (тзв. шегртску школу) у Темерину, чиме је завршио своје средњошколско образовање. Код Сотера је, у статусу помоћника, остао још једну годину.

Игром случаја, Шандор Сарваш је 1957. године упознао вајара Гостојића који је био запослен у Позоришту младих као технолог лутака. На његову сугестију, ступа у контакт са управом Позоришта и, након одслужења војног рока, 1959. године запошљава се у овој установи као креатор — технолог лутака. У наредним годинама наставља да се школује у двогодишњој Вишој педагошкој школи у Новом

Саду, на смеру ликовног педагога. Тује имао прилике да слуша предавања еминентних новосадских уметника: Јована Солдатовића (вајање), Радмиле Граовац (цртање), Богомила Карлавариса. 3 Истовремено, похађао је курс цртања код сликара Бошка Петровића. Стручни испит је положио 1963. године, те добио звање ВКВ дуборесца, што је била највиша титула у занатској делатности. Уметничком образовању Шандора Сарваша у великој мери су допринеле и драгоцене лекције које је добио током дружења са Златом и Карлом Барањи. У њиховом атељеу је крајем шездесетих година научио технику обликовања глине и, на тај начин, стекао још већу сигурност у обликовању тродимензионалних предмета. Члан УПИДИВ-а је постао 1972. године, када је и званично евидентиран као дуборезац – луткар. Следеће године био је на једномесечном студијском боравку у Државном луткарском театру у Будимпешти где је усавршио своја практична знања о изради лутака.

Током седамдесетих и осамдесетих година, уз редован посао у Позоришту младих, Сарваш се активно бавио дрворезбарством, израдивши широки спектар предмета за приватне поручиоце. У пензију одлази 1994. године и, од тада, потпуно се посвећује свом основном занату. За бројне цркве у Војводини, али и шире, креирао је и израдио мобилијарне целине и појединачне предмете. Његово традиционално школовање је било препорука и приватним поручиоцима за које, већ неколико деценија, израђује украсне и употребне ентеријерне предмете. Активност

Шандора Сарваша је настављена и у 21. веку, посебно када је у питању сарадња са црквеним поручиоцима. Своје радове је представљао на бројним самосталним и групним изложбама, а био је и редовни учесник јавних манифестација УПИДИВ-а. (сл. 1, 2).5

ШАНДОР САРВАШ – ТЕХНОЛОГ ЛУТАКА

Гледајући први пут луткарску представу 1949. године, Сарваш није могао ни да претпостави да ће свет лутака бити окружење у којем ће градити успешну каријеру пуних 35 година. У својим сећањима помиње да је још као дете ножићем формирао играчке од дрвета, користећи и друге материјале за њихово украшавање. ⁶ Први озбиљнији покушаји израде позоришних лутака су везани за период средњошколског школовања у Суботици, 1953. године, када се, међу више изборних предмета, определио за луткарство. Према његовим речима, задатак ученика је била израда лутака за представе које су заједно осмишљавали са професорима. Захваљујући поукама професора Габора Алмашија, Сарваш је схвагио значај цртежа у процесу настанка лутака, па је већ од тог узраста настојао да се што више бави пртањем. На његовом ликовном васпитању је инсистирао и Јанош Сотер, код којег је Сарваш четири године учио дрворезбарство након суботичке средње школе.

Доласком у новосадско Позориште лутака 1959. године, Сарваш започиње своју дугу и плодну каријеру технолога лутака. Институција у којој се запослио

1-2. Шандор Сарваш у својој радионици.

је имала већ дужу традицију. Настала је тридесетих година 20. века, када је Соколско друштво Нови Сад окупило групу грађана и основало луткарску секцију која је 1932. прерасла у стално Позориште лутака. ⁷ То позориште је 1936. године добило наменску сцену у новој згради Соколског дома. Након Другог светског рата, оно мења назив у Војвођанско градско позориште лутака, а у периоду од 1951. до 1968. године ради као Позориште лутака, да би потом добило свој данашњи назив — Позориште младих. ⁸ У послератним деценијама у Новом Саду није било школованих технолога лутака или занатлија који су се тиме бавили. Један од малобројних сарадника позоришта је био Јанош Сотер, који је у неколико наврата израђивао делове марионета за поједине представе.

Занимање технолога лутака подразумева премошћавање јаза између ликовњака, који најчешће недовољно знају о луткарском медију, и луткара, којима је најважнија сценска употребљивост завршних радова. За технолога је веома важна сарадња са редитељима и сценографима, особама које одређују оквир и темпо представе, пропорције и карактер сваке лутке појединачно. Он уметнички и технички уобличава редитељеве замисли, а приоритет су увек функционалност и изражајност сваке лутке, у складу с њеним могућностима и границама. Задатак технолога лутака је, дакле, да створи целовито уметничко дело које се покреће у одређеном простору и времену. У јединствен ликовни језик морају бити уклопљени избор луткарске технике, величина, материјал, облик и боја лутке. Шандор Сарваш је је сваки од поменутих захтева веома успешно решавао, а у највећем броју случајева је имао двоструку улогу - креатора и технолога лутака. На тај начин, процес израде лутака је подразумевао читав пут, од цртања идејних скица и избора одговарајућих материјала, до конкретног рада на предмету. Сарваш је у том процесу открио чињеницу да је форма лутке неисцрпна, али и да визуелно мора да одговара замишљеном карактеру и емоцијама које исказује.

У време када се Шандор Сарваш запослио, у Позоришту лутака највише су коришћене дрвене марионете које су се састојале од више повезаних, покретних делова, па је техника резбарења била основни поступак у процесу њиховог настанка. Иако је био вешт дуборезац, Сарваш у почетку није довољно познавао технику помицања марионета, али је, проучавајући тада постојећи позоришни фундус, по-

степено разумео систем кретања. Тело марионета је склапао на традиционалан начин, из више делова: главе, трупа, руку и ногу. За израду једне лутке користио је различите врсте дрвета. Од меког дрвета (липа, топола, чамовина) су формирани глава, труп и стопала, док је теже дрво (буква) коришћено за израдутрупа. Највећу бригу креатору и аниматорима су увек представљали зглобови марионете, као и костим који није смео да смета покретима, већ да клизи са дрвета.

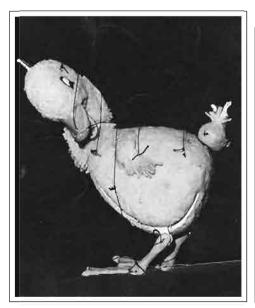
Обогаћивање репертоара Позоришта младих током седме и осме деценије 20. века захтевало је увођење разноврснијих форми лутака и шире палете материјала. Сарваш је користио бројне материјале и технике. Предност су имали лаки материјали (папир, картон, текстил, кожа, крзно, канап, фолије, стиропор, пластика, вештачки сунђер), а сваки од њих је захтевао другачију технику обраде. Једна од његових омиљених техника је био папир-маше (papier-mâché) којим се добијала веома чврста и лагана форма. Поступак започиње израдом основног облика од глине, а затим се израђује негатив од гипса. Да би добио што дуготрајнију и чвршћу лутку, Сарваш је вршио каширање папиром у више од 10 слојева, а коначни изглед предмета постизао је шмирглањем и фарбањем. У обликовању стиропора и вештачког сунђера била је пресудна вајарска вештина, а израда лутки од текстила захтевала је и кројачко умеће. Према његовим речима, у раду са кожом му је помогла уметница Катинка Евингер Ковачевић која је двадесетих година 20. века завршила Школу за примењену уметност у Будимпешти. ⁹ Будући да је одрастао у кројачкој породици, Сарваш је познавао основе кројачког заната. Стога је веома вешто израђивао и ручне лутке, тзв. гињол лутке, које су због своје слободе покрета биле посебно популарне код деце. За поједине представе израђиване су јавајке и лутке-сенке које своје корене вуку из театра Далеког Истока.

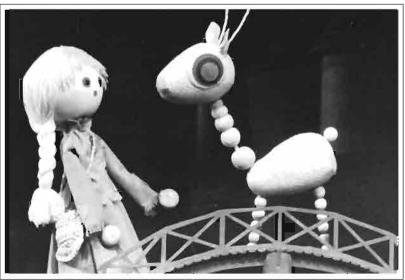
У својим интервјуима Шандор је увек истицао да креатор лутака мора бити сналажљив и маштовит, да често мора размишљати као дете. За лушку је довољан и обичан кромир или кушија шибица, келераба, свећњак и мамина чарайа. Кромииру шреба само йовезаши мараму. Својевремено сам један свећњак ирекомандовао у тенерала. За шили час чарайа се йрешворила у зеца. Осматрао је и да би, осим маште, требало поседовати и осећај за стилизацију. Покрети лутке не морају бити разноврсни, већ типични и

јасни. Није шешко, рецимо, направиши лију, али она никада не сме да личи на лисицу у йрироди, или у золошком вршу. Ова лушка мора имаши дуї нос, башкао шшо элом вуку на сцени йриличе оїромни зуби. 11 О изгледу својих лутака Сарваш је изјавио и следеће: Позоришне лушке нису изблиза лейе ни кишњасше као на йозорници. Оне су једносшавне, али их малишани воле, јер их брзо йрейознају: зеку йо ушима, лију йо рейу, йашкайо књуну, медуйо њушци. Има деце која и йо 20 йуша їледају једну йредставу. Њиховом оку не измакне ни најмања йојединосій, а сваку йричу знају найамей. Зайо луйке-ілумци увек морају бийи исйо дошеране и не смеју трешиши. Ако се нека "забуни", деца је одмах исирављају. 12 Најшеже је формираши їлаву и на йраво месійо сійавий и очи, нос, усійа. "Гардероба" је већ више сшвар укуса, а зашим и саме *vло*їе. ¹³

У току 35 година каријере Шандор Сарваш је за Позориште младих у Новом Саду и многа друга лут-карска позоришта израдио више од 2000 лутака и са њима имао око 100 премијера широм Југославије. У великом броју пројеката је био потпуни аутор, што значи да је лутке извео од идејне скице до њихове крајње материјализације. Његова најинтензивнија делатност се поклапа са периодом када је Позориште младих имало пет или шест премијера годишње и преко 50.000 посетилаца. Тада су забележене рекордне посете позоришту јер је дневно давано по три представе за по 200 малишана. Сарваш је за своју

матичну кућу у седмој деценији 20. века израдио лутке за више од двадесет представа (Дечачић Колачић; Златни детлић; Спасавање Бамбија; Чаробне тикве; Хвалисави мачак; Бајка из чаробне кесице; Црни гусари; Срећко међу бубама; Паткица жуткица (сл. 3); Доктор Фауст; Новогодишња јелка; Тактом, лактом, фактом; Дрвосеча Горан; Лет кроз васиону; Плави Петар; Пинокио; Дрвени дворац; Краљ АБЦД-а; Побуна играчака; Пакосник; Црвенкапа; Румен ружа бисер пвет; Куца и мада; Деда старудија). 14 Велика продукција је настављена и током седамдесетих година (Опасно путовање Деда Мраза; Чвенко и Кукуренко; Ко се боји вука још; Радознало слонче; Новогодишња јелка; Прича о малом брату; Продавница лутака (сл. 5); Лепа Уљана и Јанко; Крилата крава; Велики пчелар; Пинокио; Новогодишња бајка; Весела кућа; Пачија школа; Побуна часовника; Тигрић Петар; Бели јелен (сл. 4); Цар ћира; Бајка у плавом; Новогодишња ноћ; Зека, Зрика и јагње; Новогодишња радосница; Дрвена пруга), 15 а смањивање броја премијера везује се последње две деценије 20. века (Гињолово путовање; Пут до јелке дугачак је; Пакосник; Тајна пачијег вртића; Једне ноћи у Новом Саду; Бајка о словима; Јава у сновиграду; Цар Дар--Мар; Вук и јарићи; Весели воз; Женидба цврчка примаша; Куца и маца; Златоруни ован; Снежана и седам патуљака; Магична цуцла; Новогодишња бајка; Чаробна птица; Украдени принц; Лопов у луткову; Лоптица скочица (сл. 6); Путујући комедијанти;

3. Лушка из йредстивве "Паткица жуткица", 1963. (лево); 4. Сцена йредстивве "Бели јелен", 1973.

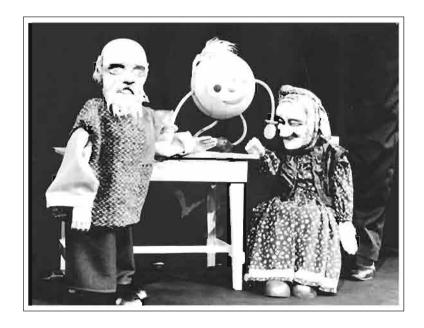
Изгубљена принцеза; Мишеви и мачке и Деда Мраз наопачке; Море, море). Сарваша су често ангажовала и друга луткарска позоришта у земљи, па су се његове креације појављивале на премијерама у Суботици, Зрењанину, Краљеву, Титовом Ужицу, Земуну, Крагујевцу, Приштини и Титограду. У обављању ових послова често му је помагала и супруга која је шила костиме за лутке.

У наведеном репертоару поједине представе се посебно издвајају. Једна од најинтересантијих била је луткарска представа "Велики пчелар" (1974), инспирисана текстом Добрице Ерића. (сл. 7) Редитељ Дејан Мијач је захтевао да лутке буду израђене од дрвета, у духу српског народног вајарства. Тражећи извор инспирације, Сарваш је путовао по селима Србије како би се упознао са овом врстом народних рукотворина. Резултат је био изузетно успешан, а представа је имала великог одјека. Инсиирисани шекстом Добрице Ерића, народним рукотворинама сеоских шкаља и илешиља и наивної вајарсшва, чије форме уживају данас йоштовање светске естетике, шворци "Великої йчелара", Мијач, режија, Табачки, сценоїрафија, Сарваш, лушке, сшворили су сцену код нас невиђеної домеша, која би морала биши забележена у свим аншологијама домаћег сценског сшваралашшва. 16 Естетску вредност лутака из ове представе су препознале и Сарвашеве колеге, што показује текст истакнуте словеначке креаторке лутака Бреде Варл: Длешом и кладивом ухвашио је шийичне фиїурашивне мойшве срйских народних ауйора и у луйкарском смислу их обрадио йако да је свака од самосйалних или їруйних фиїура из йредсйаве Добрице Ерића "Великийчелар", уйркос својој укоченосйи, функционално сценски задовољила концейй редийеља Дејана Мијача. (...) Уйраво у йредсйави "Велики йчелар" усйешно је удружио своја радна йодручја: йрофесионалносй сйруке и йехнолошку уйойребљивоси. 17

Јединствене лутке, израђене од правог крзна и у потпуно реалистичком маниру, биле су јунаци представе "Дрвена прута" (1979) иза њих је Сарваш добио специјалну награду на 13. Сусрету позоришта лутака Србије у Београду 1979. године. (сл. 8) Међу бројним признањима се посебно истиче награда "Бошко Зековић", добијена 2007. године за свеукупан допринос развоју луткарства. У широј јавности се посебно памте необични јунаци дечије серије "Луткомендија", емитоване од 1983. до 1986. године на Телевизији Нови Сад. Њиховом израдом бавио се тим креатора путака, предвођен Миливојем Радаковићем, а Шандор Сарваш је учествовао у реализацији. 18

Новосадски Ъепето, како је Сарвашу наденуто име у једном новинском тексту, био је редовни гледалац луткарских представа у Позоришту младих. Сарваш иде на све йремијере йредсйава у којима ийрају њейове лушке и каже да му је највећа найрада када види да малишани йрайе сваки йокрей на суени, а на крају, када се мали длаови зацрвене од йљеска,

5. Лушка из йредставе "Продавница лутака", 1973. (лево); 6. Сцена йредставе "Лойтица скочица", 1992.

шада зна да је посао добро обављен. 19 Љубав према луткама је исказивао и на директан начин, играјући у представама са групом просветних радника у Темерину, током раних година своје каријере. Иако је након одласка Шандора Сарваша у пензију у Позоришту младих наступио период смањене продукције дечјих представа, његове креације се и даље приказују на домаћим и међународним путкарским изложбама и фестивалима. 20

ШАНДОР САРВАШ – ДУБОРЕЗАЦ

Дрворезбарско умеће је за Шандора Сарваша представљало драгоцену базу његове професионалне каријере. Захваљујујући свом основном занату, он је са пакоћом успео да савлада технолошка знања из области луткарства. У исто време, сваки слободан тренутак је користио за израду украсних и употребних предмета од дрвета, чиме се сврстао у групу малобројних дуборезаца који су били активни у Новом Саду у другој половини 20. века.

Нови Сад је од 18. века био важан центар уметничког дрворезбарства и овај занат је увек био цењен и третиран као слободна уметност. ²¹ Делатност мајстора дуборезаца је у прошлости углавном била везана за религиозну традицију, претежно за израду иконостаса и црквеног мобилијара. Дрвени предмети који су израђивани за грађанске куће, нажалост, нису преживели у репрезентативном броју, јер је у великом страдању 1849. године уништена готово сва покретна имовина новосадских приватних и јавних здања. ²² Тек се од средине 19. века може јасније сагледати делатност локалних занатлија. После 1850. године у Новом Саду почињу да се развијају веће радионице (Менрат, Дусинг) чији су производи, због

своје полу-индустријске производње, постали доступни ширем слоју грађанства. У првој половини 20. века ова привредна делатност се шири, али у граду раде и самостални мајстори који и даље раде ручно, пружајући поручиоцима могућност куповине уникатних и квалитетних предмета. Њихове услуге су подразумевале израду и дуборезно украшавање украсних и употребних предмета од скупоценијих врста дрвета него што је то био обичај у столарским мануфактурама. Неки од најпознатијих дуборезаца у то време се били: Милан Летић, Јожеф Векерле, Цобор Мартон, Хорват Јожеф, Јухас Аладар, Мишић Радивој, Пап Ђула, Ференц Патарица, Марко Пенов, Момчило Петровић, Радивој Шушак и Јанош Сотер у чијој су радионици стасали бројни шегрти, међу њима и Шандор Сарваш.

Јанош (Јован) Сотер (1902-1991) је стекао репутацију изузетног занатлије у међуратном периоду, када је био ангажован на значајним пословима рестаурације и израде црквених ентеријера.23 У исто време, поручиоди његових радова су били грађани доброг имовног стања који су своје домове желели да опреме масивним стилским намештајем, украсним рамовима и разним другим предметима од дрвета.²⁴ У годинама након Другог светског рата он је био један од последњих преосталих дуборезаца у Новом Саду. 25 Чврсто се држећи ручне обраде дрвета, Сотер је своје знање радо преносио на млађе генерације. У својству ученика у привреди, у његову радионицу је 1953. године ступио Шандор Сарваш који ће у наредне три године савладати дуборезачки занат. Након завршења званичног школовања, остао је у Сотеровој радионици још једну годину као помоћник и додатно усавршио своја знања.

7. Сцена йредставе "Велики йчелар", 1973. (лево); 8. Лутка из йредставе "Дрвена йруга", 1979.

Под надзором искусног дуборесца, Сарваш је своју обуку започео упознавањем дрворезбарског алата, првенствено употребом великог броја различитих длета. Његова редовна дужност као почетника је била оштрење алата, а било му је дозвољено да се бави грундирањем и једноставнијом обрадом дрвета. Схвативши важност орнаменталног цртања, узимао је додатне часове у школи цртања новосадског сликара Бошка Петровића. ²⁶ Постепено је Сотеру почео да помаже у изради поручених предмета, као што су рамови за колекционара др Бранка Илића и саркофаг за манастир Ново Хопово. Већ 1956. године Сарваш је извео свој први самостални рад — два позлаћена канделабра за Цркву Св. Розалије у Темерину.

Први Сарвашеви радови су наговестили главну тематску област којом ће се бавити у наредним деценијама – предметима религиозног карактера. Његови радови се данас налазе у преко 25 цркава, највише на подручју Војводине, али и шире. У већини случајева су то били делови црквеног мобилијара и предмети са религиозном тематиком израђени за католичке цркве на подручју Суботичке бискупије. У документу који је издао Бискупски ординаријат Суботичке бискупије године наводи се да је Сарваш од 1956. до 2008. године извео: олшар и амбон у цркви у Бачкој Тойоли и Бачком Пешровом Селу, свейохранишийе у кайели Субойичке болнице, свијећњаке за ускрсну свијећу у црквама у Бајмоку, Малом Иђошу, Сенти у иркви Срца Исусова, Новом Саду у иркви Свеше Елизабеше и у Врбасу. Надаље израдио је расйело за Цркву Имена Маријина у Новом Саду, канделабре за цркву у Темерину, зидне лусшере за цркву у Србобрану, ше рељефе свешаца: Свешої Сшјейана и Свешої Ладислава за цркву Свеше Мале Терезије у Сении; Свейої Мирка у Србобрану; йе симболе Еванћелиста за иркву у Бачком Петгровом Селу. симбол Исуса Криста у лику Пеликана за цркве у Малом Иђошу и цркву Свеше Елизабеше у Новом Саду; корице за Еванћелистар за цркве у Бајмоку, Кули, Малом Иђошу, и цркву Свеше Елизабеше у Новом Саду. Надаље израдио је флореншинске оквире за йосшаје-слике Крижної йуша за цркву у Малом Иђошу. Поред шоїа ресшаурирао је мноїе кийове нйр. лик Ускрсної Јањеша, Кршшења Исусової и још мноїо *шоїа.*²⁷ (сл. 9) Међу важне радове Шандора Сарваша се убрајају и табернакул за католичку цркву у Новом Травнику (1988), спомен-обележја за реформатско гробље у Руменки (1994) као и католичко гробље у

9. Рељеф с йредсиавом Св. Ласла, Црква Св. Розалије у Сении, 2002. (горе); 10. Ћивош, Саборна црква у Новом Саду, 1990.

Темерину (1995), као и велики дрвени крст, постављен поред средњовековне базилике Арача поред Новог Бечеја поводом 1100 година од досељења Мађара у Панонију (1996). 28 За Саборну цркву у Новом Саду 1990. је израдио ћивот који представља један од малобројних радова изведених за православне храмове. (сл. 10) У новије време, Шандор Сарваш наставља да сарађује са римокатоличком црквом, што потврђује израда олгара за храм у Сенти (2014).

У годинама након одласка у пензију, Сарваш се интензивно наставио бавити дрворезбарством, а дијапазон радова је знатно проширио. За бројне приватне поручиоце у земљи и иностранству је у току последње две деценије израдио велики број украсних предмета, лустера, свећњака, огледала, рамова разних врста, кућишта за сатове, комаде стилског намештаја. (сл. 11-14) У већини случајева су то предмети са елементима различитих уметничких стилова, првенствено ренесансе, барока и рококоа. Са карактеристикама ових епоха Сарваш се упознао још у

време када је шегртовао у Сотеровој радионици и помагао му да заврши поједине радове. Сећајући се тог периода, он помиње да му је стари мајстор показивао албуме који су служили за ликовну едукацију уметничких столара и дрворезбара, али су најважније лекције подразумевале практичан рад и израду конкретних предмета.

У Сотеровој радионици Сарваш је усвојио и принципискључиворучне обраде дрвета, без употребе столарских машина. Од тада, процес рада је увек започињао израдом нацрта из кога се прецизно могао сагледати финални рад, а затим је цртао грубљи шаблон у оригиналној величини и копирао га на дрво. 29 Резбарење форме до најфинијих делова и данас обавља уз помоћ око 150 различитих врста длета и дрвеног маља. При томе велику пажњу посвећује горњим, површинским деловима којима се постиже игра светлости и сенке, повезивање линија и завршни акцент. Коначан ефекат постиже полирањем и, уколико је такав захтев поручиоца, позлаћивањем. У раду највише

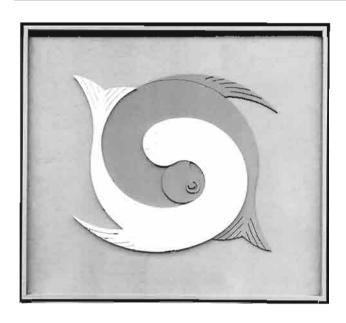

11—14. Предмечии насчиали у радионици Шандора Сарваша

15. Декорашивни йано "Јані и Јині".

користи липу и орах, а понекад и славонски храст као најквалитеније дрво. Према речима Сарваша, овакав процес је понекад дуготрајан, али је израђени предмет уникатан и квалитетан.

Традиционални начин дрворезбарења је уврстио Сарваша међу истакнуте представнике примењене уметности у Војводини. Као члан УПИДИВ-а, од раних седамдесетих година 20. века је излагао на редовним заједничким изложбама Удружења у Новом Саду (Форма, Новосадски салон), Темерину и

Србобрану, а самосталне изложбе је имао у Темерину (1974), Новом Саду (1977) и Бачкој Тополи (2005).

У прегледу делатности Шандора Сарваша не би требало изоставити још један сегмент рада којим се највише приближио ликовној уметности. Седамдесетих година 20. века пажњу уметничке јавности су привукли његови декоративни панои, израђени од дрвених и обојених плоча. 30 Рељефно послаганим геометријским елементима, као што су кругови, троуглови и линије, сјединио је вајарски начин обликовања и форму слике. Посебно интересантни су били панои са стилизованим зооморфним облицима (сова, рибе) постављеним у квадратне оквире. (сл. 15) Ликовни критичари су ове интересантне Сарвашеве паное означили као дела која су својим духом блиска оп-арт уметности. 31

Као представник уметничког заната којим се у нашој средини бави све мање људи, Шандор Сарваш је своје знање радо преносио на млађе генерације. У његовој радионици је, током претходне три деценије, основе дубореза учило око двадесетак ђака. Свој допринос очувању и изучавању традиције дрворезбарства дао је и у облику поклона Музеју града Новог Сада чији јефонд 2014. године обогатио са 14 својих и 10 пртежа Јаноша Сотера. На тај начин је употпуњена историја примењене уметности на подручју Новог Сада, а један од њених сегмената чини и делатност Шандора Сарваша.

НАПОМЕНЕ

- ¹ Позоришни музеј Војводине, на пример, тек је у новије време почео да формира збирку позоришних лутака.
- ² Габор Алмаши (Almási Gábor, 1911-1994) војвођански вајар који је своју каријеру започео као дизајнер намештаја пре Другог светског рата. Након рата се све више бави вајарством и педагошком делатношћу у Суботици. Израдио бројне портрете и женске фигуре у духу реализма, а у каснијем периоду израз му постаје апстрактнији. Лит.: Balázs-Arth Valéria, Délvidéki magyar képzőművészeti lexicon, Budapest 2007, 80-85.
- ³ Јован Солдатовић (1920-2005) један од најзначајнијих југословенских вајара у другој половини 20. века. Био је припадник ликовне групе "Простор 8". Бавио се педагошким радом и деловао као професор на сликарском

- одсеку Више педагошке школе у Новом Саду. Аутор је бројних скулптура и споменика. Лит.: Izložba skulptura Jovana Soldatovića: Galerija likovne umetnosti poklon zbirka Rajka Manuzića, 27. IX 27. X 1977. Novi Sad.
- Радмила Граовац (1920-2011) српска вајарка, ђак Томе Росандића и Сретена Стојановића. Стварала је током друге половине 20. века и то првенствено фигуративну скулптуру у духу реализма и традиционализма, а потом и дела апстрактних облика. У Новом Саду се бавила ликовном педагогијом. Лит.: Radmila Graovac: povodom izložbe и Domu Jugoslovenske narodne armije и Beogradu, Beograd 1985.
- Богомил Карлаварис (1924-2010) новосадски сликар препознатљиве поетике. Предавао је на новосадској Вишој педагошкој школи и био оснивач Друштва ликовних педагога

- Војводине. Аутор бројних изложби. Лит.: Bogomil Karlavaris: povodom 80-te godine života, Muzej Vojvodine, Novi Sad, Galerija savremene umetnosti, Zrenjanin, Muzej Kikinde, Kikinda, 2005.
- ⁴ Карољ Барањи (Baranyi Károly, 1894-1978) и Злата Марков Барањи (1906-1978) брачни пар уметника који су оставили дубок траг у војвођанској међуратној скулптури, а после рата у керамици и керамопластици. Били су једни од оснивача УПИДИВ-а. Често заједно излагали. Лит.: Baranyi Károly és Zlata Markov Emlékgyűjtemény : szobrok, kerámia, kisplasztikák = Spomen zbirka Karolja Baranji i Zlate Markov : skulpture, keramika, mala plastika, Temerin 1984.
- ⁵ Gulyás, Gizella, A kortárs vajdasági magyar művészek lexikona, Atlantis, Újvidék 2003, 116; Balázs-Arth Valéria, Délvidéki magyar képzőművészeti lexicon, Timp, Budapest 2007, 559; Kántor, Oszkár, "Amikor fábá faragták a mesét", Családi kör, 9. június 1994.
- ⁶ Шандор Сарваш је своје биографске податке изнео аутору текста у разговору обављеном у јануару 2015. године.
- ⁷ Радоњић, Мирослав, "Позориште младих", *Енциклойедија Нової Сада*, књ. 13, Библиотека града Новог Сада, Нови Сад 1999, 123.
- ⁸ Тверић, Зоран Димић, Љиљана, *Позоришше лушака у Новом Саду: оснивање*, Позоришни музеј Војводине Отворени универзитет Суботица, Нови Сад 2014, 5-7.
- ⁹ Катинка Евингер Ковачевић (1904-1990) прва примењена уметница која се на подручју Војводине бавила текстилом, кожом, сребром и порцеланом. Након Другог светског рата предавала у Индустријској и занатској школи у Новом Саду, а после радила као рестауратор у Музеју Војводине. Била један од оснивача УПИДИВ-а. Лит.: Balázs-Arth, 89.
- ¹⁰ Лазић, Слободан, "Како чарапа постаје зец", *Дневник*, 15. јануар 1978.
- ¹¹ Исшо.
- ¹² Гнип, М., "Тишина, лутке спавају где су, шта раде "глумци" луткарске сцене кад се угасе позоришна светла", Дневник, 15. септембар 1977.

- ¹³ "Примадона од крпица", *Дневник*, 16. децембар 1973.
- ¹⁴ М. Р. "Седма премијера", Дневник, 23. јун 1963.
- ¹⁵ Ракић, Бранка, "Сценска чаролија новогодишње ноћи", Дневник, 30. децембар 1973; Ракић, Бранка, "Деца у игри позоришта", Дневник, 23. октобар 1973; Р. 3., "Утеха и опомена", Дневник, 14. септембар 1978.
- ¹⁶ Ракић, Бранка, "Висок уметнички ниво", *Дневник*, 21. децембар 1974.
- Varl, Breda, "Sodobno jugoslovansko lutkovno oblikovanje", *Lutka : revija za lutkovno kulturo*, 41, Zveza kulturnih organizacij Slovenije, Ljubljana 1988, 62. (ďdĺáìä ńëîâlíŕ÷eîă ňĺeńňŕ).
- ¹⁸ Миливој Миша Радаковић (1925-2015) глумац, креатор лутака, позоришни и телевизијски редитељ, ликовни уметник.
- ¹⁹ Мијачевић, М., "Позорница прави живот", *Дневник*, 19. новембар 1982.
- ²⁰ Сарвашеве лутке из представа "Велики пчелар", "Чаробна птица" и "Путујући комедијанти" излагане су на XX Међународном фестивалу позоришта за децу у Суботици 2013. године, као и у још неколико градова. Лит.: Динић, Љиљана, Свешови и јунаци: срйско лушкарсшво и йозоришно сшваралашшво за децу, Позоришни музеј Војводине Отворени универзитет Суботица Мини театар Љубљана, Нови Сад, 2013.
- ²¹ О значају дрворезбарства у Новом Саду: Кулић, Бранка, *Новосадске дрворезбарске радионице* у 18. веку, Галерија Матице српске, Нови Сад 2007; Гавриловић, Бисенија, "Неки дрворезбарски центри у Војводини: прилог испитивању дрворезбарске делатности у XVIII и XIX veku", *Pag војвођанских музеја*, 3, Музеј Војводине, Нови Сад 1954, 240–243.
- ²² Један од малобројних сачуваних примера сигнираног намештаја из прве трећине 19. века је салон који се чува у Музеју града Новог Сада (МГНС КИ-96), настао у радионици новосадског мајстора М. Живановића у првој поло- вини 19. века, чије производе можемо прати- ти до средине 19. века. Лит.: Вујаклија, Љубомир Озер, Агнеш, Намешшај у Новом Саду, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 1995.
- ²³ Јовановић, Вера, "Дуборезац Јанош Сотер", *Pag* војвођанских музеја, 21-22, Музеј Војводине,

- Нови Сад 1972-73, 67-98; Rajčetić, Zdravko Mitrović, Vladimir, Nedeljković, Uroš, *UPIDIV* 50 godina: na ramenima velikana, UPIDIV, Novi Sad 2014, 81-85.
- ²⁴ У Музеју града Новог Сада су сачувани бројни предмети које је израдио Јанош Сотер (намештај, рамови за огледала и слике) као и више од 100 цртежа и скица предмета које је израдио у току своје каријере. Лит.: Лазић, Љиљана, "Ликовна збирка Одељења за културну историју аквизиције (2000--2010)", Годишњак Музеја трада Новот Сада, 5-6, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 2012, 266.
- ²⁵ Колунџија, М., "Последњи мајстор једног заборављеног заната", *Дневник*, 7. јун 1959.
- ²⁶ Бошко Петровић (1922-1982) један од најзначајнијих југословенских сликара у другој половини 20. века. У Новом Саду је радио као професор школе за примењену уметност и

- кустос Музеја Војводине. Оснивач је радионице "Атеље 61", а био је члан групе уметника,,Група 57". Лит.: *Бошко Пешровић: слике*, Галерија ликовне уметности поклон збирка Рајка Мамузића, Нови Сад 2011.
- ²⁷ Признање Сарваш Шандору, издато од Суботичке бискупије 17. октобра 2008. године (бр.1110/2008).
- ²⁸ В. J., "Прослава крај Араче", *Вечерње новосши*, 15. август 1996.
- ²⁹ У Музеју града Новог Сада се налази 14 цртежа Шандора Сарваша који су израђени као припремне скице за израду различитих дрвених предмета (МГНС КИ-5525).
- ³⁰ У Музеју града Новог Сада, у оквиру Завичајне галерије, налази се један пано Шандора Сарваша, откупљен 1977. са изложбе у Салону УПИДИВ-а.
- ³¹ Ács, József, "Temerini kiállitások", *Magyar Szó*, 1.11.1974.

ЛИТЕРАТУРА

- Balázs-Arth, Valéria, *Délvidéki magyar képző-művészeti lexicon*, Timp, Budapest 2007.
- Gulyás, Gizella, *A kortárs vajdasági magyar* művészek lexikona, Atlantis, Újvidék 2003.
- В. J., "Прослава крај Араче", *Вечерње новосши*, 15. август 1996.
- Varl, Breda, "Sodobno jugoslovansko lutkovno oblikovanje", *Lutka: revija za lutkovno kulturo*, 41, Zveza kulturnih organizacij Slovenije, Ljubljana 1988, 61-83.
- Вујаклија, Љубомир Озер, Агнеш, *Намешшај у Новом Саду*, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 1995.
- Гавриловић, Бисенија, "Неки дрворезбарски центри у Војводини: прилог испитивању дрворезбарске делатности у XVIII и XIX veku", *Pag војвођанских музеја*, 3, Музеј Војводине, Нови Сад 1954, 238–252.
- Гнип, М., "Тишина, лутке спавају где су, шта раде "глумци" луткарске сцене кад се угасе позоришна светла", *Дневник*, 15. септембар 1977.
- Динић, Љиљана, Свешови и јунаци: срйско лушкарсшво и йозоришно сшваралашшво за децу, Позоришни музеј Војводине –

- Отворени универзитет Суботица Мини театар Љубљана, Нови Сад, 2013.
- Тверић, Зоран Динић, Љиљана, *Позоришше пушака у Новом Саду: оснивање*, Позоришни музеј Војводине Отворени универзитет Суботица, Нови Сад 2014.
- Јовановић, Вера, "Дуборезац Јанош Сотер", *Pag војвођанских музеја*, 21-22, Музеј Војводине, Нови Сад 1972-73, 67-98.
- Kántor, Oszkár, "Amikor fábá faragták a mesét", Családi kör, 9. június 1994.
- Колунџија, М., "Последњи мајстор једног заборављеног заната", *Дневник*, 7. јун 1959.
- Кулић, Бранка, *Новосадске дрворезбарске* радионице у 18. веку, Галерија Матице српске, Нови Сад 2007.
- Лазић, Љиљана, "Ликовна збирка Одељења за културну историју аквизиције (2000-2010)", Годишњак Музеја трада Новот Сада, 5-6, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 2012, 266.
- Лазић, Слободан, "Како чарапа постаје зец", *Дневник*, 15. јануар 1978.
- Мијачевић, М., "Позорница прави живот", *Дневник*, 19. новембар 1982.
- М. Р. "Седма премијера", Дневник, 23. јун 1963.

- "Примадона од крпица", *Дневник*, 16. децембар 1973.
- Р. 3., "Утеха и опомена", *Дневник*, 14. септембар 1978.
- Радоњић, Мирослав, "Позориште младих", *Енциклойедија Нової Сада*, књ. 13, Библиотека града Новог Сада, Нови Сад 1999, 123.
- Rajčetić, Zdravko Mitrović, Vladimir Nedeljković, Uroš, *UPIDIV 50 godina: na ramenima velikana*, UPIDIV, Novi Sad 2014.
- Ракић, Бранка, "Сценска чаролија новогодишње ноћи", *Дневник*, 30. децембар 1973.
- Ракић, Бранка, "Деца у игри позоришта", *Дневник*, 23. октобар 1973.
- Ракић, Бранка, "Висок уметнички ниво", *Дневник*, 21. децембар 1974.
- Хмиљ, А., "Глумци за конац и руку", Дневник, 20. април 1980.

Ljiljana Lazić

SÁNDOR SZARVAS - PUPPET TECHNOLOGIST AND WOODCARVER

Summary

Key words: Sándor Szarvas, Novi Sad, woodcarving, puppetry

The text focuses on the work of Sándor Szarvas, a woodcarver and puppet technologist from Novi Sad. As one of the few experts in theatric puppet manufacture, he has left a significant mark in the history of Serbian puppetry. During his working years at the Novi Sad Youth Theater, he has crafted over 2000 puppets for around 100 theatrical premieres. Sandor Sarvas' primary craft is woodcarving, which he practices even today. Over the past decades, his church commissions have been particularly prolific, but he has also manufactured a large number of items for private persons. As a regular member of the Association of Applied Arts Artists and Designers of Vojvodina, Sarvashas on numerous occasions participated in group exhibitions, where he displayed his works.

СЕЈАЛИЦЕ ЗА ОКОПАВИНЕ У КОЛЕКЦИЈИ СЕЈАЛИЦЕ МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ – МУЗЕЈСКОГ КОМПЛЕКСА КУЛПИН

Филип Форкапић, Музеј Војводине – Музејски комплекс Кулпин, fforkapic@teamnet.ws

Апстракт: У раду су представљене сејалице за окопавине као и сетвене секције сејалица које чине саставни део Колекције сејалица у оквиру Збирке пољопривредне машине, оруђа и алатке Музеја Војводине – Музејског комплекса Кулпин. У уводном делу су детаљно описана два основна начина сетве окопавина, прво ручна која се обављала "под мотику", "пету човека" или "коцем", а потом машинска која се изводила за плугом и сејалицама за стрна жита или посебно конструисаним сејалицама. За оба начина сажето су представљене њихове основне карактеристике и особености за извршење ове веома важне и сложене агротехничке операције у пољопривреди. У другом делу је представљена Колекција сејалица са њеним специфичностима. За сејалице фабричке израде је дат кратак историјат произвођача, са годином оснивања и оснивачима, и извршена је основна подела сејалица према култури коју сеју. У наставку је дата детаљна каталошка обрада сејалица за окопавине, при чему су подељене према броју редова, затим да ли су намењене за сетву само једне културе или за тзв. "удвојену сетву", потом грађа најважнијег конструктивног дела сејалице, односно сетвеног апарата и на послетку начин израде, док је на крају рада каталошка обрада сетвених секција које су подељене према типу. Каталог и једних и других се завршава представљањем појединих где су дати њихови описи, са историјатом, начином и годином набавке, као и са навођењем имена лица, назива установе или организације које су их поклониле или продале. За неке су дате напомене које их описују дајући додатне податке о њима, а сваки је илустрован фотографијом. Код одабира предмета је направљен избор тако да су у раду представљени само специфични и то како по броју редова, начину сетве, култури за коју су намењене, грађи сетвеног апарата тако и по начину израде.

Кључне речи: ручна сетва окопавина, машинска сетва окопавина, каталог Колекције сејалица Музеја Војводине, Музејског комплекса Кулпин, каталог сејалица за окопавине, каталог сетвених секција сејалица за окопавине

Према начину на који се изводи сетва пољопривредних култура, извршена је њена основна подела на ручну и машинску. У оквиру ручне разликују се сејање из руке или на сачму и под мотику. Првим се сеју само стрна жита, док другим окопавине које се сеју у кућице или оџаке на два различита начина и то: на приближно утврђеном растојању и на маркираним местима, са потпуно утврђеним растојањима.

РУЧНА СЕТВА

Сејање на приближно утврђеном растојању се врши на тај начин што се по површини парцеле покопа мотиком све док се не наиђе на влажан слој земљишта, након чега се семе баци, затрпа влажном
земљом и нагази ногом. Размак између кућица обично
износи два мала или један велики корак, док је размак
између два реда свака трећа бразда, код крупнозрног
семена, односно свака друга бразда и ситнији кораци
код ситнозрног. И код једног и код другог начина су се
при каснијем разређивању кукуруза, остављала по
два најразвијенија и најздравија струка у оџаку.

Уместо мотике може да се употреби колац па чак и пета човека. Коцем се направи рупа у земљишту и у њу се стави три до четири семена, док се код другог начина, петом. земља разгрне и семе се убаци. У оба случаја, семе се покрије и поравна земљом, док се касније струкови кукуруза проређују.

Већу правилност у раду представља сејање на претходно измаркираним местима, са потпуно утврђеним растојањима. Овим начином се добијају прави редови на парцели што касније омогућује, што је веома важно, употребу међуредних култиватора и њихов добар и квалитетан рад, смањује се број ручних окопавања, док се биљкама стварају услови за што уједначеније ницање и боље искоришћавање свих чинилаца везаних за њихов раст и развој. За ову намену служи маркер, а да би се добили квадрати за кућице, он се прво повлачи у једном правцу по парцели, а затим у другом, управно на први при чему места на којима се секу ови редови представљају кућице у које се семе ручно баци. Претходно се само покопа мотиком.

Маркер се састоји из основног тела које представља греду, са дугачким дрвеним или челичним зупцима, за коју су причвршћене ручице којима управља један радник као и место за качење ждрепчаника за вучу. Према изгледу, сличан је маркеру који се употребљава у повртарству. Иначе, овај начин сетве кукуруза у широке редове, у квадрат, се код нас називајош и "Горње-Бачки начин сетве кукуруза" и њега је најједноставније изводити ручно, а не машински.

Најбољи и свакако најсавршенији начин сејања кукуруза је машински и то врстачно које се може изводити на три различита начина и то: за плугом, сејалицама за стрна жита и посебно конструисаним сејалицама.

МАШИНСКА СЕТВА

Код сејања за плугом улаже се по два семена на растојању од 35 cm, при чему се крупнозрни кукуруз сеје у сваку трећу бразду, док ситнозрни у сваку другу и са мањим растојањем и то од 27 cm до 30 cm. Иначе, овај начин сетве представља имитацију сејања запрежном сејалицом.

Особеност сетве кукуруза сејалицама за стрна жита је у томе што се касније, када биљке никну, разређују на потребна растојања једна од друге, док се сувишне ишчупају мотиком или руком. Међутим, да би се оне могле користити за сетву кукуруза, било је потребно да се изврше одређене адаптације које су се састојале у промени зупчаника у преносном механизму или стављањем запорки у каппикице сетвеног апарата.

Посебно конструисане сејалице полажу семе у паралелнередове, намањим или већим размацима, на једнаку дубину, која се одмах покрију слојем земље. На овај начин се образују кућице или оџаци у којима се оставља да се развије једна или неколико биљака. Поред сетве окопавина, чињени су покушаји и да се стрна жита сеју на овај начин, чему сведочи пример, Косте Поповића, директора Пољопривредне школе у Шапцу, који је патентирао троредну сејалицу за коју је фабрика "ОСТ" из Осијека откупила патентно право за њену производњу.

Дакле, сетвени апарат је тако конструисан да при раду, на одређеним растојањима, испушта по једно или неколико семена у кућицу. Он може бити различите конструкције: са кашикицама (једна, две, три или четири), диск са ћелијама или хоризонтална

1. Мойика— сејалица, "Пољойривредни їласник", бр. 8, Нови Сад, 5. IV 1929.

2. Маркер за йрављење маркираних месша йриликом сејања на кућице или оџаке, Инсйийуй за райарсиво и йовриарсиво, Римски шанчеви, 2014.

3. Сејалица која се монширала на једнобраздни зайрежни йлуї за сејање у бразду, (инв. бр. 461).

сетвена плоча која на периферији има ћелије. Смештен је или у кутији за семе или ван ње у посебном кућишту. Овај најзначајнији конструктивни део сејалице је постављен на сетвеној осовини која добија погон одзадњих точкова преко преносног механизма кога чи ни или пар зупчаника или ланаци ланчаник.

Сејалице са сетвеним апаратом са кашикицама код нас се, популарно називају "сецери", док оне које имају хоризонталну сетвену плочу, саћелијама на периферији, "Американка" или "шкљоцарица".

Поред тога, за ове сејалице је карактеристично да немају заједнички сандук за све улагаче семена, већза сваки редпостоји посебна кутија за семе. Оне се израђују у више конструктивних варијанти, као дворедне, троредне и четвороредне. Иначе, код малих, тзв. ситних пољопривредника највише су биле за ступљене дворедне сејалице које су, у односу на остале, веома једноставне конструкције, лаке за руковање и одржавање.

Посебан начин сетве у кућице је у квадрат, са жицом, где су кућице распоређене на парцели као на шаховској табли. Тиме је постигнуто да се касније нега усева може вршити у два правца — дуж редова и попреко на њих, а тиме и лакши рад међуредних култиватора.

Међутим, да би се она могла изводити, сејалице морају имати посебан уређај, односно аутомат који се састоји из више делова. Он је постављен, са обе стране сејалице, на њеном предњем раму. Пре него што се почне са радом, потребно је било да се претходно дуж парцеле постави и затегне жица, најчешће дужине 400 m, са чворовима чији размак између њих одговара

размаку између кућица у реду. Поред тога, за сетву одређене сорте кукуруза мора да се употреби одговарајућа жица како би се добио потребан распоред кућица.

Када се ова сејалица употребљава за сетву у кућице, али без жице, читав уређај се искључује и жица се не затеже дуж парцеле. Тиме је аутомат искључен из рада тако да је погон сетвене осовине сталан, а не на махове. Поред овог начина, она се може користити и за сетву у редове, али уз одређену адаптацију која се састојала у искључивању вентила који се налазе у спроводној цеви санкастог отварача бразде.

До њиве су се сејалице за окопавине транспортовале качењем за срчаницу запрежних кола, док се пуњење кутија за семе вршило на парцели како не би испадало из њих у току транспорта.

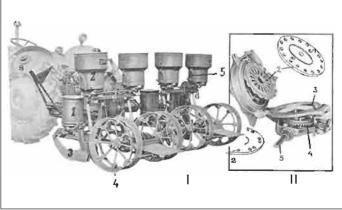
Данас се запрежне сејалице за окопавине не могу видети на нашим њивама, за разлику од сејалица за стрна жита које су адаптиране на тракторску вучу. Крајем 50-их година прошлога века, тачније 1957. године, фабрика "ОLТ" из Осијека је на југословенско тржиште избацила четвороредну тракторску сејалицу марке "SKPO-4" која је побудила велику пажњу и интересовање пољопривредника јер је сетву кукуруза учинила прецизнијом, односно квалитетнијом.

Како су се сејалице за окопавине конструктивно и технички усавршавале, тако се унапређивала и једна међу најважнијом агротехничком операцијом у пољопривреди, а то је сетва.

Производњом прво запрежних сејалица, а касније тракторских, она се више није обављала под мотику, пету или у бразду плуга.

4. Троредна сејалица "сецер", Младеново, 26. IV 1958. (фойо: Музеј Војводине, Музејски комилекс Кулиин).

5. Чешвороредна шракшорска сејалица марке "SKPO-4", йроизвођач "OLT", Осијек, (Pašić, Gligorije, 1976).

КАТАЛОГ

Колекције сејалице из збирке Пољопривредне машине, оруђа и алатке Музеја Војводине – Музејски комплекс Кулпин

Колекцију сејалица чини укупно 32 предмета. У њеном саставу се налазе сејалице, делови сејалица, сетвене секције и сетвени апарат, што је представљено у табели 1:

Састав Колекције	Број предмета
Сејалице	23 предмета
Делови сејалица	4 предмета
Сетвени апарат	1 предмет
Сетвене секције	4 предмета
Укупно	32 предмета

Специфичност Колекције се огледа у томе што су прикупљене сетвене секције и сетвени апарат који су се користили као учила за обуку студената Пољопривредног факултета из Новог Сада као и инструктора у механизацији пољопривреде и шумарства коју је спроводио Савезни центар у Сремским Карловцима који, нажалост, више не постоји.

Поред овога, у Колекцији се налази и ручна баштенска сејалица (инв. бр. 638) пронађена 2013. приликом рекогносцирања салашарског насеља Пејићеви салаши, код Новог Сада, када ју је Олгица Ђемровски поклонила музеју.

Најбројније су сејалице и оне су разврстане према броју редова, што је представљено у табели 2:

Број редова сејалице	Број предмета
Једноредна	4 предмета
Дворедна	7 предмета
Троредна	7 предмета
Четвороредна	1 предмет
16-редна	1 предмет
17-редна	2 предмет
18-редна	1 предмет
Укупно	23 предмета

Сејалице су различитог начина израде — ручне, занатске и фабричке. Сејалице фабричке израде су како домаћих произвођача ("Jakob Reich Sinovi",¹ Нови Сад, "Победа",² Нови Сад — Петроварадин и "Пољопривредник",³ Сомбор), тако и иностраних ("Hofherr-Schrantz-Clayton-Shuttleworth",⁴ Будимпешта — Кишпешт, "Fr. Melichar",⁵ Барандис над Лабем и "International Harvester Company",⁴ Чикаго).

Према начину вуче, све сејалице су запрежне, сем једне која је ручне вуче.

Основна подела сејалица у Колекцији је извршена према култури које сеју и то на: сејалице за стрна жита и за окопавине.

СЕЈАЛИЦЕ ЗА ОКОПАВИНЕ

У Колекцији су најбројније сејалице за окопавине којих укупно има 18. Према начину сетве, оне се могу користити за сетву за плугом, у кућице или оџаке, за квадратну сетву и, уз одређене адаптације, за врстачну сетву, односно у редове. Према начину вуче, све спадају у групу запрежних.

Заступљене су једноредне сејалице и вишередне (дворедне, троредне и четвороредне), што је представљено у табели 3:

Број редова сејалице

за окопавине	Број предмета
1-редна	3 предмета
2-редна	7 предмета
3-редна	7 предмета
4-редна	1 предмет
Укупно	18 предмета

Посебну вредност Колекције представљају три једноредне сејалице (инв.бр. 461, 489 и 538) која се огледа, пре свега, у техничком решењу, јер су се монтирале на једнобраздни запрежни плуг. Сејале су само једну културу и то у кућице или оџаке. За једну од њих (инв. бр. 489) је сачуван и плуг на који се монтирала, ачији је произвођач, "Polichi Varga" из Куле.

Сејалице за окопавине међусобно се разликују по томе да ли су намењене за сетву само једне културе (кукуруза, пасуља, сунцокрета, шећерне репе, сирка и др.) или за тзв. "удвојену сетву" (кукуруза и пасуља, кукуруза и бундеве или кукуруза и конопље за семе), а што је представљено у табелама 4 и 5:

Број редова сејалице

за сетву једне културе	Број предмета
2-редна	4 предмета
3-редна	1 предмет
Укупно	5 предмета
Број редова сејалице	
за сетву две културе	Број предмета
1-редна	3 предмета
2-редна	3 предмета
3-редна	6 предмета
4-редна	1 предмет
Укупно	13 предмета

Поред разлике у културама које сеју, оне се међусобно разликују и према најважнијем конструктивном делу сејалице, а то је сетвени апарат. Он је код свих механички и то: кашикице (табела 6), диск са ћелијама или хоризонтална сетвена плоча која на периферији има ћелије.

Број редова сејалице	Број предмета
1-редна	3 предмета
2-редна	3 предмета
3-редна	7 предмета
4-редна	1 предмет
Укупно	14 предмета

У овој групи сејалица се налазе две потпуно идентичне троредне, не само по визуелном изгледу и сетвеном апарату и него и по томе што су се користиле за тзв. "удвојену сетву" кукуруза и пасуља. Међутим, оне се међусобно разликују само по распореду сетвених апарата, по сетвеним секцијама, тако да је код (инв. бр. 86) средишњи за кукуруз, а крајњи за кукуруз и пасуљ, док је код (инв. бр. 210) он обрнут. Обе су фабричке производње "Jakob Reich Sinovi", Нови Сад (инв. бр. 86) и "Победа", Нови Сад — Петроварадин, марка "СК-90" (инв. бр. 210).

Диск на сетвеној осовини

У оквиру овегрупе сејалица налазе се две сејалице, при чему се издваја сејалица (инв. бр. 187) која је јединствена по начину израде и то домаћа, односно ручна израда. Она је поклоњена 2003. године музеју од Зорана Милинковића "Кукар" из Младеновца, док је транспорт у Кулпин омогућило Извршно веће АП Војводине.

Хоризонтална сетвена плоча

У овој групи сејалица налазе се две, али различитих иностраних произвођача "Hofherr-Schrantz-Clayton-Shuttleworth", Будимпешта-Кишпешт (инв. бр. 87) и "International Harvester Company", Чикаго (инв. бр. 296).

Већи део сејалица је поклоњен, чији су дародавци из разних крајева Војводине и Србије, као што су: Војвођанско друштво за пољопривредну технику (ВДПТ), Нови Сад; Катарина Срнка, Гложан; Ђорђе Гајинов, Кулпин; Штефан Трпка, Кулпин; Гојко Поповицки, Деспотово; др Сава Арсенов, Црепаја и Зоран Милинковић "Кукар", Младеновац, док су откупљене само четири и то: троредна за кукуруз и пасуљ "Победа", марка "СК-90" (инв. бр. 210), продавац: Радојица Мунић, Војка; четвороредна за кукуруз и бундеву (инв.бр. 292), продавац: Марија Струхар,

Ердевик; дворедна за кукуруз "International Harvester Company" (инв. бр. 296), продавац: Жарко Милованов, салашарско насеље Пољаница код Бечеја и дворедна за кукуруз (инв. бр. 626), продавац: Алађи Шандор, Нови Сад.

Према начину израде, заступљене су различите сејалице, што је представљено у табели 7:

Сејалице за

окопавине	Број предмета
Домаћа, ручна израда	1 предмет
Занатска израда	12 предмета
Фабричка израда	5 предмета
Укупно	18 предмета

Најбројније су сејалице занатске израде (ковачке и коларско-ковачке) али, на жалост, без сачуваних ознака (амблем, натпис и сл.). Пет сејалица су про-извеле фабрике пољопривредних машина како домаће ("Jakob Reich Sinovi", Нови Сад, "Победа", Нови Сад — Петроварадин и "Пољопривредник", Сомбор) тако и иностране ("Hofherr-Schrantz-Clayton-Shuttleworth", Будимпешта-Кишпешт и "International Harvester Company", Чикаго), док је само једна, домаће, односно ручне израде. Све су произведене у периоду од почетка XX века па све до 1956. године ("Победа", Петроварадин).

Неке од сакупљених сејалица су изложене на сталној поставци Музејског комплекса Кулпин – пољопривредне машине, оруђа и алатке која је свечано отворена 14. V 2010. године у оквиру Манифестације "Недеља музеја у Србији".

Троредна сејалица (инв. бр. 85)

Материјал: дрво, челични лим и челик

Троредна сејалица се користила за удвојену сетву кукуруза и пасуља у кућице или оџаке. У народу се овај тип сејалице, код нас, назива "сецер".

На задњем делу сејалице су, на дрвеној греди, монтиране сетвене секције, док је на предњем рам или тзв. "предњак". Са обе стране греде су точкови, пречника 59 ст, са осам пераја. Предњи рам је са дрвеним точковима, пречника 60 ст и челичним обручем, који се састоји из следећих елемената: предњег носача, носача осовине и три носача оквира. Веза задњег дела сејалице са предњим рамом је остварена троугаоним рамом или рачвом. На сетвеној осовини се налазе сетвени апарати и то: за кукуруз, две кашикице, а за пасуљ, једна, при чему је средишњи удвојен. Они су смештени у кућиштима, ван кутија за

семе, и на делу где кашикице избацују семе у спроводнуцев налази се поклопац. Погон сетвене осовине је изведен од задњег десног погонског точка сејалице преко преносног механизма кога чини пар цилиндричних зупчаника, са правим зупцима. Кутије за семе су четвороугаоно-левкастог облика и на њиховом излазном отвору се налази засун, док је у унутрашњости средње постављена преграда. Ради пражњења и чишћења кутија служи отвор на дну, а који се затвара засуном. Улагач за семе се састоји из следећих делова: спроводне цеви, ножастог цртала и длетастог отварача браздица. Постављање сејалице у радни или транспортни положај се врши ручно помоћу полуге, лучног сегмента и коленасте осовине ослоних точкова. За транспортовање сејалице служе дрвени ослони точкови, пречника 50 cm, са челичним обручем, који су постављени на задњем делу сејалице, иза греде, на коленастој осовини.

Историја предмета: Сејалица је израђена између два светска рата. Поклонило ју је Војвођанско друштво за пољопривредну технику из Новог Сада.

Троредна сејалица "Jakob Reich Sinovi" - "Patent Reich" (инв. бр. 86)

Материјал: челик

Троредна сејалица "Patent Reich" се користила за удвојену сетву кукуруза и пасуља у кућице или одаке. У народу се овај тип сејалице, назива "сецер".

Цела конструкција сејалице је челична. На задњем делу сејалице, на цевастом носачу, монтиране су и причвршћене сетвене секције, док је на предњем рам или тзв. "предњак" са точковима, пречника 50,5 ст. Он се састоји из предњег носача, носача осовине и три носача оквира. За управљање сејалице служе две ручице које су постављене на предњем носачу, док за осигурање положаја служи клин, са ланчићем. На задњем делу, са обе стране носача су точкови, пречника 85 ст, при чему је леви погонски. Са њега се преко пара цилиндричних зупчаника, са правим зупцима, погон преноси на сетвену осовину. На њој се налазе сетвени апарати – за кукуруз, две кашикице, а за пасуљ, једна, при чему су крајњи удвојени. Они су смештени у кућиштима, ван кутија за семе, и на делу где капикице избацују семе у спроводну цев је постављен поклопац. Крајње кутије су овалног облика, средишња је ваљкаста и на излазним отворима се налазе засуни. Улагач за семе се састоји из спроводне цеви и раоничастог отварача браздица са тзв. "ушима", а шипкама су учвршћене за попречну пречагу на рачви. Спроводне цеви су заједничке за крајње улагаче семена, док се испред њих налазе раоничасти отварачи браздица. Веза задњег дела сејалице са

6. Троредна сејалица.

7. Троредна сејалица "Jakob Reich Sinovi" - "Patent Reich", Hosu Caq.

8. Дворедна сејалица.

предњим рамом је остварена троугаоним рамом или рачвом. Постављање сејалице у радни или транспортни положај, се врши помоћу полуге и коленасте полуосовине задњих точкова.

Историја предмета: Сејалица је произведена између два светска рата у Творници децималних вага, пољопривредних машина, ливници гвожђа и ковина "Jakob Reich Sinovi" из Новог Сада. Поклонило ју је Војвођанско друштво за пољопривредну технику (ВДПТ) из Новог Сада.

Дворедна сејалица, (инв. бр. 187)

Материјал: дрво, челични лим и челик Дворедна сејалица се користила за удвојену сетву кукуруза и пасуља у кућице или оџаке.

Сејалица се састоји из два дела и то: предњег, на којем се налазе колица са окретницом и куком за упрежни прибор и задњег – дрвена правоугаона рамска конструкција која се, са сваке стране, завршава ручицама за њено преношење са једног места на друго. Рамска конструкција лежи на осовини возних точкова и на њој се налазе седиште за кочијаша као и сетвени апарати. Предњи точкови су управљачки, пречника 32,5 ст, док су задњи погонски, пречника 63,5 ст, иза којих су постављени чистачи. Седиште за кочијаша је помоћу два косника учвршћено за рамску конструкцију. Сетвени апарат је облика удвојене вертикалне сетвене плоче, пречника 29,5 ст, где су на обе плоче постављене по две чашице. Смештен је у кутијама за семе које су на средини преградом подељене на два одељка, док се на дну налази отвор за пражње-ње. На њиховом предњем делу је излазни отвор. Сетвена осовина добија погон од осовине задњих точкова преко ланца и ланчаника. На вертикалним дрвеним носачима, постављеним на попречној греди рамске конструкције, се налазе лежишта сетвене осовине, при чему они уједно служе и као ослонац за ноге кочијаша. Улагач семена се састоји из спроводне цеви и раоничастог отварача браздице са тзв. "ушима". Спроводна цев је својим горњим, левкастим крајем причвршћена за излазни отвор, док другим слободно виси у грлу раоничастог отварача браздице.

Историја предмета: Сејалица је домаће, односно ручне израде. Направљена је крајем XIX века и користио ју је Зоранов отац Радмило, деда Радомир и прадеда Обрад Милинковић. Поклонио ју је музеју 14. VIII 2003. године Зоран Милинковић "Кукар" из Младеновца, ул. Станоја Бугарског бр. 19.

Четвороредна сејалица, (инв.бр. 292)

Материјал: дрво, челик и челични лим Четвороредна сејалица се користила за удвојену сетву кукуруза и бундеве у кућице или оџаке. У народу се овај тип сејалице, код нас, назива "сецер".

Сејалица се састоји из два дела и то: масивног предњег рама или тзв. "предњака" и задњег. Елементи предњег рама су: предњи носач, носач осовине и пет носача оквира. За управљање сејалице служи дрвена ручица постављена по читавој дужини предњег носача. На њој се налазе три отвора у које се поставља клин, саланчићем, за осигурање положаја. Задњи рам је облика дрвене греде, који се на предњем делу продужава у рачву као и у задњем и за коју је причвршћена коленаста осовина ослоних точкова. Кутије за семе се затварају поклопцима и облика су обрнуто зарубљене пирамиде. Помоћу вертикалних потпорних носача су учвршћене за греду, док им је дно изведено под углом. Излазни отвори се налазе на њиховим бочним странама и помоћу засуна се отварају или затварају. Сетвени апарат је механички – кашикице које су постављене на сетвеној осовини која уједно представља и осовину задњих, погонских точкова сејалице. Они су смештени у кућиштима, са бочних страна кутија, цилиндричног облика и по дужини пресечена тако да нема горњег дела омотача. Распоред сетвених апарата, по сетвеним секцијама, је такав да је у крајњим за кукуруз, са четири кашикице, док је у средишњој - леви за бундеву, а десни за кукуруз са четири. Средње кућиште је преградом подељено на два дела. Сејалица има четири точка - два предња управљачка (60 cm) и два задња погонска (62 cm) код којих се жбице продужавају у тзв. "пераја". На главчини задњег десног је постављена кука за коју се закачи брана. Улагач за семе се састоји из: спроводне цеви, ножастог цртала и длетастог отварача браздица. Крајњи улагачи су шипкама причвршћени за попречну пречагу на рачви, а средишњи уврнутом жицом. Постављање сејалице у радни или транспортни положај се врши ручно, механизмом који се састоји од ручице, лучног сегмента, носача и коленасте осовине ослоних точкова. Он се налази са задње десне стране сејалице, а жељени положај се фиксира клином и ланчићем.

Историја предмета: Сејалица је израђена почетком XX века. Користила се у домаћинству породице Струхар. Откупљена је 12. I 2005. године, по цени од 8.000,00 дин, од Марије Струхар из Ердевика, ул. Чмеликова бр. 40.

Дворедна сејалица "International Harvester Company", (инв. бр. 296)

Материјал: челик, челични лим и дрво Дворедном сејалицом "International Harvester Company" се кукуруз могао сејати на три различита начина: у кућице - у квадрат, са жицом; у кућице без жице и у редове или врсте. Ове сејалице се код нас, у народу, популарно зову "Американка" или "шкљоцарица".

Цела конструкција сејалице је челична. Рам сејалице се састоји из два дела – предњег и задњег. На предњем су постављене кутије за семе, улагачи семена и аутомат, док су на задњем возни точкови, чистачи точкова, седиште за кочијаша и маркер. За кракове рачви руде су причвршћена ова два дела. Седиште за кочијаша лежи на постољу и помоћу два потпорња је учвршћено за задњи део. Возни точкови су погонски, пречника 75 ст., и уједно су и притискујући због чега у средини имају удубљење и конкавни обод. Изањих су на шипки постављени чистачи који се укључују или искључују помоћу ножне педале и шипке. На сејалици се налазе две кутије за семе на чијим поклопцима је изливен заштитни знак произвођача "ІНС". У њиховој унутрашњости су смештени поклопац сетвене плоче, сетвена плоча и темељни прстен. У поклопцу се налази скидач вишка семена и избацивач семена, док је на темељном прстену отвор кроз који семе одлази у спроводну цев. Изнадњега је постављена сетвена плоча, са 16 ћелија, по ободу, где су са њене доње стране, смештени изливени цилиндрични зупчаник, са правим зупцима, и озубљени венац. Са ова два елемента у преносном механизму се спреже пар коничних зупчаника, при чему се погонски налази на сетвеној осовини која добија погон од осовине возних точкова преко ланца и ланчаника. Ланац иде преко затезача. Кутије за семе имају могућност киповања. Улагач семена се састоји из санкастог отварача бразде и спроводне цеви у којој је уграђен механизам за бацање семена у кућице, а који се састоји из вентила. Дискосни маркер је постављен на телескопском носачу и помоћу полуге се фиксира за задњи део сејалице. За пречку предњег дела је учвршћен полулук од жице који има улогу вођице маркера. Механизам за постављање сејалице у радни или транспортни положај се састоји из ручне полуге, назубљеног полулу-

9. Чешвороредна сејалица.

10. Дворедна сејалица "International Harvester Company", Чикаїо.

11. Троредна сејалица.

чног сегмента и ножне педале. За осигурање положаја, полуга се фиксира у један од седам зареза на сегменту. На сетвеној осовини је смештен аутомат сејалице за сетву у квадрат, са жицом, који се састоји од чек главе, квачила и хватача. Руда је дрвена, дужине 350 cm, и на њеном предњем делу је јармац, са два ждрепчаника. Она се причвршћује за кракове рачви и није оригинална.

Историја предмета: Сејалица је произведена између два светска рата у Компанији "International Harvester Company" из Чикага. Алекса Милованов ју је купио 1955. године када је заједно са породицом "изашао" из Земљорадничке радне задруге "Бечејац". Они су живели на салашарском насељу Пољаница код Бечеја, чија је адреса: Горњи салаш 36, док је ранији број 271. Откупљена је 12. І 2006. године, по цени од 18.000,00 дин, од Жарка Милованова из Бечеја, ул. Петра Драпшина бр. 48.

Троредна сејалица, (инв. бр. 352)

Материјал: челик, дрво и челични лим

Троредна сејалица се користила за удвојену сетву кукуруза и пасуља у кућице или оџаке. Овај тип сејалице се у народу, код нас, назива "сецер".

Сејалица се састоји из два дела и то: предњег рама или тзв. "предњака" и задњег. Предњи рам чине следећи елементи: предњи носач, носач осовине и три носача оквира. По читавој дужини предњег носача је постављена дрвена полуга за управљање на којој се налазе три отвора у које се ставља клин. На средњем носачу оквира је кука за коју се качи упрежни прибор, док се на предњем делу сејалице налази руда са упрежним прибором. Задњи рам је правоугаоног облика и са предњим је спојен троугаоним рамом или рачвом. Кутије за семе су облика обрнуто зарубљене пирамиде и у средњој се налази преграда. Са задње стране се продужавају у кућишта где су смештени сетвени апарати. На задњој страни се налазе засуни који се подижу или спуштају. Кутије се затварају поклопцима, док су им дна изведена под углом. За њихово пражњење и чишћење служе отвори који се затварају засуном. Сетвени апарати, заједно са кутијама и улагачима семена, чине сетвене секције монтиране на задњем раму. Сетвени апарат је механички – кашикице постављене на сетвеној осовини, по следећем распореду: крајњи су за кукуруз и састоје се из две кашикице, док су у средњем – леви за пасуљ, са једном, а десни за кукуруз, са две. На месту где кашикице

избацују семе у спроводну цев постављен је поклопац. Сетвена осовина се обрће у трима лежајевима и добија погон од задњих точкова преко преносног механизма кога чини пар цилиндричних зупчаника, са правим зупцима. Сејалица има четири точка, истог пречника (62 ст), који су дрвени, са челичним обручем. Задњи носе рам сејалице, предњи су управљачки. Постављање сејалице у радни или транспортни положај се врши ручно помоћу механизма кога чине следећи делови: ручица, клизач, вођица, оквир и коленаста полуосовина точкова за коју је зглобно везан систем полуга који чине оквир. Клизач и оквир се крећу по лучном сегменту који представља вођицу на којем се налазе два отвора. Улагач за семе се састоји од спроводне цеви или луле и длетастог отварача браздица, а полугама су причвршћени за задњи рам сејалице. У унутрашњости спроводних цеви је постављен сплет жица, док је средња цев заједничка за средњу сетвену секцију.

Историја предмета: Сејалица је израђена у првој половини XX века. Била је изложена од 26. до 28. V 2006. на манифестацији поводом обележавања 250 година од досељавања Словака у Гложан. У склопу Програма била је организована и изложба старих пољопривредних машина. Поклонила ју је 27. X 2006. Катарина Срнка из Гложана, ул. Ослободилачка 18.

Једноредна сејалица, (инв. бр. 489)

Материјал: челик и челични лим

Једноредна сејалица се монтирала на запрежни плуг и сејала је у бразду - у кућице или оџаке. Користила се за сетву кукуруза, белог кукуруза, сирка, пасуља, семенске конопље, роткве као и других култура. Кукурузно семе се сејало у сваку трећу бразду, а ситно семе у сваку другу.

Дрвени гредељ плуга, дужине 155 ст, се на предњем делу ослања на колечке, а на задњем се налазе две дрвене ручице за управљање. Главчина и паоци точкова су дрвени, док је обруч челични. Десни точак или тзв. "браздаш" је погонски и на његовој главчини се налази цилиндрични зупчаник, са правим зупцима. На спољној страни челичне главе или козлаца су изливене ознаке - назив произвођача ("POLICH S." В. КULA), словна и бројчана ознака (PATENT и 0), као и амблем фабрике (два укрштена чекића). Раоник је европског типа, а плужна даска, према конструкцији, припада културном типу и на њеној леђној страни су утиснуте ознаке В и S(?) 5 R В. Пета је дужине 12 ст.

Кутија за семе је правоуга оног облика, и у доњем делу се сужава и затвара поклопцем. У унутрашњости је кућиште сетвеног апарата, где је на предњој страни правоугаони отвор кроз који семе доспева до њега. Величина отвора се регулише засуном. На задњој страни су постављена вратанца. Сетвени апарат механички – кашикице и чине га две кашикице постављене на сетвеној осовини. Она добија погон од преносног механизма који чини пар цилиндричних зупчаника, са правим зупцима. За искључење и укључење погона служи механизам који се састоји из полуге и коленасте ручице. Спроводна цев или лула према својој грађи спада у групу левкастих и за кутију је везана копчом. Она својим горњим делом обухвата отвор кроз који кашикице избацују семе, док доњим слободно виси у рукавцу улагача семена састављеног из раончића и вођице. Бочне стране раончића образују тзв. "уши". Улагач је помоћу ланца везан за кутију, а вођицом зглобно за правоугаони носач који је причвршћен за кутију.

Историја предмета: Сејалица је израђена у првој половини XX века. Набавио ју је Штефанов отац Павел који је живео и радио у Бачком Петровцу тако што ју је 1957. купио од Рома који су је носили на отпад. У домаћинству су је користили све до 1976. године када су у Савином Селу купили дворедну механичку сејалицу, тзв. "шкљоцарицу" немачке производње. Да би је могли користити, извршене су одређене преправке на плугу. Наиме, колар је направио десни точак, а ковач је израдио зупчаник који је монтиран на његовој главчини. Сејалица је поклоњена 28. XI 2009. године, а плуг 30. IV 2010. од Штефана Трпке из Кулпина, ул. Ледине бб.

Напомене: бројчана ознака 0 која се налази на козлацу означава модел плуга произвођача Творница плугова "Polich i Varga" из Куле, и чији су подаци, према фабричком каталогу, следећи: тежина 52 kg и цена 800 Д.

Троредна сејалица "Пољопривредник" – "СКК-3", (инв. бр. 591)

Материјал: челик, челични лим и дрво

Троредна сејалица "СКК-3" се користила за удвојену сетву кукуруза и пасуља. Овај тип сејалице се у народу, код нас, назива "сецер".

Сејалица се састоји из два дела и то: предњег рама тзв. "предњака" и задњег. На њима су сачуване основне боје и то: црвена и зелена. Предњи рам чине:

точкови, носач осовине, предњи носач, носачи оквира, конзола са спојницом, полуге за управљање, ручице, утврђивачи и подупирач. Сва четири точка су дрвена, са челичним обручем и главчином. Предњи

12. Једноредна сејалица монтирана на једнобраздни запрежни илуї "Polich i Varga", Кула.

13. Задъи рам шроредне сејалица "Пољойривредник" "СКК-3", Сомбор.

14. Дворедна сејалица.

су пречника 53 ст и размак између њих износи 204 ст, док су задњи 96 ст и размака 210 ст. На предњој страни носача осовине су постављени лево и десно квачило руде и за њега је спојен подупирач. На предњем носачу су смештене полуге за управљање и ручице, а за учвршћење, односно осигурање - утврђивач и закачаљке. Поред њих се налазе још и очни вијак, подложна плоча са седлом или виљушком и подлоге. На једном крају полуге за управљање је дрвенирукохват, а на другом отвор у који се поставља један крај шипке која је управљач. На њој се налази закачаљка, а обрће се око зглоба који чини подлогу. Задњи рам се састоји из два рама "L" профила и то: правоугаоног и троугаоног или рачви при чему правоугаони носи све делове сејалице и у задњем делу је облика дводелне греде. Задњи точкови имају улогу маркера и иза њих се налазе чистачи. Кутије за семе су постављене на греди и оне су дводелне, при чему су у доњем, издвојеном делу, у кућишту смештени сетвени апарати. Оба дела се затварају поклопцем. На средњој је фарбом исписан број 256. Унутрашњост горњег дела је преградом подељена на два дела. На задњој страници се налазе правоугаони отвори који се затварају засунима. Сетвени апарат је механички – кашикице које су постављене на сетвеној осовини која се обрће у лежајевима на крајевима греде. Он је удвојен, тако да се на левој страни налазе две, а на десној три. Сетвене секције могу да се затворе чему служи поклопац. Сетвена осовина добија погон од левог точка сејалице преко преносног механизма кога чини цилиндрични зупчаник, са правим зупцима, и слог цилиндричних зупчаника, са правим зупцима, у мењачкој кутији. За постављање сејалице у радни или транспортни положај служи механизам који се састоји од ручице са опругом, назубљеног лучног сегмента и шипке. Ручица са опругом и сегмент су постављени на троугаоном раму, док су улагачи семена преко вертикалне шипке и виљушке спојени за шипку која се обрће у лежајевима на крајевима греде. На вертикалној шипки се налази осам отвора у који се поставља виљушка која се завршава куком за тегове. Спроводна цев или лула, према грађи, припада групи спиралних и у горњем делу има левкасто проширење, док јој је доњи део сужен. Левкасти део се учвршћује са доње стране излазног отвора сетвеног апарата и обухвата га, док доњи слободно улази у левкасту цев улагача семена. Улагач семена се састоји од вођице или виљушке, левкасте цеви, раончића и левкастог

рукава. Раончић је спојен за вођицу, док је за њега левкастирукав чије бочне стране образујутзв. "уши". Вођице се на крају завршавају куком за тегове, док су на предњем делу зглобно везане за рам. На предњем делу рама су смештена два сандука за алат и конзола на којој се налази отвор у који се поставља други крај управљача. Троугаоним рамом је остварена веза задњег рама са предњим. На њему се, ближе куки, налази попречна пречага, са отвором, за носач са куком.

Историја предмета: Сејалица је произведена средином 50-тих година XX века у Фабрици пољопривредних машина "Пољопривредник" из Сомбора. Користила се у домаћинству Спасе Милића. Априла 2012. године Гојко Поповицки је купио кућу од Спасине кћерке Стеванке, која ју је продала заједно са пољопривредним машинама и оруђима, док је намештај однела са собом у Сивац. Сејалица је поклоњена 4. V 2012. године од Гојка Поповицког из Деспотова, ул. Карађорђева бр. 88.

Напомена: Из фабричког каталога програма "Пољопривредника" за 1956. дате су техничке карактеристике троредне сејалице "СКК-3": ширина сејања 24-30', учинак сејања 5 КЈ/8h и запрега 2 коња.

Дворедна сејалица, (инв. бр. 626)

Материјал: челик, челични лим и дрво

Дворедна сејалица се користила за сетву кукуруза у кућице или оџаке. Овај тип сејалице се у народу, код нас, назива "сецер".

Цела конструкција сејалице је челична. Рамска конструкција се на предњем делу завршава куком за упрежни прибор као и возним, односно погонским точком, а на задњем делу ручицама. Она се састоји из два,, L "профилакоји се према предњем делу сужавају чинећи троугаони облик, док су странице учвршћене помоћу две пречаге. На десној страници је фарбом исписано Г.П.Е. НОВИ САД. Возни точак је пречника 75 ст и иза њега, се на пречаги налази чистач. За управљање сејалице служе две ручице, са дрвеним рукохватима. Кутије за семе су обрнуто левкастог облика. На њима се налази излазни отвор који се затвара засуном. Сетвени апарат је механички, две кашикице на сетвеној осовини који су смештени изван кутија за семе, у кућиштима. На њиховом задњем делу се налазе спроводне цеви које доњим делом слободно улазе у левкасти рукав или левак отварача браздице. Он се у доњем делу сужава у узани отвор образујући "уши", а спојен је за отварач браздице. Отварачи браздице се налазе испод кућишта сетвених апарата и према типу су раоничасти. Преносни механизам сетвеног апарата чини два пара зупчаника и то: тањирасто-конични и конични. Погон са једног пара на други се преноси вратилом, док се за његово искључење, односно укључење користи ручица. Ради заштите, изнад извода погона се налазе поклопци. За правилно састављање прохода сејалице служи маркер у виду шипке која је на крајевима савијена и завршава се стреластим врхом. Помоћу тзв. "клацкалице" и опруге одржава се његов положај у раду.

Историја предмета: Алађи Шандор је са својом супругом дошао у Нови Сад почетком 70-их година прошлога века на садашњу адресу када су на тавану куће пронашли сејалицу. Према његовом причању, она се налазила на имању Немца Рудија коме је то имање након Другог светског рата национализовано. Откупљена је 12. VI 2013. године, по цени од 7.000,00 дин, од Алађи Шандора из Новог Сада, Руменачки пут бр. 45.

СЕТВЕНЕ СЕКЦИЈЕ

Као саставни део Колекције су и сетвене секције сејалице за окопавине, али тракторских, што је представљено у табели 8:

Тип сетвене секције

сејалице за окопавине Број предмета

Са хоризонталном

сетвеном плочом 1 предмет

Са сетвеним апаратом

са увлачећим кашикама 1 предмет

Са вертикалном

 сетвеном плочом
 1 предмет

 Укупно
 3 предмета

Од укупно три сетвене секције, једна је од сејалицеза сетву шећернерепе (савертикалном сетвеном плочом), док су друге две од сејалица за сетву кукуруза. Као учила су преправљена и израђена у другој половини прошлога века, а користила су се у Савезном центру за обуку инструктора у механизацији пољопривреде и шумарства у Сремским Карловцима. Поклоњене су 2000. године за Колекцију.

Међу њима се издваја са хоризонталном сетвеном плочом за коју је карактеристично да се прво налазила назапрежним сејалицама, а касније на тракторским. Тако, на пример, у Србији је "Индустрија трактора и машина" (ИТМ) из Београда четвороредну кукурузну сејалицу, са расипачем вештачких ђубрива, реализовала по лиценци енглеске компаније "Massey Ferguson". У бившој Југославији, "Оѕјеčka ljevaonica željeza i tvornica strojeva" (OLT) је била водећи произвођач овог типа сејалица, како запрежних марке "SSK" и "SSKK-2", тако и тракторских "SKPO", "SKPT", "SKPR" и "MSK". Од иностраних произвођача, то су бројне фабрике пољопривредних машина као, на пример, "Hofherr-Schrantz-Clayton--Shuttleworth", Будимпешта-Кишпешт; "Rud. Sack", Лајпциг; "Gebr. Eberhardt", Улм; "International Harvester Company", Чикаго и многе друге.

Сетвена секција са сетвеним апаратом са увлачећим кашикама, (инв. бр. 541)

Материјал: челик, челични лим и дуралуминијум

Сетвена секција се на подлогу ослања помоћу три масивна ногара која су накнадно израђена и постављена јер се ради о училу. Кутија за семе је ваљкастог облика и према дну, ка излазном отвору, се левкасто сужава. У кућишту сетвеног апарата је смештен сетвени апарат и оба су израђена од дуралуминијума. Према конструкцији и принципу рада, он је са увлачећим кашикама који добија погон од ланца и ланчаника. Састоји се из добоша у коме је смештен венац, са шест чаура, и у свакој од њих је кашика са

 Сейвена секција са сейвеним айарайом са увлачећим кашикама.

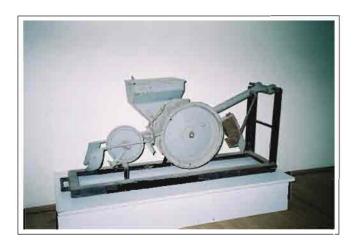
опругом. У горњем делу кућишта је постављен скидачвишка семена у облику четкица, док је на његовом дну отвор за пражњење. Отварач бразде је раоничасти и уједно представља спроводну цев. Са његове задње стране је постављена клапна, која се отвара или затвара помоћу механизма кога чини: полуга са ваљчићем, језичак, опруга и брегаста плоча. Плоча се налази на осовини сетвене плоче. На полузи је пет отвора у које се поставља један крај опруге, док је други учвршћен за кућиште. За демонстрацију његовог рада, као учила, служи ручица смештена на осовини сетвеног апарата. Поред тога, на пет места је изрезано кућиште како би се могао приказати принцип рада апарата.

Историја предмета: Овај тип сетвеног апарата је фабрика "25. Мај" из Кикинде почела производити крајем 50-их година прошлога века када их је уграђивала како на запрежну сејалицу марке "ДС-1" тако и на тракторске "ДС-3А" и "ДС-3АФ".

Сетвена секција са вертикалном сетвеном плочом, (инв. бр. 542)

Материјал: челик и челични лим

За сетвену секцију, као учило, је израђен масивни рам од "L" профила. Сетвена секција је зглобном везом везана за носећу греду сејалице коју представља шипка. Кутија за семе је правоугаоног облика чије се странице постепено сужавају према доњем делу ка излазном отвору и затвара се поклопцем. На дну се налази излазни отвор и он се отвара или затвара засуном смештеним са задње стране. На предњем делу секције је постављен вертикални разгртач, са

 Сешвена секција са вершикалном сешвеном илочом.

пет тегова, који је причвршћен за цевасти носач сетвене секције. За додатно оптерећење служе тегови, а ради осигурања је ланчићем везан за носач. Нагазни точак секције је постављен са десне стране, пречника 37 ст и по његовом ободу је заварено десет тзв. "прстију". Он је уједно и погонски који преко преносног механизма, кога чини ланац и ланчаник, погони сетвену плочу. Преносни механизам као и сетвена плоча су смештени у ливеном кућишту постављеном испод кутије. По венцу сетвене плоче се налазе ћелије, тзв. "алвеоле" у које може да упадне само једно семе шећерне репе, док је на њеном задњем делу постављен скидач вишка семена. Са доње стране кућишта је причвршћен улагач, са раончићем. На задњем делу секције су постављени притискујући точак и загртачи. Точак је пречника 20 ст и иза њега је монтиран чистач, док се са обе његове стране налазе загртачи.

Историја предмета: Представља сетвену секцију тракторске сејалице за шећерну репу, марке "S-4" и "S-8", коју је фабрика "OLT" из Осијека почела производити 1962. године по лиценци западнонемачке сејалице марке "IR-2".

НАПОМЕНЕ

¹ Dr inž. Avramović, T: Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre Prvog svetskog rata. Novi Sad, 1965: Творница децималних вага, пољопривредних машина, ливница гвожђа и ковина "Jakob Reich Sinovi" је основана 1880. год. и налазила се у Новом Саду, у ул. Темеринска бр. 11.

² Темељи будуће Фабрике пољопривредних машина "Победа" су постављени јуна 1947. године, да би децембра 1948. било одлучено да и производи пољопривредне машине, а не само да их поправља. Почетком 1949. године су се спојила два новосадска предузећа -Творница пољопривредних справа, машина и алата "Војвођанска ливница" и Фабрика за израду тријера, млинских и кудељних машина и уређаја "Војводина" у јединствени колектив - Фабрику за производњу пољопривредних машина "Победа". За њен даљи развој је од пресудног значаја била 1961. година када су Фабрици припојена још два новосадска предузећа - "ФАМ" и "Еволвента", а 1964. "Ливац" чиме је она

- употпунила свој производни циклус који је за резултат имао Индустрију пољопривредних машина и зупчаника "Победа".
- ³ Фабрика "Пољопривредник" је основана 1952. године под називом "Централна машинска радионица пољопривредних добара", да би годину дана касније променила име у Предузеће за израду пољопривредних машина и ремонт "Пољопривредник". Радила је све до 1970. године када је ушла у састав Завода "Црвена застава" из Крагујевца поставши Фабрика привредних возила, са седиштем у Сомбору.
- ⁴ Bauer, G: Faszination Landtechnik (100 Jahre Landtechnik Firmen und Fabrikate im Wandel I). Union Agrar, Stuttgart, 2002: Компанија је име добила по својим оснивачима Натанијел Клејтону (Nathaniel Clayton), Џозефу Шатлворту (Joseph Shuttleworth), Матијасу Хофхеру (Matthias Hofherr) и Јохану Шранцу (Johann Schrantz). Настала је 1912. год. спајањем две фабрике чиме је настала најзначајнија фабрика пољопривредних машина у Аустроугарској монархији.
- ⁵ Ing. Ctirad Růžička: www.agroweb.cz / Jak se vyvíjely secí stroje?: Фабрика је име добила по свом оснивачу Франтишек Мелихару (František Melichar, 1842-1907) који је 1881. године основао Фабрику сејалица и машина за расипање минералних ђубрива у месту Барандиз над Лабем.
- ⁶ Mathias Buschmann www.ihcneuss.de.cx: Компанија је настала 1902. год. у Чикагу спајањем пет фабрика међу којима су биле "McCormick Harvesting Machinery Company" и "Marsch Harvester Co./Deering Harvester Co.".
- ⁷ Ačanski, V: "Kulski plug". Zemljoradnja u Vojvodini. KID "PČESA", Novi Sad, 2006: Творница плугова "Polich i Varga" је у регистру Занатлијског удружења Куле била заведена 1910. године као машинско-браварска мануфактура. Њу су основали Симон Полих, ситни племић који се бавио комерцијалом и Карл Варга, по занимању ковач и бравар. После Другог светског рата, стицајем нових историјских околности и тадашње државне политике, опрема Фабрике је заједно са неколико мајстора, 1946. године пресељена

- у Лесковац, у фабрику "Леминд" ООУР "Пролетер" са циљем да се производња после Ослобођења поново покрене.
- ⁸ На основу казивања Жарка Милованова (Пољаница, 12. I 2006. год.), ова сејалица се на основу њиховог изгледа назива "кобача" јер "коба у земљу".
- ⁹ Према допису Дејане Медић (Београд, 27. IV 2015) пројектанта "Индустрије машина и трактора" из Београда, оригинални делови за њу су стизали из Енглеске док су се у нашој Фабрици само монтирали. Временом је оформљена техничка документација, па је самим тим почела и производња. Наиме, "Индустрија трактора и машина" је 1955. године купила лиценцу од енглеске компаније "Мазsey Ferguson" из Ковентрија за производњу трактора као и 15 прикључних машина и оруђа тзв. "Ferguson system" по свом избору.

ИЗВОРИ

- "Пољопривредни гласник", бр. 8, Нови Сад, 15. IV 1929.
- Naše poljoprivredne mašine i sprave. Izdato povodom stručnog savetovanja o mehanizaciji i elektrifikaciji poljoprivrede 25-28. V 1950. Savez društva inženjera i tehničara FNRJ, 1950.
- "Нова бразда", Трговинско предузеће за снабдевање пољопривреде, Београд, 1954.
- Prospektni materijal Fabrika poljoprivrednih mašina "Poljoprivrednik", Sombor, za 1956. godinu
- Grupa autora: *Mehanizacija poljoprivrede*. Beograd, 1957.
- Pašić, G: Poznavanje i korišćenje poljoprivrednih mašina. Beograd, 1976.
- Prospektni materijal Tvornice plugova "Polich i Varga", Kula
- Prospektni materijal Fabrike poljoprivrednih mašina "Proleter", Leskovac
- Допис Дејане Медић, "Индустрија машина и трактора", Београд, 27. IV 2015.

ЛИТЕРАТУРА

- Николић, Ђ. М: "Сетва кукуруза".*Пољойривредни іласник*, бр. 6, Нови Сад, 1. IV 1922.
- Анонимус: О новом начину гајења пшенице на кућице. "Пољойривредни іласник", бр. 9, Нови Сад, 1. V 1939.

Гешев, И, Павлов, К, Ковачев, J: *Пошиуни ириручник из йољойривредних машина*. Удружење студената пољопривреде Шумарског факултета, Београд, 1947.

Инж. Стојковић, Л: "Горње - Бачки начин сетве кукуруза", "*Војвођански йољойривредник*", Нови Сад, 25. IV 1948.

Слободна Војводина, Нови Сад, 29. XI 1951. Дневник, Нови Сад, 29. I 1953.

Дневник, Нови Сад, 27. Х 1956.

Вујовић, Ђ: *Пољоūривредне машине и оруђа*. Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд, 1961.

Dr inž. Avramović, T: Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre Prvog svetskog rata. Novi Sad, 1965.

Bauer, G: Faszination Landtechnik (100 Jahre Landtechnik Firmen und Fabrikate im Wandel I). Union Agrar, Stuttgart, 2002.

Ačanski, V: "Kulski plug". Zemljoradnja u Vojvodini, KID "PČESA", Novi Sad, 2006.

Ing. Ctirad Růžička: www.agroweb.cz / Jak se vyvíjely secí stroje?

Mathias Buschmann www.ihcneuss.de.cx

Filip Forkapić

SEED DRILLS FOR ROW CROPS IN SEED DRILLS COLLECTION OF MUSEUM OF VOJVODINA – KULPIN MUSEUM COMPLEX

Summary

Kulpin Museum complex has, for the collection of seed drills as an integral part of the Collection of agricultural machinery, implements and tools, collected exclusively the horse-drawn seed drills for row crops of various constructional solutions and the methods of manufacturing as well as the sowing sections, but also the tractor-mounted seed drills which, as the training aids, were used for training of instructors in mechanization of agriculture and forestry conducted in the Federal Centre from Sremski Karlovci which, unfortunately, does not exist any more. However, due to the need of their complex presentation of development, the research work should be further directed to the collection of missing horse and ox drawn seed drills such as, for example, two-row type "DS-1" of the factory of agricultural machinery and equipment "25 maj", Kikinda; two-row of the factory of agricultural machinery "Šumadija", Beograd; two-row of the factory of agricultural machinery "Zmaj", Zemun; two and three-row of the factory of machines and foundry "Farmer", Smederevo; two-row "Morava" of the factory of agricultural machinery "Proleter", Leskovac and tractor-mounted such as, for example, three-row of the factory of agricultural machinery "Agrostroj" (today "Poljostroj"), Odžaci and "DS-2", "DS-34", "DS-34", "DS-3Af" and "DSAT-3" of the factory "25 маj", Kikinda.

However, the collection is not represented by any of the seed drills for row crops made by one of the most important manufacturers of agricultural machinery of former Yugoslavia – the factory "OLT" from Osijek which in 1926 offered to the market the first corn seed drill of its own design and production. Therefore, the emphasis in future work would be put on finding these seed drills of this great and renowned manufacturer whose rich and varied product range covered both the horse-drawn seed drills type "SK-2", "Vera", "KP-2", "SKN-3", "SSK" and "SSKK-2" and tractor-mounted seed drills - "SKPR", "SKPT", "MSK" and "SKPO", all of which are equipped with mineral fertilizer dropping attachment.

In addition to the Industry of agricultural machinery "Zmaj" from Zemun, our the most important factory — Industry of Machinery and Tractors "IMT" from Novi Beograd - is not represented in the Collection with its tractor-mounted seed drill for corn and sugar beet type "IMT-639.4.6" which in 1973 was launched to the Yugoslavian market.

Also, the Collection does not include any of the horse-drawn seed drills manufactured by the Factory of agricultural implements ("TPS") from Bosanska Kostajnica which to the beginning of 90s of the last century operated

within Rudarsko-metalurški kombinat ("RMK") (Mining-Metallurgical Combined Company) from Zenica. In its production programme, with regard to the mechanization for smallholdings, it had a variety of horse-drawn seed drills for corn such as one-row type "Nada", and two-row type "Lela", "Vera" and "Zlata" as well as "Zlata I" but with mineral fertilizer dropping attachment.

It should be pointed out that the collection comprised only the seed drills either for corn or for so-called "doubled sowing" (corn and beans, corn and pumpkin or corn and hemp seed) while not for the other row crops such as sugar beet. Therefore the emphasis should be put on their collection. It should be noted that in 50s of the last century they were produced by the factory "OLT", first five—row horse-drawn seed drills and later five-row tractor-mounted seed drills type "SR-5" and by the factory "Pobeda", 4-5 row horse-drawn or tractor-mounted seed drills "SSR", while in early 60s the factory "Poljoprivrednik" began to produce six-row tractor-mounted seed drill under the licence of the Swedish company "Överums Bruk" AB.

In order to complete and encompass the production programme of the manufacturers already represented in the Collection with respect to the seed drills for row crops, it is necessary to work on collecting them, such as, for example, two-row horse-drawn type "SK-2" - "Pobeda", two-row and four-row "Jakob Reich Sinovi", two-row and three-row "Hofherr-Schrantz-Clayton-Shuttleworth" or of the manufacturers represented in the collection through their other agricultural machines such as "Gebr.Eberhardt", Ulm, horse-drawn ploughs, and which in its production programme had the seed drills for corn – one-row type "Satrap" and two-row seed drills type "Satrenum", "Sasago" and "Sasett".

In order that Novi Sad manufacturers of agricultural machines who worked in the first half of the last century and were recognized by their technical solutions and constructions be represented in the Collection, in addition to the Factory of decimal scales, agricultural machines, foundry of iron and metals "Jakob Reich Sinovi", it is necessary to supplement the collection with the Factory of agricultural machines "Franje Peklo".

Whether it is about the seed drills for sowing of one crop only or for so-called "doubled sowing" it always refers to the seed drills having the mechanical sowing apparatus. However, none of the pneumatic seed drills for sowing of corn, sugar beet and other row crops was collected. Anyway, their production in the former Yugoslavia first started by the factories "OLT" from Osijek and "Majevica" from Bačka Palanka, under the licence of the French company "Nodet Gougis", and later on after the development in their construction departments resulted in brands "PSK" - "OLT" and "Maja" - "Majevica". Just because of this, their omplex presentation of development could be possible only if both types of seed drills for row crops, mechanical and pneumatic, would be represented in the Collection.

Additionally, in order to be able to present the sowing of row crops, as very important and complex agrotechnical operation in agriculture, by both methods, manual and mechanical, it is necessary to draw the attention to the finding of manual implements such as hoe-seeders as well as the seeder attachment row markers for marking the rows when sowing into the raised beds.

Besides the items, it is necessary to collect the various documentary material in the form of leaflets, catalogues, manufacturing and technical instructions, drawings, sketches, photographs, posters and various other supporting material in the form of manufacturing sheets and newsletters as the important and valuable source of data provided by the manufacturers of agricultural machines.

In this way the Collection so supplemented with the missing hand implements and seed drills of both domestic and foreign manufacturers, as well as the constructional solutions, but also with the documentary material and archival records would create the base for the realization of thematic exhibition on seed drills for row crops in Kulpin Museum complex.

(Translated by Author)

UDC: 069.5(497.113 Novi Sad)

КОЛЕКЦИЈА ПОСУДА ПЛЕТЕНИХ ОД ВРБОВОГ ПРУЋА У ЗБИРЦИ СТАНОВАЊА ЕТНОЛОШКОГ ОДЕЉЕЊА МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

Сеч-Пинћир Анка, Музеј Војводине Нови Сад, asp060678@yahoo.com

Апстракт: Рад обухвата и анализира Колекцију плетених посуда из Етнолошког одељења Музеја Војводине. Плетење прућем, техника плетења и употреба плетених предмета од прућа је део европске материјалне и нематеријалне културне баштине које се на нашем поднебљу задржало до данас. Људи су користили врбово пруће за градњу куће, помоћних објеката, делова намештаја и посуда за различите намене од праисторије. Корпарски занат се развио из домаће радиности, током 18. и 19. Века а значају заната допринела је повећана потражња за производима као и развој пољопривреде и привреде Војводине. Корпари су најчешће произвидили корпе за различите намене већих и мањих димензија, корпе за хлеб, за воће, за кукуруз, кромпир, за зрнасту храну и делове намештаја.

Кључне речи: археолошке чињенице, употреба врбовог прућа, техника плетења, облици корпи

АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ КАО ДОКАЗИ ПЛЕТЕЊА ПРУЋЕМ

Историјат плетења посуда од природних материјала можемо посматрати у контексту материјала, технике, као и употребе плетених предмета у домаћинству. Почеци плетарства на подручју Војводине досежу до праисторије, о чему сведоче ретки археолошки налази. Иако су, због веома велике временске дистанце и распадања материјала, овакви налази веома ретки, остаци плетених предмета имају изузетну културно-историјску вредност за тумачење развоја људских заједница.

Веома важни и конкретни докази о постојању плетарства и плетења корпи откривени су приликом ископавања на локалитету Голокут и Чарнок, у атару села Бачко Добро Поље. На локалитету Голокут код Визића је истраживана старчевачка култура и елементи који би могли да нам објасне живот овог неолитског насеља. Налази из једне од сонди указују на остатке пећи, јаму неправилног облика и остатке прућа у основама пећи. У другој студији се иста ауторка бави изгледом старчевачке земунице, коју анализира на основу пронађених делова земунице: "Могуће је да се у то време постављају и ниски зидови од преплета прућа, облепљени блатом, који су уједно носили и кровни покривач или му бар служили као ослонац". Анализирајући налазе, ауторка је била подстакнута на размишљање о коришћењу плетера при градњи земуница и закључила да су плетер и глина коришћени у неолитској култури.

Исте податке налазимо и у раду археолога Марије Јовановић, која такође анализира архитектуру у праисторији: "Стамбени објекти у праисторијском раздобљу, од старијег неолита, преко бронзаног и гвозденог доба, грађени су у техници плетера и лепа. Леп је формиран од глине којој је, као добро везивно ткиво, додавана велика количина плеве која је, опет, садржавала у себи и зрна жита". З Све наведене податке можемо употребити као доказ за то да се исти поступак, као и употреба плетера и глине јавља већ у праисторији, прати нас кроз векове и примењује се до данас — као економичан и доступан начин грађења објеката.

На поменутим локалитетима су пронађене пећи различитих облика и величина, које су служиле становништву за припремање хране, али и за сушење житарица. Тако је на Голокуту откривена пећ величине 1,38 x 1,20 м, са очуваним делом калоте; на њој се виде благи отисци плетера, коришћеног за формирање калоте. Овај налаз нам сведочи о још једној намени плетера у неолитској архитектури.

Значај жита и његова улога у животу становништва Подунавља се огледа и у начину његовог смештаја и чувања. "Док је за камено доба карактеристично да су житарице чуване у већим посудама или амбарима, у бронзаном добу већ почињу да се праве и први силоси за које, с правом, можемо рећи да су, на неки начин, били претеча савремених објеката. Прављени су бунари, чији се унутрашњи део облаже плетером и лепом, неком врстом корпе, док је надземни део био заштићен кружним кровом од сламе".5

На коришћење прућа за израду посуда за чување житарица на овим просторима нам указују археолошке студије материјала са теренских истраживања на Чарноку, који је обрадила Марија Јовановић, археолог. 6 У свом прилогу, она наводи да истраживања спроведена на поменутом локалитету потврђују чињеницу да су Келти већ у 2. веку п. н. е. подизали насеља у Бачкој, као и да налази из Чарнока говоре о томе да су гајење житарица и производња хране били важна стратешка грана у економији келтских племена у Подунављу. У кућама које су истраживане се налазе просторије за складиштење зрна, које се чувало у дрвеним посудама, плетеним корпама, јамама. У једној просторији је пронађена корпа пречника 70 цм, фиксирана на под. 7 На том локалитету су пронађени и фрагменти плетене корпе облепљене блатом, као и велика количина угљенисаних житарица (просо, јечам, пшеница). Корпе потичу из 1. века п. н. е., односно млађег гвозденог доба. Током истраживања су, уз земљани бедем келтског опидума, откривени остаци две куће које су страдале у пожару. Њихове просторије су биле раздвојене зидом. Једна корпа је нађена у највећој просторији, док су три корпе стајале на поду у остави прве куће, једна уз другу. Пета корпа је откривена у остави друге куће, а у њој се, такође, налазио угљенисани биљни материјал.8

Пруће у руралној архитектури

Пруће у архитектури забележено је на теренским фотографијама Етнолошког одељења Музеја Војводине, које представљају прави извор информација о традиционалној архитектури у Војводини. У стручној литератури која се бави традиционалном културом и архитектуром се, такође, помиње употреба плетера и глине.

У руралној архитектури техника плетења прућем користила се при изради ограде око окућнице и при градњи помоћних објеката. Објекти типа амбара су служили углавном за чување житарица, кукуруза.

У својој књизи о овчарству у Војводини, етнолог Иван Чакан се бави употребом објеката плетених од прућа у Војводини. Посебну пажњу посвећује изради плетеног коша. Кош је најједноставнији облик амбара, који служи за чување пшенице и кукуруза. Корпари и вештији земљорадници су га плели и продавали на пијацама. Кошеви су се користили у 18. и 19. веку, као и у првој половини 20. века. Чакан се бави и изгледом салаша и сточарских станишта, те помиње

Корйа са уїљенисаним зрнима јечма — дейаљ, Чарнок, 1984—2008 (фойо М. Јовановић).

Плешени чардак за кукуруз, Надрљан, Бачка, 1955.

Зидање куће од йлешера и їлине, Рибњак, Нови Сад, 1955.

"Плош", оїрада йлешена од йрућа у дворишшу Симе Дражића, Бачка Паланка, 1969.

Корйе за бицикл, Бачко Градишше, 1982.

Локал корџара Боїоја Ракића на Рибљој џијаци, Нови Сад, 1982.

плетер као један од материјала за израду чобанских станишта: "Та станишта одликују једноставне конструкције и природни грађевински материјали, карактеристични за одређену географску област". ¹⁰

Амбари плетени од прућа и облепљени блатом помешаним са плевом коришћени су и у Мађарској, Словачкој, Украјини и на Кавказу. Забележени су и на другим подручјима на којима су се људи бавили пољопривредом: Хрватској, Пољској, Русији. Због влажности подручја, они су, заједно са основом од каме на или дрва, били високи око 2,5 м. ¹¹ Ови објекти се формом, техником и страницама не разликују се од амбара у Војводини.

Од домаће радиности до занатства

Плетење предмета од прућа и саму вештину плетења било је лакше савладати и научити. Плело се даноноћно, лети и зими. Корпарство је доносило редован и сигуран новац и зато су се људи радо бавили овим занатом, као главним или споредним занимањем. Корпарски производи су израђивани ручно, без компликованих машина, како се ради и данас.

Плетење корпи је било примарно занимање, јер је представљало један од најбитнијих извора прихода породица, али и додатно занимање, при чему су предмети произвођени у одређеном периоду године. Тако су, на пример, сељаци плели у зимском периоду, када није било послова на њиви, а пастири су, док су чували животиње, време кратили плетењем употребних и украсних предмета.

Плетење корпи од прућа спада у традиционалну народну радиност. Временом је прерасло потребе домаће производње и развило се у занат. Друштво је схватало значај корпарских производа, тако да су се стварали услови за оснивање цехова. Уздизању производње на виши ниво допринеле су школе, које су овај занат увеле у своје програме, и задруге занатлија. Велики утицај на развој корпарства је имао развој пољопривреде и веће потребе за корпарским производима. Корпари су најчешће израђивали: корпе за пијацу, корпе за кукуруз, корпице различитих величина, оплетене балоне и плетене гарнитуре за седење. Корпарски производи су се претежно продавали на пијацама, вашарима, у радионицама мајстора, као и у оквиру кућне понуде (од врата до врата). Предмети су израђивани и по поруџбини, поготово они већих димензија: столови, столице, фотеље, двоседи и други делови намештаја.

Крај 19. и почетак 20. века је био важан период у развоју плетарства. Тада се јавило велико интересовање за плетене предмете за домаћинство, као и за плетени намештај, који је у то време био модеран: занимљиве плетене столице, фотеље, клупе или целе баштенске гарнитуре, сталци за цвеће итд. Најпознатије врсте плетених столица биле су: Сека, Варшава, Апатинка, СКИ, БС1, Сунфлоwер, Нимпфе... 12 Плетени намештај који су дизајнирали архитекте и дизајнери употребљаван је у кућама, на јавним местима, у кафанама, бањама и др. 13

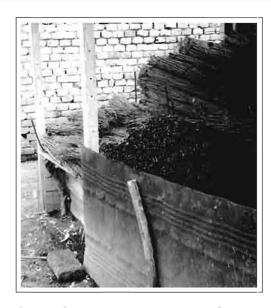
Самоуких корпара и корпара-занатлија било је у свим селима у Војводини, док су се у готово свим градовима могле наћи ове занатлије и њихове задруге. У Апатину, Бечеју, Жабљу и другим местима су постојале задруге. У 18. и 19. веку је корпарски занат био развијен, о чему говоре и цеховске организације. Највећа задруга била је у Апатину, а звала се Кошарашка задруга. Она је своје производе извозила у иностранство. 14

Радионице изадруге су постојале у сваком већем месту. Овим занатом су се бавили припадници свих народа на територији Војводине. Корпари су занат изучавали у школама или код мајстора, код којих су више година стицали искуство. 15 Корпарски занат је свој највиши естетски и професионални ниво достигао управо у градским срединама, где су, поред предмета за пољопривреду, израђивани и предмети за кућне потребе.

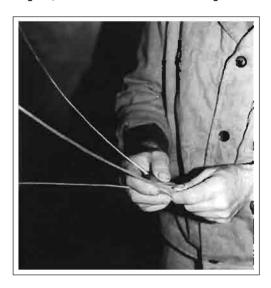
Задруге су престале са радом у другој половини 20. века, када су се почеле затварати и корпарске радионице широм Војводине. Иако је корпарски занат временом изгубио своју класичну форму, плетени предмети су крајем 20. века доживели ренесансу и поново постали популарни. Данас можемо срести само понеког љубитеља овог заната, који ради по наруџбини или поправља оштећене корпе, као и ретке породичне радионице са дугом традицијом, које нуде широк асортиман производа од врбе: плетене гарнитуре, полице разних намена (ТВ, барске, угаоне, рафове...), регале, столове, столице, лежаљке, барске столице, сталкеза цвеће, цегере, корпеза веш и друго.

Припремање материјала за плетење

На територији Војводине се налази плодно и мочварно земљиште, које је погодно за раст врбе и различитог шибља. Корпари су пруће најчешће секли са плавних мочварних површина, канала и река, или

Врбово йруће йрийремљено за рад у кући корйара Ференц Ишшвана, Бачки Моноштор, 1982.

Цейање йруйа на йри дела алайком која се зове цейач, Нови Сад, 1986.

Алаш за йлешење корйи, Бачки Пешровац, 20. фебруар 2013. (фойо А. Сеч-Пинћир)

су га култивисали на својим пољима, која су се налазила у ритовима (плантажна врба). 16

Од племенитих врста врбе је најпознатија и најквалитетнија Salix americana, која се одликује савитљивошћу и врло лепом бојом, те је коришћена као обичан прут, гуљена "на бело" или кувана. Једина мана јој је осетљивост на инсекте; стога се мора често прскати. Поред америчке врбе, у корпарству се употребљава и Salix alba или Жута врба, Salix purpurea ракита, Salix viminalis и друге. 17

Садња врбових младица се врши на припремљеној земљи, која се обрађује у јесен. Поље се у јесен оре, ђубри и "одмара" до пролећа. На пролеће се земља обради и поравна, након чега се почиње са садњом резница, које се припреме од прућа сеченог у пролеће, пре вегетације. Пруће је дугачко 25-30 цм, а потребно га је што пре положити на земљу (водоравно) и загрнути, у редове ширине 50-70 цм. У првој години се прутић окопава 3-7 пута, да би се отклонио коров – како се садница не би угушила. Окопава се једанпут годишње. Већ прве године саднице добијају "прутиће", али они нису погодни за плетење и треба их сећи до земље. Наредне године се пруће сече до земље – пре вегетације, од првог мраза до пролећног листања. Пруће треба да буде без гранчица и неоштећено. Овако гајена врба може да успева на једномместу до 15 година. Неке сорте врбе су осетљиве и често их нападају инсекти, те се морају заштитити честим прскањем инсектицидима. Штету врбаку наноси и град, који физички озлеђује изданке, тако да се од њих не могу правити финији производи. Врба се сече у априлу или септембру, у периоду када има довољно мезге (течност у стабљики), јер се тад лакше гули кора и нема много листова. ¹⁸ Од врбе се секу прутови од 30 цм до 2 м, пошто су у процесу плетења потребне њихове различите дужине.

Једногодишњи изданци врбе су равни и неразгранати, понекад дугачки и до четири метра. Њихова боја се креће од тамнозелене до жутозелене. Оне су веома лиснате. Имају листове који висе и веома су дугачки (и до 25 цм); са горње стране су тамнозелени, без сјаја, а са наличја су бели, са ситним длачицама.

Врбово пруће се чисти после брања, а затим се скида кора, тако што се сваки прут провлачи кроз алатку — у виду савијене жице. Када се пруће огули, следи сортирање по величини. Тако спремљено пруће се суши у просторији без влаге и штеточина, заклоњено од сунца. Да би било квалитетно, пруће се мора сушити од шест месеци до годину дана. Један део прућа се не гули; од њега су се плеле корпе различитих величина — за потребе пољопривредних домаћинстава. Суво шибље је чврсто и круто, те је непогодно за плетење. Да би постало еластично, пре плетења се мора поквасити у кориту с водом, које обично стоји поред мајстора.

За плетење се користи пуно или цепано пруће. Оно се цепа малом алатком — "цепачем", и то на три дела. ¹⁹ Након цепања се алатком — ножем на дрвеној подлози, скида дрвени слој са његове доње стране. Плетење цепаним прућем је економично, јер се једном стабљиком покрива већа површина.

Корпе се плету од прућа беле и првене боје, или виховим комбиновањем. Бела је природна боја прута без коре, док се пруће црвене боје добија кувањем.

Плешење дна корие (лево); Дно у йрочесу израде и исилешено дно корие. Бачки Пешровац, 20. фебруар 2013. (фошо А. Сеч-Пинћир)

Пруће се кува у великом казану укопаном у земљу – до кључања, а затим се оставља у води више од 12 сати, док не добије црвенобраон боју.

За плетење прућем је потребан основни алат: ножић, мањи чекић, цепач, машина за дељење, набијач, шило, баштенске маказе и клешта. Тај алат је свако имао у кући, а могао се и направити. За плетење је потребно знање, вештина, осећај за естетику, форму и слагање плетених мотива.

Процес и технике плетења

Пре плетења се пруће ставља у воду и држи преко ноћи. Када започне са плетењем, корпар га, ма колико процес био компликован, мора завршити без прекидања, јер једино тако добија квалитетан производ. При плетењу корпи се морало седети на ниским клупама или столичицама, јер се предмет држао између колена, и високестолице нису биле практичне.

Израда корпе почиње од дна, за које се користе дебљи прутићи. Најпре се направи основни оплет. У основи се најчешће укрштају 4 х 4 прутића, тако што се просеку кроз средину и потом провуку један кроз други. Плетење се изводи тањим прутићима, који могу бити расцепљени по дужини, а може им се и кора скинути. Обод дна се завршава дебљим прутовима, а онда се додају вертикалне основе за плетење зида —

Плешење корие, Бачко Градишие, 1982.

ребра тј. штафле,²⁰ тако што се у отвор увлаче по два прута. Са обе стране прута основе дна се увуче по један прут, што значи да ће, ако у основи дна има 16 крака тј. прутова, зид посуде имати 32 ребра.

Да би се формирала основа зида, односно да би се учврстила и исправила ребра и учврстило дно, при плетењу пруће се стеже док се не заврше око 3 реда. Тај део посуде се зове "ризла". Плете се тако што се око сваког ребра обмота прут, а затим се чекићем или неком металном алатком набија пруће, како би добило одређену чврстину. Пошто је пруће од основе странице дугачко, оно се при плетењу, да не би сметало, стави у обруч, или се привремено веже канапом. Посуде могу бити гушће и ређе исплетене, у зависности од намене. Плести се може једним прутом или помоћу више њих. Код одговарајуће висине зида започиње се завршно оплитање вертикалних прутова "штафли" и прављење ивице. За постављање дршке или ручке умеће се дебљи прут и обмота прућем; на тај начин се обликује и учвршћује ручка. Сви вишкови, крајеви прућа се одсеку маказама или ножем.

Плетење се врши на дасци или између ногу — обема рукама. Десном руком се плете, а левом се обликује предмет. Облик плетених предмета одређује процес и начин плетења.

Постоји неколико начина, односно техника плетења:

Плетење посуде од бочне стране. Плетење се почиње тако што се основни прутови поставе у виду хоризонталног лука и око њих се плете пруће. Ручку чини један дебљи прут — оплетен прућем, или више спојених прутова. Посуда плетена на овај начин се носи у руци и углавном се користи за воће и орахе. Називи који се користе за ову посуду су "котарица", "корпица", "котарчица".

Плетење посуде од дна. Реч је о класичном начину плетења, који је већ описан.

Оплетање флаша и балона. Ово плетење почиње од вратног дела, а затим се наставља уз зидни део флаше. На крају се умеће дно, које се учврсти плетењем завршног венца, и постављају се ручке. Други начин оплетања флаше је класично хоризонтално плетење, које је већ поменуто. На флашу запремине до пет литара се поставља једна ручка од дебљег прута, који је оплетен прућем, док се на флаше већих димензија постављају две или три ручке, ради лакшег ношења. Називи оплетених флаша су "бардак", "оплетена флаша" или "боца".

Пайрика са Пољойривредної добра "Нови Сад", 1953. (фойо Музеј Војводине).

Ученици ОІІІ "Имре Кокаи" у берби хмеља, Бачки Пешровац, 1959. (фошо Музеј Војводине).

Улаїање воћа у корйу, Падина, 1931. (фойо Музеј војвођанских Словака).

Украшавање

По завршетку плетења дна посуде започиње се плетење зида и реализација декоративног елемента. Корпар најчешће унапред зна како ће предмет изгледати, тако да декоративне елементе изводи током плетења. Он најчешће изводи разне плетенице, или наизменично плете гуљено и негуљено пруће, или изоставља неке основне шибе. На неким корпицама се јављају и осликане декорације, а неке се и лакирају ради добијања сјаја.

Функција плетених предмета у свакодневици

Вештимајсторимогу направити најразличитије употребне предмете од врбовог прућа за кућу и домаћинство. Од неогуљеног прућа најчешће израђују корпе за ношење већег терета, обично неког пољопривредног производа и предмета коришћеног у пољопривреди. Плету се корпе за пренос воћа, грожђа, кромпира, купуса и кукуруза, као и корпе за ношење хране радницима на њиви. Трајност им је била око 5 година — уз стално коришћење.

Кувано пруће и пруће љуштено "на бело" се углавном користи за прављење употребних предмета почев од малих дечјих корпи до намештаја. Од куваног прућа се, пре свега, праве предмети за кућну употребу: корпе и корпице (за новине, хлеб, дрва, веш, кишобране, играчке), држачи, послужавници, плетене гарнитуре, сталци за цвеће и др.

Употреба плетених предмета у неким обичајима

Плетену корпу користимо како у свакодневици, тако и у обичајима. Употреба корпи је толико укорењена у нашим животима да је најчешће и не примећујемо. У обичајима се најчешће користе као реквизити при извођењу неких ритуала, или као помоћни предмети у којима се нешто чува или носи. Плетене предмете су свакодневно и у обичајима користиле све етничке заједнице.

Употребу корпи у обичајима можемо илустровати следећим примерима:

На Велику суботу се припрема сирец, обредно јело од јаја и млека. Припрема се и паска (паска), обредни ускрпњи колач. Кува се шунка, као и небојена јаја и спрема остала храна за освећивање у цркви: шарана јаја, кувана ољуштена јаја, кобасице, маслац, млади лук. Домаћице припреме плетену корпу у коју ставе ову храну и покрију је лепо украшеном салветом која се користи само за ову прилику.

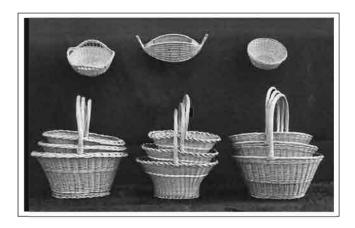

Скуйљање чинија од родбине и комшија за свечани свадбени ручак, Кулйин (фойю Музеј војвођанских Словака).

На Ускрс, после јутарње службе, домаћице су у црквеној порти формирале полукруг, односно две паралелне линије, постављајући корпе са пасхом на тло испред себе. Посебним обредом, свештеник је освећивао храну у корпама.²¹

У свадбеним обичајима се, такође, користи плетена корпа. Још средином 20. века, док су се свадбе одржавале у кући, девојке су, током припрема за свечани ручак, скупљале тањире и прибор по комшилуку и родбини, носећи их у великим корпама са две ручке. На терену такође бележимо обичај невестиног даривања деце после венчања — по доласку у младожењину кућу. Она дарује децу носећи плетену корпу са бомбонама, орасима, чоколадицама и другим слаткишима. Чак и у другој половини прошлог века се породиљи првих шест недеља носила храна у великим плетеним корпама. Храну су доносиле жене из ближе родбине. У корпи се носила кувана супа, месо, сос, компот, зачини и колачи. 22

"Друге недеље кад се младенци нависте, младожењина родбина носи девојци колач: свекрва, момкове удате сестре и тетке. Колачје, заправо, корпа у коју се прво стављао столњак, на њега тањир са печеном кокошком, а около су слагани разни ситни колачи, одгоре обавезно са пуслицама. Све је покривано столњаком, а читава корпа је прекривана лепим пешкиром. Колачаре су остајале на ручку у девојчиној кући, а увече су се окупљали млади – обично су долазиле њене другарице на колаче". 23

Производи корйарске задруїє у Марійоношу (фойю Музеј Војводине).

Корйе йре освећења, Шид, 24. айрил 2011. (фойо Тайјана Буїарски).

Садржај корйе за освећење на Ускрс, Шид, 24. айрил 2011. (фойо Тайјана Бујарски).

Анализа плетених посуда из Збирке становања

У Збирци становања се налазе посуде израђене од прућа, сламе, рогози, траве и сирка. Оне се налазе у посебном депоу. Највећи број предмета је израђен и коришћен у првој половини 20. века, а мањи број у другој половини 20. века. Ови предмети потичу из домаћинстава различитих етничких заједница у Војводини, тако да се за њих користе различити народни називи: кошарица, кориа, сајкашов, кошик, сламијенок, бубарица, бушуња, йушера и др.

На основу анализе предмета плетених од врбовог прућа, посуде можемо поделити у неколико основних облика. Облици или модели корпа су одређени према зиду посуде и облику дна. Облик посуде такође зависи од неколико фактора: величине посуде, материјала од којег се прави и вештине произвођача. На основу зида можемо одредити више типова плетених посуда. Најчешћи облици су: Посуде у облику корпе. Ове посуде карактерише кружна или овална основа, а димензије дна су увек мање одвеличине отвора; зид посуде се може ширити од дна према отвору, а може бити и раван или бокаст. Посуде мањих димензија су се најчешће користиле за држање хлебног теста, јаја, лука, кромпира и других намирница за свакодневну употребу, док су посуде већих димензија коришћене за скупљање кромпира, ношење огрева, брање и одлагање кукуруза, шапурика. Посуда с ручком која спаја две стране — цегер, коришћена је приликом одласка на пијацу или у продавницу.

Посуде у облику тацие. Ове посуде имају низак зид и округло дно. Отвор је скоро исте величине као и дно. Њихове димензије су знатно веће од висине посуде. Са бочних страна су вертикално постављене ручке. Ове плитке посуде су се налазиле у сваком домаћинству, а коришћене су за сушење воћа, ораха и квасца за хлеб.

Посуда у облику корие, Каш. број 12 (торе лево); йосуда у облику шацне, Каш. број 22 (средина торе); йосуда у облику лойше, Каш. број 28 (доле лево); ойлешена флаша, Каш. број 29 (средина доле); кориа за живошиње, Каш. број 30 (доле десно).

Посудеу облику бурета. Ове посуде се најчешће препознају по бокастом зиду, док су отвор и дно скоро исте величине. Оне имају две ручке, које се налазе на средини трбуха, и поклопац. Најчешће су коришћене за чување житарица, пасуља и друге зрнасте хране, као и за држање уловљене рибе.

Посуде у облику лопте (јајасте). Ове посуде су кружног облика, те немају дно. На средини имају мали четвртасти отвор. Израђене су техником плетења од бочне стране. У њима су се држали ораси или разна семена, пошто је омогућавала проток ваздуха и семе није пропадало.

Оплетене флаше. Дно посуде је округло, а облик зида зависи од облика флаше. Ручке су се плеле у зависности од величине флаше: за мање (нпр. од два литра) прављена је једна ручка, за балон од 8 литара две ручке, за балон од 20 литара три ручке; балони од 30 литара су стављани у корпу са сламом. Већи стаклени балони су корићени за чување већих количина вина или ракије и обично су стајали на тавану.

Корпе за животиње. Дно ове корпе је најчешће кружног или овалног облика. Корпа је затворена са свих страна и има мали отвор — са вратима или без њих. Плетена је за одређену намену — чување ситних животиња (пилића, мачки).

Поред корпи плетених од прућа, у литератури постоје и подаци о постојању плетених сандука за држање зрна — на тавану или у остави. Странице тих плетених сандука чинио је хоризонтални плетер, док се у угловима налазила дрвена конструкција, те је дно сандука било издигнуто до 15 цм. Унутрашњост је била подељена плетеном страницом. Такви плетени сандуци су забележени у источној Словачкој и делу Украјине. ²⁴ Овај податак наводимо због претпоставке да су и код нас постојали плетени сандуци за чување зрневља и пољопривредних производа.

Закључак

Када говоримо о корпарству и плетењу прућем на територији Војводине, можемо закључити да овој теми није посвећено довољно пажње у литератури, као и да недостаје систематско етнолошко истраживање корпарства. Истраживање посуда од прућа је комплексно и захтева мултидисциплинарни приступ. Овим радом смо хтели да дамо скромни допринос проучавању плетених предмета од прућа у свакодневном животу у Војводини и анализу колекције која се чува у Музеју Војводине. Плетење кућа и помоћних објеката од прућа је било веома распроста-

њено у Подунављу. Војводина спада у подручја која су погодна за раст врба, што је утицало на свакодневну употребу врбовог прућа у далекој прошлости, као и данас. Докази о коришћењу прућа у архитектури и свакодневици током праисторије леже на археолошким налазиштима широм Војводине и обрађени су у више студија.

Пруће се користило за плетење различитих предмета, који су употребљавани у домаћинству, приликом пољопривредних послова и у обичајима. Најчешће су израђиване корпе од прућа различитих величина и облика. Техника и вештина плетења потиче из праисторије, што потврђују налази са археолошких локалитета на подручју Војводине. За плетење никада нису коришћене машине, сем при припреми материјала. Оно се и данас обавља ручно. Корпарство се развило из домаће радиности, а временом је, кроз школе, цехове и задруге, добило на значају. Корпарски занат је доживео процват на крају 19. и у првој половини 20. века. Касније опада интересовање за производе овог заната; појављују се неки други материјали, нарочито вештачки – пластика, тако да од 80-их година 20. века корпарство нагло губи на значају. Корпара бива све мање, као и младих људи који би наставили занат. Тако долази и до затварања корпарских радионица и радњи.

Почетком 21. века расте интересовање за природним животним окружењем и предметима који су направљени од природних материјала, почев од декоративних предмета, намештаја и употребних предмета које прате савремене трендове. У понуди су предмети од прућа, али и њихове имитације – од различитих вештачких материјала. Наиме, можемо рећи да се сама техника плетења сачувала и данас користи за плетење са различитим природним материјалима, као и рециклирањем и плетењем предмета истом техником од папира. Породичне фирме, као и појединци који се традиционално баве плетењем предмета од прућа се углавном рекламирају путем интернета али исто тако се појављују на неким вашарима и сајмовима. Туристичке организације и различита удружења, као што су, на пример, удружења жена, традиционалних занатлија, пензионера и др., организују едукативне програме и радионице са циљем популаризације плетења прућем. Ревитализација овог заната и сличних активности доприноси економском и социјалном развоју Војводине, а тиме и очувању нематеријлне културне баштине.

НАПОМЕНЕ

- ¹ Петровић, Јелка. Насеље старчевачке културе на Голокуту код Визића. Нови Сад: Рад војвоћанских музеја 29 (1984–1985): с. 13 сл. 9.
- ² Petrović, Jelka. Zemunica u naselju starčevačke kulture na Golokutu. Novi Sad: Rad vojvođanskih muzeja 30 (1987): s. 22.
- ³ Jovanović, Marija. Žitarice u praistoriji u Podunavlju i na Balkanskom poluostrvu. Novi Sad: Rad Muzeja Vojvodine 46 (2004): s. 113.
- ⁴ Petrović, Jelka. Zemunica u naselju starčevačke kulture na Golokutu. Novi Sad: Rad vojvođanskih muzeja 30 (1987): s. 21 slika 10.
- ⁵ Jovanović, Marija. Žitarice u praistoriji u Podunavlju i na Balkanskom poluostrvu. Novi Sad: Rad Muzeja Vojvodine 46 (2004): s. 113. Реконструкцију бунара силоса са житарицама можемо видети на с. 121.
- ⁶ Jovanović, Marija. Secrets of the baskets from Čarnok of Vrbas. Novi Sad: Rad Muzeja Vojvodine 53 (2011): 127–132.
- ⁷ Jovanović, Marija. Secrets of the baskets from Čarnok of Vrbas. Novi Sad: Rad Muzeja Vojvodine 53 (2011): 128.
- Medović, Aleksandar. Arheobotaničke analize četiri korpe ječma i jedne korpe prosa sa Čarnoka. Novi Sad: Rad Muzeja Vojvodine 47–48 (2006): 41.
- ⁹ Čakan, Ivan. Tradicionalno ovčarstvo Vojvodine: oblici udruživanja ovčara. Novi Sad: Muzej Vojvodine (2011): 45–47.
- ¹⁰ Исто, 31.
- ¹¹ Mruškovič, Štefan. Obilné zásobnice, Martin: Slovenské národné múzeum: Osveta (1974): 61–63.
- ¹² Korparstvo. Savršeni prepletaji tradicije i današnjice. Vukovar: Turistička organizacija grada Vukovara (2012): 3.
- ¹³ Више о овој теми видети у каталогу о плетеном намештају аутора: Maja Lozar Štamcar, Pleteno pihištvo v Sloveniji. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije (2008).
- ¹⁴ Латиновић, Драгана. Збирка плетених предмета етнолошког одељења Музеја Војводине. Нови Сад: Рад Музеја Војводине 41–42 (1999–2000): с. 136.
- 15 Корпар Јан Куља каже да је потребно пет година учења и рада да би се стекло искуство,

- вештина и техника у овом занату (2013). Казивач Јан Куља је корпар из Бачког Петровца. Рођен је 1979. године. После операције ноге му је понуђено да изучи занат код локалног мајстора Ломена. Занат је учио две године. Каже да не зна све да направи, али се сналази, пошто има добре основе. Код мајстора је, поред различитих корпи, израђивао и делове намештаја, углавном столице. Данас најчешће поправља ручке на корпама и прави производе по наруџбини.
- ¹⁶ Корпар Ђока из Новог Сада је имао земљу у риту са плантажом врбе. Запис је забележен на терену обављеном 80-их година.
- ¹⁷ Čakan, Ivan. Korparstvo zanat na izmaku. Novi Sad: Iz istorije poljoprivrede: 8. izložba (1986): 18.
- ¹⁸ Она се може сећи и касније, али је тада много теже, јер већ има листове. На местима на којима је било листова се налазе кврге и другачија је структура, тако да се пруће ломи (Јан Куља).
- ¹⁹ На терену смо забележили словачки назив за расцепљене прутиће – "панћике" (казивач Ј. Куља).
- ²⁰ Назив је забележен код Словака (Ј. Куља).
- ²¹ Обичаји су забележени на теренском истраживању код Русина у Шиду.
- ²² Обичаји су забележени код Словака у Пивницама и Бачком Петровцу.
- ²³ Бугарски, Татјана. Свадбени обичаји у Гибарцу. Нови Сад: Рад Музеја Војводине 52 (2010): 130.
- ²⁴ Mruškovič, Štefan. Obilné zásobnice, Martin: Slovenské národné múzeum: Osveta, 1974, s 26

ИЗВОРИ

mojrucnirad.com

http://www.uluv.sk/product/vrbove-prutie-1870/ https://mojevirtualnopotkrovlje.wordpress.com/ 2014/09/14/pletenje-od-papira-ivicni-redposle-ispletenog-dna/

http://novamedia.rs/showCategory/9116/namestajod-pruca

ЛИТЕРАТУРА

- Бугарски, Татјана. Свадбени обичаји у Гибарцу. Нови Сад: Рад Музеја Војводине 52 (2010): 127–138.
- Jovanović, Marija. Secrets of the baskets from Čarnok of Vrbas. Novi Sad: Rad Muzeja Vojvodine 53 (2011): 127–132.
- Jovanović, Marija. Žitarice u praistoriji u Podunavlju i na Balkanskom poluostrvu. Novi Sad: Rad Muzeja Vojvodine 46 (2004): 101–128.
- Jovanović, Marija. Stratigrafija keltskog naselja Čarnok u Bačkoj (Vrbas, Vojvodina, Srbija). Novi Sad: Rad Muzeja Vojvodine 54 (2012): 63-75.
- Korparstvo: savršeni prepletaji tradicije i današnjice, Vukovar: Turistička organizacija grada Vukovara (2012).
- Латиновић, Драгана. Збирка плетених предмета етнолошког одељења Музеја Војводине. Нови Сад: Рад Музеја Војводине 41–42 (1999–2000): 136–144.
- Lozar Štamcar, Maja. Pleteno pihištvo v Sloveniji. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije (2008).

- Medović, Aleksandar. Arheobotaničke analize četiri korpe ječma i jedne korpe prosa sa Čarnoka. Novi Sad: Rad Muzeja Vojvodine 47–48 (2006): 41–52.
- Mruškovič, Štefan. Obilné zásobnice. Martin: Slovenské národné múzeum: Osveta (1974).
- Народна култура Срба у 19. и 20. веку, Београд: Етнографски музеј (2003).
- Петровић, Јелка. Насеље старчевачке културе на Голокуту код Визића. Нови Сад: Рад војвођанских музеја 29 (1984–1985): 9–25.
- Petrović, Jelka. Zemunica u naselju starčevačke kulture na Golokutu. Novi Sad: Rad vojvođanskih muzeja 30 (1987): 13–28.
- Čakan, Ivan. Korparstvo zanat na izmaku. Novi Sad: Iz istorije poljoprivrede, 8. Izložba (1986): 18–22.
- Čakan, Ivan. Tradicionalno ovčarstvo Vojvodine: oblici udruživanja ovčara. Novi Sad: Muzej Vojvodine (2011).

КАТАЛОШКА ОБРАДА

Предмети плетени од прућа се јављају у неколико облика, који су заступљени и у Колекцији плетених посуда Музеја Војводине. Као што је већ речено, посуде од прућа се могу сврстати у неколико група: посуде у облику корпе, посуде у облику тацне, посуде у облику бурета, посуде у облику лопте, оплетене флаше и корпе за животиње. Та подела је употребљена и приликом формирања каталога предмета анализираних у овом раду.

Посуде у облику корпе

Кат. број 1: Корпа, Бођани, Шокци, 1890.

Инв. бр. 5167.

Димензије: 32 х 11 цм.

Котарица је исплетена од прућа; овалног је облика. Дршка је у виду два преплетена прута. Коришћена је за ношење воћа из винограда.

Кат. број 2: Корпа, Сремски Карловци, 1955.

Инв. бр. 1770.

Димензије: 27 х 26 цм.

Корпа је исплетена од прућа; округлог је облика. Има једну дршку. На фотографији се виде предмети у неколико фаза технолошког процеса плетења.

Кат. број 3: Корпа

П. и. 146

Димензије: 15 х 18 цм.

Корпа је исплетена од прућа; округлог је облика. Дршка је формирана од једног савијеног прута.

Кат. број 4: Корпа

П.и. 147

Димензије: 11 х 25 цм

Корпа је исплетена од прућа; округлог је облика.

Има једну дршку (оштећена).

Кат. број 5: Корпа

П.и. 148

Димензије: 12 х 30 цм.

Корпа је исплетена од прућа; округлог је облика.

Има једну дршку.

Кат. број 6: Корпа

П.и. 149

Димензије: 14 х 24 цм.

Корпа је исплетена од прућа; округлог је облика. Има једну дршку.

Кат. број 7: Корпа

П.и. 150

Димензије: 16 х 30 цм

Корпа је исплетена од прућа; округлог је облика. Има једну дршку.

Кат. број 8: Корпа

П.и. 151

Димензије: 15 х 30 цм

Корпа је исплетена од прућа; округлог је облика. Оштећена је и недостаје јој дршка.

Кат. број 9: Корпа

П. и. 152

Димензије: 16 х 31 цм.

Корпа је исплетена од прућа; округлог је облика. Има једну дршку.

Кат. број 10: Корпа, Харастин, 1957.

Инв. бр. 2702

Димензије: 21 х 38 цм.

Корпа је израђена од прућа. Дно је округло (пречника 38 цм), тако да и цела корпа има кружни облик. Зид је раван. Полукружна дршка спаја две стране корпе.

Кат. бр. 11: Корпа, Нови Сад.

Инв. бр. 10653

Димензије: 17,5 х 32 цм.

Предмет је исплетен од прућа; кружног је облика. Дно и првих десетак редова (око 3 цм) направљени су од тањег прућа, а остали су од нешто дебљег. Корпа се постепено шири ка врху.

Кат. број 12: Корпа, Бачка Паланка, 1950.

Инв. бр. 5195

Димензије: 20 х 18 цм.

Предмет је исплетен од љуштеног прућа беле боје. Дно је кружно. Суд се шири од дна. Пречник отвора је већи од пречника дна.

Кат.број 13: Корпа, Ковачица, Словаци, 1920.

Инв. бр. 3229

Димензије: 9 х 21 цм.

Корпа је од прућа. Има равно, округло дно; шири се према врху. На горњој ивици се налазе две дршке. На једном крају корпице је причвршћено мало јастуче од шареног пархета — за остављање игала.

Кат. број 14: Кашикара, Нови Бечеј, 1961.

Инв. бр. 3891

Димензије: 36 х 16 х 14 цм.

Дно корпе је направљано од дашчица правоугаоног облика. Зидови су равни и оплетени од прућа. Пруће у "основи" зида је дуже са задње стране; са те стране се корпа качи на зид просторије. Ивица је проширена целом дужином. На предњој страници корпе се налазетрицветна мотива, изведена уљаном бојом.

Кат. број 15: Корпа, Нови Кнежевац,

Мађари, 1930.

Инв. бр. 8631

Димензије: 52 x 20 x 16 цм.

Корпа је направљена од танког неогуљеног прућа. Дно је овално и начињено од дебљег прућа. Странице се шире. Горња ивица је вишеструко оплетена прућем. На краћим странама корпе се налазе две вертикалне дршке од усуканог прућа. Корпа је једноставна и нема украса.

Кат. број 16: Корпа

П. и. 153

Димензије: 19 х 32 цм.

Дно корпе је кружно. Суд се шири од дна, а у горњем делу прелази у отвор већи од дна. При врху корпе се налази ред изведен светлијим прућем.

Кат. број 17: Корпа

П. и. 154

Димензије: 19 х 31 цм.

Корпа је направљена од врбовог прућа. Дно корпе је кружно. Суд се шири од дна, а у горњем делу прелази у отвор већи од дна. Горњи део је ојачан.

Кат. број 18: Корпа, Бачко Градиште,

Срби, 1920.

Инв. бр. 7563. Димензије: 49 х 33 х 34 цм.

Корпа је направљена од врбовог прућа са којег је скинута кора. Основа дна је овална. Странице корпе се шире. На средини се налази плетена дршка, која спаја две уже стране.

Кат. број 19: Корпа, Бока, Хрвати,

прва половина 20. века.

Инв. бр. 10107

Димензије: 57 х 40 х 39 цм.

Корпа је правоугаона, са дном ужим од отвора. Горњи и доњи део је исплетен од неогуљеног прућа, а средишњи од белог огуљеног прућа. На ужим странама посуде се налази по једна ручка.

Посуде у облику тацне

Кат. број 20: Корпа, Ковиљ, Срби, 1950.

Инв. бр. 5194

Димензије: 69 х 14 цм.

Посудаје исплетена од прућа. Дно је кружно. Зид је низак, што посуду чини плитком.

Са страна се налазе две ушке — једна наспрам друге.

Кат. број 21: Корпа, Дорослово,

Мађари, 1930. Инв. бр. 7182

Димензије: 15 х 89 цм.

Посуда је израђена од врбовог прућа, има кружно дно и плитки обод, са две полукружне дршке (једна наспрам друге).

Кат. број 22: Корпа

П. и. 155

Димензије: 12 х 82 цм.

Посуда је исплетена од врбовог прућа, има кружно дно и плитки обод, са две полукружне дршке (једна наспрам друге).

Посуде у облику бурета

Кат. број 23: Корпа бубањ, Бођани,

Шокци, 1900. Инв. бр. 5336

Димензије: 62 х 37 цм.

Корпа је израђена од прућа; бокастог је облика. Дно је кружно. Суд се шири од дна, а од средине се сужава. Отвор је нешто мањи од дна.

Кат. број 24: Корпа, Вајска.

Инв. бр. 1677

Димензије: 18 х 44 цм.

Израђена је од плетеног прућа; бокастог је облика. Дршка је вертикално постављена на зиду.

Отвор је величине дна. Коришћена је за држање пасуља.

Кат. број 25: Корпа, Бачки Моноштор.

Инв. бр. 1165

Димензије: 53 х 25 цм.

Корпа је направљена од прућа.

Величина дна и отвора посуде је слична, а зид се постепено шири у трбух. На средини трбуха су биле израђене две дршке, од којих једна недостаје.

Кат. број 26: Корпа

П. и. 156

Димензије: 18 х 56 цм.

Посуда је израђена од врбовог прућа, има округло дно, високи зид, благо бокаст.

На средишњем делу посуде су постављене дршке. Посуда има поклопац, са вертикално постављеном дршком.

Посуде у облику лопте

Кат. број 27: Тавник, Војка.

Инв. бр. 511

Димензије: 45 х 40 цм.

Предмет је исплетен од прућа; лоптастог је облика. На средишњем делу се налази четвртасти отвор.

Кат. број 28: Тавник, Бачинци, 1920.

Инв. бр. 2424

Димезије: 40 х 40 цм.

Предметје исплетен од прућа; лоптастог је облика. На горњој страни се налази мањи правоуга они отвор.

Оплетене флаше

Кат. број 29: Оплетена флаша,

Гибарац, Шокци.

Инв. бр. 12111

Димензије: 35 х 12 цм.

Боца је од зеленог стакла, са ваљкастим трбухом и косим равним вратом. Оплетена је нељуштеним прућем, тако да се види само грлић. При врху трбуха је украшена траком светлијег, ољуштеног прућа. Изнад трбуха је постављена дршка, која се завршава на врху плетеног дела.

Корпе за животиње

Кат. број 30: Корпа кошар,

Надрљан, 1956.

Инв. бр. 2049

Димензије: 34 х 50 цм.

Предмет је исплетен од врбовог прућа. Дно је кружно, а горњи део је овалан. Са предње стране се налази отвор са вратима.

Кат. број 31: Корпа за мачке,

Мартонош, 1960.

Инв. бр. 3635

Димензије: 44 х 49 х 44 цм.

Корпа има овално дно, изнад којег је оплетен високи зид. Са једне стране зида се налази овални отвор, кроз који мачка улази у корпу.

Seč-Pinćir Anka

COLLECTION OF WILLOW WICKER VESSELS IN THE HABITATION COLLECTION OF THE ETHNOLOGICAL DEPARTMENT

Summary

Key words: archeological data, willow wicker usage, weaving techniques, forms of baskets

Wicker weaving is part of European intangible heritage which has been widespread in these regions since prehistory. To satisfy basic needs, people used willow osiers to build houses, accessory buildings, furniture and vessels for various purposes. Basket-weaving as a craft and domestic handiwork has in survived in some forms to this day. To fashion items for everyday use, people have for centuries used material from their natural surroundings, most often willow, wild vines, cattails, straw and various grasses. As basic household needs had to be met, people used various wicker items, and only a rare few did not know how to weave wicker. Multiple wicker items were necessary to run a household, so every home had vessels to store and transport agricultural produce, store and prepare food, dry fruit, store grains and nuts, keep poultry and other small domestic animals etc. Bees were kept in hives—skeps woven from wicker and plastered with mud. Baskets were used for fishing and storing fish. Apart from the aforementioned vessels, the populace also turned to making wicker furniture. The use of this material is also known in architecture, for building houses, accessory buildings and fences.

The research and processing methodology related to the development of wickerwork using natural materials comprises analysis of existing field material, photographic documentation, literature, as well as observing and interviewing tellers. Literature from the archeological field confirms facts pertaining to the use and production of the most varied willow wicker vessels dating back to prehistory, which is also confirmed by concrete evidence found in sites. This work also highlights segments of the wicker weaving process, beginning from cultivating and preparing osiers, over the production techniques and the functions of the final products, as a contribution to the recording of intangible cultural heritage. Thus most of the attention is focused on the objects themselves, not so much on basket-weaving as a craft. The catalog part of the work lists items in the willow wicker item collection that numbers a total of 31. The collection is continuously being supplemented systematically.

СТАЛНА ПОСТАВКА ПРИРОДЊАЧКОГ ОДЕЉЕЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЗРЕЊАНИН – ПРИКАЗ ДИОРАМЕ

Наташа Кнежевић, кустос биолог, Народни музеј Зрењанин, natasa.knezevic@rocketmail.com

Апстракт: Народни музеј Зрењанин спада у установе завичајног карактера, те својим истраживачким радом покрива подручје средњег Баната. Основан је 1906. године као Музеј Торонталске жупаније. Природњачко одељење радило је са привременим прекидима од оснивања до данас. Стална поставка Природњачког одељења Народног музеја Зрењанин, смештена је на другом спрату зграде Музеја. Састоји се од две целине: Диорамског приказа живог света Баната и 3Д поставке фосилних остатака из Палеонтолошке збирке. Диорамски приказ је савремен начин излагања. Дермопластични препарати — препариране животиње изложене су у простору који је уређен тако да представља њихова природна станишта. Оваквим начином презентације, за разлику од предходне праксе када су предмети излагани у стакленим витринама, добија се утисак тродимензионалности и природног окружења изложених експоната. Основна идеја при одабиру врста које ће бити изложене, била је да се посетиоцима представе оне које су одавно нестале или су угрожене и веома ретко се срећу на нашим теренима.

Кључне речи: Народни музеј Зрењанин, Природњачко одељење, диорама, стална поставка

Народни музеј Зрењанин основан је 1906. године као Музеј Торонталске жупаније. На самом почетку утврђен је програм рада Музеја, са акцентом на прикупљању и чувању предмета. Новоосновани музеј имао је 4 одељења: Етнолошко, Историјско, Географско и Природњачко, и привремено је био смештен у неколико просторија зграде жупаније. У периоду између два светска рата, како би се обезбедио адекватан простор за излагање и чување експоната, Музеј се често селио и имао повремене прекиде у раду. Након Другог светског рата почиње ново раздобље у животу Музеја.

Данас је Народни музеј Зрењанин смештен у зграду некадашње Финансијске палате, (саграђене 1893. године), на адреси Суботићева 1. Као установа комплексног типа, има 5 одељења: Археолошко, Историјско, Етнолошко, Уметничко (ликовна и примењена уметност) и Природњачко. У систематизованим збиркама ових одељења, чува се преко 33000 предмета. Народни музеј Зрењанин, такође, спада у установе завичајног карактера, те својим истраживачким радом покрива подручје средњег Баната са 52 насељена места у општинама Зрењанин, Сечањ, Житиште, Нова Црња и Нови Бечеј. Оваквим начином организације богато културно наслеђе овог подручја из области природе, археологије, етнологије, историје и уметности, дошло је у оквире систематске заштите и стручне обраде. Музеј има и Педагошкоинформативну службу, Документациони центар, Рестаураторско-конзерваторску радионицу, Фото-лабораторију и Техничку службу. У музеју постоји и стручна библиотека са преко 5000 наслова.

Природњачко одељење радило је са привременим прекидима од оснивања до данас. Предмети овог одељења Народног музеја из Зрењанина највећим делом су преузети од бивше Више педагошке школе из Зрењанина и Прве гимназије (данас Зрењанинска гимназија). Један део предмета прикупљен је почетком XX века када је у Музеју у тадашњем Великом Бечкереку постојало Природњачко одељење. 1

Природњачко одељење Народног музеја из Зрењанина ради у континуитету од 1978. године. Повод за отварање било је укидање Више педагошке школе и одлука комисије да инвентар биолошког кабинета преда Музеју на чување. Музеј је тиме преузео неколико хиљада предмета, и било је неопходно да се они обраде, систематизују и инвентаришу у посебне збирке у оквиру Природњачког одељења.

СТАЛНА ПОСТАВКА ПРИРОДЊАЧКОГ ОДЕЉЕЊА У ПЕРИОДУ ОД 1978. ДО 2003. ГОДИНЕ

Након поновног отварања Природњачког одељења, крајем 1978. године, пажња је усмерена на сређивање преузетих збирки. Кустос-биолог који је у то време водио одељење, мр Светозар Сантовац, обрадио је и инвентарисао предмете, и систематизовао их у неколико збирки:

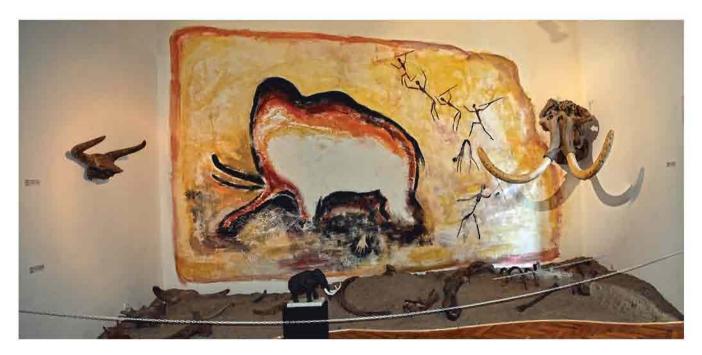
Ботаничка збирка; Збирка течних препарата; Зоолошка збирка; Збирка учила.

Прва стална изложба постављена након поновног отварања Природњачког одељења, обухватала је неколико засебних тематских целина: Биљни и живойшњеки свей теолошких ера, Пловуше, Пйице трабљивице-идеотрами, Рибе и сисари Војводине, Збирка семена и хербаријума, Лековийо биље Војводине и њетова зашийийа. Како је поставка имала, пре свега, дидактички карактер, највећим делом је била намењена ученицима основних и средњих школа. Основни циљ је био излагање што већег броја предмета.

Идејна концепција старе сталне поставке је била осмишљена тако да приказује живи свет средњег Баната, са освртом на промене које су се дешавале у прошлости, као и његово стање у датом тренутку. Богатство и распоред живог света у средњем Банату, а и шире у Војводини, мењао се с временом, упоредо са променама које су се дешавале са геолошком подлогом, земљиштем, водотоцима и климом. Велики утицај на слику природе и живог света имао је човек мелиорационим радовима, сечом шума, обрадом земље, ловом, риболовом и другим активностима.

Поставка Природњачког одељења била је прва у низу поставки осталих одељења. Као таква била је основа и веза на коју су се настављале поставке Археолошког и Етнолошког одељења. Почињала је са сталном изложбом под називом Биљни и животињски свеш теолошких ера. Основни задатак био је да се прикаже настанак биљног и животињског света кроз историју Земљине еволуције, пратећи упоредо промене које су се дешавале на Земљиној површини, стварање континената, климатске промене и трајање појединих ера. Посебан акценат је стављен на прелазне форме биљних и животињских облика, које су се јављале током еволуције живота на Земљи, а које су имале обележја виших систематских категорија попут: примитивних зглавкара — трилобита, примитивних водоземаца — стегоцефала, примитивних прица — археоптерикс и др.

Путем фотографија, карти и легенди обрађено је и приказано подручје средњег Баната, које по својој надлежности покрива Народни музеј Зрењанин. Приказан је географски положај, геоморфолошке карактеристике земљишта, хидролошке одлике и клима средњег Баната. Након презентације еколошких фактора, приказане су животне заједнице овог подручја. Многобројне промене које је доживео биљни и животињски свет, још од палеозоика до данас, условљене су климатским, геолошким и педолошким приликама, једном речју сплетом специфичних еколошких фактора, који су деловали на овом подручју. Збогтога целокупан приказ животних заједница прилагођен овој чињеници, започиње еволуцијом живог

Палеоншолошка йосшавка.

света кроз геолошке ере. Еволуција, како биљног тако и животињског света, приказана је на општем плану. То је подразумевало да су на великим паноима представљене геолошке ере са тарајањем и носећим групама живих организама. Групе су приказане цртежима, фотографијама и палеонтолошким материјалом који је пронађен на подручју средњег Баната. Међу фосилним остацима најзначајнији експонати су: кости мамута (*Mammuthus primigenius*) — пронађене у Тиси у близини Бечеја, приближне старости 12000 година, затим фосилни остаци трилобита, каменог угља и др.

Поставка се завршавала приказом биљног и животињског света леденог доба, и приказом појаве и еволуције човека, који је даље био предмет експозиције археолошке поставке, која се настављала на природњачку.

Део старе природњачке поставке била је и изложба Пловуше и ййице трабљивице. Њен циљ је био да прикаже богатство птичијег света на подручју средњег Баната. Многе врсте које су биле изложене угрожене су или истребљене, тако да су се могле видети само у Музеју, иако их је некада било у великом броју на пољима, барама и ритовима Војводине.

Нешто касније, тачније 1998. године, поставци је придодата и изложба дермопластичних препарата сисара. Експонати су били изложени засебним стакленим витринама. Сваки предмет је пратила легенда 1, 2, и 3. реда. Легенда 1. реда садржала је податке о општим карактеристикама сисара, и њиховом распореду у Србији и Војводини. Легенда 2. реда садржала је списак врста сисара Војводине, док је легенда 3. реда била посебна легенда за сваки експонат — лична карта врсте. 3

СТАЛНА ПОСТАВКА ПРИРОДЊАЧКОГ ОДЕЉЕЊА ДАНАС

Народни музеј Зрењанин је, након претрпљене штете приликом невремена 2003. године, морао да повуче експонате са своје сталне поставке. У неколико наредних година поставка је у етапама реновирана. Прво су за посетиоце отворене поставке Ликовне и Примењене уметности, Етнолошка и поставка Новије историје. А нешто касније, након опсежних радова, реновирања и модернизације, 29. маја 2008. године отворена је стална поставка Природњачког, Археолошког и Одељења старије историје. Новине у поставци су се односиле на савремен при-

ступ приказивања музејских експоната. Природњачко одељење је први пут у историји Музеја предмете из своје збирке изложило у диорами, а представљена је и 3Д поставка палеонтолошких експоната.

Стална поставка Природњачког одељења Народног музеја Зрењанин данас је смештена на другом спрату Музеја. Састоји се од две целине: диорамског приказа живог света Баната и 3Д поставке фосилних остатака из Палеонтолошке збирке. Уз то, у ходнику на истом спрату изложени су дермопластични препарати птица, организовани у неколико целина: Пловуше, Пшице їрабљивице, Сове, Поклон-збирка Емила Гладића и Поклон-збирка Владимира Омчикуса, као и Семенар и Хербаријум аїрарија. Како би посетиоци стекли увид у разноврсност материјала и предмета који се чувају у оквиру Природњачке збирке, у мањој витрини изложено је неколико примерака вилинских коњица из Збирке др Љубодраїа Михајловића, професора Шумарског факултета из Београда, и јаја из Збирке Ивана Божјака из Зрењанина.

Основна идеја Палеонтолошке поставке је била да се фосилни остаци изложе у три димензије. Фосилизована лобања и кљове мамута *Mammuthus* primigenius и степског бизона Bison priscus, постављене су у простору како би се приближно дочарала природна величина ових врста. Остале кости скелета мамута Mammuthus primigenius, степског бизона Віson priscus и циновског јелена Cervus megaceros, постављене су на тло у земљи, како би се приказао и изглед самог места на коме су пронађене. Процењује се да је старост ових фосилних остатака између 10000 и 30000 година. На зиду, уз ову поставку је исцртан и мурал "Лов на мамуша" као савремена интерпретацијска слика праисторијских људи, који су веровали даће им насликане сцене лова учинити лов успешним (Слика 1). Аутор мурала је магистар Милан Граховац, кустос-ликовни педагог.

ДИОРАМА

Диорамски приказ је савремен начин излагања. Дермопластични препарати — препариране животиње изложене су у простору који је уређен тако да представља њихова природна станишта (Слика 2.). Оваквим начином презентације, за разлику од претходне праксе када су предмети излагани у стакленим витринама, добија се утисак тродимензионалности и природног окружења изложених експоната. Основна идеја при одабиру врста које ће бити изложене, била је

да се посетиоцима представе оне које су одавно нестале или су угрожене и веома ретко се срећу на нашим теренима.

Процењује се да на територији нашеземље живи више од 5200 биљних врста, око 1000 врста кичмењака и неколико десетина хиљада бескичмењака, због чега Србија представља један од шест центара европског и један од 158 центара светског биодиверзитета. Посебна предност Србије је присуство бројних ендемичних врста (оних које живе само на овој територији и нигде више у свету). Треба истаћи да на територији наше земље живи преко 1600 врста означене као врсте од међународног значаја. На основу методологије Европске агенције за заштиту животне средине, наша Агенција је формирала индикатор стања у Србији, који показује да је биодиверзитет овде још увек доста добро очуван у поређењу са другим европским земљама. Највећи степен угрожености забележен је код шумских екосистема и посебно осетљивих екосистема (мочварна и високопланинска станишта, слатине, степе и шумо-степе).

Разноврсност биљног и животињског света средњег Баната условљена је низом абиотичких и биотичких фактора, попут: климе, земљишта, међусобног утицаја живог света, утицаја човека и др. Клима овог подручја је умерено-континентална, модификована макроорографија и микроорографијом, ⁴ тако да се на релативно малим просторима понекад могу констатовати изузетно велике мезоклиматске и микроклиматске разлике. Уско локализоване климатске и орографске посебности, у комбинацији са другим абиотичким факторима, одређују, у знатној мери, природни оквир појединачних органских врста, као и биодиверзитет у целини.

Изворни екосистеми у средњем Банату некада су биле степе — веома плодни терени обрасли ниском травом. Управао због велике плодности, човек је почео да насељава подручја степа још у неолиту. У почетку су коришћене за испашу, а касније су највећим делом претворене у оранице. То се десило вели ким украјинским степама (које су се у изворном облику одржале само у оквиру специјалних резервата), мађарским степама, али и са степама Панонске низије. Данас се на подручју средњег Баната, може се рећи и целе Војводине, среће један мозаик екосистема. Ту су испреплетани сегменти сшейа, ливада, йашњака, йоља са међама, уџара и вешролома, мочвара и бара, река и рибњака.

Степе. Одржале су се у мањим фрагментима. Из даљине подсећају на бескрајно море траве, а заправо

је у питању немонолитан мозаик бусенова вијука, ковиља, власуље и сл. Цветнице се јављају само у рано пролеће, када се степа засићена влагом растопљеног снега, претвори у леју са цвећем живописних боја: ирис, саса, тулипани, булке, дивљи божури и каранфили. Разноликост фауне у степама није велика, али зато су у њој многе животиње настањене у великом броју. Прво што се запажа јесте мноштво инсеката: муве, цврчци, зрикавци, скакавци и сл. Не заостају ни пауци ни пужеви. Од кичмењака преовладавају биљоједи: велики копитари и ситни глодари; затим птице инсектоједе и семеноједе. Ту су и предатори попутвукова, лисица, творова, орлова, соколова, еја, мишара и змија.

Ливаде и пашњаци. Заправо представљају један вид степе — културну степу. Њу је створио човек који је вековима крчио шуме. С новим лицем предела променила се флора и фауна. Вегетација ливада и пашњака зависи од кошења, односно испаше. На оним ливадама које се редовно косе успевају оне биљке којесе лако регенеришу. Испаша, са друге стране, на ливадску вегетацију делује селективно. Животиње пасу одређене врсте биљака, док друге, мање укусне или отровне, прескачу, чиме несвесно доприносе њиховом пшрењу. Осим тога, стока кида биљке уз

саму земљу, тиме отежавају њихово обнављање. Тако да основну флору вегетације чине траве које се брзо и лако размножавају дељењем бокора или подземним изданцима (вегетативно). Уз траве, ту су и детелина, маслачак, хајдучка трава, боквица, жалфија и сл. Занимљиво је да је на ливадама и пашњацима фауна неупоредиво разноликија у односу на флору, при томе су бескичмењаци бројнији од кичмењака, који већином долазе само због хране.

Поља, међе, угари и ветроломи. Поља представљају прилично неизбалансиране екосистеме, које карактерише мала разуђеност терена, недостатак скровишта, једнолична понуда хране, велика количина ђубрива и разних хемикалија, непрестана активност и тешка механизација. Због тога на пољима налазимо само неколико незахтевних врста биљака и животиња. На пољима се најчешће гаје житарице (ппеница, овас, јечам, раж), кукуруз, уљарице (сунцокрет и уљана репица), лан, кромпир, пасуљ и крмне биљке (црвена детелина и луцерка). Остале биљке, које расту на пољима, поред гајених врста, називају се коровима. За фауну поља важи правило да је сиромашна врстама, али је бројност јединки понекад прилична. Главни разлог томе јесте нагла промена средине - у време жетве током једног дана, поље са

житарицама или репицом, претвара се у површину на којој нема никаквог заклона. Са друге стране, за међе, угаре и ветроломе карактеристично је велико богатство врста. Мозаик који сачињавају са пољима је заправо један избалансирани предео, чији се делови допуњују и чине хармоничну целину. Од биљних врста често се сређу: зова, дивља ружа, глог, багрем, длакава жалфија, хајдучка трава, ивањско цвеће и сл. Фауна је такође разноврсна: јаребице, препелице, сове, руси сврачак, цврчци, пужеви, текунице, степски творови и сл.

Мочваре и баре. Због своје разноликости представљају најзначајнији и непоновљив саставни део предела било где у свету. Мочваре и баре су прелазни биотопи између водених и сувоземих екосистема, места где је земљиште трајно засићено водом или плављено у одређеном периоду године. За мочваре су карактеристичне биљке које могу да поднесу недостатак кисеоника: јужна трска, оштрица, шевар, коњски босиљак и сл. Фауна влажних станишта обично се не разликује од околних биотипова, мада их одликује већа разноликост животних форми. Од инсеката, посебно су бројне врсте чије се ларве развијају у води и влажном земљишту: вилински коњици, комарци, обади, мушице. На мочварним подручјима, често се срећу и разни тврдокрилци, лептири, стенице, опнокрилци и мекушци. Бројност и разноврсност кичмењака зависи од величине влажног станишта (нарочито су заступљени водоземци и барске птице). За средњи Банат од највећег значаја је Царска бара.

Реке. За реке је карактеристично трајно и једносмерно струјање воде, које олакшава доток кисеоника и хранљивих материја. Живот у рекама је разноврснији у односу на живот у стајаћим водама, јер текуће воде, од извора до ушћа пролазе кроз многе промене (мења се ширина и дубина тока, температура воде, брзина струја, карактер дна, садржај кисеоника). Речну вегетацију чини свега неколико врста водених биљка (хидрофите). Разлог томе је и чињеница да је, човековом заслугом, вода наших низијских река поприлично загађена. Од извора до ушћа реке, постоје сукцесивне промене у структури рибље фауне, које су означене као рибље зоне. Не постоји оштра граница међу зонама, што значи да је доминантна рибља врста из једне зоне присутна и у другим, али као споредна (допунска) врста. Уз рибе, у рекама су присутни и речни ракови, шкољке, разни мекушци и сл.

Рибњаци. Ови вештачки створени водени басени, мале дубине (2–3 м), намењени су узгоју рибе. Подрчје средњег Баната се истиче по броју рибњака (рибњак Ечка, Сутјеска, Неузина, Банатска Дубица и још неколико мањих рибњака који су у приватном власништву). Осим гајених риба (првенствено рибњачког шарана) рибњаке настањују и друге животињске врсте: водене бубе и инсекти, жабе, бизамски пацов и др. У непосредној околини, у тршћару, могу се срести бројне врсте птица. Неке се ту гнезде, док друге праве привремено склониште или место за предах током миграције. Најбројније су: еја мочварица, мочварна стрнадица, велики корморан, ћубасти гњурац, белоглава пловка, лиска, патка кашикара и др. 5

Дакле, иако би на први поглед многи рекли да је предео средњег Банта, а са њим и флора и фауна, поприлично једноличан, чињеница је да заправо није тако. Поља, заједно са међама и ветроломима, остаци некадашњих изворних степа, ливаде и пашњаци, чине један мозаичан склоп који пружа основ за значајну биолошку разноврсност врста које настањују ово подручје. Биодиверзитет је условљен и присуством копнених вода. Кроз подручје средњег Баната протичу три реке: Тиса, Тамиш и Бегеј, и канал Дунав—Тиса—Дунав. Од стајаћих вода истиче се Царска бара, као и све бројнији вештачки рибњаци.

Како би представили један део животињских врста карактеристичних за средњи Банат, и њихова природна окружења, осмишљен је диорамски приказ живог света овог подручја. У диорами је изложено укупно 22 дермопластична препарата (4 рибе, 1 гмизавац, 9 птица и 8 сисара).

РИБЕ (Pisces)

Шаран, *Cyprinus carpio* (L. 1758), инв. бр. Пи 16

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Pisces

Разред – Actinopterygii

Ред – Cypriniformes (кошљорибе)

Породица – Cyprinidae

Род – *Cyprinus*

Шаран је слатководна риба са коштаним скелетом. Има карактеристично дуго леђно пераје, са јаком првом коштаном жбицом која је тестерасто назубљена. Веома је осетљива и опрезна риба. Углавном

насељава спорије, муљевите и топле воде, обрасле подводним биљкама. Може достићи дубоку старост са тежином до 20 кг. Ишроко је распрострањен у рекама нашег региона. Углавном су то спорије реке, баре и језера. Распрострањен је у целом хидросистему ДТД. Рибњачки шаран се узгаја у бројним рибњацима у околини Зрењанина (Ечка, Сечањ, Неузина, Банатска Дубица и др.)

Постоје две подврсте шарана, тзв. "дивљак" (*Cyprinus carpio morpha regina*), чије је тело издужено и витко, потпуно прекривено крљуштима, и "голаћ" (*Cyprinus carpio morpha hungarica*), односно рибњачки шаран, који је кратак и здепаст, без или са веома мало крљушти.

Штука, Esox lucius (L. 1758), инв. бр. Пи 15

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Pisces

Разред – Actinopterygii

Ред – Esociformes

Породица – Esocidae

Род - Esox

Штука има карактеристичан и препознатљив изглед и лако се разликује од осталих врста риба. Тело јој је издужено и ваљкасто, а глава дугачка и према врху се сужава у виду пачијег кљуна. Највећи је грабљивац, у нашим водама. Може достићи тежину до 18 кг, али су примерци већи од 10 кг редак улов. Распрострањена је широм Европе, Азије, Америке, али не у најјужнијим државама, јер не воли претоплу воду. На просторима бивше Југославије насељава сва три слива, али највише Црноморски слив. Дунав и његове притоке су њено станиште, а такође и речни рукавци, баре, ритови, али и вештачка језера у чијим дубинама се крију највеће. 7

Смуђ, Stizostedion lucioperca (L. 1758)

инв. бр. Пи 13

Систематика

Царство - Animalia

Тип – Chordata

Класа – Pisces

Разред – Actinopterygii

Peд – Perciformes

Породица – Percidae (гргечи)

Род – Stizostedion

Тело смуђа је вретенасто и издужено, са релативно малом главом. Боја тела је нијансурана према месту боравка, али у основи леђа су зеленосива а бокови сребрносиви. Има одличан вид, још бољи њух, а нарочито му је развијено чуло бочне линије. Изразити је грабљивац и може да нарасте до 18 кг, са старошћу од преко 20 година. Насељава воде северне хемисфере. Има га у северној Европи од Финске до Црног мора и од Француске до азијског дела Русије. То су претежно велике реке, мирног тока са дубинама од преко три метра и карактеристичном геолошком подлогом. Има га и у језерима на 50-250 м надморске висине. Избегава мутне, плитке и биљем обрасле воде. Код нас насељава реке дунавског слива: средњи и доњи ток Саве, Тису, Тамиш, доњи ток Мораве, доњи ток Дрине и хидросистем ДТД.8

Карактеристично станиште смуђа је дубока вода са каменитим или песковитим дном, са сталним режимом кисеоника 7 мг по литру и просечном температуром од 10 до 18 степени Целзијуса. Температуре више од 22 степена Целзијуса и смањење кисеоника испод 5 мг по литру му угражавају опстанак, па је приморан да се сели у дубље и проточније воде. Идеална температура за исхрану и мрест смуђа је 10–14 степени Целзијуса.

Com, Silurus glanis (L. 1758) инв. бр. Пи 14

Систематика

Царство - Animalia

Тип – Chordata

Класа - Pisces

Разред – Actinoptervgii

Ред - Siluriformes

Породица – Siluridae

Род – Silurus

Сом је једна од највећих слатководних риба, достиже дужину и до 3 м. Доста се разликује од риба класичне форме: труп му је овалан, са великом и спљоштеном главом, на којој се налазе три пара бркова од којих је горњовилични пар дуг до врха грудних пераја, остали су доста мањи. Тело му је без крљушти и веома слузаво. Велики је грабљивац, храни се рибама, а у нужди и са жабама, пијавицама, а понекади пловушама. Сом насељава готово све воде. Воли мирне или споротекуће, муљевите воде и ту се и најрадије задржава. У обитава у и готово свим његовим притокама, а има га и у затвореним типовима воде. Просечна величина сома у је један метар и

тежина 10 килограма, а лове се и нешто већи примерци, тако да је 1958. године у код уловљен сом тежак 208 килограма.

ГМИЗАВЦИ

Барска корњача, Emys orbicularis (L. 1758),

инв. бр. Ре 11 Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Reptilia

Pe_I – Testudines

Породица – Emydidae

Род - Emys

Барска корњача је једна од само две слатководне корњаче у Европи. Распрострањена је у централној и северној Европи, западној Азији и северној Африци (Тунис, Мароко). Пре је то била шире распрострањена врста — најраспрострањенија врста у Европи. Код нас, као и у Европи, то је аутохтона врста. Живи у стајаћим или споротекућим водама, обраслим густом воденом вегетацијом, што им пружазаклон. Њен ход на копну је неспретан, али у води плива веома брзо и вешто. Гнезди са на песковитој земљи или у плитким водама које су богате залихама хране, а где има најмање предатора. Хибернацију (зимски сан) проводи у муљу на дну. 10 У диорами је представљена у непосредној близини водене средине.

Упркос широкој распрострањености, барска корњача је угрожена агротехничким мерама, исушивањем влажних станишта и загађењем вода. У неким деловима Европе барска корњача је скоро изумрла. Разлогњеногнестанка је тошто сењено месо за време поста користило као посно месо. Историјски, барска корњача је била узгајана и као човеков љубимац, што је данас забрањено законом. Барска корњача је угрожена и строго заштићена врста. У Србији је покренута кампања за заштиту ове аутохтоне врсте.

ПТИЦЕ (Aves)

Златоврана, Coracias garrulus (L. 1758),

инв. бр Ав 149

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Aves

Peд – Coraciiformes (крешталице)

Породица – Coraciidae

Род – Coracias

Златоврана је једна од наших најлепших птица. Тело јој је прекривено перјем које је обојено разним плавим тоновима: крила и реп су модроплави са небеско плавим шарама, глава и остало перје трупа су зеленкастоплави а леђа су риђаста. Тако да се по интезивној боји перја ова врста може и у даљини препознати. У 18. и 19. веку, златоврана је била распрострањена широм Европе. Данас су њена станишта присутна на подручју средње Европе. Како спада у птице селице, зиму проводи у јужној Африци. Настањује суве и отворене пределе: гајеве, старе дрвореде (нарочито храстове и борове шуме), старе паркове, простране воћњаке, салаше и усечене или вертикалне обале у лесу. Предност дају гнездиштима у близини воде, као и онима који се граниче са површинама богатим инсектима (ливаде, пашњаци, оранице). Гнезде се у дупљама стабала, углавном на висини између 5 и 10 м. Понекад се гдезде у пукотинама стена, или у рупама на лесу. Не избегавају ни околину људских насеља, уколико у близини има довољно хране. Занимљиво је напоменути да не чисте гнездо од измета, због чега јединке имају веома непријатан мирис. Зато се у народузову и смрдивране. 11

У диорами је представљена у лету.

Велика дропља, Otis tarda (L. 1758),

инв. бр. Ав 277

Систематика

Царство - Animalia

Тип – Chordata

Класа - Aves

Ред – Gruiformes (ждраловке)

Породица – Otidae (дропље)

Poд – Otis

Велика дропља је станарица из породице дропљи, и једина је врста рода *Otis*. Процењује се да у свету има између 31000 и 37000 јединки. То је најтежа птица летачица на свету. Углавном насељава степске пределе Европе и Азије. Никада се не гнезде на дрвећу. Велика дропља има низ адаптација које јој омогућују живот на отвореним површинама без заклона. То је нпр боја перја, која се у степској трави и на степском тлу, скоро у потпуности стапа са окружењем (перје на глави је пепељастосиво, а на телу риђежућкасто). Такође, вид и слух су веома оштри, чему се придружује велико зазирање и опрезност ове птице, као и

способност да се снађе у променљивим приликама и да се користи искуством. ¹² У диорами је представљена у травнатом растињу.

Велика дропља је карактеристична за Панонску низију, највише је има у Мађарској. У Србији се одржала само на северу Баната, у Специјалном резервату природе Пашњаци велике дройље, где се може наћи око 30 јединки. Некада се гнездила у околини Арадца. Услед прекомерног лова, уништавања станишта преоравањем земљишта, уништавања гнезда и легла, природних непријатеља, неповољних услова за исхрану у зимским месецима и др., драстично је смањен број јединки овеврсте. У Србији је стого заштићена.

Белоглави суп, Gyps fulvus (Hablizl 1783),

инв. бр. Ав 273

Систематика

Царство - Animalia

Тип – Chordata

Класа - Aves

Ред – Falconiformes (грабљивице)

Породица – Accipitridae

Род - Gyps

Белоглави суп је ретка врста орла лешинара, импозантне величине, са распоном крила и до 3 м. Станарица је, с тим да посебно младе јединке, предузимају опсежна лутања. За живот су им потребна пространа подручја ради проналажења довољне количине хране, а такође и литице и стене са поткапинама и терасама, за гнежђење. Углавном живи у колонијама. За женку белоглавог супа је карактеристично да носи само једно јаје, обично почетком фебруара. Храни се искључиво месом угинулих крупнијих животиња. Веома ретко напада живи плен, и тосамо акосеради остарој и изнемоглој животињи. 13

У Србији је забележено његово присуство у клисурама река Увац, Милешевка и Требишњица (западни и југозападни делови државе), и све три локације имају статус Сйецијално резервайа. У потрази за храном, може да пређе велика пространства. Тако је данас, захваљујући прстеновању, утврђено да долази до мешања популација белоглавог супа између Израела и Србије. Тако је пет птица које су прстеноване у Србији пронађено у Израелу, а седам прстенованих у Израелу забележено код нас.

Ова ретка птица је пре двадесетак година била пред изумирањем. Узроци који су довели до тога су бројни: деградација станишта, изградња далековода,

лов, тровање, слаба успешност гнежђења и др. На територији Увачких језера је, 1990. године, преживело само 7 јединки белоглавог супа. Како би се спречило ишчезавање ове врсте, 1994. године основан је Фонд за заштити тити те је оквиру Специјалног резервата Увац, на које се од тада континуирано износе тела угинулих животиња и кланични отпад (око 50 тона хране годишње). Захваљујући томе, бројност ове врсте се повећала на 67 гнездећих парова, однодно око 300 јединки. 14

Јединка која је представљена у диорами, одстрељена је 1895. године у околини Панчева.

Патка ластарка, Anas acuta (L. 1758),

инв. бр. Ав 67

Систематика

Царство - Animalia

Тип – Chordata

Класа – Aves

Ред – Anseriformes (пловуше)

Породица – Anatidae

Род – Anas

Ово је прилично велика патка, нешто ситнија од дивље патке (*Anas platyrhynchos*). Женке су у нијансама смеђе боје. Код мужјака глава је смеђе боје, врат је дугачак са белом пругом, тело је сиво. Имају карактеристичан дуг и рашљаст реп. 15 Распрострањена у Европи, северној Азији и северној Америци. У Европи је најбројнија на северу и североистоку континента. Селица је, зимује у средњој, западној и јужној Европи и Африци. У Србији се најчешће среће у средњем Банату и северној Бачкој, а нешто ређе у источној Србији. Гнезди се у мочварним подручјима, плитким језерима, рибњацима и сл. У диорами је представљена у тршћару у близини воденог система.

Пеликан, Pelecanus crispus (Bruch 1832),

инв. бр. 305

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Aves

Ред – Pelecaniformes

Породица – Pelecanidae

Род – Pelecanus

Пеликан је крупна птица, просечне дужине између 150 и 170 цм, са распоном крила око 270 цм.

Живи у јатима уз велика језера, рибњаке, мочварне обале, плитке муљевите морске обале или широка речна ушћа. Грађа тела ове врсте је прилагођена животу који се, највећим делом, одвија уз водену површину. Пеликан има дуге ноге као рода, дугачак врат и кљун. Кљун је нарочито добро развијен, карактеристичног изгледа који је својствен овој врсти. Састоји се из горњег кљуна, који служи као поклопац, и доњег, еластичног, који може да се растегли и функционише као резервоар у који хватају рибу. Ноге су веома подесне за пливање, и пеликан је веома добар пливач. Не може да гњура јер му смета слој ваздуха испод коже, али зато дугачак врат омогућава да претражи доста дубок слој воде. Ваздух под кожом олакшава летење, с обзиром на то да је веома велика и тешка птица.16

Пеликан је селица, веома ретка и у Европи је угрожена врста. У Србији се гнездио до краја 19. века, али је исушивањем мочварних и барских подручја нестао. Забележено је да се у нашој околини гнездио у Панчевачком риту. Данас се може срести у току сеобе, у пролазу. Такође је регистровано неколико примерака на Царској бари. У диорами је представљен у тршћару, у близини воденог екосистема.

Орао белорепан, *Haliaetus albicilla* (L. 1758),

инв. бр. Ав 122

Систематика

Царство - Animalia

Тип – Chordata

Класа - Aves

Ред – Accipitriformes (грабљивице)

Породица – Accipitridae

Род – Haliaetus

Орао белорепан је највећи орао Европе и највећа грабљивица међу орловима. Распрострањен је у Европи, Азији и Северној Америци. У Србији се најчешће среће у Војводини, и то уз велике равничарске реке богате рибом (Дунав, Сава, Тиса, Тамиш). Гнезда прави високо у крошњама дрвећа, најпогодније су мирне, старе шуме. Гнезда су релативно велика, са пречником преко 1,5 м. Процењује се да има око 55 парова на територији Србије. У диорами је представљен у лету, са раширеним крилима, изнад речног система.

У Србији је орао белорепан ретка и угрожена врста. Уз одговарајућу заштиту низијских плавних подручја и шума, требало би направити повољне ус-

лове животног простора и места за његово гнежђење. Занимљиво је напоменути да је ова врста индикатор незагађене средине и прва реагује на повећање отрова у станишту.

Букавац небоглед, Botaurus stellaris (L. 1758),

инв. бр. Ав 176

Систематика

Царство - Animalia

Тип – Chordata

Класа – Aves

Peд – Ciconiiformes (роде)

Породица – Ardeidae (чапље)

Род – Botaurus

Букавацспада у фамилију чапљи и има, у основи, исту грађу тела и начин живота као и оне. Само су му ноге много краће, а врат дебљи. Мужјак и женка ове врсте су приближно исте величине, између 70 и 80 цм, са распоном крила око 130 цм. Како су ситније грађе у односу на чапље, спретнији су и много се лакше крећу и скривају у шипражју трске бара и мочвара. Боја перја је прилагођена средини у којој живе, што олакшава сакривање. Наранџастожута основна боја са смеђим пегама и пругама потпуно одговара боји осущене трске. Па зато, кад букавац стоји усправно, што врло често чини, личи на стабла трске, и најизвежбаније око не може да га разликује. Станишта букавца су у Европи и Азији, уз водене површине са појасом трске и рогоза. У Србији се најчешће среће у мочварним и барским подручјима на територији Војводине. Код нас се води као ретка врста. 18

У диорами је представљена у специфичној пози (поглед ка небу) у тршћару.

Црна рода, *Ciconia nigra* (L. 1758), инв. бр. 200

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Aves

Pед – Ciconiiformes (роде)

Породица – Ciconiidae

Род – Ciconia

Црна и бела рода су једине врсте из породице рода које насељавају Европу. Црне роде се за разлику од белих, клоне људских насеља. Веома су опрезне и плашљиве, и живе као самотњаци, никада у колонији. Углавном насељавају влажне и мочварне, листопадне низијске шуме (углавном храстове). Среће се у

низијским шумама у Србији, најчешће у горњем току Дунава и у средњем Банату. Селица је и зимује у Африци. У диорами је представљена у тршћару, што заправо осликава место где тражи храну. 19

У Србији је ретка и угрожена врста, па је зато законом строго заштићена.

Белоглава пловка, Oxyura leucocephala (Scopoli

1769), инв. бр. Ав 143

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа - Aves

Ред – Anseriformes (пловуше)

Породица – *Anatidae* (лабудови, гуске, патке)

Род – Охуига

Белоглава пловка је углавном мања од дивље патке. Кљун јој је сјајно плав, перје претежно црвеносмеђе, на глави бело. ²⁰ Гнезди се у малом делу јужне Европе, северне Африке и централне Азије. Насељава мала језера, рибњаке и баре, са развијеним појасом трске и рогоза, обрасле воденим биљкама. Гнезда сакрива у приобалној вегетацији. Током 20. века престала је да се гнезди у Панонској низији. У нашим крајевима може се регистровати само као летњи гост, јер зимује на подручју Средоземног мора. Белоглава пловка представља глобално угрожену врсту, чија бројност опада, пре свега, услед нестанка повољних станишта. ²¹

У диорами је представљена у тршћару, у близини водене површине.

СИСАРИ (Mammalia)

Јазавац, *Meles meles* (L. 1758.) инв. бр. Ма 3

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Mammalia

Ред – Carnivora

Породица – Mustelidae

Род – Meles

Јазавац је животиња из породице куна. Активан је претежно ноћу, тако да има слабо развијен вид, нешто бољи слух и одлично развијено чуло мириса, односно њух. Током зиме јазавац улази у једну врсту зимског сна, који повремено прекида ради узимања хране или воде.²² Јазавац може бити преносилац бе-

снила, уколико се зарази од лисице приликом борбе за јазбину.

Насељава погодна подручја на обронцима шума, у близини поља и ливада. Углавном живи у скупинама од неколико јединки и на својој територији има више јазбина у којим борави. Јаме сам копа снажним предњим канџама, а затим задњим шапама избацује земљу што више иза себе. Уколико је ходник дужи, помера се уназад, све док је не избаци напоље. Ове јаме јазавац снабдева са 4—8 излаза од којих се служи са свега неколико ходника, а све остале користи када је у великој невољи или за проветравање. Главни део јаме—котао, толико је простран да у њему има места за широки и меки душек од маховине за јазавца и његову младунчад.

У диорами је представљен у травнатом окружењу, у близини ископаног отвора јазбине.

Степски твор, Mustela eversmanni (Lesson 1827),

инв. бр. Ма 1

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Mammalia

Ред – Carnivora

Породица – Mustelidae

Род – Mustela

Пореклом је из Азије. Код нас је углавном карактеристичан за територију Војводине, где се третира као ретка и заштићена врста. Насељава степска подручја, поља, ливаде и мочваре. Веома ретко, понекад зими, долази до људских насеља. Станује дупљама и јазбинама које сам ископа. Активан је у сумрак и ноћу. У одбрани, из аналних жлезда избацује смрдљиви секрет.²³ У диорами је представљен у травнатом окружењу које осликава степу.

Степски твор спада у групу сисара која је трајно заштићена у Србији. И Ловачки савез Војводине са бројним удружењима, посебну пажњу посвећује очувању и унапређењу популација ове врсте.²⁴

Видра, Lutra lutra (L. 1758), инв. бр. Ма 4

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Mammalia

Ред – Carnivora

Породица – Mustelidae

Подпородица – Lutrinae

Род – Lutra

Некада су видре биле распрострањене широм Европе, али се током година њихов број смањио јер су ловљене и убијане због крзна, због штете које су наносиле рибњацима, али и због све већег степена загађености река. Видрина станишта су бистре и незагађене реке и канали око којих има дрвећа и грмља да могу да се сакрију међу њихово корење. Своју јазбину копају под земљом, са улазом који је око пола метра испод површине воде. Од улаза полази један ходник (дугачак обично око 2 м) који води у сув централни део јазбине, а одатле прелази у други ходник до површине земље, и представља отвор за ваздух. Понекад користе и јазбине јазаваца и лисица, или користе рупе на обали које је река направила, продубљују их и у њима се настањују. У нашем окружењу, присуство видре је забележено на Царској бари. У диорами је представљена у тршћару у близини воде.

Видре су углавном активне ноћу. Веома су опрезне, имају добро развијено чуло слуха, вида и њуха, и способне су да примете опасност на удаљености од 50 м. Кад осете опасност, обично беже у воду јер се тамо осећају најсигурније. Веома су покретљиве у води, веома гипко могу да мењају смер кретања и лако се боре против речне струје. 25

Бизамски пацов, Ondatra zibethicus (L. 1758),

инв. бр. Ма 11

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Mammalia

Ред – Anseriformes

Надпородица – Muroideae

Породица – Cricetidae

Подпородица – Arvicolinae

Род – Ondatra

Бизамски пацов је члан велике породице глодара, рођак мишева и пацова, али и даброва. Има спљоштен реп, густо, меко и сјајно крзно, на леђној страни сивосмеђе боје, а на трбушној страни сиве боје. Пореклом је из Северне Америке. Нарочито су бројне популације у Канади и на Аљасци. У Европу је пренет 1906. године, и то прво у Чешку. Одатле се ова врста раселила у многе земље, па и у наше северне крајеве. Настањује се поред вода, где изграђује склониште од барских биљака и блата или га ископа у земљи. До

централног дела склоништа полази ходник који води до отвора под водом. 26

Риђа лисица, Vulpes vulpes (L. 1758), инв. бр.

Ма 12 (адулт), Ма 9 (младунче)

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Mammalia

Ред – *Carnivora* (звери)

Породица – Canidae

Род – Vulpes

Риђа лисица је веома распрострањена врста из породице паса. С обзиром на то да је веома прилагодљива животиња, њена популација броји преко 20 милиона јединки. Насељава различите биоме, од прерија и шипражја до шума. Највећим делом је распрострањена у јужнијим географским ширинама, али може насељавати и крајње северне тундре (арктичка лисица). Тако су најбројније популације забележене у Северној Америци, Евроазији и северној Африци. Код нас насељава целу Србију, а највише је има у Шумадији и ловиштима Војводине. Боја крзна ове животиње (бледосивкасто црвена боја) одговара окружењу у којем се налази. Лисице имају карактеристичан китњаст реп, који им одржава равнотежу и олакшава нагле покрете у лову (нпр. кадлове зеца).

Риђа лисица најчешће живи у шумама у подземним брлозима, али се веома често среће и у близини људских насеља. Када је лепо време скрива се у трсци, шипражју или житу, а често се може приметити и на отвореним чистинама где се испружена сунча. Када пада киша завуче се у јаме које предходно копа у земљи, или их преотме од јазавца. Подземне јаме су дубоке, и завршавају се котластим проширењем у којем лисица борави. Јаме обавезно имају више отвора које лисица може да користи у случају опасности. У диорами лисица је представљена са младунчетом на станишту окруженом трском, које је веома погодно за сакривање и заштиту.

Дивља мачка, Felis silvestris (Scherber 1775),

инв. бр. Ма 5

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Mammalia

Ред – Carnivora (звери)

Породица – Felidae

Род – Felis

По свом општем изгледу, дивља мачка је слична питомој мачки. Веома је осетљива и плашљива дивљач. Има одлично развијено чуло вида, слуха и додира, док је њух слабије развијен. Дивље мачке немају стално боравиште. Углавном се срећу по шумама, али су довољно прилагодљиве па могу да опстану и у мочварним подручјима. Праве склоништа међу камењем или у шупљим стаблима, ретко у жбуњу. Код нас ова врста насељава подручје Војводине. Забележено је присуство око 1000 јединки, и то углавном у приобалним шумама великих река, на Фрушкој гори, вршачким планинама и Делиблатској пешчари. Више од половине популације налази се и у Срему. У нашем непосредном окружењу, регистровано је присуство дивље мачке на Царској бари. У диорами је представљена на грани дрвета, јер је шума њено природно станиште, а као спретна и окретна животиња, веома лако се пење по гранама у потрази за храном. У близини је постављена и трска, што указује на то да може насељавати и мочварна подручја.

Уништавање природних станишта ове врсте, али и прекомерни лов због квалитетног крзна, допринео је смањењу популација. Зато је ова врста заштићена Конвенцијом о заштити евройских дивљих врста и природних станишта — Бернском конвенцијоми Уредбом озаштити природних реткости. 28

Вук, Canis lupus (L. 1758), инв. бр. Ма 2

Систематика

Царство – Animalia

Тип – Chordata

Класа – Mammalia

Ред – Carnivora (звери)

Породица – Canidae

Род - Canis

Вук је највећи припадник породице паса. По изгледу је веома сличан домаћем псу. Крзно му се мења према клими у којој живи, како у погледу длаке, тако и у погледу боје. У северним крајевима длака је дугачка, густа и груба, док је у јужним краћа и оштрија. Боја крзна је обично бледо сивожута са црвенкастом примесом, са трбушне стране несто светлија, белича-

стосива. Одрастао вик достиже дужину од 1,60 м, од чега око 45 цм отпада на реп. Просечна висина је око 85 цм. Вучице се разликују од вука по слабијој телесној грађи, шиљатој њушци и тањем репу.

До почетка развоја пољопривреде и сточарства, вук је био најраспрострањенија звер на Земљи. Био је распрострањену целој Европи и Азији, све до северне Африке, као и у Северној Америци. У највећем делу овог огромног ареала, људи су готово у потпуности истребили популације вукова. Сада су углавном присутне мање изоловане популације. Као животиња са изразитом способношћу адаптације, вук је присутан на различитим стаништима. Може се пронаћи у тундрама на северу, нешто јужније у травнатим равницама, шумама (углавном у планинским подручјима), мочварама, па чак и у полупустињама. 29

У Европи вук је заштићен са три међународна споразума: Вашингтонски споразум о заштити врста (CITES — Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora), Бернском конвенцијом и $\Phi\Phi X$ смерницама (Fauna Flora Habitat Ricthline). 30

У диорами је представљен у амбијенту зиме, јер су вукови на наше просторе долазили са карпатских планина и то веома ретко, само за време дугих и хладних зима. Изложени примерак је одстрељен у Делиблатској пешчари, почетком XX века.

Дивља свиња, Sus scrofa (L. 1758), инв. бр. Ма 13

Систематика

Царство - Animalia

Тип – Chordata

Класа – Mammalia

Ред – Artiodactyla (папкари)

Породица – Suidae

Poд – Sus

Дивља свиња спада у папкаре, и близак је рођак домаће свиње. У односу на домаћу свињу има здепастије тело, дуже ноге, шиљастију главу, усправне уши и нешто дуже и оштрије очњаке. Управо таква грађа тела обезбеђује брже кретање и лакше пробијање кроз шипражје и жбуње. Веома је број на врста, чему је заслужан већи број младих у леглу, као и чињеница да готово и нема природних непријатеља. У нашим крајевима, на пример, једини потенцијални предатори су вук и медвед. Дивља свиња је подложна паразитским болестима, које се конзумирањем њеног меса могу пренети и на човека.

Као веома прилагодљива врста, дивља свиња је широко распрострањена по читавој Европи и Азији. Једини природни ограничавајући фактор је клима — ниске температуре и снежни прекривач. Углавном насељава влажне светле шуме богате храном (тешки шумски плодови и подшумско растиње), мочварна подручја, а понекад залази и у подручја под пољо-

привредним културама. Може се рећи да је верна једном станишту ако има довољно хране и мира. У свомокружењу обавезно мора имати места са водом и блатом, тзв. каљуге, у којима се ваља и тако се лети хлади и ослобађа кожних паразита. 31

У диорами је приказана у окружењу које представља тршћар мочваре.

НАПОМЕНЕ

- ¹ Сантовац С., *Бойаничка збирка Природњачкой одељења Народной музеја Зрењанин*, Гласник музеја Баната 7, Панчево 1996, 233–235.
- ² Сантовац С., Стална изложба дермойластичних йрейарата сисара у Народном музеју Зрењанин, Гласник музеја Баната 9/10, Панчево 2000, 187–198.
- ³ Сантовац С., н.д., 187-198.
- ⁴ Орографија грана геоморфологије која се бави описом и класификацијом облика рељефа на Земљи, његовом систематизацијом према спољашњим обележјима, независно од његовог настанка.
- ⁵ Милош А., *Енциклойедија йрироде Евройе*, Младинска књига Београд, 2007, 88-142.
- ⁶ Ристић М., *Рибе и риболов у слашким водама*, Нолит, Београд 1977, 91-92.
- ⁷ Брем, А., *Живош живошиња*, Народна књига, Београд, 1953, 158-159.
- ⁸ Ристић М., н. д., 107.
- ⁹ Ристић М., н. д. 96-97.
- ¹⁰ Брем А., н. д. 199-203.
- ¹¹ Рашајски Ј., *Птице Србије*, Прометеј: Нови Сад, 1997, 162-163.
- ¹² Брем А., н. д. 377-380.
- ¹³ Пузовић С., *Ашлас ишица грабљивица Србије*, Завод за заштиту природе Србије, Београд 2000, 63-68.

- 14 http://www.uvac.org.rs/bsup.html
- ¹⁵ Гармс Х., Борм Л., Фауна Евройе йриручник за одређивање, Младинска књига, Љубљана 1981, 120.
- ¹⁶ Брем А., н. д. 264-266.
- ¹⁷ Пузовић С., н. д., 51-56.
- ¹⁸ Брем А., н. д. 269-271.
- ¹⁹ http://gimnazijaso.edu.rs/gornje-podunavlje/ životinje/crna-roda.php
- ²⁰ Гармс Х., Борм Л., н. д. 128.
- ²¹ http://agroplus.rs/serijal-lovstvo-u-Vojvodini-70
- ²² Џексон Т., *Свешска енциклойедија живошиња*, МНУ, Земун 2007.
- ²³ Гармс Х., Борм Л., н. д., 57.
- ²⁴ http://www.agroplus.rs/serijal-lovstvo-u--vojvodini-115/
- ²⁵ Брем А., н. д., 740-746.
- http://www. gimnazijaso.edu.rs/gornje-podunavlje/ zivotinje/sisari/bizamski-pacov.php
- ²⁷ Брем А., н. д., 669-678.
- ²⁸ Калезић М., *Хордаши* (ауторизована скрипта), Биолошки факултет, Београд 2000. г.
- ²⁹ Брем А., н. д., 680-688.
- 30 http://www.sr.wikipedia.org/rs
- ³¹ Брем А., н. д., 804-809.

ЛИТЕРАТУРА

- Сантовац С., *Бошаничка збирка Природњачкої* одељења Народної музеја Зрењанин, Гласник музеја Баната 7, Панчево 1996.
- Сантовац С., Стална изложба дермойластичних йрейарата сисара у Народном музеју Зрењанин, Гласник музеја Баната 9/10, Панчево 2000.
- Милош А., *Енциклойедија йрироде Евройе*, Младинска књига Београд, 2007.
- Брем, А., *Живош живошиња*, Народна књига, Београд, 1953.
- Ристић М., *Рибе и риболов у слашким водама*, Нолит, Београд 1977.
- Рашајски Ј. *П*ииче Србије, Прометеј: Н. Сад, 1997. Пузовић С., Ашлас ишича грабљивича Србије, За-
- вод за заштиту природе Србије, Београд 2000. http://www.uvac.org.rs/bsup.html

Гармс X., Борм Л., Фауна Евройе – йриручник за одређивање, Младинска књига, Љубљана 1981.

http://gimnazijaso.edu.rs/gornje-podunavlje/životinje/crna-roda.php

http://agroplus.rs/serijal-lovstvo-u-Vojvodini-70

Цексон Т., *Светска енциклойедија животиња*, МНУ, Земун 2007.

http://www.agroplus.rs/serijal-lovstvo-u
-vojvodini-115/
http://www. gimnazijaso.edu.rs/gornje-podunavlje/
zivotinje/sisari/bizamski-pacov.php
Калезић М., *Хордайи* (ауторизована скрипта),

Биолошки факултет, Београд 2000. г.

http://www.sr.wikipedia.org/rs

Nataša Knežević

PERMANENT EXHIBITION OF THE NATURAL HISTORY DEPARTMENT OF THE ZRENJANIN NATIONAL MUSEUM OVERVIEW OF A DIORAMA

Summary

National museum in Zrenjanin was founded in 1906. It is a museum of complex type with regional character with 5 different departments: Archaeology, History, Ethnology, Art history (fine and applied art) and Natural history. In the collections of these departments Museum preserves over 33 000 of artifacts. Natural history department has been working continuously with short breaks since its foundation. A large number of artifacts in this department have been collected in XX century, and later some of them were taken from former Higher Pedagogical School in Zrenjanin and The First Gymnasium (today Zrenjanin Gymnasium).

Natural history department today is located on the second floor as a part of Permanent exhibition in the Museum. It is consisted of two parts: dioramic display of living world of Banat, and three-dimensional collection of fossils remaining. There is also taxidermy preparations of birds in the hall on the second floor, organized in several parts: waterfowl birds, birds predators, owls, Gift collection of Emil Gladić and Gift collection of Vladimir Omčikus, Seed Herbarium and Herbarium of agriculture.

Taxidermy (permanent) preparations of fishes, reptiles and mammals, are placed in an area that was designed in such manner, to represent its natural habitats. The basic idea of this kind of presentation is to show exhibits in three dimensions – to illustrate natural habitats and natural environment. It represents species that are disappeared a long time ago or very rare species in our region, and these were the main criteria in choosing the exhibits to be displayed.

(Translated by Author)

ŠTO SVE OBUHVAĆAJU EDICIJE JEDNE IZLOŽBE Primjeri Muzeja grada Rijeke

Ervin Dubrović

Publikacija "Što je muzejski katalog", prva je publikacija objavljena u novopokrenutoj biblioteci "Kako objaviti dobru muzejsku knjigu" Muzejskog dokumentacijskog centra Hrvatske. Podeljena na osam poglavlja, publikacija obuhvata priloge različitih autora u kojima se prezentuje koncept i sadržaj muzejskog kataloga.

Prenosimo, u celini, treće poglavlje ove publikacije.

"Što je muzejski katalog", ur. Snježana Radovanlija Mileusnić, Zagreb, Muzejski dokumentacijski centar, 2013. ISBN 978-953-664-32-0

Uvod

Nisu daleko iza nas vremena kada su se muzejska izdanja svodila isključivo na skromna i neatraktivna izdanja, na neveliku, prigodnu i neuglednu tiskovinu nalik na prospekt ili na letak s kratkim predgovorom, popisom izložaka, gotovo bez ijedne fotografije.

Kad bi ipak bio objavljen, ambiciozan je katalog bio isključivo namijenjen stručnoj prezentaciji te se obraćao najužem krugu specijalista i nije se osobito usmjeravao na komunikaciju sa širokom publikom. Zato su katalozi i bili više nalik na zbornike i već su na prvi pogled izgledali neprivlačno. I tekstovi u njima trebali su biti što ekskluzivniji. O grafičkom oblikovanju u pravom smislu nije se ni moglo govoriti, a fotografije pojedinih predmeta redovito su bile neprofesionalne – najčešće su ih snimali sami kustosi, autori izložbe. Sve u svemu, muzejska izdanja uglavnom su se svodila na prigodni letak ili deplijan, kojima su se još mogli pribrojiti pozivnica i, katkada, plakat.

U uvjetima prilično očite inercije tadašnjih riječkih muzeja, ni oni koji su imali stalni postav jednostavno nisu objavljivali cjelovite kataloge ni ambicioznije vodiče postava, a rijetko su priređivali veće izložbe te objavljivali druga ambicioznija izdanja. Ni nacionalni ni drugi veliki zagrebački muzeji nisu imali osobitu izdavačku djelatnost.

U Muzeju grada Rijeke krajem 1990-ih godina prilike su se bitno izmijenile te je općeprihvaćena činjenica da su muzejska izdanja, bilo u tiskanome ili u elektroničkom obliku, gotovo obvezan način komuniciranja muzeja s javnošću te više nego dobrodošao način prezentacije muzejskih zbirki i stalnog postava te tematskih i prigodnih izložaba.³

Budući da se rad pojedinih stručnjaka u muzeju sve više specijalizira te se razvijaju službe kojih donedavno uopće nije bilo – poput muzejskog pedagoga, dokumentarista, suradnika za marketing i odnose s javnošću – u svakom se većemu muzeju sve češće pojavljuje potreba za osobom kojoj će u opisu radnoga mjesta ponajprije biti briga o sve brojnijim i sve raznovrsnijim muzejskim izdanjima. Posao *urednika*, voditelja i koordinatora muzejskih izdanja katkad obavlja knjižničar ili suradnik za odnose s javnošću, no najčešće te poslove rade sami kustosi, svaki za svoju zbirku i svoju izložbu. Uglavnom je djelotvornije kad je urednik profesionalno profiliran i već vičan tom poslu.

Verzirani urednik morao bi biti zadužen za nadzor muzejskih izdanja te biti posrednik između pojedinih muzejskih službi (ravnatelja, kustosa, dokumentarista, muzejskog pedagoga) i vanjskih suradnika (dizajnera tiskanih i elektroničkih izdanja, fotografa, tiskara i agencija za proizvodnju videoprojekcija i multimedijskih izdanja, koja sve više postaju neizostavan dio svake ambicioznije izložbe).

Dakako, u malim muzejima nikada neće ni moći biti tako uske specijalizacije nego će ravnatelj, kustosi i drugi djelatnici i dalje morati obavljati različite poslove, no to se može shvatiti i kao prednost kakvu nemaju oni koji rade u velikom sustavu.⁴

Popratna i prigodna izdanja

Danas se očekuje da svaka iole ambicioznija izložba, čak i u malome muzeju, bude popraćena nizom izdanja bez kojih nipošto ne bi bila cjelovita ni potpuna.

Izložba nije dovršena ako nije popraćena sustavnim i cjelovitim katalogom koji izložbu čini zaokruženom i, što je još važnije, trajnom. Zbog prolaznosti svake izložbe, pa čak i stalnog postava, koji u suvremenome muzeju nikad nije posve stalan nego je podložan neprestanom dopunjavanju i mijenjanju, osobitu važnost imaju upravo katalozi i muzejski vodiči koji predstavljaju stalni postav, pojedine zbirke ili pojedine izložbe.

U Muzeju grada Rijeke prvi je put cjelovit sustav raznovrsnih izdanja razvijen uz izložbu Riječka luka, povijest, izgradnja, promet.⁵ Vođeni činjenicom da je riječka luka, nekoć jedna od najvećih u Europi i najveća u državi, obilježena srednjoeuropskim političkim, gospodarskim i prometnim tokovima, smatrali smo da i izložba mora biti na primjerenoj razini. Takvom su se pristupu odmah ispriječile teškoće i nametnuli složeni zadaci: trebalo je dobro iskoristiti nevelik prostor ograničenih mogućnosti te prevladati nedostatak predmeta za temu neprikladnu za izložbu. Osim toga, postojeća je ograničenja trebalo neutralizirati atraktivnom koncepcijom i dizajnom izložbe. U nizu zadataka jedan od najvažnijih bila je sustavna promocija izložbe i sustavno podržavanje zanimanja tijekom više mjeseci trajanja izložbe. Krajem 1990-ih još uvijek nismo pomišljali na pojačanu ulogu elektroničkih medija i, uz iznimku promocije na lokanom radiju i televiziji, koristili smo se gotovo isključivo pojačanim izdavačkim programom tiskanih publikacija.

Održavanje zanimanja javnosti tijekom višemjesečnog trajanja izložbe usmjerilo se na priređivanje niza prigodnih događanja – izložaba o temi luke te projekcija i predavanja. Uslijedio je niz plakata, pozivnica, prigodnih razglednica, informativnih letaka i deplijana s kalendarom događanja te novinsko izdanje objavljeno kao prilog *Novog lista* dan uoči otvorenja izložbe.⁶

Nakon održavanja u Rijeci, izložba je posebno prilagođena i prikladno dizajnirana za prenošenje i postavljanje u Budimpešti, a potom u Zagrebu i Trstu. Uz tu su verziju izložbe objavljena i posebna prigodna izdanja na više jezika. Stoga se može reći da je Riječka luka prerasla u višegodišnji projekt u sklopu kojega je razvijen niz programa. Pritom su veliku ulogu imale pojačana izdavačka aktivnost i atraktivno oblikovane publikacije namijenjene privlačenju pozornosti javnosti i komuniciranju sa širokom, ali i senzibiliziranom publikom, koja je već po dizajnu pojedinih izdanja trebala zaključiti da je riječ o pomno osmišljenoj koncepciji. Projekt je zaokružen sustavnom i opsežnom monografijom u kojoj su objavljeni rezultati istraživanja gotovo tridesetak suradnika iz Hrvatske, zemalja srednje Europe i SAD-a.⁷

Uz *Riječku luku* prvi se put profilira i *autorska ekipa* s jasnim zaduženjima koja se uzajamno ne pre-klapaju.⁸

Autor likovne koncepcije izložbe i publikacija u pravom je smislu kreativan član ekipe koji je imao bitan utjecaj na izbor građe za izložbu, na vizualizaciju koncepcije i na razradu pojedinosti koje su izložbu morale učiniti atraktivnom i prohodnom. Grafičko uređenje monografije povjereno je dizajneru – grafičkom uredniku s osobitim smislom upravo za pomorsku povijest i za povijest Rijeke.

Niz promotivnih aktivnosti i prigodnih izdanja uvelike pridonosi zanimanju medija i građana te potiče odjeke izložbe i komentare koji su bitno motiviraniji negoli bi bili bez promišljene i osmišljene promocije i senzibiliziranja javnosti.

Najosnovnija muzejska izdanja nikako ne bi smjela izostati ni uz priređivanje čak i najskromnije izložbe. Već uvriježena izlika o nedostatku sredstava nije nimalo uvjerljiva.

Ako nema sredstava za profesionalni postav ni za pozivnicu, plakat i barem mali katalog ili vodič koji će dati zadovoljavajući uvid u izložbu i sačuvati osnovne rezultate izložbe, onda izložbu ne treba ni priređivati.

Riječ je o najosnovnijoj razini uvjeta nužnih za održavanje izložbe.

Ta se najnužnija izdanja mogu ostvariti i u elektroničkom obliku te objaviti na web stranici muzeja ili na neke druge posredne načine, primjerice preko raznih portala ili službenih stranica osnivača. ⁹

Elektronički mediji, kao i objavljivanje CD-a ili DVD-a obično uvijek višestruko pojednostavnjuju, pojeftinjuju i ubrzavaju objavljivanje jer je elektroničko izdanje uvijek jeftinije.

Nasuprot krajnje rigidnim uvjetima, katkad se steknu i optimalne okolnosti u kojima je moguće ostvariti niz prigodnih izdanja i suvenira — od posebno oblikovane ulaznice za određenu izložbu do uobičajenih, manje uobičajenih i inovativnih izdanja, razglednica, edukativnih publikacija za najmlađe, slikovnica i prigodnih priručnika, majica i torbi s otisnutim nazivima muzeja i izložbe.

Popratna i prigodna izdanja stvaraju prostor za razvijanje slobodne kreativnosti i potiču maštu kustosa i dizajnera izložbe.

No nerijetko se autor izložbe žali na samovolju dizajnera koji pokušava nametnuti vlastiti autorski koncept. Problem nastaje zbog različitih shvaćanja o

komunikaciji i o publici kojoj je izložba namijenjena. Kustosi obično imaju stroži i hermetičniji koncept od dizajnera, koji se manje podvrgava građi i ne doživljava muzejski predmet kao svetinju nego mu je ponajprije stalo do šire komunikacije. Upravo oblikovanje prigodnih izdanja uvijek omogućuje opušteniji pristup i razigravanje mašte, poglavito u oblikovanju edukativnih publikacija namijenjenih mladima te u koncepciji i oblikovanju suvenira. Na tom je području dizajn obično dominantniji i slobodniji negoli u oblikovanju kataloga. Dizajnerski prijedlozi i inventivna rješenja mogu biti dobrodošla nadgradnja osnovnog koncepta.

Utjecaj dizajnera je neizbježan i njegova je uloga u stvaranju izložbe i u oblikovanju publikacija vrlo bitna. Kad već na ovome svijetu nema ničega što nema nekakav oblik, onda je svakako važno da dizajn bude primjeren, kreativan i poticajan. Najvažnije je da rezultat bude uspješan i zapažen.

Muzejski katalog i monografija

Muzejski je katalog kruna izložbe.

No uz mnoge velike izložbe opsežan katalog obično ne bude dovršen tijekom trajanja izložbe nego tek mnogo kasnije. Time zapravo velika edicija – katalog ili monografija – prerasta u poseban projekt koji nadrasta početne namjere.¹⁰

Kad je riječ o velikim izložbama, one, uz ostalo, omogućuju i provjeru funkcioniranja organizacijskog ustroja kuće. Takve izložbe zahtijevaju koordinaciju velikog broja sudionika, nova istraživanja, opsežan rad kustosa i tehničara koji moraju imati temeljit uvid u stanje muzejskih zbirki i predmeta. Posebni naglasci takve tematske izložbe uvjetuju i posebnu pozornost usmjerenu na pojedine predmete koji prije nisu bili zapaženi. Predmeti moraju biti pregledani i opremljeni za izlaganje.

Korist od svake velike izložbe nesporno je višestruka, no upravo je zbog velikoga uloženog truda i rezultata izložbe važno da bude popraćena katalogom.

Muzej grada Rijeke ubrzo nakon osnutka (1994.) kreće s velikim izložbama o temama čije je postavljanje iznimno zahtjevno. Nakon *Riječke luke*, otvorene 1999, uslijedili su *Adamićevo doba, 1780. – 1830.*, otvoreno 2005. i *Merika, iseljavanje iz srednje Europe u Ameriku 1880. – 1914.*, otvorena 2008. godine.

Upravo smo uz te izložbe pokrenuli i *osmišljenu* promocijsku kampanju i promidžbu rezultata projekata (organizirali smo izložbe, gostovanja, promocije izdanja, znanstvene skupove, predstavljanja za pokrovitelje i medije). Uz sve tri izložbe, koje bi zbog obuhvatnosti

bilo preciznije nazvati projektima, izdavačka je aktivnost bila iznimno raznovrsna te je uz njih objavljeno više vrlo zapaženih i nagrađivanih kataloga i monografija. Unatoč uloženom trudu i shvaćanju da je otvorenje izložbe nepotpuno ako nije navrijeme objavljen katalog, uz sva tri projekta do otvorenja nismo uspjeli dovršiti opsežno izdanje koje smo nazvali monografijom. No ni na jednom od otvorenja nije izostala popratna izložbena publikacija. 12

Izložba Adamićevo doba 1780. – 1830. imala je velike ambicije da uz ime gotovo zaboravljenog trgovca, poduzetnika i političara istraži prijelomno doba velikih promjena od Francuske revolucije do industrijske revolucije. U središtu zanimanja bili su riječki trgovac Adamić i trgovačka luka Rijeka u kontekstu razvoja Srednje Europe i prekomorskih komunikacija. Široka tema i europski aspekti usmjereni na Adamićeve tragove i itinerare njegovih putovanja podrazumijevali su uključivanje brojnih istraživača s ambicijom da istraže glavne putove kojima se taj trgovac kretao i da pretraže glavne arhivske izvore u mjestima u kojima je najviše djelovao, a to znači u Rijeci, Trstu, Ljubljani, Zagrebu, Beču, Bratislavi, Budimpešti i Londonu. 13 Tridesetak istraživača iz više zemalja napisalo je velik broj radova zasnovanih na izvornoj arhivskoj građi. 14 Takav je pristup podrazumijevao dugotrajnost posla, te prikupljenu građu i tekstove koji su nadrasli očekivanja i planove.

U sustavu financiranja koji favorizira manje projekte i njihovo provođenje tijekom samo jedne ili dvije godine, veliki projekti, osobito oni koje pokreću mali muzeji, ne nailaze samo na ozbiljne organizacijske, nego i na još veće teškoće – financijske. Financijaše nije nimalo lako uvjeriti da prihvate izvanredne okolnosti i slože se s povećanim zahtjevima. Stoga je u takvim primjerima izložbu bolje popratiti manjim katalogom, a tek kasnije, u novome proračunskom razdoblju, objaviti i monografiju.

Uz otvorenje izložbe *Adamićevo doba 1780.-183 0.* objavljene su tri publikacije objedinjene u zajedničkoj mapi (fasciklu) – katalog istoimene izložbe s kataloškim podacima i fotografijama izloženih predmeta, ¹⁵ katalog paralelne, gostujuće izložbe o Trstu¹⁶ te poseban svezak s predgovorom i ilustriranom biografijom Andrije Ljudevita Adamića, koji zapravo čini prva poglavlja istoimene monografije. ¹⁷

Međutim, monografska trilogija Adamićevo doba 1780. - 1830., kako smo nazvali opsežno izdanje u tri toma, od gotovo devetsto stranica velikoga formata (23 x32 cm), objavljena je i predstavljena sljedeće godine. ¹⁸

Struktura muzejskog kataloga

Struktura velikoga muzejskog kataloga već se odavno ustalila. Sustavno priređen svezak, obično velikog formata, gotovo je uvijek dvodijelno koncipiran – prvi dio čine uvodni tekstovi, eseji i studije ilustrirani fotografijama najvažnijih predmeta, a potom slijedi pregledan kataloški opis izloženih predmeta, potpuno ili djelomično ilustriran. ¹⁹ Takvi su najčešće katalozi izložaba nacionalnih i velikih, većinom zagrebačkih muzeja. ²⁰

Muzejski katalozi imaju jasno prepoznatljiv izgled. Prema već čvrsto ustrojenom predlošku, uvodni su tekstovi razigranije oblikovani, a opsežniji kataloški dio, u nastojanju da bude što prohodniji, grafički je zgusnut i strože oblikovan.

I uvodni su tekstovi bitno drugačiji od kataloških opisa. I jedni i drugi ovise o tipu muzeja, koncepciji izložbe i ciljanoj publici. Jasno je da je u umjetničkome muzeju, na primjer, osobito važan autor pojedinog djela i samo djelo. No u povijesnome muzeju autor je manje bitan od teme djela (prikaza neke bitke, vreve na trgovačkoj burzi ili portreta nekoga povijesnog uglednika), a ni stvaralački domet nije bitan koliko ilustrativnost i uvjerljivost prikaza.

O koncepciji izložbe ovisi i o kojim će temama i kojim pristupom pisati autori i uvodničari izložbe, kao što o tipu muzeja i koncepciji izložbe ovisi i pristup kataloškom opisu. No u opisu je uvijek riječ o osnovnim elementima svakoga muzejskog predmeta – to su naziv predmeta, autor ili proizvođač, materijali od kojih je izrađen, veličina, vrijeme nastanka, vlasnik, zbirka kojoj pripada i inventarni broj predmeta. Osim osnovnih podataka, upisuju se i drugi važni podaci koji pridonose osvjetljavanju koncepcije izložbe te razumijevanju predmeta i konteksta kojemu on pripada, a koji govore o mjestu nastanka, upotrebi, važnosti i posebnostima pojedinih predmeta.

Da bi bili višestruko upotrebljivi i da bi pružali nužne informacije o korištenim izvorima (arhivskoj građi) i literaturi (monografijama, časopisima, prigodnim publikacijama), uvodni tekstovi i studije moraju biti popraćeni bibliografskim bilješkama (fusnotama), kao i kataloški opisi pojedinih predmeta. Uz dvije osnovne cjeline, uvodnu i katalošku, katkad je dobro da na kraju publikacije bude objavljen i popis korištene literature, pojmovnik (glosarij – rječnik specijalističkih pojmova i naziva koji se spominju u publikaciji) te kazalo vlastitih imena i kazalo zemljopisnih pojmova.

U katalozima koji su plod rada desetak i više autora, istraživača i pisaca tekstova iz raznih muzeja i ustanova korisno je da svi budu poimenično navedeni te da bude naznačena i njihova struka, zvanje, specijalizacija, naziv institucije, grad i zemlja u kojoj rade.

Pristup i osnovna koncepcija bitno obilježavaju izložbu i njezine popratne publikacije.

Pojedine velike izložbe često su popraćene opsežnim publikacijama koje uopće ne izgledaju kataloški, tj. nemaju upravo ono po čemu su edicije koje se objavljuju uz izložbe dobile ime – nemaju kataloški popis ni sustavan opis predmeta! Takve *izložbene publikacije* također su, kao i muzejski katalozi, organski vezane za neku izložbu ili stalni postav.

Nasuprot uobičajenim muzejskim izložbama na kojima se prije svega izlažu predmeti i nasuprot katalozima koji sustavno prikazuju predmete, postoje izložbe koje se ne zasnivaju na atraktivnim izlošcima nego ponajprije razvijaju određeni koncept, iznose neku tezu i govore o posebnome društvenom fenomenu. Neke od takvih izložaba uopće ne raspolažu izvornim predmetima nego se prije svega zasnivaju na istraživanjima i na građi koja je u muzejskom smislu sekundarna. Riječ je o fotografskim povećanjima, projekcijama, videofilmovima, zvučnim i drugim efektima za koje nisu važni originalni predmeti. Rekonstrukcijom izvornih situacija i ambijenata takve izložbe nastoje izazvati suosjećanje posjetitelja, pobuditi u njima određeno shvaćanje i potaknuti svojevrsnu katarzu.²¹

Primjer Merike – tri edicije, tri koncepcije

Upravo organizacijsku složenost i masovnost migracije, kao i pojedinačne ljudske sudbine teško je prikazati izložbom. No iseljavanje u Ameriku pokazalo se kao jedna od najprivlačnijih muzejskih tema na početku 21. stoljeća.²²

Budući da je Rijeka prije Prvoga svjetskog rata bila jedna od velikih iseljeničkih luka, Muzej grada Rijeke priredio je izložbu o masovnom iseljavanju *Merika* baš u vrijeme kad je zanimanje za tu temu sazrelo. Uz izložbu je objavljena i iscrpna publikacija, koja je strukturom sadržaja nalikovala na izložbu. Prikazuje dvije iste glavne teme i pojedine segmente kao i izložba – organizacijski ustroj i ljudske sudbine. Takav tip izložbe teško je popratiti muzejskim katalogom koji sadržava kataloški opis. Samo su uz objavljene fotografije navedeni vlasnici i podaci o publikacijama i izdanjima iz kojih potječe korištena građa.²³

Ni u vrijeme održavanja izložbe *Merika* nismo dovršili opsežan, gotovo enciklopedijski obuhvatan svezak, za koji je radove predalo gotovo tridesetak autora iz zemalja srednje Europe i Amerike. Najprije sam, na osnovi vlastitih istraživanja i na temelju radova drugih istraživača, napisao tekst za monografiju objavljenu na hrvatskome i engleskome.²⁴ Kasnije je objavljena i opsežna monografija *Veliki val*,²⁵ a treći je korak bilo objavljivanje monografije uz izložbu *Merika* u New Yorku.

Time i izdanja Merike spontano prerastaju u trilogiju, no bitno drugačiju od Adamićeva doba. Dok su u prethodnom primjeru, uz izložbu Adamićevo doba, monografije priređene jednakim pristupom i jednakim grafičkim oblikovanjem, izdanja o iseljavanju u Ameriku međusobno su posve različita. Koncepcija izložbe i monografije Merika strukturom se uzajamno podudaraju – dakako, monografija donosi bitno više teksta nego što ga ima na izložbenim panoima. Prvi dio izložbe i knjige govori o organizacijskim aspektima, a drugi o masovnosti emigracije i o pojedinačnim ljudskim sudbinama. Zgusnutost i preglednost izlaganja u Merici slijedi i primjerena, jednako "kondenzirana" likovna oprema. Tekstualni i likovni dio su uravnoteženi, te uz pomno odabrane ilustracije, uglavnom manjega formata, vizualno podupiru tekstualno izlaganje.

U doba pretežno vizualnoga komuniciranja bitno je da knjiga bude čitljiva već samim pogledom na fotografije i kratke opise uz njih. Opisi nisu prekratki i ne govore samo ono što je očito nego sažimaju i dopunjuju osnovni tekst.

Zadaća dvostruko opsežnijega Velikog vala posve je drugačija. Smisao opsežne monografije utemeljen je na shvaćanju o novome i obuhvatnom pristupu koji nema prethodnih uzora. Budući da nacionalne povijesti iseljavanja u Ameriku imaju samo djelomičan uvid, tema iseljavanja iz zemalja srednje Europe ovdje je prikazana cjelovito, širokim pristupom za koji nisu dovoljna uobičajena istraživanja utemeljena na domoljublju. Monografija iznosi prilike u društvu, organizacijske aspekte, kretanja masa iz središta Habsburškog Carstva preko Atlantika, kao i nacionalne teme pojedinih naroda Monarhije te pojedine osobne sudbine. Prikazuje i kraj velikog vala iseljavanja i razmatra njegove posljedice. Iako su na knjizi surađivali brojni autori, jedinstvena tema i urednička koncepcija čini je čvrsto zaokruženom monografijom. Monografski pristup uvjetuje i veće uredničke zahvate, uzajamno usklađivanje tekstova i načina izlaganja, izostavljanje dijelova tekstova i pojedinosti koje se ne uklapaju u pristup monografije. Uz suglasnost autora redakcijski su prerađeni tekstovi koji su se strukturom i tonom previše razlikovali od ostalih, a teme koje su nedostajale također su redakcijski dorađene.

Iako je Veliki val prije svega zasnovan na tekstovima brojnih autora, vrlo je pomno ilustriran. Činjenica da mnogi autori, osobito "nemuzealci", uz radove ne prilažu ilustracije nije opravdanje da monografija ne bude ravnomjerno i primjereno opremljena fotografijama. Prikupljanje ilustracija – fotografija obično je zahtjevan i dugotrajan posao. Za ovu su prigodu nabavljene odasvud - iz Zagreba, Ljubljane, Trsta, Graza, Beča, Bratislave, Budimpešte, Novog Sada, Hamburga, Liverpoola, Southamptona, New Yorka i - Hollywooda. I izvori su vrlo raznoliki – muzeji, arhivi, instituti, privatne agencije, osobna ostavština, kao i publikacije s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Iako je monografija Veliki val razmjerno odmjerenije i oskudnije ilustrirana od Merike, urednički pomno koncipiranim fotografskim blokovima koji odvajaju pojedine tematske cjeline dodatno je učvršćen monografski izgled knjige o "maloj Europi", o životu te o suprotnostima i raznorodnosti pojedinih krajeva u toj zajednici koju, u ovom primjeru, iznova objedinjuje povijest egzodusa. Monografija više govori o zemlji i krajevima iz kojih ljudi odlaze nego o Americi i krajevima u koje dolaze.

Kad je, pak, nekoliko godina nakon riječkog postava izložba iznova osmišljena za izlaganje u New Yorku, nije samo napravljen posve novi dizajn izložbe, nego je i bitno izmijenjen autorski koncept. Izložba i monografija From Central Europe to America 1880 – 1914 prilagođeni su velikom broju američkih i stranih turista koji s posebnim emotivnim nabojem posjećuju Ellis Island. Na to su mjesto tijekom nekoliko desetljeća pristigli milijuni useljenika i upravo odatle krenuli na američka odredišta, a sada dolaze njihovi potomci koji se žele pokloniti svojim precima. To nisu posjetitelji koji redovito obilaze muzeje pa je bilo još teže postići da se užive i zainteresiraju za izložbu i monografiju koje su koncipirane bitno drugačije nego za izložbu u Rijeci. U New Yorku smo morali izostaviti pojedinosti koje bi za tamošnju publiku bile suvišne i opterećujuće, no zato smo morali objasniti druge pojedinosti, prikazati kartu zemalja srednje Europe i etnički sastav tih zemalja. Za razliku od riječke izložbe, na kojoj je naglasak bio na gorkim iskustvima i tragičnim sudbinama, Amerikance smo navodili na uživljavanje u raznolike ljudske sudbine i u posebnost naših krajeva te smo posebno istaknuli velik doprinos useljenika europeizaciji Amerike, podsjetili na Nikolu Teslu, na Josepha Pulitzera, Johnnyja Weissmüllera i mnoge druge poznate i nepoznate doseljenike. Prikaz je potkrijepljen statistikom i zaokružen prštavim Teslinim eksperimentom s električnom energijom kojim smo željeli pokazati tko Americi donosi svjetlo!

Ista tema, ali tri muzejska izdanja, s tri različita koncepcijska i oblikovna pristupa! Katalog Merika temelji se na iscrpnosti i sažetosti upućivanja u složenu priču o organizaciji najvećega svjetskog egzodusa i na dramatici ljudskih sudbina izraženih odmjerenim odnosom riječi i slike. Dvostruko opsežniji Veliki val zasniva se na težnji za sveobuhvatnošću i opširnim tekstovima popraćenim slikama o egzotici naroda Srednje Europe i slikovitosti njihovih krajeva i ljudi, a monografija američke izložbe From Central Europe to America, najsažetije izdanje u tom nizu, zasnovana je na pomno odabranim ilustracijama koje prikazuju život u različitim aspektima – prikazuju moć carskih prijestolnica i vrevu vodećih luka, preživljavanje na rubu društva, upućuju na slikovitost udaljenih pokrajina, kao i na život i uspjehe iseljenika u Americi. Ta je sažeta sinteza edukativno koncipirana i namijenjena širokoj publici koja o toj temi nema osobitog znanja. Zato se komunikacijskim pristupom, slikom i riječju, nastoji pobuditi zanimanje čitatelja i stvoriti predodžba o Središnjoj Europi i masovnom iseljavanju iz naših krajeva.²⁶

Monografije izložbe *Merika* također su prerasle u trilogiju velikoga formata, s gotovo 900 stranica.

Velikim se dijelom upravo po kvalitetnim ilustracijama muzejsko izdanje razlikuje od jednako ozbiljnoga, primjerice institutskog, izdanja koje ilustracijama ne pridaje osobito veliku pozornost ni jednaku važnost. Vizualna građa muzealcima je iznimno bitna: ako već ne raspolažemo predmetima, onda svakako raspolažemo ilustracijama – fotografijama.

Primjeri velikih izložaba i popratnih muzejskih edicija – kataloga i monografija Muzeja grada Rijeke – primjeri su projekata s temama koje nisu usmjerene na prezentaciju muzejskog fundusa i izradu kataloga muzejskih zbirki. No edicije posvećene trgovačkoj luci (riječkoj luci), prijelomnom razdoblju (Adamićevu dobu) i ključnom društvenom fenomenu (iseljavanju u Ameriku) u koncepcijskome i izdavačkom smislu složeniji su od kataloga koji prikazuju predmete i muzejske zbirke. Zato se, upravo zbog složenosti i izdavačke zahtjevnosti, te edicije objavljuju u razdoblju od gotovo dvadesetak godina! Iako su monografije opsegom nad-

mašile planove i očekivanja samih priređivača, tek su njihovim dovršenjem projekti posve zaokruženi te su opravdani uloženi napori i utrošena sredstva. Svakako ima više smisla raditi katalog bez izložbe nego izložbu bez kataloga.²⁷ Usto, takva monografska muzejska izdanja imaju još aktivniju ulogu od voluminoznih kataloga konvencionalnih izložaba.

Bez obzira na koncepciju kataloga i monografije, ta su izdanja jedini opipljiv i pouzdan materijalni trag koji, i nakon završetka izložbe i vraćanja predmeta u čuvaonice, čini rezultate stručnih i kreativnih dometa izložbe dostupnima.

Tiskana i/ili elektronička izdanja

Iako smo uglavnom naviknuli na tiskane kataloge knjiškoga oblika, moguće je zamisliti i da će sve više kataloga biti objavljivano u elektroničkom obliku i distribuirano u elektroničkim medijima. Zasad je najbolje da katalog bude dostupan i u konvencionalnome (tiskanome) i u elektroničkom obliku. Praksa pokazuje da uz mogućnost izbora - tiskana knjiga ili CD/DVD izdanje istoga sadržaja - većina korisnika još uvijek radije izabire knjigu.²⁸ Međutim, najomiljenija je varijanta mogućnost korištenja objema verzijama – tiskanim katalogom s priloženim CD-om ili DVD-om. Nepobitna je prednost tiskanih izdanja neposredna komunikacija koju elektronička izdanja nemaju. Knjigu, deplijan ili letak možete izravno uzeti u ruke i koristiti, a za čitanje i pregledavanje elektroničkog izdanja potrebna vam je elektronička oprema koja ne mora uvijek biti dostupna.

No zato multimedijska DVD izdanja imaju vrlo široke tehnološke mogućnosti te u svoj medij preuzimaju i edicije koje smo naviknuli vidjeti u tiskanom obliku. Prebacivanje kataloga i drugih izdanja u elektronički format nije bitno promijenilo pristup u pripremi kataloga, u sređivanju tekstova i građe, pa čak ni u grafičkom oblikovanju stranica. Posljednjih se godina listanje knjige elektroničkog formata pokušava učiniti što uvjerljivijim i dopuniti različitim popratnim efektima – na primjer, oponašanjem fizičkog listanja i šuštanja stranica, mogućnošću približavanja i udaljavanja teksta ili povećavanja ilustracija, no to i dalje ne mijenja bit. I elektronička je knjiga još uvijek knjiga, za razliku od audioizdanja i videoizdanja (npr. glazbe i videofilmova). U svakom slučaju, bez obzira na neke bitne razlike, najvažnije je da sustavna prezentacija rezultata izložbe – sređivanja zbirke, iznošenja neke teze ili fenomena – bude objavljena i dostupna širokoj publici i stručnjacima.

Iako je još uvijek velik dio materijala koji se objavljuje u elektroničkim medijima knjiškog podrijetla, tj. izvorno zamišljen za tiskanje, treba iskoristiti mogućnosti koje nudi elektroničko izdanje, a koje nisu ostvarive u tiskanoj inačici.

Kada smo krajem 2010. u Muzeju grada Rijeke pripremali izložbu Riječki torpedo, prvi na svijetu, najprije smo tiskali katalog velikog formata (23 x 32 cm, 168 str.).²⁹ Potom smo početkom 2011. tiskali sažeti vodič, u obliku deplijana, s kratkim uvodom i jezgrovitim tekstovima te sa slikama i sažetim opisom izloženih predmeta. Vodič je objavljen na engleskom jeziku, ponajviše kao "ustupak" publici koja ne može u potpunosti razumjeti izložbu niti se koristiti katalogom objavljenim samo na hrvatskom jeziku. Kasnije, tijekom trajanja izložbe, objavljeno je multimedijsko DVD izdanje nazvano Virtualna šetnja s audio vodičem, koje je objedinilo svu objavljenu i snimljenu građu. Važan dio sadržaja u tom elektroničkom izdanju, uz videovodič te drugu videograđu i dokumentarni film, čine upravo te, prvotno tiskane publikacije, uključujući i katalog, koji je samo neznatno obrađen i prebačen u format pogodan za objavljivanje u DVD izdanju i na web stranicama Muzeja. 30 Izložba je zaokružena – završena i zatvorena predstavljanjem audio-video vodiča koji je promoviran posljednjeg dana izložbe.

Audio-video izdanja i interaktivni multimedijski vodiči

Iako voluminozno i na neki način nepraktično, knjiško izdanje kataloga još uvijek nisu potisnula elektronička izdanja na DVD-u ili kojemu drugom elektroničkom nosaču. Činjenica je da novi mediji nude neusporedivo veće mogućnosti – uključivanje zvukova, glazbe, videozapisa i raznih računalnih audio-vizualnih pogodnosti kojima se svaka izložba doista može predstaviti s različitih aspekata i u četiri dimenzije – njome se moguće kretati i razgledavati je ritmom i brzinom koja odgovara promatraču.

No ponajprije treba imati na umu da, kao i kad je riječ o tiskanim publikacijama, moramo razumjeti različite mogućnosti digitalnih medija i znati ih najbolje iskoristiti.

Elektronička izdanja obuhvaćaju cijelu lepezu izražajnih vrsta i žanrova. To najbolje možemo ilustrirati konkretnim primjerima. Za izložbu *Čarobna igla*, *zbirka gramofona i riječka diskografija*, održanu 2004., prvi smo put imali izrazitu potrebu prirediti više vrsta

audiomaterijala, različitih tipova audiozapisa te posebnih audioizdanja.³¹

Prvi smo se put za oglašavanje i promociju izložbe koristili i najsažetijim elektroničkim vrstama koje se mogu usporediti s lecima i deplijanima u tiskanome mediju. Bili su to *radijski jinglovi, tv telopi* i *spotovi*.

U današnje bi vrijeme bilo gotovo neprofesionalno prirediti ambicioznu izložbu o povijesti fonografije i gramofonskih ploča, a ne pružiti posjetiteljima mogućnost da slušaju glazbu s tih istih ploča. Budući da se u zbirkama Muzeja grada Rijeke čuva nekoliko desetaka metalnih ploča za glazbene automate, to je bila prilika da se presnimi i glazba s glazbenih automata iz druge polovice 19. stoljeća, kao i audiozapisi s najstarijih izdanja gramofonskih ploča snimljenih oko 1900. godine. Na tim su pločama uglavnom objavljene nacionalne himne, popularne koračnice, omiljene melodije iz talijanskih i francuskih opera te popularni šlageri tog doba. No željeli smo prije svega upozoriti na domaću proizvodnju, ponajprije na fenomen Radija Rijeke, na kojemu je 1955. i 1956. snimljeno pedesetak popularnih šlagera koji su najprije emitirani na radiju i snimljeni na magnetofonsku vrpcu, a potom ih je Jugoton izdao na gramofonskim pločama. Neki su audiozapisi korišteni samo na izložbi, na primjer posebna elektronički skladana zvučna podloga za slide shaw, kao i izbor glazbe za pojedinačno preslušavanje na tri izložbena audiopunkta. No uz objavljivanje tiskanog kataloga, u suradnji s Croatia Recordsom, Jugotonovim nasljednikom i nositeljem autorskih prava, objavili smo i audio CD s izborom od dvadeset i pet pjesama.

Uz izložbu Adamićevo doba iz Državnog smo arhiva u Rijeci izvukli menuete i valcere zaboravljenog skladatelja Johanna Zaitza, oca Ivana Zajca, te partituru dali orkestrirati za izvedbu salonskog orkestra, snimili je i potom, također u produkciji Muzeja, objavili i na CD-u. Jedan od razloga tog izdanja jest mogućnost da glazbu iz vlastitog izdanja iskoristimo za potrebe izložbe i brojnih događanja te da je upotrijebimo i kao zvučnu podlogu nekih videoizdanja. Kad je, pak, objavljena tiskana monografska trilogija Adamićeva doba već postojeća grafička priprema iskorištena je za elektroničko izdanje tih knjiga na tri DVD-a.

Izrada videofilma složenija je od elektroničkog izdanja knjiga i od izdanja sa zvučnim zapisima. Dokumentarni film treba jasno razlikovati od videograđe isključivo namijenjene projiciranju na izložbi, poput najjednostavnijeg slide shawa i kratkih videozapisa.

Dokumentarni film *Bitka za Rijeku* snimili smo nevezano za određenu izložbu, no on je plod višegodišnjih istraživanja 2. svjetskog rata na riječkom području.³²

Najsloženija je i najsadržajnija izrada interaktivnog vodiča, koji se obično objavljuje na DVD-u, a najčešće obuhvaća vrlo raznorodnu građu, točnije, svu konvencionalnu građu, audiozapise i videoizdanja te građu korištenu na izložbi. Takav je i već spominjani multimedijski DVD objavljen uz izložbu Riječki torpedo, prvi na svijetu.

No najvažniji je i najatraktivniji videozapis izložbe koji omogućuje najizravniji i dosada tehnološki najnapredniji uvid. Vođenje po izložbi snimljeno je kamerom sa sfernim vidnim poljem koje se širi uokolo u svim smjerovima – naprijed, natrag, gore i dolje, te prikazuje sve što je vidljivo s određene točke. Izuzeta je samo točka u kojoj se nalazi kamera. Autori izložbe osobno vode posjetitelje izložbom i predstavljaju im pojedine cjeline tako da se posjetitelji u svakom trenutku mogu koristiti svim informacijama i svim tekstovima na izložbi, tiskanim izdanjima pretočenima na elektronički

nosač te se mogu prepustiti vođenju po izložbi. Pri razgledavanju postava posjetitelj se može prepustiti automatskom vodiču ili se može sam, po svojoj želji, kretati pojedinim prostorima, i to brzinom kojom želi – može ubrzano prolaziti kroz pojedine odjeljke, usporavati ili ubrzavati kretanje te zastajkivati gdje god zaželi.

Izdavanjem interaktivnog vodiča zaokružuje se iscrpan i složen izdavački proces nastajanja izložbe, od opsežnoga i složenog rada na istraživanju, pripremi izložbe i priređivanju tekstova za katalog i za sve publikacije, do posljednjih audiozapisa i videozapisa. No ni takav obuhvatan vodič ne istiskuje druga elektronička, a još manje tiskana izdanja. I dalje ćemo u muzejima imati potrebu za brojnim tiskanim i elektroničkim izdanjima – od pozivnice, deplijana i plakata do kataloga, kao i za glazbenim CD-ovima i edukativnim audio-vizualnim prezentacijama. Uz sva ostala promidžbena izdanja, tiskani katalog i interaktivni vodič i dalje će biti nužni za cjelovitu promociju izložbe za vrijeme njezina postava, ali i za trajno čuvanje stručnih i kreativnih rezultata kada izložbe više ne bude.

NAPOMENE

- ¹ Na primjer, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, koji čuva velike zbirke, već više desetljeća ima i stalni postav, no opsežan i pregledan uvid u zbirke muzej je dobio tek u najnovije vrijeme. Vidjeti: Nepokoj, Denis (ur.). Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka. Rijeka: Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, 2004., opseg 395 str.
- ² Znatniju izložbenu aktivnost i izdavačku djelatnost iznimno je imala Moderna galerija u Rijeci (danas Muzej moderne i suvremene umjetnosti), koja je, uz izdanja kataloga pojedinih tematskih izložaba, desetljećima redovito objavljivala dva ambiciozna i voluminozna izdanja katalog Međunarodnog bijenala crteža i katalog Bijenala mladih jugoslavenskih umjetnika.
- ³ Do početka 1997., kada sam postao v.d. ravnatelja Muzeja grada Rijeke, muzejska se izdavačka praksa svodila isključivo na pozivnicu, plakat i deplijan.
- ⁴ To mogu potvrditi vlastitim primjerom. U Muzeju grada Rijeke često sam priređujem izložbe i uređujem kataloge tih izložaba, a nerijetko uređujem i druga izdanja.

- ⁵ Iako je najavljeno da izložba traje od 21. prosinca 2000. do 31. ožujka 2001., naknadno je produžena do 30. rujna.
- ⁶ Prilog objavljen na osam stranica novinskog formata služio je ponajprije za promociju izložbe i sponzora koji su je podržali u najširoj javnosti te za informiranje o popratnim programima otvorenju prigodnih izložaba, predavanjima, promociji monografije te o filmskim projekcijama. *Riječka luka, povijest, izgradnja, promet, Muzej grada Rijeke.*//Novi list/ur. Nadja Mifka Profozić. Rijeka, 20. prosinca 2000.
- ⁷ Riječka luka, povijest izgradnja promet: Muzej grada Rijeke, 21. prosinca 2000. – 31. ožujka 2001./ urednik i autor predgovora Ervin Dubrović, uvodni tekst Nikola Stražičić.
- 8 Osobno sam voditelj projekta i ujedno urednik svih izdanja. Autorica izložbe je Milica Trkulja, dizajner izložbe i popratnih publikacija Klaudio Cetina, a grafički urednik monografije Ivo Marendić.
- ⁹ Naš je osnivač Grad Rijeka, a uvijek su nam dostupne web stranice turističkih zajednica te komercijalnih oglašivača.

- Na primjer, katalog uz izložbu Hrvatskoga povijesnog muzeja o Prvome svjetskom ratu, koja je bila postavljena od 14. prosinca 2006. do 27. listopada 2007., objavljen je tek 2011. kao katalog muzejskih zbirki HPM-a. Usporedi: Borošak Marjanović, Jelena (ur.). Dadoh zlato za željezo: Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja, Katalog muzejskih zbirki, br. XLV. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011.
- ¹¹ Za autorstvo i realizaciju Adamićeva doba osobno sam nagrađen Nagradom grada Rijeke 2006., a za Meriku je Muzej grada Rijeke nagrađen Godišnjom nagradom Hrvatskoga muzejskog društva za 2009. Priznanjem smatramo i neuobičajeno velike odjeke u medijima te posjet brojne publike, kao i gostovanja u velikim i uglednim hrvatskim i inozemnim muzejima.
- Uz izložbu Riječka luka, povijest, izgradnja, promet objavljen je prigodni svezak s uvodnim poglavljima kasnije objavljene istoimene monografije predgovorom voditelja projekta i urednika, te s okvirnom studijom opremljenom pomno odabranim ilustracijama i fotografijama.
 Istoimena monografija objavljena je nešto kasnije, no ipak tijekom trajanja izložbe.
 Njezina je promocija isprva najavljena za veljaču, no održana je 11. travnja 2001.
- ¹³ Koliko je istraživanje bilo temeljito i široko usmjereno, potvrđuje i činjenica da je upravo tom prigodom u Societa di Studi Fiumani (Archivio Museo storico di Fiume) u Rimu otkriven velik broj pisama koja je Adamić slao feldmaršalu Lavalu Nugentu te da su u Budimpešti pronađena pisma koja je slao grofu Istvanu Szecenyju.
- ¹⁴ Poput dokumenata Foreign Officea u Londonu (Ministarstva vanjskih poslova), građe Dvorske komore u Beču i policijskih zapisa sa sjednica Požunskog sabora (Bratislava).
- Dubrović, Ervin. Adamićevo doba 1780. 1830.: Muzej grada Rijeke, od 30. ožujka do 30. svibnja 2005. Rijeka: Muzej grada Rijeke, 2005., str. 40. Izložba je produžena do 29. lipnja iste godine.
- ¹⁶ Trst, sudbina luke i građana na razmeđu 18. i 19. stoljeća: Muzej grada Rijeke, od 30. ožujka do 30. svibnja 2005. = Trieste, le fortune del porto e delle sue genti tra Settecento e Otocento/autorica izložbe i teksta kataloga Michela Messina. Civici

- Musei di Storia ed Arte, str. 36. Izložba je produljena do 29. lipnja iste godine.
- ¹⁷ Adamićevo doba 1780. 1830.: od 30. ožujka do 30. svibnja 2005./tekst Irvin Lukežić, predgovor Ervin Dubrović. Rijeka: Muzej grada Rijeke, 2005., str. 76.
- Monografska trilogija predstavljena je na dvodnevnom skupu održanome 21. i 22. rujna 2006. uz izlaganja pojedinih istraživača i predstavljanje poštanske marke Andrija Ljudevit Adamić, u seriji Znameniti Hrvati, u izdanju Hrvatskih pošta. Monografska trilogija Adamićevo doba (priredio Ervin Dubrović), Muzej grada Rijeke, 2006. obuhvaća: (1.) Adamićevo doba 1780. 1830.: riječki trgovac u doba velikih promjena, 367 str.; (2.) Doba modernizacije 1780. 1830.: More, Rijeka, Srednja Europa, 275 str. i (3.) Temelji moderne Rijeke 1780. 1830.: gospodarski i društveni život, 267 str.
- ¹⁹ Nekoliko kataloga velikih izložaba, koji su mi upravo pri ruci, bez iznimke su velikog formata, širine 23 cm, visine od 28 do 32 cm, opsega uglavnom 250 – 500 i više stranica.
- ²⁰ Muzej za umjetnost i obrt već desetljećima priređuje velike izložbe popraćene katalozima koji su još uvijek korisni priručnici. Niz uvodnih eseja i studija pišu vodeći hrvatski intelektualci i specijalisti, dok kustosi tješnje surađuju na izložbi i usmjereni su na osnovni, kataloški dio te sastavljaju kataloške jedinice. Dosad je priređen niz kulturno-povijesnih izložaba zasnovanih na vodećim stilovima u hrvatskoj kulturi – baroku, bidermajeru, klasicizmu, secesiji i art decou. Priređene su i zapažene izložbe o pojedinim temama (poput izložbe i kataloga Fotografija u Hrvatskoj). I Galerija Klovićevi dvori u Zagrebu također kontinuirano priređuju velike izložbe popraćene jednako ozbiljnim katalozima. Različit profil tih ustanova daje i osobit pečat njihovim izdanjima, no uvijek je riječ o sadržajem i dizajnom uzorno priređenim i oblikovanim publikacijama.
- Jednako tako, iako su muzeji prema definiciji mjesta u kojima se ponajprije prikupljaju, čuvaju i prikazuju muzejski predmeti, postoje i muzeji bez ijednog kustosa i bez ijednog predmeta. U takvim je muzejima stalni postav sastavljen isključivo od fotografija, replika i rekonstrukcija

- izvornih ambijenata, računalnih vizualizacija i simulacija te drugih više ili manje dovitljivih tehničkih pomagala. Tako je koncipiran i stalni postav Muzeja njemačkog iseljeništva u Bremerhavenu, osnovan 2005., koji je dobio nepodijeljena priznanja publike i muzealaca i već 2007. godine osvojio Godišnju nagradu za najbolji europski muzej.
- ²² Iako je Muzej imigracije u New Yorku otvoren već 1986., na europskom kontinentu, u gradovima koji su svojedobno imali velike iseljeničke luke, tema je sazrela tek prije nekoliko godina. Među prvima je u nekadašnjem Queenstownu (danas Cobh, okrug Cork u Irskoj) osnovan Cobh Heritage Centre, a ta je tema na različite načine zastupljena u Liverpoolu, a potom su iseljavanju u Ameriku posvećeni posebni muzeji u Bremerhavenu (luka Bremena, u ušću rijeke Weser, šezdesetak kilometara bliže moru) i Hamburgu (2007.), a u MuMA (Museo del mare e della navigazione) u Genovi dio stalnog postava posvećen je emigraciji (2008.).
- Das Tor zur Neuen Welt = A Geteway to the New World / ur. Simone Eick i dr., Deutsches auswandererhaus Bremerhaven, German Emigration Center, Edition DAH, Bremerhaven, 2006., str. 112.; Hans Hermann Groppe, Ursula Wost, Via Hamburg to the World, From the Emigrants Hals to Ballinstadt, Eliert & Richter Verlag, Hamburg, 2007., str. 88.; La Merica! 1892 1914, Da Genova a Ellis Island, Il viaggio per mare negli anni dell emigrazione italiana, Mu.MA Istituzione Musei del mare e della Navigazione, Genova, Sagep Editori, 2008., str. 136.
- Dubrović, Ervin. Merika, iseljavanje iz srednje
 Europe u Ameriku 1880. 1914. = Emigration
 from Central Europe to America 1880 1914.
 Muzej grada Rijeke, od 10. prosinca 2008.
 do 28. veljače 2009., 236 str.
- ²⁵ Dubrović, Ervin (ur.). Veliki val, Iseljavanje iz srednje Europe u Ameriku 1880. – 1914. Rijeka: Muzej grada Rijeke, 2012., 500 str.
- ²⁶ Dubrović, Ervin. From Central Europe to America 1880–1914.: Exhibition at the Ellis Island Immigration Museum, New York, 28 June – 4 September 2012 (dodatak: Iz srednje Europe u Ameriku 1880.-1914., Muzej grada Rijeke), 136 str.

- ²⁷ Jedan djelatnik stranog instituta za kulturu uvjeravao me kako ravnatelj Louvrea, s kojim je svojedobno surađivao, nije ni približno držao do izložbe ma koliko bila zahtjevna i skupa koliko do kataloga, koji je smatrao pravim ciljem i najvrednijim rezultatom izložbe.
- Više sam puta provodio svojevrsnu neobavezujuću anketu vole li muzealci i muzejski korisnici više tiskana ili elektronička izdanja? Još uvijek me mnogi uvjeravaju da je pogodnost informativnih elektroničkih izdanja, brzo dostupnih na internetu, neusporediva sa sporošću komunikacije putem starijih medija (tiska), no da im je ipak opsežan i voluminozan katalog draži i pogodniji od elektroničkoga. Postoji i mišljenje da su elektronička izdanja površna i prolazna, a da je tiskano izdanje na neki, ne samo doslovan, način čvrsto i pouzdano.
- ²⁹ Riječki torpedo, prvi na svijetu, od 26. studenoga 2010. do 7. rujna 2011./urednik Ervin Dubrović, autori kataloga i izložbe Dinko Zorović, Goran Pernjek, Ervin Dubrović, dizajn kataloga i postav izložbe Klaudio Cetina. Rijeka, 2010.
- ³⁰ Riječki torpedo, prvi na svijetu: Virtualna šetnja s audio vodičem/audio-video snimanje i realizacija DVD-a Novena. Muzej grada Rijeke, Rijeka, rujan 2011. Ukupno 80 minuta videomaterijala + katalog izložbe.
- Jubrović, Ervin. Čarobna igla, zbirka gramofona i riječka diskografija, Muzej grada Rijeke, 18. svibnja 18. rujna 2004., 99 str.
- ³² Bitka za Rijeku/autori filma Mladen Grgurić, Zdravko Matrljan. Rijeka: Muzej grada Rijeke: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Rijeke, 2008. (na hrvatskome i talijanskom jeziku). Na istom DVD izdanju objavljen je i dokumentarni film Talijanski logori u Hrvatskom primorju autora Mladena Grgurića, također na hrvatskome i talijanskom jeziku.

ПЕСМЕ О МОДИ МЕЂУ СРБИМА У ВОЈВОДИНИ

Данка Вишекруна

Увол

Мода означава неку најновију вредност прихваћену од појединаца и група. Најчешће се односи на "нежнији пол" (девојке и жене), на њихов укус начин/стил одевања и уопште украшавања (накит, фризура, шминка...). Ипак, замоду, може серећи да је свуда и у свему - колико у материјалним толико и духовним добрима. Модерно се намешта кућа (унутрашњост/ентеријер), мода је присутна у кулинарству, васпитавању деце... Постоји модерна музика, сликарство, архитектура, поезија... (Све што човек ствара, усавршава, производ је духа и поимања стога су материјално и духовно неодвојиви - међусобно условљени). Мода, будући да подразумева нешто ново, новину, значи и промену, развој, с тим што је њен део и ретро стил - мода која се враћа, као што постоје и вредности које не излазе из моде - непролазне. А како је све што је ново и вредно у највећој мери, дакле и скупо, произилази да не могу да буду модерни сви који би то желели. Ипак, ситне, скромне модне потребе, од којих су неке само имитације скупих примерака, достижне су већини. Проблем настаје тамо где прохтеви знатно превазилазе могућности, тамо где се не "пружа према губеру" (1) па се модирањем потискује оно што је много прече, чак егзистенцијално.

С обзиром да је мода последица "догађања" на макро (државном, тј. друштвеном, економском, политичком) и микро (породичном) плану, да је узрочно-последично везана и за духовну климу у друштву, која се неминовно рефлектује на појединца, аутори песама о актуелној моди, неизбежно "сликају" и нови, промењени менталитет конзумената моде али и њихове околине — најближих/породице.

* * *

Мода која је тема ових песама, изузев песме бр. 20, била је актуелна у време капитализма (последње деценије 19. века па до средине 20. века), тог дру-

штвено-економско-политичког система који је у свом развоју све више урушавао стари, патријархални систем породичних вредности који је негован у заједници/задрузи. (Распадзаједнице, коју су чинили родитељи и њихова деца: ожењени, и неожењени синови, неудате кћери, те снахе и унучад, догађао се при крају 19. века да би се почетком 20. века и окончао). У задружној, "потпуно" патријархалној породици/кући, сваки појединац је имао место према узрасту/старости, полу, "знању и имању". Старији чланови породице су били неприкосновени ауторитети, поготово старешина/домаћин/газда/глава куће. Када је таква, задружна породица замењена проширеном породицом (родитељи и један ожењени син, могуће и кћерка удавача), овладало је "ново време" у коме се стари повлаче пред захтевима и "правима" млађих, да би до границе/међе капитализма и социјализма (средина 20. века), домаћин скоро "делио власт" са осталим одраслим члановима породице.

Развијени капиталистички систем, будући да почива на темељима индустријализације, "сужава" породицу и изазива индивидуализам (насупрот хијерархији у колективизму патријархата). Са могућношћу економског осамостаљења појединца породица престаје да буде гарант његовог економског опстанка. Појединац може да оствари "ухљебље" – стекне основна средства за преживљавање изван породице, па и изван традиционалне пољопривреде и занатства. Чак и девојке и жене проналазе посао као фабричке раднице, у администрацији, у просвети... Тиме, оне, постају независне не само од мужевљеве породице него и од самог мужа. "Агонију мушког ауторитета" коначно прекида нуклеарна породица (муж, жена и њихова деца) где постоји потпуна равноправност "брачних другова".

Пресудан утицај на наведене промене, у најширем и најужем плану, дале су "светске трагедије" -Први светски рат (1914-1918), још више Други светски рат (1941-1945). Патњама, материјалним губицима и погибијама итд, узроковали су "превредновања и релативизације"... ("Ситан" пример за то су "отворенији", слободнији односи између момака и девојака, док се брачна верност све мање поштује, брачни партнери се све чешће разводе...).

* * *

Дате песме (има их двадесет) о женској моди, данас све чешће називаном стајлинг (2), записане су у периоду почев од друге половине 9. деценије 20. века те у наредних петнаест година. Неке су престале да се певају, а неке и данас изводе музичке групе (банде) по кафанама и чардама... Творци/аутори песама испевали су их у периоду од краја 19. века до Другог светског рата. Само једна песма (бр. 20) настала је крајем 7. де или почетком 8. деценије 20. века, у време продора најлона - "ери шушкаваца и Понте роса" (тршћанске пијаце). Аутори песама су били непознати и када су од стране аутора рада песме записиване. Али, зато, одабрана тема, тадашња мода, и (нарочито) начин на који је представљена, недвосмислено указују да су они потицали из средине које сето највише и дотицало-села и градске периферије. (На периферији војвођанских градова, око њиховог административног и господског центра били су крајеви/квартови где су живели "градски сељаци" – ратари /земљорадници/паори који су градске пијаце пунили поврћем, воћем, месом... У Новом Саду познати су као баштовани. (Управо из паорске Салајке је пример/песмабр. 1). Песмесу, с обзиром нато ко их је, где, за кога, испевао и ко их је певао, биле народне. (Подразумева се и да су песнички одговор на постојеће стање, а не наслеђене – старе, старинске песме). Такође, и казивачи су из "народа": Зора Јовић, рођена 1906. у Старом Футогу (песма бр. 6), Емилија – МараЖивојинов, рођена 1907. у Чуругу (песма бр. 3), Стеван Стојшић ("Ненадовог") рођен 1914. у Каћу (песма бр. 5), Илија Литричић рођен 1914. у Бегечу (песма бр. 1) и Радојка Михајлов, рођена 1916. у Куманима (песме бр. 2, 4, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20). (Наведена су удата презимена казивачица, а све оне, осим Зоре Јовић, казивале су песме у Новом Саду у који су се преселиле из места рођења или удаје. Казивачи су живели у месту рођења).

Мода се у времену у којем се сагледава, уосталом као и дотада, преносила из напредне, градске средине у "конзервативну" — сеоску. О њој се пева "с дозом ироније" када се односи на грађанке тј. госпојице, фрајлице, даме - оне које је диктирају, а осуђујуће код

оних које се на њих угледају и којима то не приличи. То су сеоске девојке које нису газдачке, нису из (малобројних), јаких кућа – богатих сеоских домаћинстава (песме број 1, 2, 3), јер код "средње имућни", и још више код оних "слабијег имовног стања", непримерено улагање у кћерку удавачу слаби кућу, ствара незадовољство међу укућанима које то "расипништво" угрожава/нарушава ред и спречава просперитет породице, у неким случајевима и њен пуки опстанак. О томе сведоче песме бр. 4 и бр. 5. У првој ћерка удавача тражи да јој се купи "свила, ципеле, рукавицебеле" иакојојје отац надничар и мада у кући нема ни за хлеба, а камоли за шта друго. Али она се на то ни не осврће, јер има подршку мајке, те у својим жељама и прохтевима иде све даље. И након што отац прода и "перје из јастука", што је синоним за потпуно осиромашење куће/укућана, и пошто сав очајан покуша да макар жени укаже докле то води, наговештајем шта им је још једино остало на располагању: "Е, сад, жено, да кућу продамо", ћерка добија и "све прстењезлатно". Крај њеним захтевима наговештава куповина дуката којим ће се препоручити као добра удавача из пропале куће.

Још упечатљивије о пропасти куће сведочи пример опеван у песми бр. 5, где незрелост и лакомисленост младих, неспутана непопустљивошћу старијих може да доведе — у овом случају је и довела — до смртног случаја у породици. Домаћица куће — мајка, намерна да ћерки обезбеди богату спрему и мираз, ради што боље удаје, драстично нарушава постојећи реду породици: "Купи сине сеји сеферине и две беле свиле // ако нећеш ти се вешај сине" (3). Син — настављач лозе то не прихвата, убија се, а пред његовим мртвим телом, доцкан освешћену сеју "сва је воља од дуката прошла".

Против нескромности и неувиђавности, тако карактеристичних за помодарке, "устала" је чак и природа. Она с једне стране и сама страда, док са друге кажњава—и оне који чине преступ, као и оне који га не спречавају: виногради "проговарају" да су увели јер "свака цурасвилу вуче, пазато ледтуче" (песмабр. 6).

Мода делује сверазорно: Девојка залуђена модом не помишља да је се одрекне. Пошто је "оголила и обосила" родитеље, она игнорише упозорење момка заинтересованог да је жени: "Неће тебе, душо моја баба просити // што ти носиш сукње кратке // и још свиле свакојаке." Мода се, тиме, испречила заснивању традиционалне брачне заједнице у којој је домаћин/газда — несуђени свекар неприкосновени ауторитет — онај кога сви, нарочито млађи, поштују и слушају (песма бр. 3). Али, нису сви мушкарци као момак у тој песми. Такви се недомаћински понашају, одали су се паразитском животу, не одолевају чарима модерних жена — на њих и лумперајке троше наслеђе стечено мукотрпним радом предака (песма бр. 7).

Модерна девојка има и модерну "буби флизуру". Она је "одсекла косу до пола ува", учинила оно што се некада "ни сањало није", што су и мушкарци касно прихватили, од треће деценије 19. века, да косу редовно скраћују/шишају. При томе, (опевана) девојка је занемарила своју основну дужност — није се припремилазабудућу улогу супруге имајке (песмабр. 8).

Да мода незаустављиво корача и продире и у последње трагове патријархалног живота указује песма бр. 9, где снахе имају модерну фризуру иако је свекар/глава куће не одобрава: "Све три снаје шишке носе // да свекру пркосе." Мода мења и идеал женске лепоте. Црне очи, некада неприкосновене, изашле су из моде (песма бр. 10).

Последица моде у одевању јесте и "мода да се мање ради": Снаха изражава незадовољство свекром због његових захтева да се као свака традиционална жена истиче вредноћом ("пери, меси и воде донеси"), док свекрву воли јер је не тера да буде вредна (песма бр. 11). Али, ако је свекрва "старог кова", ако позива снаху да ради, а не само да се удешава ("бели своје лице и црвени уста"), може да буде и "бијена" (песма бр. 12). Следећи идеал модерног доба: "мање рада — више уживања", паорска девојка прижељкује да се уда за господина, а не за своју прилику — земљорадника (песма бр. 13). Временом, женски род ће пожелети и да се издржава од сопственог рада — за почетак као у песми бр. 14.

Аутор песме бр. 15, у шаљивом тону, и претерујући, описује "епидемију" светковања ("извлачења од посла") која је захватила женски род без обзира на старост и (не)брачни статус. Последица (и) те задобијене слободе је да ожењени мушкарци, поучени властитим искуством, саветују момке да не жене оне које немају добру нарав - себичне, безобзирне, непослушне (песма бр. 16). Последица женске еманципације је и што мушки род, изгубивши превласт над женама, губи и поштовање према њима: момци другачије "гледају" девојке (песма бр. 17), затим све чешће избегавају брак, а све је чешће присутно и неверство код ожењених (песма бр. 18).

Освојену женску слободу још више "распирује" рекламно доба које масовније осваја Војводину између два светска рата (4). "Невера" толерисана код мушког рода "мами" и женски да у томе не заостане. ("Ослобађањем" од верности једном партнеру заговара се слободан секс који је пут ка детронирању брака—једне однајважнијих друштвених вредности). Пример за то је начин на који се рекламирао "сапун Жоли, најфинији и најбољи". "Реклама" је вешто одабрала за узор популарну песму од које је узела само почетак: "Ђувегије где сте да сте", али јој је дала сасвим други смисао: "А када вам сапун мали, даде чар лицу // сваки муж ће заволети своју женицу. // Још и тога доста није, волеће вас и комшије // ко своје — жене рођене" (песма бр. 19).

Време после Другог светског рата није ни приближно претходном било инспирисано модом (заговарана је уравниловка), те је дата само једна прилично,,закаснела" шаљива песмица која се обрушила на "најлон гаће" (песма бр. 20).

1. Новосадске фрајле...

Новосадске фрајле, црнке и блондинке, Потребују месечно шест вагона шминке. Кад из цркве излазе подигнуте главе, Подигнуте главе, ко швајцарске краве. Хтеле би се удати ал' немају за кога. Један је сирома, други није леп, Трећи је шантав, а четврти слеп.

(Илија Литричић је песму чуо 1938: Салајчан пецо на Затоњу и пево...)

- 2. Кад сам био у Новоме Саду Кад сам био у Новоме Саду Видио сам ту нову параду: Све девојке носе сукње кратке, Чарапице свилене па танке. То сељанку и највише мами, Да се не да Новосадској дами, Већ и она кратко да обуче, Да изгледа ко варошко луче. Ето, зато, изгубисмо стање (5) И због тог нам пропаде имање (6). Неће ћерка ништа ни да чује Већ бабину (7) земљу задужује.
- **3.** Девојчице, грао блузу... "Девојчице, грао блузу немој обући,

И чарапе ноге боје (8) немој обути, Неће тебе душо моја баба просити, Што ти носиш сукње кратке И још свиле свакојаке."
"Е па шта, кад је мода та."
"Зар не видиш свога оца Увио се крај покровца (9)."
"Е па шта кад је скупоћа".
"Зар не видиш твоју нану (10), Голу, босу, подерану".
"Е па шта, кад је скупоћа".

4. Човек дође кући...

Човек дође кући да с одмори, А жена му још с врата говори: "Аој муже, јес' доно наднице, Кћи нам иште беле рукавице. Поред свиле и поред ципела Треба да је рука чиста, бела." А муж само сажима рамени, Па овако проговара жени: "Видиш, жено, да требамо леба, И много што – што по кући треба". А ћерка му на столици плаче: "Ћути, тата, јешћемо погаче". А тата се насмејао онда, Јуди перје из јастука прода. ћер одева како може само "Е, сад, жено, да кућу продамо". Ти весела ,,је ли слатка мати, Оћел тата баш кућу продати? Ако прода кућу, слатки тата, Је л' да ће ми везати дуката?". Мати и кћи све у оца гледе, Како слуша шта му заповеде. Купи кћери све прстење златно А он издрт, издрт (11) као клатно, Па увуче главу у рамена, Па пристане шта нареди жена. Ако му је жао танке шије А жена му и главу набије.

5. Сео отац сином вечерати
Сео отац (с) сином вечерати.
Стара мајка крај фуруне (12) седи,
И овако свом сину беседи:
"Купи сине сеји сеферине,
Сеферине и две беле свиле,

Ако нећеш ти се вешај сине". Син изиђе на ћошак код људи (13) Кад он дође са ћошка од људи, Своју децу и грли и љуби. У тим му се и љуба (14) пробуди "Аој Лазо, зар ти још не спаваш?". "Ћути жено, па ти буди мирна, Свиће зора, сад ће да свањива". Па он оде у шталу код коња "Јао коњи, моји коњи лепи, Сеја ће вас на врату однети" (15). Па он узме огрљину штрањку (16), Да послуша своју стару мајку. Отац виче: "Сине Лазо, ди си," А син Лаза о багрену виси. Док је сеја до багрена дошла, Сва је воља од дуката прошла.

6. Виногради зелени...

"Виногради, зелени, што сте тако увели?" "Увели смо због неправде шта девојке раде. Свака цура свилу вуче (17) па зато лед туче."

7. Сви ми кажу...

Сви ми кажу да сам ја пијанац. Сву ћу земљу продати по ланац. Пијем, браћо, ја не пијем џабе, То је мени остало од бабе. Варала ме једна цура мала, Гаравуша из Новога Сада. Варала ме сви недељу дана, Извара ми хиљаду динара. Ја не жалим што сам погрешио, Само кад сам луче пољубио. Више вреде њена уста мала, Него моји хиљаду динара.

(Кад момци лумпуједу. А за ти хиљаду динара он је могао четри краве купити. Кад се мој стриц женио, око 1925, то је један Куманчан пево на свадби, каже Радојка).

Ишло је момче...

Ишло је момче у варошицу И спазило је младу госпојицу. И у ње спази флизуру буби (18), Па је застао, па све се чуди: "Данас кад видиш жену ил' цуру У сваке видиш буби фризуру. Одсекла косу до пола ува, А кад се уда не зна да кува". Отац је кара (19), а мајка не да: "Ман' се муже, тог детета. Та шта ће ћерки та дуга коса, Само да има с њом више посла".

- Сија сунце од школе
 Сија сунце од школе,
 Свекар шишке не воле.
 Све три снаје шишке носе,
 Да свекру пркосе.
- Црне очи сад нису у моди
 Црне очи сад нису у моди,
 Већ шарене ко што су у мене.
- 11. Волим дику Волим дику (20), име моје, и дикину нају, Ал' не волим, ал' не волим, дикинога тају. Дикин таја, име моје, много заповеда: "Пери, меси и воде донеси, Пећ укади (21), па седи па ради".
- 12. Једно јутро рано... Једно јутро рано, таман зора руди, Уста вредна свекрва, своју снаву буди: "Ајд' устани снашо, устај мили роде, Да перемо кошуље ти донеси воде". "Не галами свекрева већ угаси свећу, Ја ти лепо кажем да устати нећу". "А гле, боже, шта дочека ја од моје снаје, Ја јој велим краву музи, она шипак даје. Ко је роди, наопако, ала је баш пуста, Само бели своје лице и црвени уста". Из кревета снаха скочи па од беса хуче, Зграби метлу у руке да свекрву туче. "Јој, упомоћ, упомоћ, не дајте ме људи Ој проклета снашо, нек ти господ суди". Свака она свекрва нек се добро чува Која има бесну снашу да је не изгрува.
- Ала ми је ладовина
 Ала ми је ладовина,
 Љубила би господина.
 А паора не волем,
 Оћу да се разболем.

(Игра се коло и онда, тако, подвикивало се, каже Радојка. Такво певање називало се подвикивање односно такве песмице су по(д)скочице).

- 14. Ја не волем паоркиња бити
 Ја не волем паоркиња бити,
 Већ ја волем за машином шити.
 Центиметар метем око врата
 Лепше стоји него низ дуката.
 (Бећарац женски, каже Радојка)
- Сад нам ваља напоменут шта нам жене раду, Кад су тако задобиле у Србина владу.
 Свака жена, било која, има л', нема л' дете, У години двеста дана имају да свете.
 Још не бројим ни недељу, то је празник свима, Осим ови српска жена двестадесет има:
 Крива среда, Макивија, седам четвртака Па питајте, ак' оћете и најбољег ђака.
 Материце и Оцеви и Вериге часне Дисупрела, диснатори (22)-паприкашувече, Ди су даће, масне, Алимпија, Прокопија, Онда свети Трива, много пића на тај дан жена је попила.
 Та пила је и ракије, газила по снегу,

Та пила је и ракије, газила по снегу, Из разлога да се њени гушчићи излегу. Свеце женске да набројим, ту их није множно (23) Зато браћо, мили Срби, држите се сложно.

(По Радојки песма је непотпуна јер не може да се сети свих "светаца" – нерадних дана, да их свих 200 наброји: А ја, тако, што сам примила од ње – вероватно њене бабе Јулке Марић од које је многе песме чула. Накнадно се сетила још само да: у среду жице се не преду, а четвртком бадњи дан од лане... Она сматра да је аутор песме неко од мушкараца који се са

16. Нежењени момци моји Ја вам кажем како стоји. Не губите залуд време, Већ тражите себи жене. Жену треба таку наћи, Добра срца, добре воље, Ако таку не мош наћи, Не женте се биће боље.

женама измотавао).

- Села цура на рогаљ Села цура на рогаљ, Скупила се ко богаљ. Скупила се ко колера Па чека швалера. (Мушки бећарац).
- 18. Девојачко срце вене Девојачко срце вене, Неће момци да се жене. Да девојке не остаре, Метли порез на бећаре (24). А гле јада, изненада, Шта бећари раде сада. Преко мере закон цене, Сваки узо по три жене. Држе младе рад параде, А маторе да им раде.
- 19. Ђувегије, где сте да сте... Ђувегије где сте да сте, рада бих да знам На све стране глас разнесте да вас не требам. Откад трошим сапун "Жоли", Најфинији и најбољи, Мушкарац ме сваки моли За њега да се удам ја. Чак и људи ожењени, за мном лудују, И њихове жене мени већ поручују. Поручују да се боје за шашаве људе своје И моле савет да им дам. Не бојте се добре жене, Лакоћемо с тим, само мене послушајте, А ја вам велим: "Свака жена, ради мира, Који динар нек рескира, Да сапун жоли набави". А када вам сапун, мали, даде чар лицу, Сваки муж ће заволети своју женицу. Још и тога доста није, волеће вас и комшије, Ко своје, жене рођене.

(То је била штампана реклама за сапун Жоли, каже Радојка).

20. Била једном једна крава Била једном једна крава, Више смеђа него плава.Заволела једног вола, Што је са њом вуко кола.

Једног дана рече волу: "Нећу да ме гледаш голу". А во, јадник, не зна шта ће, Већ јој купи најлон гаће.

* * *

С обзиром на "старост моде" наведене песме о тој теми нису у своје време биле новост. Старије песме о моди војвођанских Срба бележене су у "градским песмарицама" од којих су неке сачуване до наших дана. Овде се износе само делови из тих примера (с почетка 18. века), тек да се истакне разлика у приступу моди аутора из градске средине насупрот онима са села. Примери су из књиге Нови Сад, аутора Бошка Петровића и Живана Милисавца (25), где се тврди: "Ове су песме колале по градовима..." (Петровић, Милисавац: 1963, 58). Чак и да се то не зна, из тона, начина како су испеване, како обрађују дату тему било би јасно. У њима се мода само описује, но не и осуђује јер помодарке из града не угрожавају своју средину. Уосталом, граду и приличи да пред- њачи у моди. Те песме славе напредак, прогрес који појединац може да ужива само у граду. Нови Сад је описан као врло привлачна средина, место испуњења свих жеља, где нема онога "што те неће овде развесели // ди ћеш сувим, по камену, драги, ходити // с друштвом твојим лепе даме под ноћ ловити // бал, музику, шпацир препроводити" (Исто: 59). Богате грађанке су одговарајуће и обучене, носе "свилени жути, плави и зелени зубун са сребрним дугметима и исто такве сукње са златном чипком, о врату (им је) богато везена марама, а на глави златовезна (мацарска) капа, златне минђуше". Није заборављена ни ношња "сиромашних - зелени зубун од тафта, сукња од каламана, прслук од цајга, цицана кецеља, на глави шамија" (Исто: 61).

Потпуно супротно раскоши и лепоти града и грађанки, у грађанској поезији су описана села и салаши. Они су "пустиња, трава и поље", па је сасвим очекивано да ту ни једна девојка "тело не стеже" већ "спреда и састраг једну прегачу веже", има "с цванцигери и петаци плетене косе// са шљокама измешане кошуље носе" (Исто: 59).

Пратећи у истом веку (18) брзе промене моде, прогресивно губљење оријенталних утицаја, уз превласт средњоевропских, и фризура модерне грађанке је непокривена, сасвим изложена погледима: "са трагу и са преда увијена // а с потиљка згор зглађена".

За таквом и "скупа свила шушти // око грла све се злати", а "српско платно господична која би саде (26) // понела откако патист настаде". Одевене у хаљине модерног кроја грађанке и тело утежу - у "салуп мидере" и неће да обувају, ципеле од коже или папуче", већ "везене и свилене ћенар и саде" (27). И док девојке са села и салаша "с вретени ходају, играју босе" (Исто: 59), дотле ове ходају "а ла гранде", не играју кола већ "танце минете", а када не "шпацирају" не раде кућне послове већ, те, "господарске ћерке на пенчере седе // а за сваким оне по сокаци гледе... (Исто: 62, 63) Али, било је и осуда толике наметљивости, у односу на минулу, петријархалну повученост и срамежљивост, од стране заговорника "хришћанско-схоластичке културе". Њима су се напредни и толерантни, "изображени" појединци супротстављали, као нпр. Христифор Жефаровић који је на фресци у Бођанима (28) "бранио" једну помодарку.

Опевана мода последица је индустријализације тј. превласти капитализма у Војводини до Другог светског рата. Фабричка текстилна роба већ у другој половини 19. века доспела је и у села и крајем истог века потиснула стари, народни начин одевања. Све наведене песме (19) настале су у српској средини, у време од краја 19. века до Другог светског рата, изузев једне која је испевана крајем седме или почетком осме деценије 20. века (пример бр. 20).

Непознати песници из народа коментаришу моду критички — с неодобравањем или, пак, с хуморне стране. Карактеришу је негативно када је опевају у сеоској или градској периферној средини, у оном друштеном слоју који нема економске услове да је спроводи. Њене поклонице су девојке удаваче које модирањем нарушавају имовинску стабилност породице — толико да породица сиромаши, нека и пропада, а у некој долази до трагичног краја оштећеног појединца — наследника лозе тј. помодаркиног брата. Грађанке помодарке песник из народа поштедео је веће критике. Највише што им се "догодило" то је да им се "ту и тамо" подсмехнуо.

НАПОМЕНЕ

- 1. Губер је вунени покривач: "Колики ти је губер, толико се опружи/простри"; "пружи се (онолико) колики ти је губер" и сл.
- 2. Израз стајлинг (styling) позајмица је из енглеског језика и у жаргону значи "комплетно спољашње обликовање и дотеривање...",

- Иван Клајн, Милан Шипка, Велики речник страних речи и израза, Прометеј, Нови Сад 2006, стр. 1169.
- 3. Сеферини су велики дукати које су девојке из газдачких и бољих/јачих кућа носиле око врата. Били су "сан сваке удаваче", па су оне којима их баба/отац није могао купити тешили стихови: "Дукати се не мећу на цвеће, // већ на оне које нико неће."
- 4. О историји рекламе/рекламирања у Војводини: Љубица Отић, Веселинка Марковић, Мирко Грлица, Све је само реклама, Нови Сад 2012.
- 5. Стање кућа, све по кући, коњи, краве, углед... Упореди: state, из енглеског језика са српским изразом стање. Srpskohrvatsko-engleski rečnik, Morton Benson, Prosveta-Beograd, Ljubljana 1980, стр. 593. (У енглеском језику state значи и држава: Исто, стр. 745).
- 6. Имање (је) земља, тумачи Радојка ту и претходну напомену.
- 7. Баба је отац.
- 8. "Ноге боје" су фабричке, танке, свилене, провидне чарапе.
- 9. Покровац је покривач, већином кудељни (кудељна основа и (дебља) кудељна потка, вел. 2 х 2 м). "Носио се на шински коли". Њиме су се покривали коњи када нису у покрету а "кочијаши кад седу, кад путују даље... Покријеш ноге..." Покровац може да има још намена, нпр. када се раде пољски послови па се "пружи на њиви" (не по орању и не по усевима већ на необрађеном делу њиве), а по њему се стави "салвет, чаршав па једу".
- 10. Нана, нена, њања... је словенски, па и српски израз, у општем значењу жена мајка, баба. (Емил Зола је написао роман Нана ("Nana"). Било би занимљиво проучити етимологију те речи, њено (евентуално) прадавно порекло још у матријархату и даљу деградацију у патријархату, у језицима у којима је постојала и/или и даље постоји. (У српском и руском језику тој речи није деградирано значење!).
- 11. Издрт, нпр. је на звону језичак истањен због честе звоњаве. (Издрто значи и подерано, оно што се изронђа, ишчеше, океца).
- 12. Фуруна је старинска пећ. Прављена је од прерађеног блата и сламе (ваљци или виклери),

- или од ћерпича и/или опека, обликом "четвртаста или обична, округла". Округле пећи су "са запећкима" тј. свака има по један запећак. Таква пећ је била обавезно грејно тело у соби (једној или обема) где се зими боравило.
- 13. Тошак је место окупљања на улици, пред једном кућом. Окупљени стоје, а неки "седе на дрвету" (пружи се "дугачко дрво"), или на клупи, док неко "понесе шамлу па седи". Старији имају своје ћошкове за разговор, обавештења... а своје/посебне ћошкове / рогљеве имају момци и девојке. Окупља се увече, после свих обављених дневних обавеза. Убрзо после Другог светског рата нестали су рогљеви...
- 14. Љуба је драга, вољена, супруга.
- 15. У једној верзији стихови гласе: "Коњи моји, ала сте ми лепи, // Сестра ће вас за дукат однети".
- 16. Штрањка је уже. (Уже, од кудеље, правио је мајстор ужар).
- 17. Свиле, свилице су изрази за фине, танке, свилене или полусвилене фабричке материјале.
- 18. "Флизура буби" је кратко подшишана, равна коса. "Виbikopf" фризура била је модерна од 1923. до 1929.

- 19. "Кара" значи грди.
- Дика је момак, младић коме девојка на тај начин тепа, изражава дивљење због снаге, лепоте – то је израз поноса девојке момком.
- 21. Укадити значи наложити пећ, тако добро да се у њој може пећи неко пециво: хлеб, месо...
- 22. Диснатори су клања или забијачке када се за зиму кољу свиње: "Рањеник се спремо за зиму". Богатија и вишечлана домаћинства клала су 3, 4, 5 рањеника дебелих свиња.
- 23. Множно је исто што и вазможно тј. могуће. Потиче из руског и старословенског језика.
- 24. Бећар је исто што и лола, бекрија, мангуп.
- 25. Бошко Петровић, Живан Милисавац, Нови Сад, Матица српска, Штампарско предузеће "Будућност", Нови Сад 1963.
- 26. Саде, значи сада, управо.
- 27. Ћенар је израз из персијског језика и значи руб, ивица, околица која је често украс. И реч саде је персијска и значи чист, прави: Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, "Svjetlost" izdavačko preduzeće, Sarajevo 1973. s.v. ćenar 189; .sv sade 540.
- 28. Петар Момировић, Манастир Бођани, Бођани 1980.

ЦАРИНАРНИЦЕ - МАЛТЕ У ПРОШЛОСТИ МИТРОВИЦЕ

Љиљана Радуловачки

Увод

Бечки двор рат са Турцима отпочиње заузимањем Митровице 1716. године. Две године касније Пожеревачким миром 1718. године завршава се двовековна владавина Турака на овим просторима. 1 По изгону Турака Срем је подењен на властелинства. Грофу Јохану Колораду припало је Митровачко властелинство. Овај посед купио је 1744. године барон Марко Пејачевић, али већ годину дана касније посед је здружен Војној граници.² Нова управа изградила је за своје потребе неколико објеката у Митровици, чији планови нажалост нису сачувани. Зна се поуздано да је из тог периода сачувана, али знатно измењена царска кућа, која се помиње у Канонској визитацији из 1729. године. 4 По припајању властелинства Митровице Војној граници царска кућа је адаптирана у зграду царинарнице, за потребе нове војнограничарске управе. 5 Из фонда градског поглаварства за 1883. годину види се да се градску буџет пунио из месеца у месец наплатом увозарине на вино и храну.

О наплати увозарине су се бринули:

Алберт Војтеховски, Урош Васић, Андрија Топаловић, Мита Драгин, Андрија Николић.

Није наведено за коју накнаду су били ангажовани на том послу, али из архивске грађе се види да су пословали позитивно. Из наведене документације сазнајемо да је наплаћивана такса и од калдрмарине, која се такође сливала у градску благајну.⁶

Царинарнице, или малте, ту у прошлости Митровице биле врста рампи које су биле поставњене на свим улазима у град. На наплатним рампама била је наплаћивана такса (царина) на унету робу са околних пољопривредних имања на градску пијацу.

Царинарнице – малте у прошлости **Митровице**

Прописима о наплати малтарине оснаживан је градски буџет, којима су се као и код вашарине наплаћиване одређене таксе. Салашари са околних градских имања плаћали су малтарину једном годишње — паушално.

У Митровици је било неколико прилаза граду из разних праваца у њеном залеђу. Једана таква малта је била постављена на улазу у град са Вогањског, Шашиначког и Јарачког пута. Тај део града има и данас кафану која се назива *Румска малша*, у којој су радо виђани салашари са околних имања. Они су се тамо обавештавали о новостима у граду и најближој околини.

Малта је била постављена и на Радиначком путу, где и данас постоји мала бела кућица која је служила за наплату малтарине.

Туда су се сливали производи у Митровицу из Радинаца, Гргуреваца, Шуљма, Бешенова и Бешеновачког прњавора, затим Стејановаца, Мале Ремете и Јаска. Та села су била из фрушкогорског залеђа Митровице.

Код данашње зграде Електровојводине била је испостава царинарнице у малој белој кућици, која је касније измештена код кафане Чарда на путу према Лежимиру и Манђелосу.

Са југозападне стране, на путу од Сремске Раче, Босута и Бијељине, била је такође постављена испостава царинарнице, или наплатна рампа за производе који у са те стране уношени у Митровицу. Она је била лоцирана близу данашње продавнице Бела ружа у Лаћарку. И данас постоји барака малта на улазу у Митровицу из правца Лаћарка, као успомена на минула времена када је на том делу пута била испостава царинарнице. Лаћарачка малта је знатно касније измештена у кафану Пушник где је у исто време била привремена аутобуска станица.

Код кафане *Шаран*, недалеко од кафане Путник (данашња зграда Отпада) спремана је за дошљаке риба, шаран, по чему је кафана и добила име. Ту је било места за придошла кола у којима је могло и да се преспава као и да се уморни коњи одморе, напоје и нахране.

На описаним царинарницама наплаћиван је порез на додатну вредност, а за узврат је добијана потврда у виду беле налепнице која је лепљена на *певчу* кола. Додатна такса плаћана је на дрво, вино и ракију, пасуљ, кукуруз, пшеницу, затим млеко, па грожђе и

воће. Из фрушкогорских села пијачари су презали волове, а равничари су презали у кола коње за превоз до митровачке пијаце.

Фрушкогорци су на путу до пијаце одседали у кафани која је била лоцирана преко пута савремене зграде СДК. У тој кафани, код *Три краља*, људи су долазили на храну и ноћење, а осим тога ту су остављали своја кола и у посебне стаје вучну снагу, коју су тамо хранили, појили и тимарили.

Кафана код Три краља издавана је у закуп. Један од последњих закупаца био је Видаковић, трговац бицилима. У тој кафани је увек било пуно гостију, а ту су биле и анимир даме са црвеном ружом од креп папира за левим ухом, или у прорезу хаљине на грудима. У таквим условима, још уз добру храну и пиће, многи су се узорни домаћини враћали кући без пара од пазара.

Оно што паори нису потрошили у кафани код Три краља, потрошили би у кафани Чарда на Манђелошком путу, где је увек била врућа атносфера уз музицирање циганских тамбурашких оркестара — *банди*, који знали да разгале напаћене душе сремских паора.

Наплата малтарине – мостарине, на обалама реке Саве

Проток људи, робе и услуга између Сремске и Мачванске Митровице обављана је путем чамаца и скела — *дерећија*. Возарину на реци Сави држао је у закупу Никола Живковић, што је сигуно био уносан посао.

И поред претходно наведеног начина транспорта, обе Митровице су осетиле потребу за трајнијем повезивањем, односно премошћавањем реке Саве. Решење је тражено у постављању понтонског моста. Прво су постављена два привремена моста, док је трећи, понтонски мост, био дугорочно решење. Он је постављен 1919. године.

Одмах потом се осетила потреба за наплатом малтарине, односно мостарине. Стога је у Мачванској Митровици подигнута спратна зграда *Ђумрук*⁸- царинарница, у којој је знатно касније смештена управа *Бродоїрадилиша Сава*.

Узводно од зграде царинарнице на Мачванској обали, на око 500 m удаљености, подигнута је зградица испоставе царинарнице за десну обалу Саве.

Са Сремске стране, недалеко од Војарне – житног магацина, била је подигнута испостава царинар-

нице за леву савску обалу. Године 1927. на сремској обали изграђене су три бетонске рампе за различите водостаје реке Саве.⁹

Даби се мостарина редовно наплаћивала било је потребно запослити два малшара — цариника. Као малтари на сремској обали помињу се Тома Црнобрнић и Раша Репчић уз месечну плату од 300 круна. Истовремено са пуштањем моста у промет, на заједничкој седници Господарског одбора и испоставом општине Мачванска Митровица 4. октобра 1919. године, утврђен је и донет ценовнк превоза и прелаза преко моста:

Од пешака тамо и натраг	1	круна
Кола празна	2	круне
Кола са товаром некаквим	3	круне
Кола са јачом запрегом	5	круна
Аутомобил	30	круна
Крупна стока (во, крава, коњ,		
магарац, дебела свиња)	1	круна
Ситна стока (овце, козе,		
свиње)	1	круна
Пољопривредне справе које		
возе у колима	5	круна.
Као одговорно пице у потпису	ie	био алвог

Као одговорно лице у потпису је био адвокат Јунг. 10
Прилике око наплате мостарине су се знатно за-

оштриле између челника Мачванске — Мале Митровице и на другој страни Сремске Митровице, што је заинтересоване стране довело до дуготрајне парнице. Године 1938. председник сремскомитровачке општине Јован Томић, образложио је да је тужба преурањена, јер је рачун понтонског моста још увек био пасиван и дуг је Градској општини још увек износио 1 200000 дин, са чиме се сложио адвокат Драган Јунг. 11

После хаварије на понтонском мосту 1938. године, осетила се потреба за постављањем новог челичног моста између две обале реке Саве, али је све остало на безуспешним преговорима.

Свејетовременом довело до постављања четвртог понтонског моста 1951. године. Министарство саобраћаја је прописало правилник о пролазу бродова и пловних објеката кроз понтонски мост, на реци Сави код Сремске Митровице, путем 14 тачака. 12

Мост је свакодневно отваран и затваран због пропуштања бродова. Отварање моста је трајало 10 минута, а када је вода била бржа и краће. Тај посао је обављало 30 радника са *лентерима* и другим алатом. За регулисање саобраћаја у коме су учествовали

бродови, пешаци копнена возила, употребљавани су визуелни и акустички знаци.

Када би бродска сирена два пута реско засвирала, то би био знак да ће кроз један сат саобраћај између обе Митровице бити прекинут. На мосту су отваране две кайије. На отвореним деловима моста постављане су две заставе, а црвени балон на средини моста спуштан је на пола копља. Тек тада је пролаз за бродове био слободан.

Месечно је било око 25 отварања понтонског моста. За свако отварање моста брод је плаћао 2000 динара. У времену од осам до десет часова пре подне, отварање моста је било без наплате. Током ноћи бродови су пуштани само узводно. Пошто је мост био узак, саобраћај је регулисан обојеним таблицама. Окретањем црвене таблице из Мачве према Срему, знак је био да Мачвани прелазе у Срем. На Сремској страни, у то време, била је истакнута бела табла. Ноћу исти знаци давани су уз помоћ обојеног светла. 13

Паралелно са наплаћивањем мостарине, знатно касније, после ослобођења наше земље од фашизма, превоз и наплату возарине реком Савом преузело је Бродоградилиште Сава са својим возним парком: лаким чамцем Врапцем, бродом Озрен, лаким бродом Гусаном, затим Летенком, као и скелама (*дереплијама*). На овом превозу увек је било довољно путника, јер је градска пијаца у Сремској Митровици била на знатној удаљености од понтонског моста.

У савремено доба осетила се потреба за зиданим мостовима, јер је стари понтонски мост дотрајао од дуготрајне употребе, па је 1974-78. изграђен у близини Румске малте нови, бетонски мост за путничка и теретна возила, а истовремено и за пешаке.

Од 1991-1994. изграђен је од бетона пешачки мост, који је постављен од центра Мачванске Митровице, повезан непосредно са центром Сремске Митровице.

НАПОМЕНЕ

- ¹ Душан Поповић, Срби у Војводини, Војводина II, Нови Сад 1950, 80.
- ² Душан Поповић, Срби у Срему до 1736/7. године, Београд 1950, 123.
- ³ Гордана Прица, арх. Бранко Валилић, Архитектура у XVIII и XIX веку, Сремска Митровица, монографија, Сремска Митровица 1969, 147.
- ⁴ Емерик Гашић, Повијест жупе и мјеста Моровић 1936, 73-76.

- ⁵ Гордана Прица, арх. Бранко Василић, Аритектура у XVIII и XIX веку, нав. дело, 1969, 150.
- ⁶ Историјски архив *Срем*, Сремска Митровица, Фонд градског поглаварства за 1822-1833. годину
- ⁷ Mâlta (нем), царинарница, малтарина пристојба коју су феудални господари, градови, самостани и сл. убирали за робу и возила, када су ступала на њихово земљиште, или када су прелазили њихове цесте и воде, Клајић Братољуб, Велики рјечник страних рјечи и кратица, Зора, Загреб, 1972. s.v. mâlta
- ⁸ Тумрук (тур), трошарина, такса за превоз, Шкаљић Абдулах, Турцизми у српскохрватском језику, Свјетлост, Сарајево 1979, s.v. ђумрук
- ⁹ Миленко Бобић, Мостови Сремске Митровице, Сремска Митровица 1987, 16-23.
- ¹⁰ Миленко Бобић, Мостови Сремске Митровице, нав. дело, 1987, 16-23.
- ¹¹ Исти, 76-78
- 12 Исти, 66, 89, 90
- ¹³ Миленко Бобић, Мостови Сремске Митровице, Сремска Митровица, 1987, 90-92.

ЛИТЕРАТУРА

- Бобић Миленко, Мостови Сремске Митровице, Сремска Митровица 1987.
- Гашић Емерик, Повијест жупе и мјеста Моровић 1936.
- Историјски архив *Срем*, Сремска Митровица, Фонд градског поглаварства 1822-1835.
- Клајић Братољуб, Велики рјечник страних рјечи и кратица, Зора, Загреб, 1972.
- Поповић Душан, Срби у Војводини, Војводина II, Нови Сад 1950.
- Поповић Душан, Срби у Срему до 1736/7. године, Београд 1950.
- Прица Гордана арх. Василић, Бранко, Аритектура у XVIII и XIX веку, Сремска Митровица монографија, Сремска Митровица 1969.
- Казивачи: Цундра Димитрије, рођ. 1920. године, Сремска Митровица
- Ракић Божидар, рођ. 1935. године, Сремска Митровица
- Сисојевић др вет. Здравко, Лала, рођ. 1932. године, Сремска Митровица

Лево їоре: Румска малійа (фойю Сійеван Обрадовић); десно їоре: Радиначка малійа, (фойю Живко Шајић); лево доле: Лаћарачка Малійа, (фойю Дејан Умейић); десно доле: Ђумрукана

ПАРАДИГМЕ БАНАТСКЕ ВОЈНЕ КРАЈИНЕ

Поводом изложбе Веселинке Марковић "На граници два царства: Банатска војна крајина 1764-1872", Музеј Војводине, Нови Сад, 2014.

Ауторка изложбе и каталога под насловом На їраници два царсіїва: Банаійска војна крајина (1764-1872), музејска саветница Веселинка Марковић, се определила да поводом 250-те годишњице оснивања банатског дела аустријске Војне границе (Militargrentze) укаже на сву сложеност војно-граничарског система Хабзбуршке монархије, те да на примеру Банатске војне крајине (која је функционисала нешто више од једног века) укаже на њене главне одлике у контексту ратних и мирнодопских периода 18. и 19. века. Ауторка је схватила, и то је показала и изложеним експонатима и текстовима легенди на изложби, као и текстом и илустрацијама у каталогу, да се у Војној граници није само ратовало, већ и живело, школовало, трговало - да је Војна граница била не само посебни и важни део одбрамбеног система Хабзбуршке монархије у односу на Отоманску империју, већ и специфични народносни (у случају Баната: српско-немачко-румунски) ареал слободе и контактна зона између два царства, и у војном (како за одбрану, тако и за напад) и у мирнодопском смислу (за трговину, путовање, заштиту здравља од епидемија итд.).

За реализацију ове изложбе колегиница Марковић је користила бројне артефакте из Музеја Војво-

дине, али и све оно што је било потребно за њену замисао музеолошке презентације Банатске војне границе из других музеја и архива са подручја Војводине и Београда, од оружја и војне опреме, до архивских докумената и уметничких предмета. Многе колегинице и колеге су јој биле при руци - она их је са захалношћу поменула на почетку каталога изложбе.

Ауторка је најпре појаснила појам Војне границе, њенразвитак од почетка 16. века, тесудбину њеног банатског дела, који је последњи успостављен, у другој половини 18. века. Затим је приказала аустријско отимање Баната од Отоманске империје две деценије по завршетку Великог бечког рата (1683-1699). Успостављању Границе на Дунаву у сектору Баната преткодило је развојачење Потиске и Поморишке границе средином 18. века. Што се Срба из ових граница тиче, део се одселио у Руско царство, други се преселио у Банатску војну границу, трећи је остао у два крунска дистрикта, Великокикиндском и Бечејском.

Освојени Банат је постао крунска област, у којој је К. Ф. Мерси већ 1724. основао Банатску милицију састављену од Срба Банаћана. После Београдског мира 1739. граница је успостављена током Дунава, тако да су дуж његове леве обале од 1742. успостављене

војничке страже у чардацима. Основано је и неколико контумаца. Банатска земаљска пандимилиција била је претходница Банатске војне границе, чији је зачетник био Српски граничарски пук, са шест компанија, основан 1763. Следили су и други пукови, Немачки и Влашки (претходно Илирски), тако да се 1764. година сматра годином успостављања Банатске војне границе.

У Границу је уведен кантонски систем, који је поредвојне, подразумевао и економску управу у свим региментама, што је потрајало до 1800. године.

Ауторкаје у посебним тематским целинама приказала оружје банатских граничара (хладно и ватрено) и њихове униформе. Обратила је пажњу на Границу у функцији санитетског кордона, а посебно на привредни живот у њој (сточарство и земљорадња, трговина, међународна размена). Такође је, довољно простора дала установи слободних граничарских комунитета у којима се развијало занатство и трговина.

Наравно, приказивање Банатске војне границе није могло без подробнијег приказа њене улоге у Аустријско-турском рату 1788-1791, одјека Првог српског устанка (1804-1813) на Границу, у којој су Срби граничари били бројан и значајан фактор, а Срби трговци (поред Сремаца) главни лиферанти оружја и других потрешитина устаницима, те колапса Границе за време Буне 1848-1849, током које је вођен Мађарско-српски рат на подручју Војводине, дакле и Баната. После аустријске победе над побуњеним Мађарима, до које је дошло уз руску помоћ, функције

Границе су обновљене, а новоуспостављене Војводство Србија и Тамишки Банат, са седиштем у Темишвару, није обухватило Грницу, ни Банатску, ни друге, у којима су Србибили најбројније становништво.

Укидању установе Војне границе, па и њеног банатског дела, претходила је Аустро-угарска нагодба (1867) и формирање Двојне монархије.

Гранипа, као широки појас насеља слободних сељака-војника, више није била потребна Хабзбуршкој монархији. Сви делови Границе припали су одговарајућим жупанијама. Дотадашњи живот граничара се из основе променио. Али, стари граничарски дух је још дуго живео на подручју некадашње Границе.

Ауторка наглашава да се основна архивска грађа везана за Банатску војну границу чува у бечком Ратном архиву, али и у Историјским архивима у Панчеву и Белој Цркви. Што се музејских предмета тиче, од посебног су значаја они из Музеја Војводине, Народног музеја у Белој Цркви, Народног музеја у Панчеву и Историјског музеја Србије у Београду.

Ови предмети, који су изложени, на најбољи начин показују како се некад живело, радило и ратовало у Банатској војној граници. Карте, литографије, гравире, бакрорези униформи, славних битака и догађаја, уља на платну царице Марије Терезије, цара Јосифа II, (Евгенија Савојског, Мерсија и других), племићке дипломе, оружје и друга војна опрема, униформе, реконструкције граничарског чардака и колиба, посетиопу омогућују жив доживљај граничарског времена и амбијента.

Визуелно решење изложбе, дело мр Дарка Вуковића, који је постигао складан однос дводимензионалних и тродимензионалних предмета, а неопходну ликовност изложбе подредио њеној читљивости. Посебну похвалу заслужује графичко обликовање каталога.

Рецимо на крају да је текст каталога беспрекоран, ни преопширан, ни прекратак, тачно колико треба и к томе, стилски дотеран, чињенично тачан и хронолошко-тематски добро компонован. Можемо

се сложити са оценом рецензента изложбе и каталога, проф. др Владана Гавриловића, да је Веселинка Марковић овом изложбом употпунила наша знања о Банатској војној граници, а реализацијом изложбе успела да презентује и обједини простор и време, указујући на значај не само Банатске војне границе, како у војном тако и у друштвено-економском смислу, већ и установе Војне границе у Хабзбуршкој царевини у целини.

Др Драїо Њеїован

HEROJI BAŠTINE: IZLOŽBA "OD NITNI DO ŠLEMA – konzervacija i restauracija pozlaćenog rimskog šlema",

autorke Tijane Stanković-Pešterac

Nacionalni muzejiSrbije organizovali su novu manifestaciju, pod nazivom Muzeji Srbije, deset dana od 10 do 10, koja je trajala 9. do 18. maja 2015. i obuhvatila čitav niz izložbi i pratećih programa u vidu prezentacija, javnih razgovora i drugih sadržaja, i bila potpuno besplatna za građanstvo. U okviru manifestacije obeleženi su važni datumi: 9. maj — Dan pobede nad fašizmom i Dan Evrope, 16. maj Evropska noć muzeja i 18. maj — Međunarodni dan muzeja.

U ovoj nacionalnoj muzejskoj manifestaciji, najvećoj do sada na teritoriji Srbije, učestvovalo je oko 65 muzejskih i srodnih institucija sa 115 lokacija širom zemlje. Cilj akcije je jačanje insititucija zaštite, posebno muzeja, i uspostavljanje kvalitetnije komunikacije sa publikom. Centralna tema Manifestacije Heroji kulturne baštinebazira se na globalnom trendu povraćaja pokradenog kulturnog blaga iz evropskih muzeja, sa arheoloških lokaliteta i drugih lokacija od značaja za kulturnu baštinu, kao i na tragičnom iskustvu naših muzeja i ukupnog kulturnog nasleđa tokom minulih ratova. Javnosti su bili predstavljeni anonimni heroji - muzealci, državni službenici, vojnici, ali i ljubitelji umetnosti, obični ljudi i stranci, koji su tokom ratnih zbivanja spasavali kulturnu baštinu Srbije, zajedno sa umetnicima, kulturnim i naučnim radnicima, koji su na autentičan način čestvovali ili odigrali posebnu ulogu tokom ratnih zbivanja.Drugi fokus teme su savremeni heroji kulturne baštine – konzervatori, restauratori i entuzijasti, koji su, skupljanjem i radom na čuvanju ostataka prošlosti doprineli i obezbedili čitav sistem zaštite kulturnog nasleđa.Osnivači Manifestacije su beogradski

Narodni muzej, Prirodnjački muzej, Etnografski muzej, Muzej primenjene umetnosti, Istorijski muzej Srbije, Muzej savremene umetnosti, Muzej istorije Jugoslavije i Galerija Matice srpske u Novom Sadu.

U okviru predstavljanja savremenih heroja baštine Muzej Vojvodine se odazvao prezentacijom niza imena koja su svojom stručnošću i zalaganjem doprineli čuvanju ostataka prošlosti i obezbedili im dug vek za budućnost. Posebno mesto dobili su restauratori i konzervatori Slobodan Savić i Milan Čolović koji su, kao stručnjaci Narodnog muzeja u Beogradu, radili na restauraciji kasno-antičkog šlema iz Jarka, što je bilo obeleženo izložbom u maloj sali zgrade Muzeja u Dunavskoj 35.

Izložba je bila koncipirana od segmenata filma Dolina zlatnih šlemova, posebno montiranih za ovu priliku, u kojima se ukratko osvrnulo na nastanak provincije Panonije, dok je glavni deo posvećen pronalasku šlema, njegovom dolasku u muzej i kazivanju naučnika i konzervatora, a najviše postupku restauracije, u jednoj živopisnoj montaži nadahnutoj rekonstrukcijama i detekcijom detalja i strukture šlema. Stripski prikaz pronalaska ostataka šlema, koji se u vidu brojnih fragmenata pohranjenih u antički ćup, vekovima nalazio u zemlji, te 2005. u njivi pored sela Hrtkovci i njegovo donošenje u Muzej Vojvodine, je pored brojnih legendi i fotografija koje su propratile postupak restauracije, konzervacije i rekonstrukcije šlema, deo jedne veće celine koja je u vidu izložbe Kasnoantički šlem iz Jarka

predstavila sva tri rimska šlema Muzeja Vojvodine 2010. godine. Na ovoj izložbi je pored velike legende sa portretima stručnjaka Slobodanom Savićem i Milanom Čolovićem, bio prisutan i restaurirani šlem, u svom sjaju i punoći. Posetioci su kroz tumačenja kustosa i uvidom u bogati materijal koji je i putem pisane reči, kao i multimedijalnog materijala bio izložen, mogli steći uvid u široki opseg i bogatstvo pojmova restauracija i konzervacija predmeta, naročito kada se prikaže derutnost stanja u kojem se određeni predmeti najčešće mogu naći, te njihovo vaskrsavanje u skoro prvobitnom obliku, što je ova izložba sasvim dostatno uspela da predoči.

Mr Lidija Mustedanagić

ХРОНИКА ПРОХУЈАЛИХ ВРЕМЕНА

Изложба "Радна етика и друштвена естетика" у Музеју Војводине.

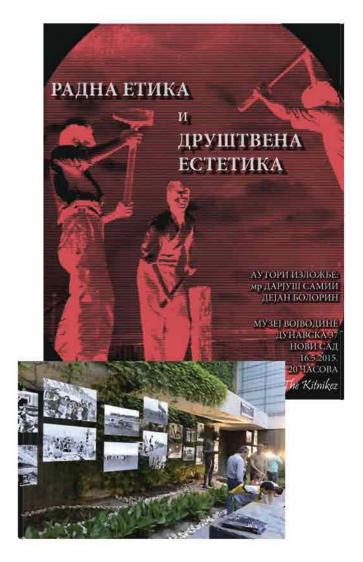
Нека неизмерна и чудна долина је йрошлосій и нишій у њој не можемо изменийи, йомиловайи, ни додирнуйи руком. У својој свейлосійи, и йами, она нам йройушій руку, кроз своје облаке, мекше од йраха, а који нису више онакви какве смо их видели и осійавили.

Милош Црњански

У ноћи музеја, 16. маја 2015. године, отворена је изложба "Радна етика и друштвена естетика" у атријуму Музеја Војводине у Дунавској број 37, чији су аутори кустосимр Даријуш Самии и Дејан Болорин.

Фотографије о једном прохујалом времену, о времену ентузијазма и великог полета, о времену од 1945. до 1990. године, о времену изградње социјалистичког друштва у једној држави која више не постоји. Фотографије су маестрално одабране, тако да нам говоре више од хиљаду страница написаног текста. Изложба је подељена на седам целина — Радник, Обнова, Пољойривреда, Индустирија, Протрес, Руководилац и Друштвена танорама.

Посматрајући ову изложбу, пред нама оживљавају мишићави радници јаке воље и челичног погледа. Подсећамо се радних акција када се на селу колективно орало, сејало, копало и скидао род са плодне земље натопљене знојем младих и вредних радника. Видимо омладину како гради путеве, пруге, мостове... Индустрија се обнавља и помаже развоју

из пепела једне уништене земље. Прогрес и напредак се виде на сваком кораку, све се обнавља, изграђују се нова предузећа. У оваквим околностима појављује се нови тип руководиоца, управљача изниклог из редова радничке класе који је често и сам био обичан радник који се својим стручним усавршавањем и залагањем попео узлествице управљања радним процесом.

Изложба приказује део наслеђа сачуваног у Музеју социјалистичке револуције Војводине, сведочанство развоја друштва и бриге коју је оно поклањало раднику у изградњи новог социјалистичког друштва.

Уатријуму зграде Музеја Војводине у Дунавској улици број 37 изложене су слике које нам говоре о покушају изградње социјалистичког друштва на просторима бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Било је то друштво много више окренуто Западу него Истоку. Ако се та земља упореди са источним земљама социјализма, она је много више била отворена за стране утицаје од земаља социјалистичког лагера. У њој се пратио амерички филм, интелектуална елита је пратила француски нови талас, и Бергмана и Куросаву. Слушали су се хитови Сан Рема, учествовало се на такмичењу за песму Евровизије, имали смо своје филмове који су нас представљали на филмским фестивалима у Кану и Венецији и облачили су се шушкавци из Трста.

Социјалистичка Федеративна Република Југославија је била међу првимземљама које су преводиле

и штампале Солжењицина и Пастернака. Чинило је то богатство те земље, та њена отвореност ка свим могућим утицајима, а највише је било западних утицаја.

Један од темеља на ком је била заснована социјалистичка Југославија је свакако био и људски рад уздигнут до идеала и формирање радничке класе у чијим је рукама замишљено да се налази управљање државом. Почетак живота у тој новој држави након Другог светског рата обележио је велики занос према раду који се окарактерисао у масовном учешћу становништва у ратом разореној земљи. После обнове, велика је енергија утрошена у индустријализацију, односно претварање државе са претежно пољопривредним становништвом у земљу фабричких радника. Успеси у изградњи социјалистичког друштва довели су до диференцијације занимања и све већем интересовању за лакши канцеларијски рад и све већи број радника постаје заинтересован за овај посао.

Треба честитати ауторима изложбе мр Дарјушу Самиију и Дејану Болорину на уложеном труду да нам визуелно приближе једно време које је неповратно остало иза нас. Њихова је изложба посвећена раду а још се у древном Риму говорило да рад све побеђује.

Labor omnia vincit.

Душан Миљковић

МУЗЕЈ ЗА ДЕЦУ

Креативан приступ комуникацији са децом

У Музеју Војводине се, у складу са савременим музеолошким тенденцијама и праксом у свету, акценат ставља на креирање различитих едукативних програма и активности намењених посетиоцима. С обзиром на то да музеји у XXI веку теже да буду места и извори учења, њихов циљ је обезбеђивање стимулативне атмосфере и стварање услова за интеракцију са посетиоцима. Збогтога су изложбе, програми, предавања, радионице и друге активности усмерене ка публици постале саставни део музејског рада, који се свакодневно унапређује.

Бавећи се проблемима едукације последњих 40 година, Одељење за педагошки рад и односе са јавношћу Музеја Војводине осмишљава програме намењене свим структурама посетилаца. Један од најва-

жнијих циљева тих активности је стварање сталне музејске публике, за чије формирање нису довољне само квалитетне изложбе, пратећи програми и добар маркетинг, већ и континуирано улагање у дидактички и методички обликоване садржаје. На тај начин се стварају навике код најмлађих посетилаца као будућих конзумената музејских садржаја. С обзиром на чињеницу да музеји имају велики потенцијал да постану центри едукације, пред њима је и велика одговорност. Они треба да мотивишу децу у потрази за новим искуствима и сазнањима.

Пројекат под називом Музеј за децу управо је настао са жељом да се најмлађим посетиоцима приближи културно наслеђе, као и да се код њих развије позитиван однос према институцијама културе. Он је

реализован у оквиру манифестације Музеји Србије, десет дана од 10 до 10, која је трајала од 9. до 19. маја 2015. године. У креирању концепта и просторно-идејногрешења учествовао је тим Музеја Војводине који су чинили кустос - педагог Слађана Велендечић, кустос - историчар уметности Александра Стефанов, кустос - етнолог Татјана Бугарски и кустос - археолог Лидија Баљ, уз помоћ конзерватора и техничара. Првобитна идеја односила се на приређивање изложбе играчака, која би била постављена на уобичајан начин и трајала током поменуте манифестације. Међутим, та идеја убрзо је прерасла у идеју о "малом" музеју намењеном и прилагођеном деци, који би имао потенцијал да постане саставни део сталне поставке Музеја Војводине.

Најважније карактеристике Музеја за депу су јединствен концепт и специфичан излагачки приступ. Концепт је осмишљен са циљем да се деци омогући упознавање са радом у музејима и културним наслеђем које се у њима чува. Као предмети за излагање и средство путем којих би им се пренеле поруке одабране су играчке. Помоћу тих, предмета блиских деци, представљене су различите појаве и феномени из свакодневног живота у прошлости и данас.

Предмети из збирки Музеја Војводине, Музеја града Новог Сада и приватних колекција чиниле су значајан део изложбе. Путем медија упућен је јавни позив посетиоцима да позајме или поклоне играчке Музеју. Одзив је био велики, а значајно је истаћи да се већи број запослених у Музеју Војводине, те пријате-

ља институције самоиницијативно укључио у овај пројекат. На тај начин су створене нове и учвршћене постојеће везе са пријатељима Музеја. Интердисциплинарна сарадња стручњака из различитих одељења, као и ентузијазам свих који су учествовали у његовој реализацији показали су како се уз минимална средства могу добити одлични резултати и поставити дугорочни циљеви.

Музеј за децу представља искорак у музеолошком и едукативном раду. Са аспекта музеологије, играчке су драгоцени артефакти, јер говоре о свакодневици деце и одраслих. Поред магичног света игре и детињства, оне откривају и свет одраслих, који опонашају. Досадашња пракса показала је да изложбе играчака и музеји за децу подразумевају два различита аспекта едукације. Изложбе играчака имају за циљ да представе разноврсност и богатство ове врсте материјала и нису искључиво намењене деци. Са друге стране, све бројнији и популарнији музеји за децу најчешће представљају специфично опремљене просторе, у којима се акценат ставља на различите дидактично-едукативне садржаје, а не на музејске артефакте. Ауторке су одлучиле да споје наведена два модела: у специјално креираном простору намењеном деци изложене су играчке из различитих периода, од праисторије до данашњих дана.

Коришћењем постојећег материјала и рециклирањем изложбене опреме створен је простор који архитектонски подсећа на музеј. Водећи рачуна о дидактичко-едукативним аспектима поставке, ауторке

су тај простор, као и сав пратећи имобилијар прилагодиле висини детета. Разгледајући поставку, мали посетиоцимоглису да чуче, клече или седена поду. За одрасле је већ само ступање у "мали музеј" представљало изазов, јер би се пред њима нашле физичке препреке, којеби их опоменуле да улазе у дечији свет.

Унутрашњост музеја чинило је неколико тематских целина односно сегмената од којих је сваки био обојен другом бојом. Ентеријер је маштовито дизајниран, а употребом светла и мноштва декоративних детаља настала је магична и стимулативна атмосфера. Стварајући Музеј за децу, ауторке су желеле да тај простор буде инспиративан најмлађима, да их подстичена истраживање и развој креативности и маште.

Као музејски артефакти, играчке сведоче о томе како су се деца играла у прошлости, који материјали су коришћени за њихову израду, како се њихов изглед временом мењао, али и како су се мењала интересовања деце. Међу најстаријим играчкама које се чувају у Музеју Војводине налазе се фигуре разних животиња направљене од керамике, старе око 7.000 година. Интересантне су и звечке, као омиљене играчке деце широм света, и мала фигура сове чија се старост процењује на око 3.500 година.

Осим праисторијских, у Музеју за депу биле су изложене играчке које су настале у последњих 100 година, као и оне са којима се деца данас играју. Приликом њиховог одабира и груписања поштовано је неколико принципа—феноменолошки и хронолошки принцип и подела по врсти материјала. Основна тема

поставке Музеја за депу била је Свет око нас некада и сада. Креирајући амбијенталне целине, играчке су сведочиле о различититим феноменима: од културних различитости, преко приватног и јавног живота, становања и уређења ентеријера, образовања, уметности, обичаја, до одевања и моде, слободног времена и забаве. Управо то су и области које истражују музејски стручњаци, а поменути начин излагања омогућио је деци да кроз игру уче и стичу сазнања о различитим природним и друштвеним појавама. Ипак, треба напоменути да је малишанима посебно био близак део у којем су изложене савремене играчке - суперхероји. Оне су, такође, важни музејски експонати јер сведоче о данашњем времену и детињству деце у модерно доба.

Природа и значај природног окружења представљени су кроз играчке од дрвета, као и оне у облику животиња. Изложене су разноврсне дрвене играчке, од најједноставнијих до веома брижљиво израђених и декорисаних: дечји музички инструменти, делови намештаја, различита возила, чегртаљке, и др. Често су прављене у домаћој радиности, али су их израђивале и занатлије. Деци су одувек биле омиљене играчке у облику животиња. Оне су веома разноврсне по материјалима од којих су израђене, а разликују се и по томе да ли су животиње представљене реалистично, или са људским карактеристикама, или пак представљају животиње из маште.

На основу играчака из различитих периода може се закључити како су изгледали предмети који су

од-раслитада користили, као и утицај технолошког и индустријског развоја. Они су представљени помоћу лутки, намештаја, предмета везаних за домаћинство, превозних средстава и мале школе. Као универзална играчка која представља људску фигуру, лутка својом израдом и изгледом показује разноврсност култура у којима је настала, али и промене које су се дешавале у одевању и моди.

Деца су се кроз игру упознавала са важним елементима културе - породичним и друштвеним животом и народним обичајима. Уметност и култура представљени су играчкама у виду папирног театра, папирног вертепа, музичке кутије са механизмом на навијање и фигуром балерине.

На играчке није утицао само стваран свет одраслих него и машта, идеали лепоте, бајке и популарна култура. Напредак савремених технологија довео је до појаве играчака инспирисаних виртуелним светом, насталих по узору на јунаке из стрипова и цртаних филмова. Стога је и један сегмент изложбе посвећен играчкама у виду актуелних јунака анимације са којима данашња деца осећају повезаност.

Путем различитих активности осмишљен је интерактивни део изложбе како би се деци скренула пажња на поједине њене сегменте. Кроз игру и на забаван начин она су се упознавала са функционисањем музеја, односно начинима класификовања музејских предмета, формирања музејских збирки и чувања музејских предмета, али и са значајем конзервације и рестаурације. Упознавање са различитим врстама материјала од којих су играчке израђене постигнуто је играма препознавања. Путем додира деца су препознавала материјал скривен у кутијама и потом га повезивала са играчком која је од њега направљена. Она су, такође, могла да додирну и осете разлике у врстама текстила, гледањем кроз шпијунке уживају у проналажењу сакривених играчака, као и да се несметано играју репликама предмета – попут праисторијске звечке, фигуре сове и папирног театра. Да се у музејима води рачуна не само о материјалној већ и о нематеријалној културној баштини, говори сегмент приказан помоћу аудио-записа - у виду приче и песме, које су деца могла да слушају помоћу МПЗ плејера.

"Мали музеј" направљен је од материјала по којем је могуће писати и цртати кредама, што је деци дало слободу да се креативно изразе. Кратким порукама исписаним на зидовима указано је на важност

екологије, рециклаже, креативности... На излазу из изложбеног простора осликана је школица и саобраћајни полигон. Помоћу тих сегмената желело се утицати на развијање моторичких способности и усвајање основних саобраћајних правила, чиме би се кроз игру остварила едукативна функција.

Посебну димензију читавом пројекту Музеј за децу дао је партиципативни део, у оквиру којег су биле изложене омиљене играчке наших посетилаца. Део те поставке чиниле су и њихове фотографије са играчкама, због чега им је овај сегмент посебно значио. Учествујући у стварању изложбе, они су постали сарадници музеја, а музеј место у којем се размењују идеје, успомене и емоције. Играчке из детињства, обојене личном емотивном причом, допринеле су разноврсности пројекта, пружајући сасвим ново виђење музеја.

Јединственим концептом, интердисциплинарним приступом и укључивањем посетилаца у процесе настанка изложбе, пројекат Музеј за децу представља пример добре музеолошко-едукативне праксе. Од тренутка када је покренут изазвао је велику пажњу јавности. Забележен је значајан број посетилаца, и то не само деце, која су долазила појединачно, са породицама или у групама, већ и одраслих. Да је Музеј за децу превазишао почетна очекивања говори и чињеница да су деца долазила више пута и укључивала се у радионице и друге едукативне активности. Због великог интересовања, пројекат је трајао више месеци, а позитивне реакције и импресије забележене су и код стручне јавности. Поклоњене играчке обогатиле су збирке Музеја Војводине, али и утицале на усмеравање стручног и научног интересовања ка овој врсти предмета. Позитиван ефекат пројекта је и успостављање добре сарадње са музејским и образовним институцијама, различитим стручњацима и посетиоцима. Нови изазови и перспективе огледају се у могу**ћностиразвијања и проширивања основног концепта** Музеја за децу, као и преношењу искуства и примени овог модела у другим музејима.

> Слађана Велендечић, Александра Сшефанов, Ташјана Бу**г**арски, мр Лидија Баљ

OSLIKANI STRELJAČKI CILJEVI

Izložba Muzeja Vojvodine "Stara meta – novo odstojanje" u Muzeju grada Rijeke. Preneto iz: *Novi list*, Rijeka, 8. maj 2015.

"Stara meta – novo odstojanje" – naziv je neobične i zanimljive izložbe, otvorene u Muzeju grada Rijeke. Na izložbi su prikazane streljačke spomen-mete 19. i 20. stoljeća iz zbirke Muzeja Vojvodine u Novom Sadu, a izložbi se svojom kolekcijom oslikanih streljačkih ciljeva pridružio i Muzej Slavonije iz Osijeka. Na taj način ostvarena je suradnja triju muzejskih institucija iz dvije države, od kojih će svaka ugostiti izložbu u svome prostoru.

Streljačke spomen-mete iz zbirke Muzeja Vojvodine zapravo su slike u tehnici ulja na platnu, odnosno na drvu, kao i u tehnici oleografije, a nisu služile gađanju, već su se poput trofeja dodjeljivale za postignuća u streljaštvu i ukrašavale domove strijelaca, odnosno zidove streljana koje su služile za gospodsku zabavu. Iako imaju perforacije, one su izvedene naknadno, samo da bi izgledalo kao da se u mete pucalo, no tome su služile druge, drvene mete koje u zbirci novosadskog muzeja nisu sačuvane jer su izgorjele prilikom revolucionarnih zbivanja 1849. godine.

Prema riječima autora izložbe Jovana Paunovića, riječ je predmetima koji pored povijesnih, dokumentarnih i kulturno-socioloških vrijednosti, posjeđuju i nesumnjivu likovnu kvalitetu. Rađene su pod utjecajem austrijske slikarske škole i djela su anonimnih slikara, a oslikavaju zlatne godine streljaštva od 1790. do 1930.

Svaka meta nosi ime strijelca i govori o povodu kojim je dodijeljena, a repertoar različitih motiva na slikama oslikava i karaktere strijelaca. Na metama prevladavaju lovački prizori jer su strijelci bili i lovci, dok motivi poput krigli piva ili špileva karata govore i o njihovim dugim afinitetima. Na mnogim metama predstavljene su zanosne žene i ljupke djevojke, a ima i duhovitih primjera gdje se kao u metu gađa u noćnu posudu.

Za razliku od novosadskog, osječki muzej predstavlja oslikane drvene mete u koje se zaista pucalo, a pridružuje im i izbor srebrnih jubilarnih pehara Osječkog građanskog streljačkog društva iz razdoblja od 1866. do 1935. godine, kao i streljački šešir sa znakom Društva i perjem obojanim bojama Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka.

Na oslikanim streljačkim metama može se pratiti stilski razvoj oslikanih ciljeva i umjetnički ukus naručitelja od kraja 18. do sredine 20. stoljeća. Njihovi su autori do početka 20. stoljeća uglavnom ostali nepoznati jer nisu potpisivali svoje radove, dok većinu oslikanih meta s početka 20. stoljeća potpisuje slikar Joseph Rau iz Münchena, a Nikola Rohr većinu streljačkih ciljeva nakon Prvog svjetskog rata.

Nela Valerjev Ogurlić

ALA SMO SE NAODMARALI ...

Omiljena mesta na kojima su se Vojvođani odmarali krajem 19. i tokom 20. veka

Jedan od najvećih istraživačkih projekata Muzeja Vojvodine tokom proteklih godina, okončan je u maju 2015. godine i rezultirao je veoma reprezentativnom izložbom pod nazivom Ala smo se naodmarali... Omiljena mesta na kojima su se Vojvođani odmarali krajem 19. i tokom 20. veka. Autori izložbe su Milkica Popović, muzejski savetnik istoričar i dr Agneš Ozer, muzejski savetnik istoričar i direktor Muzeja Vojvodine. Vizuelno rešenje izložbe i dizajn kataloga uradio je mr Darko Vuković.

Nakon opsežnih istraživanja u arhivima i muzejima kako u našoj zemlji, tako i u nekim zemljama regiona, autori ove izložbe došli su do bogatog materijala i obilja dragocenih činjenica koje svedoče o razvoju ljudske potrebe za odmorom i dokolicom, a samim tim i o razvoju turizma, posmatrajući ovaj fenomen u kontekstu kulturno-istorijkih i društveno-ekonomskih okvira određenog perioda. Nastanak građanske klase tokom 19. veka, kao novog društvenog sloja, koji će postati nosilac naprednih ideja i osnova novog društvenog i duhovnog razvoja, uslovio je i potpuno drugačiji sistem

vrednosti, stil života pa samim tim i potrebe građana. Jedna od njih je i potreba za odmorom, koja se već od kraja 19. veka može posmatrati, sa jedne strane kao protivteža urbanom načinu života, a sa druge, to je bio i deo građanskog manira i način ispoljavanja statusne pripadnosti. Tako se slobodno vreme počelo koristiti za izlete u prirodu, na okolna izletišta, ali je pravi znak prestiža, u skladu sa novim građanskim stilom života, bio odmor u nekoj banji, na planini, jezeru, dok je odmor na moru dugo bio privilegija aristokratije. Morske destinacije će biti dostupne širem građanskom sloju tek u periodu između dva svetska rata. Razvoj saobraćajne mreže i prevoznih sredstava dao je snažan podsticaj širenju turizma, a putovanja su postala dostupna širim društvenim slojevima. Iako je neposredno posle Prvog svetskog rata nastupila ekonomska kriza u Evropi pa i na prostoru nekadašnje Kraljevine Jugoslavije, turizam je i dalje prisutan. Istina, dostupan određenom sloju građanstva, ali uoči Drugog svetskog rata ponovo uzima zamah da bi se nakon 1945. godine masovno počeo razvijati i na prostoru bivše Jugoslavije i imao tendenciju stalnog

rasta. To je svakako bilo u tesnoj vezi sa ekonomskim stanjem u zemlji i rastom društvenog standarda.

Razne aspekte i faze u razvoju turizma i načinu organizovanja dokolice i odmora, obuhvatili su autori ove izložbe i prikazali ih kroz nekoliko tematskih celina, prateći hronološki razvoj u okviru svake od njih: 1. Reke i jezera u Vojvodini; 2. Kupališta na Jadranskom moru; 3. Odmor na planinama; 4. Banje.

Razglednica stare železničke stanice, nekoliko originalnih kofera, motor i bicikl, kao i turistička karta, posetioce uvode u izložbu i nagoveštavaju njen sadržaj.

Koristeći bogat ilustrativni materijal za svaku od navedenih podtema, autori izložbe su verno dočarali ambijent kupališta na Dunavu, Neri, Tamišu i Begeju, kao i čari Palićkog jezera, kroz razne vremenske periode. Najomiljenija kupališta na Jadranskom moru oslikavaju brojne razglednice Crikvenice, Opatije, Dubrovnika, Sutomora, Pule, Sutivana i mnogih drugih mesta, koja i danas kod jednog dela populacije bude sentimente. Ništa manje nisu slikoviti planinski predeli Zlatibora, Mariborskog pohorja i drugih planina, ali i prestižna banja Karlsbad, zatim Banja Koviljača, Vrnjačka banja, Stari Slankamen i Rusanda. Sva ova mesta su dokumentovana brojnim reklamnim oglasima, hotelskim računima i razglednicama, kojih je najviše sačuvano, jer se podrazumevalo da se sa svakog letovanja ili zimovanja pošalje pozdrav, ali i svojevrsni dokaz o boravku na određenoj destinaciji. Upravo zahvaljujući ovom građanskom maniru, danas se u muzejskim i arhivskim zbirkama, kao i privatnim kolekcijama, čuva čitavo bogatstvo razglednica iz različitih perioda i sa raznih turističkih destinacija. Pored ilustrativnog materijala, na izložbi su predstavljeni i brojni originalni predmeti takođe iz različitih vremenskih perioda i to: suveniri, ulaznice na kupališta, vodiči kroz određena turistička mesta, turističke karte, hotelski računi i sl. Izložba oslikava i način odevanja u periodu od 19. do osamdesetih godina 20. veka kroz fotografije, i uz pomoć originalnih haljina, šešira, obuće, a poseban kuriozitet su kupaći kostimi od dvadesetih do osamdesetih godina 20. veka.

Zahvaljujući odličnom dizajnu i arhitektonskom rešenju, izložba sadrži i veoma efektne rekonstrukcije, koje posetiocima pružaju izuzetno živopisan ambijent. To su kabine za presvlačenje na plaži, sa potrebnim inventarom i opremom, kao i zanimljiv "zimski snežni kutak" sa sankama, skijama, klizaljkama i skijaškom opremom. Kompletan doživljaj izložbe upotpunjuju audio-vizuelni i filmski zapisi.

Izložba Ala smo se naodmarali... Omiljena mesta na kojima su se Vojvođani odmarali krajem 19. i tokom 20. veka, do sada je u vojvođanskoj muzeologiji prva i jedina izložba, koja se veoma kompleksno bavi temom turizma, organizovanja dokolice i odmora, a u muzeološkom smislu, ona je primer savremenog i originalnog načina prezentacije.

Izložbu prati reprezentativan katalog sa ilustracijama svih predmeta i detaljnim podacima o njima, što je naročito značajno za buduće istraživače iz oblasti kultume i privredne istorije, a posebno istorije turizma na prostoru bivše Jugoslavije.

Ljubica Otić

ЛЕПОТА И СЈАЈ ФОТОГРАФСКОГ ЗАПИСА

Богдан Шекарић: Фошотрафије др Радивоја Симоновића Књига прва. Музеј Војводине, Нови Сад, 2014. ISBN 978-86-87723-58-0

Историји фотографије Војводине је и од раније био познат импозантан и обиман фотодокументарни опус Лединчанина, касније угледног сомборског лекара, др Радивоја Симоновића (1858—1950), али је тек са овом, хвале вредном фотомонографијом Богдана Шекарића он засјао у свој својој лепоти. По први пут направљен је важан искорак ка сагледавању његовог целокупног, са етнолошког аспекта веома драгоценог, фотографског опуса (распарчаног у музејима, јавним и приватним збиркама), који се процењује на преко 15.000 фотографија, али и разоткривању његових вредних, етнографских и историјских истраживања, од којих су неки остали у рукопису.

Његова приврженост и предано интересовање за историју и етничко шаренило војвођанских предела, али и честа научно-истраживачка путешествија по ширем простору регије, насељене јужнословенским народима, пропраћена одличном документарном фотографијом (која на моменте достиже уметничке домете), са његовим записима и белешкама чини озбиљан – усудили би се рећи и јединствен – истраживачки опус с краја 19. и прве половине 20. века, у којем преовлађују етнографски, антрополошки, геоморфолошки, културно-историјски и ботанички мотиви и теме. У првом делу књиге, осим животног пута др Радивоја Симоновића, представљен је његов теоријско-методолошки приступ истраживањима, његово схватање друштва, сарадња са Јованом Цвијићем, необјављена монографија о Лединцима, истраживања о сремским Климентима (инспирисана ранијим радом Балтазара Акеа), почетак етнографског истраживања Шокаца, рад за потребе монографске серије Жуйанија и градова Угарске, покретање серије монографија православних парохија, фото-документација за монографију о Бачко-бодрошкој жупанији, истраживање живота Крашована, итд.

Ишчитавајући поглавља о његовом неуморном трагању и свестраном етнолошком интересовању, која је сретно повезивао са својим честим истраживачким рутама у региону, и са којих се обично враћао са серијама драгоцених фотографија, које је касније систематизовао упоређујући их са својим белешкама, преднама се помаља лик виспреног, образованог и

озбиљног истраживача, трајно опредељеног за етнографска истраживања. О томе сведоче и његове сачуване фотографије: чисте, јасне, промишљено кадриране, каткад и превише "укомпоноване", које свакако сведоче о љубави према људима и пределима, али и о настојању да се сва та етничка разноликост, кроз фотографије сачува од заборава. Призори Фрушкегоре с почетка 20. века, слика Лединчанки на сеоској чесми, портрет девојке са сеферинима, воловска запрега на путу за Каменицу, буковачки свирци, панорама Ирига, ветрењача на Банстолу или слике фрушкогорских манастира, свакако греју душу данашњем читаоцу, а уједно и разгаљују истраживачки дух стручњака.

У Симоновићевом документарном фото-језику препознатљива једноставност компоновања, (лишена сваког сувишног елемента, посвећено усмерена на презентовање одабране теме), као и једнозначност снимљене теме, чини његов фотографски опус свежим и модерним. Утолико су, за читаоце/гледаоце 21. века његове етнолошке серије и блиске и разумљиве, будући да поред свега наведеног зраче оптимизмом и страшћу према људима и пределима, славећи лепоту и сјај фотографског записа.

Др Симоновић је свакако један од првих истраживача-фотографа који су на правилан начин, систематски приступили документовању предела и људи и томе посветили значајан део свог живота и рада. Његове фотографије и данас, после више од једног века, одишу свежином и лепотом иако су, првенствено научно-документарне — добра основа за упоредна историјска и етнолошка истраживања.

Највреднији део његове фото-заоставштине, како нам казује аутор Богдан Шекарић, свакако чини 15 албума који се чувају у Етнолошкој збирци Музеја Војводине, снимљени током његових бројних планинарских експедиција (Велебит, Прењ, Чемерно, Биоково и Триглав), заправо представљају неку врсту илустрованог путописа, који су имали задатак да сачувају и оживе сећања са тих узбудљивих планинарских експедиција. Други, такође разуђен део Симоновићеве фото-збирке, има наглашено етнографски карактер, и сведочи о животу и култури, ношњи и обичајима, карактеристичним типовима и ликовима места и предела, кроз које је пролазио. Овај други део његовог фотодокументарног рада, у овој књизи препознат је као покушај планског формирања једне од првих етнографских визуелних евиденција о животу и култури народа ових простора, али и у ширем региону. У овој, првој књизи, која обрађује његов потоњи фотографски опус, налазимо сјајне документарне фотографије Срема (Фрушка гора, Фрушкогорски манастири, Доњи и Западни Срем), Славоније, Барање (Подунавска и Подравска Барања), Бачке и Баната.

Оно, што је посебно вредно истаћи, је то да је аутор монографије учинио завидан напор, да се уз помоћ савремених програма за обраду фотографија, знатно побољша квалитет Симоновићевих фотографија: извршено је детаљно "чишћење" снимака, уклоњени су непотребни трагови, уједначени преекспонирани и подекспонирани делови итд. (О томе је, иначе, у књизи дат и интересантан илустративни приказ) Захваљујући томе, враћен је првобитан, ори-

гиналан изглед фотографија и подешена њихова оштрина, штозначајно доприноси квалитету издања.

Након ове прве књиге, вероватно ће уследити и друга, која ће, надамо се, на исти квалитетан и документаран начин представити други велико део његовог истраживачког фото-опуса. Иако је интересовање према историји фотографије у нас, последњих година у успону, веома је мали број овако опсежних фото-монографских публикација, које презентују радове једног аутора. Утолико ова монографија представља значајан допринос и историји фотографије ових простора, откривајући раскошну и пребогату, за ширу јавност све до сада мало познату фотографску делатност једног истинског истраживача наших поднебља. Музеј Војводине је, као издавач, сагласан свом начелу чувања и презентовања вредне културне баштине, свакако урадио праву ствар, када је стао иза овог пројекта, који ће, мишљења смо, бити подједнакоинтересантноштиво иза стручња ке изалаике.

Др Ференц Немеш

ПРОСЛАВА 300-ГОДИШЊИЦЕ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ

Три века Карловачке митрополије 1713—2013 — Зборник радова са научног скупа Сремски Карловци, 1. новембар 2013. (ур. Д. Микавица, Д. Његован), Нови Сад 2014.

Тродневни програм обележавања три стотине година Карловачке митрополије одиграо се у Сремским Карловцима 1-3. новембра 2013. године, и у свом главном делу садржавао је научни скуп, али и пратеће активности као што су свечаности отварања и пленарне седнице, те пригодну изложбу у Двору Патријаршије. Научни скуп је одржан у простору Факултета за менаџмент и био је подељен у две секције. Зборник радова који је проистекао са овог скупа садржи скоро све поднете реферате и објављен је годину дана касније. Издавачи, уједно и организатори скупа, су Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета у Новом Саду и Мало историјско друштво Нови Сад. Скуп и зборник подржали су Министарство културе и информисања Републике Србије и Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине, уз благослов Светог архијерејског Синода Српске православне цркве.

Зборник је састављен од неколико уводних текстова који су уопштено истакли значај Карловачке митрополије за српски народ и његово конституисање, нарочито у оквирима Хабзбуршке монархије након Велике сеобе 1690. године и синтетички нам представили круцијална збивања и личности. Карловачка митрополија је на себе преузела духовну, националну и културну мисију у новим околностима након Сеоба које су биле "дуги искорачаји једног дела српског народа у неизвесност која је, за кратко време, постала стварност у којој се десио преображај културе и уметности", како је то сажео академик Динко Давидов. Акценат његове уводне речи је више на развоју уметности која се, као и остали видови живота, гасила под османском влашћу и која је у новим оквирима историјских промена доживела процват подутицајем руско-украјинских и аустријских идеја, а под окриљем Митрополије развила барок, класицизам и рококо.

Карловачка митрополија, која је трајала од 1708. до 1920, јавља се као нека врста замене за непостојећу српску државу у оквирима Аустријског царства, а

такође и упориште за заснивање Српске Војводовине или Војводине 1848. године. Историјске околности биле су такве да ће Срби, под вођством Арсенија III Чарнојевића, прихватити позив у рат против Турака од стране аустријског цара Леополда I и његове чврсте гаранције да ће бити поштована права српске цркве и народа. На Сабору у Београду 1690. је стога донета одлука да се уђе у рат са Турцима, а Леополд I прихвати за цара. Тако се српски народ у егзилу испоставио као једна организована целина на челу са Арсенијем III, која је на просторе Царства дошла као аустријски војни савезник и која под дефинисаним условима прихвата аустријског цара као сувереног. На такав потез и за војне заслуге уследиле су Привилегије 1690. које је Леополд I касније проширио 1691. и 1695. године. Касније ће се те Привилегије вишеструко потврђивати од стране каснијих аустријских владара, Јозефа I, Карла VI и Марије Терезије, каоштоћебити и бројних политичких потезада се оне ограниче и сузбију. На основу њих је у Крушедолу 1708. године, на црквено-народном сабору, основана Митрополија са седиштем управо у Крушедолу, које ће 1713. бити пребачено у Сремске Карловце, а назив преименован у Карловачку митрополију. Од тада седиште прквеног, а и политичког живота постају Сремски Карловци, које су каткад називали и Српски Сион. Након укидања Пећке патријаршије 1766. године Карловачка митрополија, која је након Мајске скупштине 1848. преименована у патријаршију, добија статус духовног, канонског и организационог средишта Српске православне цркве. Такво стање ће потрајати све до формалне обнове Српске патријаршије 1920. године.

Прегнантан историјски приказ околности настанка митрополије у уводним текстовима изнео је Иван Негришорац, који потом даље наводи опсег територија које је она тада покривала, као и њене бројне архијереје: после Арсенија III, своју мисију су обављали Исаија Ђаковић, Мојсије Петровић, Викентије Јовановић, Арсеније Јовановић Шакабента, Павле Ненадовић, Викентије Јовановић Видак, Мојсије Путник, Стефан Стратимировић, Јосиф Рајачић, Герман Анђелић, Георгије Бранковић, Лукијан Богдановић и др. "Захваљујући својој предузимљивости Срби су на простору Карловачке митрополије обезбедили велики цивилизацијски напредак, унапредили политички, привредни, образовни, уметнички и културни амбијент свог живота. Реч је о коренитој промени не само пропратних аспеката верског живота него и делокупног друштвеног амбијента српског народа у Хабзбуршком царству", закључује Негришорац, који даље каже да су се уз развитак грађанске класе десиле и крупне промене у култури: "Прихватањем барока у књижевности, архитектури, иконописању, сликарству, графици, установљењем Карловачког појања у црквеној музици, почецима драмског и позоришног живота, неговањем просветитељства, појава првих новина и часописа и још много чега другога, српска култура је одлучно кренула токовима грађанског друштва и његовим самеравањем са развијеним друштвима тога типа широм Европе, а поготово у непосредној близини, унутар Аустријског царства." Даља историја утицаја прквене хијерархије на токове историјских збивања у 19. веку била је више у сенци динамичних догађаја, који су на плану политичких дешавања били више световног типа. Саборност коју је СПЦ неговала била је замрачена формама "оштрог, политичког сукоба који је често превиђао могућност изградње консензуса и тражења неких виших циљева заједничке борбе", док ће решења, на трагу крупних историјских догађаја као што је Први светски рат, у првим деценијама 20. века долазити све више из матичне државе Србије, којој ће 25. новембра 1918. године Војводина бити прикључена.

Бројни моменти историјског сазревања околности које су довеле до настанка Карловачке митрополије, као и њен потоњи развитак и дешавања у којима је имала доминатну улогу, биће тематизовани и обрађени у првој секцији, односно првом делу Зборника. После уводних беседа/текстова Василија Видића, Дејана Микавице, Динка Давидова и Ивана Негришорца, прва сесија окупља низ аутора који оваплоћују садржај од 21 реферата, у форми научног текта са свим пропратним апаратом и преведеним апстрактима на енглески. Борис Стојковски пише о православљу у Срему у позном средњем веку, док Снежана Божанић даје евалуацију улоге коју су Сремски Бранковићи, који су били духовни и световни водичи Србима, имали кроз историју и традицију; Владан Гавриловић свој рад базира на Привилегијама које су Срби добијали до краја 18. века; Ставан Бугарски разматра положај Епархије темишварске у оквиру Карловачке митрополије, док "Преглед историје Будимске епархије" потписују В. Гавриловић, Горан Васин и Ненад Нинковић; Исидора Точанац-Радовић у свом тексту доноси опис настанка и развоја институције српског народно-црквеног сабора у 18. веку, Ненад Нинковић даје историјски опис унијаћења који се на простору Карловачке митрополије одвијао у периоду од 1713. до 1768. године, Предраг Пузовић нам представља митрополита Павла Ненадовића и његов рад на просвећивању свештенства и народа, а Љиљана Јеремић и Лидија Барјактаровић говоре о финансијском пословању народно-црквених фондова од 18. до 20. века; Љубомирка Кркљуш осветлила је улогу коју је патријарх Јосиф Рајачић имао у Српском народном покрету 1848-49. године, Дејан Микавица позиционира Светозара Милетића и српску црквену јерархију у односу на идеју Војводине у Хабзбуршкој монархији у периоду 1848-68. година, а такоће се појављује и као потписник рада, заједно са Г. Васином, који дефинише политичку улогу владике Никанора Грујића у 19. веку; Зоран Стевановић разматра архивске изворе о устоличењу владике бачког Платона, Драго Његован супоставља Карловачку митрополију и српско-румунске односе у оквиру Хабзбуршке монархије, док Павле Кондић налази духовне везе између Карловочке и Цетињске митрополије, тзв. Српског Сиона и Спарте; Душан Н. Петровић даје нам на увид портрет Лукијана Богдановића, последњег карловачког патријарха, а Александар Хорват представља Барању у оквиру Карловачке митрополије, од 1690. до 1920; Слободан Бјелица разматра могућности обнове црквено-школске аутономије након 1918, а Вељко Ђурић Мишина положај

и стање Епархије бачке, као епархије бивше Карловачке митрополије, које је имала за време НДХ и овим текстом се затвара први део излагања. Друга секција окупљена је око научних доприноса поводом одређених културних тема које су везане за школство и просвету, књижевност, музику, литургику, црквено градитељство и архитектуру и сл. Први текст припада Ненаду Ристовићу који разматра културно-просветно деловање унутар Митрополије као и утицај античке на српску књижевност; Драгомир Сандо даје преглед првих буквара и катихизиса у 18. веку, Мирослава Костић говори о верско-политичком програму и Хроникама Георгија Бранковића; Жарко Димић писао је о утицајима руских учитеља на српску просвету у првој половини 18. века, а Никола Лукић о утицају монашких правила Викентија Јовановића на богослужбени живот; Велимир Љ. Ђеримовић разматра концепт традиционалне црквене порте, Даница Петровић српско литургијско појање, а Предраг Миодраг даје преглед професора црквеног појања и литургике у Карловачкој митрополији и Богословији; Александра Кученовић говори о епископу Софронију Јовановићу (1743-1757) у Пакрачко-славонској епархији, Владимир Симић пише о једном ликовном портрету Петра Великог из манастира Велика Ремета, Коста Вуковић нам представља ентријер Српске цркве у Будиму за време Дионисија Новаковића, Славко Зорица упознаје нас са православним школством у Далмацији, Јелена Тодоровић даје приказ Орфелиновог Свечаної йоздрава Мојсеју Пушнику као најраскошнијег барокног остварења, Петар Николић пише о црквеној просвети за време Стефана Стратимировића, Ненад Идризовић представља нам историјат зграде намењене Патријаршијској библиотеци у Сремским Карловцима, Клеопа Стефановић пише о културном и теолошком доприносу Черновачког богословског факултета, Вера Царина о првом српском црквеном певачком друштву, основаном у Панчеву 1838; Даниела Королија-Црквењаков даје прилог из рестаурације и конзервације иконостаса, певнице и тронова манастира Крушедола, док завршни текст долази из пера Јована Милановића који је проблематизовао парохијски и светотајински живот у 19. и 20. веку у Карловачкој митрополији. Зборник завршава именским регистром који је израдила Гордана Ђилас и који се налази од 759. до 789. стране.

Мр Лидија Мусшеданаїић

FLAT HORIZON. THE LIFE AND ART OF MILAN KONJOVIĆ

Уредиле: др Јасна Јованов, др Ана Новаков (Anna Novakov), Fibonacci Academic Press, San Francisco у сарадњи са Спомен-збирком Павла Бељанског, Нови Сад и Галеријом "Милан Коњовић", Сомбор, 2014.

У издању Fibonacci Academic Press из Сан Франциска, у сарадњи са Спомен-збирком Павла Бељанског из Новог Сада и Галеријом "Милан Коњовић" из Сомбора, крајем 2014. године објављена је репрезентативна публикација Flat Horizon. The Life and Art of Milan Konjović које су уредиле др Јасна Јованов и др Ана Новаков (Anna Novakov). У складу с већ потврђеним значајем уметничке личности Милана Коњовића, уреднице издања су за реализацију комплексног истраживачког пројекта окупиле тим сарадника из Србије и Сједињених Америчких Држава, доказаног научног и стручног интегритета. Резултат ове успешне сарадње је и наведени зборник радова, својеврсна монографија Милана Коњовића изведена по највишим стандардима не само локалне, већ и међународне праксе.

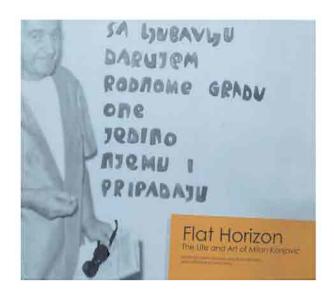
Публикације о националној уметности објављене у иностранству, којима се промовише не само стваралаштво уметника већ и културна баштина, ретка су појава у нашој историографији у којој поједине уметничке појаве и личности још увек нису на адекватан начин валоризоване ни у оквирима домаће јавности. Милан Коњовић (1898-1993) припада ауторима с југословенских простора чије је сликарство већ током његовог уметничког развоја превазишло оквире националног и постало део међународне културне сцене. Његова биографија и опус су познати домаћој стручној и широј јавности, те је међународна група истраживача исте сагледавала из различитих углова, чиме су додатно допринели бољем разумевању не само сликара, већ и времена и уметничких феномена који су га окруживали и инспирисали. Тиме ово издање поред упознавања иностране јавности с личношћу и делом Милана Коњовића, пружа и нова могућа тумачења домаћим стручњацима. Уз допринос популаризацији уметника и његовог стваралаштва, разоткривању и посебном акцентовању до сада непознатих или недовољно истражених сегмената Коњовићевог живота, посебно је вредно истакнути дугогодишњи истраживачки рад сваког сарадника и читање познатих чињеница у новом методолошком кључу.

Посебно треба истаћи напор који су уложиле уреднице издања, Јасна Јованов и Ана Новаков, да ове текстове повежу у јединствену целину, као и успех да их ускладе са захтевима савременог приступа у стручној историјско-уметничкој теорији.

Публикација објављена на 295 страна започиње уводним текстовима Ирме Ланг, Milan Konjović's Legacy: Reflection on a Lifetime of Achievement и др Jache Јованов и др Ане Новаков, Flat Horizon. Текст Ирме Ланг представља Милана Коњовића виђеног очима његовог дугогодишњег сарадника и првог кустоса Галерије "Милан Коњовић" у Сомбору. Ирма Ланг хронолошким прегледом Коњовићевог живота и стваралаштва, са посебним увидом у његову излагачку делатност и формирање и рад Галерије даје оквир за даље текстове аутора др Јасне Јованов, др Ане Новаков, Саве Степанова, Ане Ракић, Маје Марковић, Розице Б. Шредер (Rossitza B. Schroeder) и др Љубомира Милановића. Текстови, историографски и методолошки утемељени у савременој историјско--уметничкој теорији, пружају нова виђења Коњовићевог стваралаштва, од почетака у Прагу, преко успона у каријери у Паризу, током и после Другог светског рата и коначно његових позних остварења, чиме се потврђују различите могућности читања уметничких опуса.

У оквиру саме публикације Коњовићев живот и уметнички развој се прате кроз три јасно издвојене целине: Background And Early Years, Konjović At Mid-Century и Art And Religion.

Прва целина упознаје читаоце с формирањем, сликарством и животом Милана Коњовића у Прагу и Паризу кроз текстове Јасне Јованов, Milan Konjović in Czechoslovakia и Ане Новаков, From Londre to Monsouris: Milan Konjović 's Three Paris Studios. Текст Јасне Јованов расветљава Коњовићево образовање у Прагу, где као млад сликар тражи инспирацију и открива границе академског уметничког образовања. Коњовићев успон на интернационалној париској сцени између два светска рата Ана Новаков прати кроз париске атељее у којима је уметник стварао.

Друга целина текстовима Саве Степанов, Milan Konjović 's Painting during World War I and World War II, Ане Ракић, People 1951 и Маје Марковић The Nude in Milan Konjović 's Oeuvre, открива развој каријере Милана Коњовића средином XX века. Текст Саве Степанова прати Коњовићево сликарство током ратова: Првог и Другог светског рата и заробљеништва у Оснабрику. Једну од међа уметниковог зрелог израза, изложбу Људи из 1951. године обрађује текст Ане Ракић. Тематски фокус у овом периоду код Коњовића је на пејзажима и људима његове родне Војводине, а утицаји прашког и париског периода послужили су му као основа за сликарство у домовини. Тематске целине у његовом опусу, попут актова, разматра и текст Маје Марковић.

У оквиру треће целине прати се однос уметничког и религијског у делима Милана Коњовића кроз текстове Розице Б. Шредер, The Visual Heritage of Mediaeval Serbia in the Art of Milan Konjović и Љубомира Милановића, Structuring the Sacred in the Art of Milan Konjović. Аутори разматрају познија сликарска остварења Милана Коњовића у којима је присутно интересовање за средњовековне српске мотиве и инкорпорирање византијских религиозних симбола у савремену уметност.

Након свеобухватних текстуалних студија и биографија стручњака, следе репродукције дела Милана Коњовића и ретко публикованог документарног материјала (222 стране) који прате текстове. Најзначајнија остварења Милана Коњовића која чувају националне институције културе репродукована су у колору врхунског квалитета чиме се, уз репрезентативну опрему издања, додатно доприноси визуел-

ном утиску и адекватној презентацији уметности Милана Коњовића.

Посебно треба истаћи значај који зборник радова Flat Horizon. The Life and Art of Milan Konjović доноси струци, акцентујући најзахтевнији део сваког научно-стручног подухвата — истраживачки рад. Самим тим, нове генерације пред собом имају комплетиране до сада недовољно истражене делове живота и опуса Милана Коњовића, а многи комплексни аспекти уметничких токова XX века су додатно расветљени и приближени, посебно у оним сегментима који нису доступни нити лако докучиви на нивоу националне историје уметности. На овај начин је испуњена и едукативна улога публикације.

Стваралаштво Милана Коњовића се овим издањем после дужег периода представља на широј интернационалној сцени на научним основама, а текстови најпозванијих аутора тренутне ликовне теорије уметности у земљи и сарадња са иностраним стручњацима пружају нов и свеж аспект у сагледавању његове уметности. У оквирима међународног препознавања вредности Коњовићевог опуса који представља непресушан извор нових сазнања, ова публикација даје изузетан допринос.

Значај који овакви пројекти имају за популаризацију националне уметности ван граница наше земље, којима се стручна и шира јавност у земљи и иностранству подсећа на великане наше ликовне сцене, доприноси промоцији наше културе у интернационалним оквирима, што је један од основних задатака струке. Изузетан успех за домаћу историографију постигнут објављивањем монографије Flat Horizon. The Life and Art of Milan Konjović у Сједињеним Америчким Државама подстицајан је за нове истраживачке подухвате, али и за нова промишљања улоге савремене историје уметности.

Мр Тијана Палковљевић Бујарски

PROF. DR RANKO KONČAR (1938–2014)

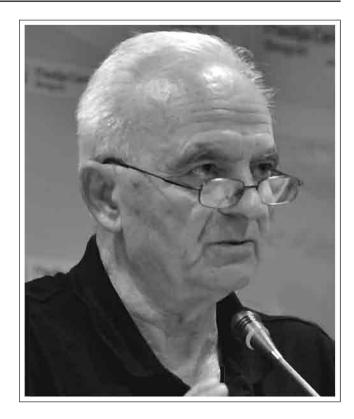
Sećanje na čoveka s one strane zla

Kakav dobro obavljen posao, Smrti, kakav uspeh, srušiti takvu tvrđavu! (...) Kakav je to bio posao, Smrti, kakva demonstracija sile. (Kao da ti ne bismo verovali na reč.)

Danilo Kiš, Na vest o o smrti gospođe M. T. (Mire Trailović)

Ništa manje povoda da se ove reči Danila Kiša ponove, nema ni na vest o iznenadnoj smrti našeg profesora i prijatelja, dr Ranka Končara. Otišao je Čovek koji je iznad svega bio s one strane zla. Prepoznajući ga u inicijalnim fazama, suprotstavljao mu se svojom etikom i širokim znanjima istoričara, ne birajući vreme – jednako na papiru u knjigama i časopisima ili na ulici, direktno.

Dr Ranko Končar je bio misaon čovek. Njegovu profesionalnu aktivnost moguće je svesti na dva ključna elementa – odbrana struke i zanata istoričara, pred svim izazovima i naletima ideološkog i iracionalnog, kao i odbrana Vojvodine, čiju prošlost je izvrsno poznavao. Vojvodina, koju je reprezentovao na najbolji mogući način, neponovljivo razumevajući sve njene složenosti i protivrečnosti, a iznad svega poznavao je kao niko pre njega, istoriju Vojvodine u 20. veku - jer ju je istraživao i pisao. Svi oni koji će se posle njega baviti ovom temom mogu to raditi samo na metodološki čvrstim i naučno i dokumentarno zasnovanim temeljima, koje je Ranko Končar iza sebe ostavio. Ista misao provlačila se od njegovih prvih radova koji su bili posvećeni istoriji i genezi autonomije Vojvodine u prvoj polovini 20. veka, uključujući i doktorsku disertaciju, odbranjenu na Filozofskom fakultetu u Ljubljani pod mentorstvom čuvenog Janka Pleterskog, koja se bavila političkim i pravnim konceptima razvoja ideje vojvođanske autonomije od 1929. do 1941, zaključno sa njegovom poslednjom knjigom, pisanom u koautorstvu sa Dimitrijem

Boarovim, koja u središtu pažnje ima političku delatnost Stevana Doronjskog, a zapravo je najcelovitija i najsveobuhvatnija istorija Vojvodine u drugoj Jugoslaviji. Između toga nastale su desetine radova o istoriji Vojvodine i Jugoslavije u međuratnom periodu, Drugom svetskom ratu na ovim prostorima, istoriji socijalističke Jugoslavije, problematici antifašizma i istorijskog revizionizma. Osim radova u brojnim zbornicima i naučnim časopisima, ostalo je mnoštvo izlaganja na naučnim skupovima i polemike koje je vodio braneći svoja dva temeljna okvira – profesionalni integritet istoričara i autonomiju Vojvodine. I jedne i druge ugrožene uglavnom od istih nanosa - kako je stalno upozoravao, destruktivnih i nasilnih nacionalističkih ideologija na ovim prostorima. Naposletku postavio je u nauci tezu, jedino moguću za istoričara koji je metodološki mislio samo na dokumentarnoj osnovi, da je autonomija Vojvodine u 20. veku, iznad svega bila jugoslovensko pitanje.

Navedenim ciljevima ostao je odan doslovno do poslednjeg dana svoga života. Njegov poslednji članak, ocenjen već kao memento, objavljen u jednom dnevnom listu, povodom obeležavanja 70-te godišnjice oslobođenja od fašizma, postavio je ključno pitanje. Prisutnoj dilemi, da li pod različitim političkim, unutrašnjim ili spoljnim pritiscima "prilagođavamo" istoriju, suprotstavio je suštinsko pitanje, da li se poslednjim komemorisanjem ishoda Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, vraćamo naučnom mišljenju o toj temi – mišljenju koje

bi u osnovi imalo potvrđen istoriografski metod, a ne uvek arbitrarni i voluntaristički diktat politike.

Velikim profesionalnim znanjem, ličnim integritetom i širokom erudicijom karakterističnom za čoveka koji je stalno na radnom stolu imao otvorenih nekoliko filozofskih ili istoriografskih knjiga koje je trenutno čitao, ukazivao je na pogubne posledice relativizacije antifašizma i problem istorijskog revizionizma i u svom poslednjem javnom nastupu na televiziji, samo nekoliko dana pre kobnog odlaska u svoj omiljeni Muzej Vojvodine. I u toj emisiji na Radio-televiziji Vojvodine bio je naspram četvorice predstavnika savremenog istorijskog revizionizma i nije ostavljao gledaocu dilemu ko od prisutnih misli nad dokumentom, onako kako istoričar jedino može, zna i ume, a ko svoje iracionalne političke i ideološke koncepcije pokušava da predstavi kao "naučnu" istinu. I njegov poslednji politički gest bio je izlazak na ulicu na građanski protest 23. oktobra 2014, povodom talasa nasilja na ulicama Novog Sada i drugih gradova Vojvodine.

Ranko Končar bio je čovek dijaloga, tolerancije, istoričar od zanata, koji je preko 30 godina studente novosadskog Univerziteta učio temeljnim postavkama profesije istoričara, široko obrazovan i misaon – bio je najbolji reprezent one Vojvodine koja je u književnosti iznedrila Kiša i Tišmu, u filozofiji Radomira Konstantinovića, a u istoriografiji njega, koji je svojim imenom i delom, dosledno i do poslednjeg dana manifestovao onu, za Vojvodinu tako karakterističnu kulturu suživota i vertikalu tolerancije. Ljudski kvaliteti i profesionalni ugled učinili su ga uvaženim i referentnim istoričarem na čitavom postjugoslovenskom prostoru, od Ljubljane do Skoplja, Beograda i Zagreba, gde se njegov glas sa pažnjom slušao, a naučni radovi široko citirali.

O neumornoj energiji i potpunoj okrenutosti životu svedoči i činjenica da je u mesecu kada je preminuo, dr Ranko Končar imao u svojoj agendi pet naučnih skupova i javnih nastupa. Takođe, do poslednjeg dana bio je i član Saveta Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, član Političkog saveta Lige socijaldemokrata Vojvodine, predsednik Upravnog odbora Instituta za noviju istoriju Srbije, član Glavnog odbora Saveza antifašista Srbije. U političkoj sferi, gde je uvek nastupao pre svega kao istoričar, verovao je u širok građanski front u otporu stalnim pokušajima ukidanja i degradiranja autonomije Vojvodine. Nije je svodio na jednu stranku ili ličnost, već na što širi pokret svih kojima je Vojvodina na srcu. I kao što je verovao u političku pluralnost u odbrani Vojvodine, često je ponavljao da je njena auto-

nomija delo svih njenih naroda, podsećajući da su nacionalno-pluralna svojstva bila ugaoni kamen i zalog očuvanja vojvođanske autonomije i njenog identiteta kao istorijske pokrajine. Već iz ovoga proizlazila je dosledna i konsekventna uverenost dr Ranka Končara u demokratski dijalog. Širok, tolerantan, trpeljiv i blag, ali sa kristalno jasnim stavom u svakoj prilici, umeo je da pronađe meru kao malo ko, praktikujući dijalog sa svima i pretpostavljajući ga svakoj vrsti ekstremizma, nasilja i isključivosti. Tolerancija i sporazum, kao ne samo lične, već i karakteristike Vojvodine koju je voleo i u koju je snažno verovao, nisu bili samo njegova teorija, već i empirija koju je čitavog života iznova potvrđivao. Iznad svega human i čovečan, uveren u prevagu razuma, smatrao je da bi Vojvodina i Srbija trebalo da teže opštijim civilizacijskim i humanističkim vrednostima, izvan svake isključivosti i nacionalističkih omraza. Dosledan principima najšire političke i društvene kohezije u odbrani autonomije Vojvodine, sarađivao je sa svim građanskim političkim strankama koje je nisu dovodile u pitanje, ali je onu, čiji je član Političkog saveta bio do smrti, izdvajao, smatrajući je posebno važnom i istorijski potrebnom kao zalogom očuvanja ključnih identitetskih svojstava pokrajine.

Profesor dr Ranko Končar preminuo je 29. oktobra 2014. usled srčanih problema. Umro je "od srca" čovek koji ga je imao, o čemu mogu da svedoče i da se sećaju, njegova porodica, brojni prijatelji i kolege različitih generacija – koje je sve tako voleo i bio spreman i kada su ga zdravstveni problemi ostavljali bez daha, da im nesebično pomaže. I, treba se setiti, Ranko Končar umro je faktički na nogama, onako kako umiru najhrabriji i najstameniji. On koji se nije plašio da ide protiv struje u istoriografiji ili politici; čovek koji je podneo stigmu "Oca vojvođanske autonomije", s kraja osamdesetih, kada su najuticajniji mediji u Srbiji vodili nečovečnu kampanju protiv njega; on koji se nije uplašio ni kada je bio izložen ucenama da neće u Beogradu moći da brani doktorsku disertaciju dok svoja naučna saznanja i interpretacije ne saobrazi novoj "memorandumskoj" politici tek ustoličenog Miloševićevog režima. Ni tada kao ni ranije, kao i do poslednjeg dana nije ustuknuo, otišao je u drugu sredinu, na drugi univerzitet, tamo doktorirao, ne pristavši na ucenu, ne dozvolivši ni za tren da ga zaplaše. Kao što se nije uplašio ni 1999. kada su u vreme bombardovanja ubijani na ulicama politički protivnici režima, od čega su se jedni ućutali, a drugi napustili Srbiju. Ranko Končar bio je prvi kritički glas u Srbiji podignut nakon ukidanja ratnog stanja, u intervjuu tadašnjem vodećem beogradskom kritičkom nedeljniku. Nije to bilo novo iskustvo za čoveka koji je samo nekoliko dana posle nasilnog rušenja ustavnog poretka Jugoslavije u oktobru 1988. u tzv. antibirokratskoj revoluciji, dok su akteri nadolazeće ratne politike još bili prisutni na novosadskim ulicama, izjavio na sednici najvišeg političkog aktiva pokrajine, da je u Vojvodini izvršeno nasilje i da je ona politički "obezličena". Bio je prvi koji se u začetku "vremena smrti", usprotivio zlu, nepogrešivo ga procenivši kada ga je malo ko prepoznavao, Ranko Končar je zahvaljujući svojoj pronicljivosti, ali i višedecenijskim znanjima istoričara, anticipirao već tada pogubne posledice koje će imati i po Vojvodinu i po Jugoslaviju.

Bio je misaona potpora, vrednosni orijentir za sve civilizacijske pokrete u ovom društvu poslednjih decenija. Bio je angažovani intelektualac s one strane svakog zla, spreman da mu se bez ostatka i bez straha suprotstavi. Bio je istoričar sa integritetom, sposoban da misli samo nad dokumentom. Bio je evropski intelek-

tualac i autonomna ličnost velikog znanja i širokih pogleda koji razume i misli ne u slikama i pojedinostima, već u kategorijama širokih istorijskih procesa. Branio je istorijsku istinu o Vojvodini, Jugoslaviji, antifašizmu i kada je njegov glas bio usamljen i kada je ličio na onog vapijućeg u pustinji. Strahujem da takvih više nema, da je kalup iz koga je nastao odavno razbijen.

Profesore, mirno počivajte. Dali ste nam čvrste osnove i u struci, kada je reč o shvatanju i izučavanju istorije Jugoslavije i kada je reč o razumevanju Vojvodine. Ostavili ste nam paradigmu kako se intelektualac sa integritetom može suprotstaviti mržnji i destrukciji, čak i kada one izgledaju nepobedivo. Šta će buduće generacije na tim temeljima izgraditi, odgovornost je onih koji su ostali. Vi nama ne dugujete ništa, a mi Vama mnogo toga, a najpre, jedno plemenito sećanje, na Čoveka humanog i tolerantnog, učenog i misaonog – na Ranka Končara, iznad svega hrabrog i dobrog čoveka suprotstavljenog svakoj vrsti zla.

Milivoj Bešlin

Reč dr Agneš Ozer na komemoraciji prof. dr Ranku Končaru

Poštovana Porodico, ožalošćeni skupe, svi poštovaoci lika i dela profesora Ranka Končara,

Tužna je prilika, zbog koje smo se ovde okupili da se oprostimo od profesora i nekadašnjeg direktora našeg Muzeja, Muzeja Vojvodine. Naš Muzej u 167 godina postojanja, jedan od svojih najplodnijih perioda beleži od 2002. do 2004. godine, a to je upravo period kada je profesor Ranko Končar, bio na njegovom čelu.

Profesor, kako su ga skoro svi u Muzeju zvali, povodeći se njegovim studentima, kojih je u muzeju priličan broj, sa posebnom zainteresovanošću stigao je u Muzej nakon više decenijskog rada na Filozofskom fakultetu, na Odseku za istoriju i držeći se svog njemu svojstvenog profesorskog stava, odnosio se tako i prema poslovima direktora Muzeja, koje je obavljao sa velikim zadovoljstvom.

Kada se osvrnemo unazad, čini nam se da je profesor jako voleo Muzej i muzejski rad, jer je sve svoje iskustvo stečeno godinama, upotrebio za poboljšanje i napredak Muzeja Vojvodine. Kao vrstan analitičar, pristupao je i muzeološkim zadacima, i savladao "zanat" vođenja projekata u Muzeju. Mada ovo nije bio i njegov prvi susret sa Muzejom i muzejskim postavkama, jer je i ranije, zajedno sa profesorom Brankom Petranovićem,

radio na koncipiranju i definisanju istorijskih osnova prve, stalne muzejske postavke danas više nepostojećeg Muzeja revolucije.

Kasnije, pod njegovim rukovodstvom, Muzej Vojvodine je realizovao do tada još neobrađenu oblast međunacionalnih odnosa u Vojvodini, projekat *Živeti zajedno*, o suživotu Mađara i Srba u Vojvodini i *Zavičaj na Dunavu*, u saradnji sa Centralnim muzejom Podunavskih Švaba iz Ulma, o srpsko-nemačkim odnosima u Vojvodini, otvorivši tako nove teme za istraživanje i prikupljački rad Muzeja Vojvodine.

Profesor Končar se i nakon svog odlaska u penziju odazivao na svaki poziv iz Muzeja. Imali smo osećaj da je voleo Muzej i svoje saradnike. I tog, za njega kobnog dana, kada mu je pozlilo, krenuo je ka nama, da zajedno proslavimo 167 rođendan Muzeja i tako nas zauvek sudbinski povezao.

Opraštamo od njega, svesni da više nemamo koga da pozovemo, da se posavetujemo i konsultujemo, ili samo onako uzgred porazgovaramo i da više nikad nećemo čuti njegov pozdrav: "Ej, zdravo, šta mi radite"?

Profesor Ranko Končar, nekadašnji direktor Muzeja Vojvodine, ostaće zauvek u našim mislima i našem sećanju.

ПРОФ. ДР ЉУБИВОЈЕ ЦЕРОВИЋ (1936-2015)

Дана 19. марта 2015. године преминуо је проф. др Љубивоје Церовић, дугогодишњи директор Музеја Војводине. Сахрањен је на Новом гробљу у Новом Саду 23. марта 2015. године. Реч опроштаја изрекао је Љубомир Степанов, представник Савеза Срба у Румунији, који је предводио делегацију Срба из Арада и Темишвара.

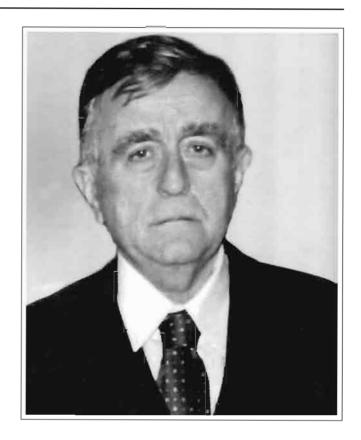
Љубивоје Церовић је био доктор историјских наука. Поред рада у Музеју Војводине, радио је и као редовни професор Универзитета у Новом Саду на Природно-математичком факултету. Једно време је био професор по позиву на Западном универзитету у Темишвару. Ангажовао се и у Матици српској у којој је стекао звање сталног члана - сарадника.

Љубивоје Церовић рођен је у Инђији 13. септембра 1936. године од оца Благоја и мајке Олге, рођене Софроновић. Од 1965. године је у браку са Миланом, рођеном Ратков, дакле пуних 50 година.

Основну школу је завршио у родној Инђији, а гимназију у Новом Саду. Студирао је историју на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, а дипломирао је 1960. године. Докторирао је 1979. године на Универзитету у Приштини са дисертацијом на тему Друшшвена орјанизованости и политичка антажованости стиуденати Војводине од 1918. до 1941.

Током више деценија ангажовања на научном, просветном и културном плану, Церовић је остварио запажене резултате у свакој од ових области. Био је продуктиван писац историографских радова, о чему сведочи око 20 монографија и преко 200 чланака и других прилога у часописима и другим периодичним публикацијама. Радови су му публиковани на српском, румунском, мађарском, словачком, русинском и украјинском језику.

Научно-истраживачким радом почео је да се бави 60-их година 20. века. После више објављених чланака у часописима и учешћа на научним скуповима, уследило је објављивање прве књиге 1972. године под насловом Найредни йокрей војвођанских сйуденай 1918-1941. Монографија под насловом Друшивена организованост и йолийичка ангажованост сйуденай Војводине од 1918. до 1941, која је објављена 1981. године, настала је на основу докторске дисертације.

Од средине седамдесетих до средине осамдесетих година прошлог века, Церовић је учествовао на научним и стручним скуповима на тему прошлости војвођанских народности, у чије матичне земље су се насељавали Срби са балканско-панонског простора. Средином осамдесетих година прошлог века Церовић се посветио изучавању историје Срба у дијаспори. Почетком деведесетих година, тј. у периоду од 1991. до 1995. Церовић је објавио три књиге везане за Србе у Румунији и Мађарској: Знамениши Срби у румунским земљама, Срйски венац Милоша Црњанскої и Ходољубља Димишрија Тирола. Затим је објавио серију монографија у едицији "Срби у источноевропској дијаспори". Реч је о књигама: Срби у Румунији, Србиу Мађарксој, Србиу Молдавији, Србиу Украјини, Срби у Русији и Срби у Белорусији. Монографију Срби у Румунији од раної средњеї века до данашњеї времена, објавила је Матица српска 1997. године. Ова монографија је објављена и на румунском језику, 2005. у издању Савеза Срба у Румунији. Монографија Срби у Словачкој, односно Срби на Словенску, штампана је на српском и словачком језику 1999. године у издању Српско-словачког друштва у Новом Саду и издавачке куће Кулшура у Бачком Петровцу. Следећа велика монографија Срби у Украјини, са опширним резимеом на украјинском

језику, објављена је 2002. године у издању Музеја Војводине и Српско-украјинског друштва у Новом Саду.

После одласка у пензију, објавио је обимну књигу под насловом *Срби у Араду*, у издању Савеза Срба у Румунији и Музеја града Новог Сада. После је уследила књига *Срби у Коморану*, у издању ИК *Промешеј* у Новом Саду, 2011. године.

Вреди поменути Церовићево учешће на научним скуповима као и зборнике радова у којима је објавио запажене прилоге, као на пример *Од сриске народне збирке до Музеја Војводине* (1997), Сеоба Срба у Руско царсшво средином 18. века (2003), На йушу ка исшини (2006) итд.

ДрЉубивоје Церовић се од 1979. до 2003. године налазио на челу покрајинских музејских установа, како Музеја револуције тако и Војвођанског музеја. Када су се 1992. интегрисали Војвођански музеј и Историјски музеј Војводине у јединствену установу под називом Музеј Војводине, он је постављен за њеног директора. У његово време, а поводом 150-годишњице оснивања Музеума Матице српске, 1997. године комплетирана је стална поставка Музеја Војводине и објављена монографија сталне поставке у згради Музеја у Дунавској 35, а припремљена монографија поставке новије историје у згради Музеја у Дунавској 37.

Церовић је значајно допринео да се реализују сталне поставке о Доситеју Обрадовићу у Чакову, Сави Текелији у Араду и Милошу Црњанском у Чонграду. Значајан је његов допринос сарадњи Музеја Војводине са музејима у Сегедину, Темишвару и Араду. Од изузетног значаја је његово ангажовање у културним и научним настојањима Срба у Румунији, које је организовао њихов Савез, те Темишварска епархија СПЦ. То се посебно види из серијске публи-

кације "Арад кроз време", часопис "Књижевни живот" и недељни лист "Наша реч".

За дугогодишњи стваралачки рад у области историје и музејске делатности проф. др Љубивоје Церовић добио је више признања. Међу њима су најзначајнија: Награда Јован Пойовић, 1985, "као друштвено признање за стваралаштво и рад од посебног значаја у области историјских наука"; Признање Самоуправне интересне заједнице културе Војводине, 1986, "за остварене резултате рада"; Награда Искра кулшуре Културно-просветне заједнице Војводине, 1992, "за стваралачки допринос у области историографије"; Повеља Савеза Срба у Румунији, 1998. "за допринос очувању српске културе и националног идентитета у Румунији"; Специјална награда Лаза Косшић на Салону књига у Новом Саду, 2000, "за монографију Срби у Словачкој/Срби на Словенску". Церовић је добитник и Захвалнице Министарства за дијаспору Владе Србије, 2005, за серију књига о Србима у дијаспори.

Церовићеве књиге позитивно су оцењивали академик Славко Гавриловић, академик Чедомир Попов, проф. др Никола Гаћеша, проф. др Бранислав Вранешевић, проф. др Миодраг Милин, др Душан Попов и други стручњаци. Под његовим руководством Музеј Војводине се потврдио као најзначајнији у АП Војводини и један од неколико највећих и најбољих музеја у Републици Србији.

Треба рећи да Музеју Војводине предстоји морална обавеза израде и публиковања Библиографије радова проф. др Љубивоја Церовића, свог дугогодишњег директора.

Супрузи и породици изјављујем саучешће у име нашег колектива.

Слава Љубивоју Церовићу.

Др Драїо Њеїован